

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI
FÜZETEK 20

Cahiers d'histoire de l'art

AKADÉMIAI KIADÓ

BUDAPEST

G. Györffy Katalin

KULTÚRA

ÉS ÉLETFORMA

A XVIII. SZÁZADI

MAGYARORSZÁGON

(Idegen utazók

megfigyelései)

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FÜZETEK

ÉLETFORMA

XXVIII. SZÁZADI

MAGYARORSZAGON

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

ALBERT DALY

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FÜZETEK
CAHIERS D'HISTOIRE DE L'ART

20

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓ INTÉZETÉNEK KIADVÁNYA

Szerkesztőbizottság
ARADI NÓRA, MIKLÓS PÁL, POGÁNY Ö. GÁBOR, VAYER LAJOS

Technikai szerkesztő
SZABÓ JÚLIA

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1991

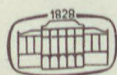
KULTÚRA ÉS ÉLETFORMA A XVIII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

(IDEGEN UTAZÓK MEGFIGYELÉSEI)

Írta

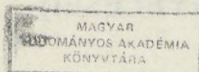
G. GYÖRFFY KATALIN

11106/91

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1991

507896

ISBN 963 05 5844 0

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

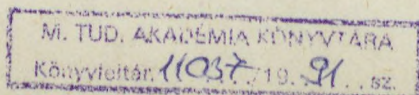
Első kiadás: 1991

© G. Györffy Katalin, 1991

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest 1991
Nyomdai táskaszám: 19360
Felelős szerkesztő: Szécsi Katalin
Műszaki szerkesztő: Csákvári András
Kiadványszám: 2817
Megjelent 17,8 (A/5) ív terjedelemben, +7,75 ív mű melléklet
HU ISSN 0324—7791

Printed in Hungary

TARTALOM

Előszó	7
Bevezetés	9
A Magyarország iránti érdeklődés okai	13
A XVIII. századi utazók személye, útvonala és általános észrevételei	15
Magyarország városai és falvai	34
Paloták, kastélyok, kertek	79
Főúri ünnepek, szórakozás a városokban, öltözködés	103
Jegyzetek	127
Bibliográfia	160
Képjegyzék	163
Térképjegyzék (Térképek: 112—113. o. között)	169
Kultur und Lebensformen in Ungarn im XVIII. Jahrhundert	170
Verzeichnis der Abbildungen	181
Névmutató	187
Helynévmutató	193
Képek	199

ELŐSZÓ

A XVIII. századi Magyarországról szóló útleírások közül az európai, elsősorban német, francia, angol és olasz szerzők műveit dolgoztam fel munkámban. Igyekeztem a magyarországi könyvtárakban hozzáférhető útleírásokat felkutatni. A fontos kultúrtörténeti adatokat tartalmazó művek feldolgozásomban mind szerepelnek. Alkalmam volt bécsi és franciaországi könyvtárakban is utána nézni az útleírásoknak, és megállapíthattam, hogy a nemzetközi bibliográfiákban szereplő, Magyarországról szóló útleírások Magyarországon általában megtalálhatók.

Munkámban felhasználtam néhány művet, amelyek nem kimondottan útleírások, mint pl. Khevenhüller-Metsch herceg naplója vagy Le Roy de Lozembrune a cseklézi kastélyról adott leírása. Adataik azonban hasonlóak az utazók információihoz. Ugyanakkor figyelmen kívül hagytam olyan földrajzi leíró műveket, amelyeknek bizonyos adatai megegyeznek az útleírásokban találhatókcal, de szakkönyvjellegük miatt az előbbiektől mégis eltérnek, valamint szerzőik magyarok. (*Korabinsky: Atlas Regni Hungariae portabilis*, Wien 1805. *Bél Mátyás: Notitia Hungariae Novae*. Wien 1735.). Igaz, hogy magyar szerző, Sztáray Mihály is szerepel egy kastélyleírással az utazók között, de a mű érdekessége és a ma már nem létező kastély a közlést igazolja.

Az útleírások feldolgozása nem befejezett. Számos egyelőre azonosítatlan személy és épület vár a meghatározásra. Tizenöt év munkája került most itt összefoglalásra.

Budapest, 1988. július 17.

G. Györffy Katalin

BEVEZETÉS

A magyar kutatók csak részben dolgozták fel a XVIII. század folyamán Magyarországon járt utazók útleírásait. Ezekben a feldolgozásokban általában hosszú időszak, több évszázad útleírásainak Magyarországra vonatkozó részleteit elemzik és ismertetik.

Szamota István¹ 1891-ben „Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten” című kötetében elsőnek kísérelte meg, hogy a Magyarországon megfordult utazók útleírásaiból válogatva az ország egykori állapotáról, viszonyairól, szokásairól az úti beszámolók alapján összefüggő képet adjon. Hét évszázad utazóinak benyomásait közli szemelvények formájában, időrendben haladva. Így az első Szent Lietbert² cambrai-i püspök 1054-ből származó beszámolója, és az utolsó Robert Townsonnak³ 1793-ban írt részletes útleírása. A rövid bevezetőkön és a legfontosabb magyarító jegyzetekeken kívül csak szemelvények szerepelnek a kötetben. Szamota a XVIII. századi utazók közül csak három szerzőt idéz: Mary Wortley Montague-t,⁴ 1717-ben járt Magyarországon, báró Inigo Bornt,⁵ aki 1770-ben Erdélyben, a Temesi Bánságban és a Felvidéken utazott, valamint Robert Townsont, aki 1793-ban ismerkedett az országgal.

Birkás Géza⁶ csak a Magyarországon járt francia utazókkal foglalkozott „Francia utazók Magyarországon” című kötetében. Birkás, akárcsak Szamota, a francia zarándokok és keresztesvitézek útjával kezdi tanulmánykötetét, és az I. világháborúig eljutva, 18 fejezetben ismerteti a különböző francia utazók magyarországi tapasztalatait. Szemelvények helyett röviden összefoglalja az útleírások lényegét, bemutatja útirányukat. Az összefoglalások keretében bizonyos mértékben értékeli az utazók egyéniségét, megjegyzéseiket és megfigyeléseiket. Több fejezetet szentel a XVIII. századi utazóknak is. La Motraye⁷ az első, akit bemutat, II. Rákóczi Ferenc franciai közül Chamillard⁸ emlékiratait ismerteti részletesen. Birkás összefoglalja Montesquieu különböző írásaiban megjelent,⁹ Magyarországról szóló emlékezéseit. Ugyanebben a fejezetben¹⁰ kerül bemutatásra Flachat lyoni gazdag polgár 1740-ben írt útleírásának Magyarországra vonatkozó részlete, Zorn de Bulach francia nemesember 1772-es dunántúli körútjáról írt műve, Louis Dutens 1775-ben megjelent igazi útikalauza, Le Roy de Lozembrune bécsi udvari tanácsos könyve, amelyet a cseklézi Eszterházy-kastélyról írt és a svájci Kaspar Risbeck, a magyarországi viszonyokat tisztán látó szatirikus műve. Birkás mutatja be először François Xavier de Feller¹¹ „belga jezsuitá”-t, aki Magyarországról szóló útbeszámolójának önálló fejezetet szentel. A következő fejezetben szerepel Salaberry,¹² francia emigráns, aki a XVIII. század végén fordult meg Magyarországon.

A tudományos népszerűsítést szolgálta Haraszti Sándor és Pethő Tibor „Útikalandok a régi Magyarországon”¹³ című könyve. A XVII. századtól a XIX. század közepéig Magyarországon járt külföldiek útiélményeiből közölnek részleteket, amelyeket Makkai László rövid bevezető tanulmánya és jegyzetei kísérnek. A XVIII. századi utazók közül csupán Flachat lyoni polgár, Hofmannsegg botanizáló német nemesember és Robert Townson¹⁴ angol természettudós úti élményeivel ismerkedhetünk meg.

Antalfy Gyula 1975-ben megjelent könyve, az „Így utaztunk hajdanában”¹⁵ a XI. századtól a XIX. századig vizsgálja az utazási formák, lehetőségek, a közlekedési eszközök, az útviszonyok, a szálláslehetőségek, vendégfogadók változását, fejlődését. Ebben a keretben természetesen fontos forrásként használja fel a külföldiek útleírásait is, amelyekből rövid szemelvényeket ad közre. A XVIII. századi utazók közül Mary Wortley Montague, Jean Claude Flachat, Joachim C. von Hofmannsegg, Robert Townson és Ignaz (Inigo) Edler von Born útleírásaival¹⁶ találkozhatunk. Antalfy elsősorban a tájleírásokat és a művelődéstörténeti érdekességeket emeli ki.

Az ismertetett négy könyvön kívül nincsen olyan összefoglaló mű, amely a francia, a német vagy az angol nyelvű útleírásokkal önállóan foglalkozna. Az egyetlen XVIII. századi útleírás, amely magyar fordításban megjelent, Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793—1797 között.¹⁷ Hofmannsegg útleírása nagyon fontos forrása Zoltán József „A barokk Pest-Buda élete”¹⁸ c. könyvének is. Egyes fejezetek, mint például az állatviadalról és a bálokról szólók, nagyrészt Hofmannsegg leírásaira támaszkodnak. Hofmannseggel kívül az angol Townson, a német Dreyssig, Keyssler és Dielheim útleírása bizonyult a leghasználhatóbbnak egy ilyen téma tárgyalásánál.

A művészettörténészek, az irodalomtörténészek Hofmannsegg útikönyvén kívül egy-két útleírás adatait dolgozták fel munkáikban. Gottfried Edler von Rotenstein útikönyvének festészeti vonatkozásait Garas Klára, szobrászati adatait Aggházy Mária használta fel alapvető összefoglaló munkájában.¹⁹ Garas a világi festészet fejlődéséről szóló fejezetben a cseklézi kastély belső díszítését Rotenstein és Le Roy de Lozembrune leírására támaszkodva ismerteti. Rotensteint idézi a csallóközi kastélyok bemutatásánál is. Garas említi még a Rohan herceg Fertődön tett látogatását megörökítő Zorn de Bulach-féle leírást. A kastélyok és a hozzátartozó kertek ismertetése jelentős helyet foglal el Rotenstein útikönyvében. Rapaics Raymond ezeknek a kertleírásoknak a többségét teljes terjedelmében közölte a magyar kertekről²⁰ szóló fontos könyvének a XVIII. századi kertekre vonatkozó részében.

Horányi Mátyás²¹ az eszterházi színházi élet fejlődését bemutató rendkívül jelentős művében Khevenhüller-Metsch herceg udvarmester naplóját és Zorn de Bulach visszaemlékezéseit használta fel.

Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes De l'Hommeau magyarországi emlékiratát magyar fordításban adták közre a Rákóczi-szabadságharc jelentéseit, naplóit és emlékiratait összegyűjtő kötetükben.²² De l'Hommeau, des Alleurs márki titkára, az egyetlen azok közül a Rákóczi Ferenc környezetében tartózkodó franciák közül, aki részletes, útleírászerű emlékiratot készített magyarországi tartózkodá-

sáról. A többi francia írásai is megtalálhatók ugyanebben a kötetben, de ezek elsősorban a történészeket érdeklő, történeti-politikai helyzetjelentések.²³

Johann Michael Küchel bambergi építész kéziratban őrzött, 1737-es útijegyzeteinek Magyarországra vonatkozó részeit Garas Klára közölte és dolgozta fel először az *Acta Historiae Artium XXII.* évfolyamában. Robert Townson gyakran felhasznált útleírásának orvosi és egészségügyi megfigyeléseit Jeszenszky Géza²⁴ ismertette önálló tanulmányban.

A felsorolt művekben tehát Magyarországról szóló leírásokat közölnek részletenként vagy teljes terjedelemben. Előfordulnak olyan, elsősorban művészettörténeti munkák, amelyek támaszkodnak az útleírások információira, mint például a Pest megye műemlékei,²⁵ de nem idéznek, nem közölnek belőlük részleteket. Úgy tűnik, hogy az útleírások kiválasztása általában véletlenszerű vagy a hagyományokra támaszkodik, az irodalomban már ismert utazók útleírásait dolgozzák fel új szempontok alapján. A három összefoglaló műben, Szamota, Haraszi—Pethő és Antalffy könyvében ugyanazokkal az útleírásokkal találkozhatunk. Olyan jelentős művek ellenben, mint Rotenstein rendkívül részletes leírásai, kimaradtak. Érthető módon ez utóbbit viszont a művészettörténészek elég alaposan áttanulmányozták, valóban képző-, ipar- és kertművészeti adatanyaga az összes útleírás között a leggazdagabb. De François Xavier de Feller rendkívül érdekes, sokoldalú, változatos ismereteket tartalmazó könyve Birkás Géza részletes ismertetése után is elkerülte a kutatók figyelmét. Nem is beszélve azokról az utazókról, akiknek neve itt-ott felmerül a szakirodalomban, de útleírásaik adatai lényegében teljesen feldolgozatlanok.

Az utazási tevékenység a XVII. század folyamán kezdett Nyugat-Európában elterjedni. Kereskedők és követek utaztak a XVII. század előtt is, de nem azért, hogy ismeretlen országokat, tájakat megismerjenek, hanem hivatásukat teljesítették. A XVII. században meginduló utazási mozgalomnak elsődleges célja az élmény- és ismeretszerzés volt. A szó modern értelmében vett első utazók általában angol főúri családok tagjai voltak, akiknek legfontosabb úticélja Róma. Az ókori emlékek és a pápa jelenléte vonzotta ide az idegeneket. Ezek az arisztokraták ajánlólevelekkel ellátva utaztak, s így a főúri udvarok nyitva álltak előttük. A XVIII. századtól kezdve egyre szélesebb körben elterjedt, hogy az előkelő családok fiai nevelőik kíséretében európai tanulmányutat tettek. Eleinte főként az angol főúri családok gyermekei utaztak Európában, de a század közepe táján már a német, francia, olasz, lengyel, cseh, sőt magyar nemesifjak is útnak indultak, hogy megismerkedjenek a nagy európai államok nevezetességeivel. Természetesen nem minden ország és város érdekelte az utazókat. Az európai körútnak, Grand Tournak meghatározott állomásai voltak: Párizs—Torino—Firenze—Róma—Nápoly—Velence—Bécs—Rajna-vidék—Németalföld. A táj szépsége még nem nagyon vonzotta ekkor az utazókat. A táj iránti érdeklődés csak a század utolsó harmadában alakult ki. A főúri udvarokon kívül elsősorban az ókori emlékeket és a helyre jellemző érdekességeket, különlegességeket keresték. Carl Gottlob Küttner ismert német utazó 1794-ben Magyarországon tett utazása alkalmával pontosan megfogalmazta, hogy milyen szempontok alapján utaznak egyik vagy másik országba: „Az az ország, ahova utazunk, két szempontból lehet érdekes: vagy azért, mert

azok közé a régi civilizációjú országok közé tartozik, ahol a magas színvonalú kortárs kultúrát és a régi idők fennmaradt emlékeit egyaránt lehet tanulmányozni, vagy olyan ország, amelynek kiemelkedő természeti szépségei vannak, mint pl. Salzburg vagy Dél-Németország egyes vidékei.”²⁶

Többen eljutottak a Grand Tour közben Magyarországra is, tekintve, hogy Bécs ennek a körútnak egyik állomása volt. Bécsből egy kis kirándulást tenni Pozsonyba vagy Eszterházára, esetleg Budára is, nem jelentett olyan nagy nehézséget.

Az utazás a XVII. és a XVIII. században természetesen nagyon veszélyes vállalkozás volt. Kiépített utak Európa-szerte alig voltak a XVIII. század közepe előtt. Igaz, hogy a postakocsi-közlekedés már a XVII. században megindult, de a postakocsi ritkán közlekedett. London és Párizs között hetente háromszor ment postakocsi, Augsburgból hetenként egyszer indult Rómába a Brenneren át. Magyarországon 1740 körül legalább kilenc postajáratvonal²⁷ működött. De csak 1752-ben, Mária Terézia uralkodása alatt felállított delizsánszjáratok²⁸ könnyítették meg az utazást. Bécsből Budára hetenként egyszer ment csukott társaskocsi, amely hétfőn reggel 8-kor indult és szerdán délelőtt érkezett Budára. Bécs és Pozsony között naponta közlekedett a delizsánsz. Az utazók saját kocsijukkal is utazhattak, ebben az esetben csak lovat kellett váltani a posta- vagy lóváltó állomásokon. Magyarországon az egyik legolcsóbb közlekedési eszköz a forspont²⁹ vagy előfogat volt, amelyet a parasztoknak kellett állítani. Az utazás nemcsak azért volt veszélyes, mert az útviszonyok rendkívül rosszak, a közlekedési eszközök nehézkesek és lassúak voltak, hanem azért, mert az útonállók, rablók, támadásainak az utazók éppúgy ki voltak téve Magyarországon, Németországban vagy Olaszországban.

A MAGYARORSZÁG IRÁNTI ÉRDEKLŐDÉS OKAI

Ha a már idézett német utazó, Küttner szempontjait vesszük figyelembe, megállapíthatjuk, hogy egyik kritériumnak sem felel meg Magyarország. Valóban ő is feltette magának a kérdést, hogy miért ajánlották neki ezt az országot, amikor nem tartozik sem a régi kultúrájú, sem a természeti szépségekkel rendelkező országok közé. Akkor hát mégis mi volt annak az oka, hogy viszonylag sok idegen eljutott Magyarországra?

A XVII. század folyamán a Magyarország iránti érdeklődés különböző okai közül legfontosabbak voltak a politikaiak. Európa figyelme elsősorban a törökök ellen folytatott felszabadító háborúk miatt fordult Magyarországra felé. A török elleni háborúról, Buda 1686-os felszabadításáról számos beszámoló és leírás készült.³⁰ A magyar nemesség századforduló körüli függetlenségi törekvései is felkeltették néhány európai ország, elsősorban Franciaország érdeklődését Magyarország iránt. A francia uralkodóház és a Habsburgok elletéte fokozta Magyarország és Franciaország közeledését, amely XIV. Lajos uralkodása alatt volt a legszorosabb és a II. Rákóczi Ferenc-féle szabadságharcban realizálódott.

A politikai érdeklődés mellett a természettudományok óriási fejlődése következtében német, angol tudósok jöttek Magyarországra, hogy az ország természeti kincseit tanulmányozzák. Egy-egy „igazi” utazó megjelent már a XVII. században is Magyarországon, akik csak azért jöttek, hogy új tájakkal, emberekkel, szokásokkal ismerkedjenek meg. A legismertebbek közé tartozik Edward Brown angol orvos³¹ és Johann Christoph Wagner német utazó.³²

Élénk figyelem kísérte Magyarországot még a XVIII. század elején is a Rákóczi-féle szabadságharc idején, egészen a szatmári békéig. A Rákóczi-szabadságharc elvesztésével Magyarország politikai jelentősége is megszűnt, s így az érdeklődés is csökkent iránta. Az ország politikailag érdektelenné vált, de a természettudományok fejlődése és a felvilágosodás eszméinek a terjedése következtében éppen a kevésbé fejlett országok, s így Magyarország is vonzotta az idegeneket. A francia felvilágosodásnak egyik alapelve, hogy a tudás alapja a tapasztalás, azt idézte elő, hogy az emberek a megismerés útját maguk akarták végigjárni, s ezért is nőtt meg azoknak az utazásoknak a száma, amelyek ismeretlen országok felé irányultak. Magyarországot ebben az időben „terra incognita”-nak, ismeretlen országnak tekintették. A háborúk által pusztított, Habsburgok által elnyomott ország elmaradottságával, változatos természeti adottságaival, sokfajta nemzetiségével különleges érdekességnek számított egy művelt francia, angol vagy német tudós, kereskedő vagy nemesember számára. Magyarország elnyomott helyzete olyan nagy

gondolkodók figyelmét is felébresztette, mint Montesquieu vagy Voltaire. Montesquieu³³ ellátogatott 1728-ban Magyarországra is európai körútja során. Voltaire az „Essai sur les moeurs”-ben³⁴ Magyarország szerencsétlen sorsáról elmélkedik. Érthető tehát, hogy Mária Terézia uralkodása alatt, a biztonságosabb politikai, gazdasági viszonyok között, a postajáratok beindulása után egyre többen indultak Magyarországra és Magyarországon keresztül keletre.

A XVIII. SZÁZADI UTAZÓK SZEMÉLYE, ÚTVONALA ÉS ÁLTALÁNOS ÉSZREVÉTELEI

A XVIII. század elejéről származó útleírások szerzői, mint már arról szó volt, politikai okokból jöttek Magyarországra. Első helyen kell megemlíteni azokat a franciákat, akiket határozott politikai céllal küldtek hazánkba azért, hogy aktív segítséget nyújtsanak II. Rákóczi Ferencnek. Des Alleurs márki altábornagy, akit XIV. Lajos küldött II. Rákóczi Ferenchez, titkárával, De L'Hommeau francia nemesemberrel és kíséretével utazott Magyarországra (Egerbe), a Földközi tengeren, Szicílián, a Török Birodalom déli részén (a mai Bulgária és Jugoszlávia) és Erdélyen keresztül.

*De l'Hommeau*³⁵ leírásából ismerjük az 1704—1705-ben megtett viszontagságos utat és a Magyarországon eltöltött idő fontos eseményeit. A kulturált, jó megfigyelő De l'Hommeau remek jellemzést adott II. Rákóczi Ferencről, s Bercsényi, Forgách, Károlyi és Esterházy grófokról. Kitűnően írta le a magyar étkezési és öltözködési szokásokat. A francia fiatalembernek nem volt szerencséje, mert a hosszú és fárasztó úton megbetegedett, súlyos láz gyötörte, ami miatt utazásait kétszer is meg kellett szakítania. Első alkalommal még a török birodalom területén, majd később Erdélyben, Kolozsvárott. Betegsége nagyjából rendbejött, de minthogy Des Alleurs márkival nem volt a legjobb viszonyban, egészségi állapotára hivatkozva visszatért a Felvidéken és Lengyelországon keresztül Franciaországba.

A Franciaországból Magyarországra vezető hosszú utat lóháton tették meg, így kitéve az idő és természet viszontagságainak. Tolmácsokra, útlevelekre, katonai kíséretre volt szükségük ahhoz, hogy egyik országból a másikba, tartományból tartományba mehessenek. De l'Hommeau társai közül többen valószínűleg ugyanattól a lázas betegségtől, amely De l'Hommeaut és inasát is gyötörte, meghaltak. Magyarországi útvonaluk a következő volt: Temesvár, Lugos, Karánsebes (ezek akkor még török fennhatóság alá tartoztak), Vaskapu, Gyulafehérvár, Nagyenyed, Torda, Kolozsvár, Zilah, Debrecen, Hortobágy, Csegénél átkeltek a Tiszán, majd Eger következett. De l'Hommeau Egerből Mezőkövesden, Miskolcon, Kasán, Eperjesen, Sirokán, Lőcsén keresztül hagyta el Magyarországot, Jablonkán lépte át a határt.

*Aubry de la Motraye*³⁶ gazdag francia kereskedő utazásának nem egyértelműen politikai oka volt. La Motraye 1698-ban hagyta el Franciaországot azért, hogy egy régi vágyát valósítsa meg, és Rómába utazzon. Hosszú itáliai tartózkodását követően a Török Birodalom felfedezésére indult. Konstantinápolyban telepedett le, de gyakorlatilag szinte állandóan úton volt Európa, Ázsia és Afrika országaiban. XII. Károly svéd király szolgálatában állt 1709 és 1715 között. A király ekkor Bender-

ben³⁷ élt. La Motraye is innen teljesítette követi feladatait. Ez alatt az idő alatt többször megfordult Konstantinápolyban, és így került sor magyarországi utazásaira is. Először 1712-ben utazott keresztül Magyarországon,³⁸ a Délvidéken és a Dunántúl déli részén áthaladva. Angliai követi útjáról 1714-ben visszatérőben, Bécsből hajóval jött Pestre, onnan kocsin utazott tovább Temesvárra, ahol újra hajóra szállt, és így jutott a Fekete-tengerre. Harmadik alkalommal akkor jött Magyarországra, amikor 1714-ben XII. Károly svéd király Benderből véglegesen Svédországba tért haza. Ruzscsukig³⁹ együtt jöttek, de ott elvált útjuk, mert a svéd király inkognitóban akart átvonulni Erdélyen. XII. Károly el akarta kerülni a találkozást a császári csapatokkal. Moldvából a Felvidékre ment, ahol Késmárkon⁴⁰ meg is állt hadseregével. La Motraye Ruzscsukból a svéd király bizalmasával, a holsteini miniszterrel, Fabrice-szal együtt Bukaresten, Brassón, Nagyszebenben, Gyulafehérváron, Kolozsváron keresztül hagyta el Erdélyt, majd Debrecenbe ért. Innen Budára mentek, majd a szokásos útvonalon Bécsbe. La Motraye-t kortársaihoz hasonlóan különösen a római kor fennmaradt emlékei, a római romok érdekelték. Egy-egy város leírásánál, ha ismerte, mindig megemlíttette annak a helységnek a római nevét is. Hosszú törökországi tartózkodásának eredményeképpen a Magyarországon lévő török épületek is igen érdekelték. Jóllehet háromszor utazott keresztül Magyarországon, észrevételei mégis csak felületes benyomásokat tükröznek.

A 21 éves *Pierre de Bauffremont*,⁴¹ francia hercegi család tagja 1737-ben önkéntesnek jelentkezett a török ellen folytatott hadjáratba. Nem konkrét politikai küldetést teljesített, hanem kalandvágyból vállalkozott erre a veszélyes feladatra. III. Károly német-római császár felhívást intézett az európai népekhez,⁴² hadba szólítva őket, hogy végérvényesen leszámoljon a törökkel. Bauffremont-t a távoli országok megismerésének a vágya készítette, hogy részt vegyen a háborúban. Önkéntesnek jelentkezni nem is volt olyan egyszerű és magától értetődő. A legmagasabb rangú francia és osztrák főúri körök segítségére volt szüksége az ifjú arisztokratának ahhoz, hogy bekerüljön valamelyik alakulathoz. Az osztrák császári hadsereg egyik lovasregimentjének ezredeséhez, von Steinhez ajánlották be. Útlevelet és sok pénzt kellett szereznie, mert saját és kísérete felszerelését is neki kellett biztosítania. 1737. június 10-én indult Párizsból, július 2-án érkezett Bécsbe. Nyolcnapos bécsi tartózkodás után indult útnak, hogy csatlakozzon a lovasezredhez, amely Szerbiában állomásozott. A Dunán egészen Zimonyig hajóval mentek, megállva Pozsonyban, Pesten és Budán, valamint Péterváradon. Zimonytól lovon mentek Nisig, ahol elérték a csapatokat. Bauffremont szerint a hadjárat fejtellenül, szervezetlenül folyt. Állandó ellentétek dúltak a tábornokok között. A sebesültek és halottak száma óriási volt. Bauffremont fiatalága ellenére tisztán látta a császári seregekben uralkodó lehetetlen viszonyokat, és leírásában élesen bírálta azokat.

A császári csapatok egy részével együtt Bauffremont is Sabác várához vonult vissza, ahonnan kénytelen volt Péterváradra menni, mert megbetegedett. Újra és újra kiújuló láza megakadályozta abban, hogy továbbra is részt vegyen a hadjáratban. Október 20-án Pestre indult kíséretével, majd innen november 3-án a szokásos úton (Csaba, Piszke, Szőny, Komárom, Gönyü, Győr, Somorja, Bruck) Bécsbe ment. Az ifjú Bauffremont herceg 1742-ben a Chasteli kolostorban fiatalon, 26 éves

korában meghalt. Talán az 1737-es értelmetlen délvidéki hadjáratban kapott váltóláz vitte a halálba.

A század első feléből származik a korszak egyetlen női szerzőjének útleírása. A Konstantinápolyba utazó angol követ felesége, *Mary Wortley Montague*,⁴³ angol arisztokrata asszony, ötvenkét levélben írta le egyedülálló utazását Londontól Konstantinápolyig és vissza. 1716 augusztusában hagyta el Angliát. Hollandián és Németországon keresztül szeptemberben Bécsbe érkezett. Többhónapos bécsi tartózkodása alatt ellátogatott Prágába, Lipcsébe és más német városokba. Januárban szerették volna folytatni útjukat Belgrád felé. A bécsi arisztokrata körök a legnagyobb vakmerőségnek tartották a téli utazást Magyarországon keresztül. „Jenő herceg olyan kedves volt, hogy minden lehetséges érvet felhasznált annak érdekében, hogy meggyőzzön, várjak addig, amíg a Dunán elolvad a jég, mert akkor a folyón sokkal kényelmesebben utazhatok. Biztosított arról, hogy Magyarországon a házakban nem lehet az idő viszontagságai elől menedéket találni és hogy a Buda és Eszék közötti utat három vagy négy nap alatt kell megállás nélkül megtenni, anélkül, hogy bárkivel is találkozni a hófödte teljes pusztaságban, ahol olyan kegyetlen a hideg, hogy már többen elpusztultak.”⁴⁴ Más tanácsadók szerint „Magyarországon be fog minket temetni a hó, a tatárok, akik Magyarországnak azt a részét, amelyen keresztül utazom, rendszeresen fosztogatják, majd minket is elfognak.”⁴⁵

Mary Wortley, férjének kijáró jelentős kísérettel utazott, s így végül is nem meglepő, hogy Péterváradra érve a következőképpen számolt be útjukról. „Annyira kevésbé szenvedtünk az évszak keménységétől (amely ellen jó bundákkal fel voltunk szerelve), és mindenütt tűrhető ellátásban részesültünk, természetesen óvatosságból előre tájékoztattak mindenkit érkezésünkről, hogy alig tudom visszatartani nevetésemet, ha az utazásunkra vonatkozó elrémisztő ötletekre gondolok.” „... mindig találtam meleg kályhát, és a vadhús, elsősorban a vaddisznó és a szarvas igen nagy mennyiségben fordul elő mindenütt”.⁴⁶

Mary Wortley egy levélben foglalkozott a Bécs és Pétervárad között megtett magyarországi utazással. 1717. január 17-én érkeztek Győrbe, másnap már Neszmélyen szálltak meg. Buda felé gyönyörű és termékeny síkságon utaztak keresztül. Január 23-án indultak Budáról Mohács felé Adony és Dunaföldvár útiállomásokkal. „Magyarországnak ezt a vidékét erdők borítják, és ritkán lakott. Hihetetlen, hogy mennyi vadmadár él ezen a tájon.” Január 26-án átkeltek a befagyott Dunán és késő este érkeztek Eszékre. Ez volt a legveszélyesebb útszakasz, mert igen sok volt a farkas. Péterváradról vették fel a kapcsolatot a belgrádi pasával, aki érkezésüket sürgette.

Mary Wortley Magyarországról szóló beszámolójában röviden ismertette a meglátogatott városok történetét, és néhány megjegyzést tett akkori állapotukra. Az útleírás szerzőjének nyitottsága, minden új és szokatlan iránti fogékonysága és nyugodt bölcsessége teszi írását különösen érdekessé.

Nem politikai megbízatások játszottak szerepet Johann Georg Keyssler (1730), Richard Pococke (1737) és Johann Michael Küchel (1737), valamint Jean-Claude Flachet (1740) magyarországi utazásában. Egyetlen céljuk az ismeretszerzés volt.

*Johann Georg Keyssler*⁴⁷ német író, tudós, polihisztor Berstorff báró államminiszter két fiának nevelője volt, akikkel együtt 1730-ban európai utazást tett, amelynek során Magyarországra is ellátogattak. Három hónapot töltöttek Bécsben, ahonnan kirándultak Pozsonyba, Cseklészre és a bányavárosokba. A természettudományok nagyon érdekelték Keysslert. Részletesen elemezte a bányák technológiáját, a bányászott fémek értékét, a bányákban dolgozók helyzetét. Selmecbányáról Vácon keresztül Pestre és Budára utaztak. Majd pedig visszatértek Bécsbe. Keysslert a természettudományok mellett elsősorban a vallás kérdései foglalkoztatták. A vallás szabad gyakorlásáról, a vallásüldözésről, a katolikusok és a jezsuiták e területen kifejtett tevékenységéről részletesen beszámolt könyvében. Általános jellegű, a mindennapi életre vonatkozó észrevételei megegyeznek a vele egy időben utazók megfigyeléseivel. A városban általában elég jól lehetett enni-inni, de vidéken az idegen számára nagyon nehéz volt a helyzet. „Élelmiszert sem nagyon lehetett beszerezni, de alvásra való szalmát még kevésbé. Ha véletlenül talál magának egy ágyat az utazó, az olyan rövid, hogy csak arra tudok gondolni, hogy a magyarok úgy fekszenek az ágyban, mint ahogy a lovon ülnek.”⁴⁸

Richard Pococke angol tudós, a londoni királyi tudós társaságok tagja, később anglikán püspök, 1737-ben, keleti utazása során Magyarországra is ellátogatott. Három kötetből álló útikönyvének⁴⁹ utolsó kötetében meg is magyarázta, hogy Egyiptom, Mezopotámia, Szíria, Görögország és Itália után azért mutatja be Európa egyes részeit is, mert azok kevésbé ismertek, történelmük vagy természeti kincseik miatt érdekesek lehetnek. Pococke Bécsből, amelyről nem írt semmit, Wienerneustadtba utazott, majd onnan Magyarországra indult, ahol Sopront, Szombathelyt és Kismartont látogatta meg, majd visszatért Bécsbe. Második útja során Pozsonyba, onnan Óváron és Mosonon keresztül Győrbe ment. Szöny, Leányvár, Tata, Almás és (Nyerges)Újfalú érintésével Esztergomba jutott, amelynek nagyobb figyelmet szentelt. Átvágva a Pilisen, ahol egy kolostorromot (Pilisszentkeresztet) is megnézett Piliscsaba, Pilisvörösvár vonalán, Csobánka és Pomáz felé letérve Szentendrére utazott. Innen kirándult Visegrádra. Buda és Pest megtekintése után a Dunántúl felé indult tovább. Székesfehérvár és Veszprém útiállomásokat egy Balaton-parti gyógyvízű forrás megtekintése követte, majd átkelt kompon a Balatonon. Nyugat felé haladva Kanizsát, Csáktornyt és Légradot említi meg. Végül Horvátország felé hagyta el az országot.

Pococke szinte kizárólag a római emlékek iránt érdeklődött. A meglátogatott városokban látott római romokat megemlítette, de nagyobb figyelmet szentelt a feliratos síremlékeknek és köveknek, amelyeket gyakran fedezett fel másodlagosan beépítve templomok falába. Így pl. a szőnyi református, a leányvári és nyergesújfalui katolikus templomon is láthatók voltak ilyen kövek. Néhány városról részletesebben írt, de megjegyzései a kortársakéval megegyezők. A szállás szerzése állandó problémát okozott, mert nem voltak fogadók, csak kocsmák. A magyarországi útleírás végén általános jellegű megfigyeléseit közli. Magyarországnak egészségtelen a klímája, a földje termékeny, a bora erős és sok fája van.

*Jean Claude Flachat*⁵⁰ a Lyon közelében található Saint-Chamond-i királyi manufaktúra igazgatója és a lyoni akadémia tagja, elsősorban kíváncsiságból, érdeklődésből utazott. Magyarországra is azért akart eljönni, mert hallott bor-

gyapjú-, gyümölcs-, fém- és gabonatermeléséről. Dél-Franciaországon, Itálián, Svájcban, Bajorországon és Ausztrián keresztül érkezett Magyarországra 1740 őszén. Bécsben éppen Károly császár temetése zajlott. Sopronba utazott, ahol tizenöt napot töltött, mert a nagy havazás miatt nem tudott továbbmenni. Kismartonba és a Fertő tóhoz kirándult. Győrvaron, Zalaegerszegen, Kanizsán, Darányon, Szigetváron keresztül ment Szlavóniába, Eszékre és Péterváradra. Katonatisztek társaságában utazott. Egyedül nagyon veszélyes lett volna az utazás. Visszatérőben a pestisjárvány miatt útközben többször is feltartóztatták, és karanténban kellett néhány napot eltölteniök. Különböző füvekből készült füstölőkkel kellett magukat és ruhájukat fertőtleníteni. Nagyon szigorúan vették a karanténokat, aki megszőkött, azt halálbüntetéssel is sújthatták. A jelenleg nehezen azonosítható Pécs környéki „Naitzsaló”-ban meglátogatták a kénes fürdőket. Pécsen hosszabb időt töltött el, mert a jó időre várt, hogy Péterváradra mehessen az erődítéseket megtekinteni. Pécsről a Balaton érintésével visszatért Bécsbe. Itt megismerkedett Franciaországból érkező görögökkel, velük együtt és a hazatérő görög követtel elindult Konstantinápolyba 90 hajóval a Dunán. Pozsonyban, Esztergomban, Budán, Péterváradon és Belgrádban álltak meg. Flachat minden iránt érdeklődött. Különösen a mezőgazdasági termelés ágazatai foglalkoztatták. Leírta részletesen, hogyan épülnek a falusi házak, hogyan építenek hidakat a mocsarakban, hogyan készül a raki, hogyan őrlik a gabonát, hogyan égetik a meszet, hogyan mángorolják a ruhát, hogyan préselik a szőlőt. Általában elég lesújtó a véleménye az országról. Az óriási kiterjedésű mocsarak szerinte egészségtelenné teszik a klímáját, lehetetlenné a közlekedést. Értetlenül vette tudomásul, hogy végtelen pusztaságok maradnak parlagon. Az utazó helyzete is rendkívül nehéz volt, különösen akkor, ha lélekben nem volt a lehető legrosszabbakra felkészülve. A Délvidéken veszélyes volt az utazás, mert a hatalmas kiterjedésű erdőségekben rablóbandák tanyáztak. Flachat elismerően csak egy-egy városról nyilatkozott.

Keyssler, Pococke és Flachat utazásával közel egy időben járt Magyarországon *Johann Michael Küchel*⁵¹ bambergi építész. Friedrich Karl von Schönborn, Bamberg és Würzburg hercegeinek szolgálatában álló Küchel, Johann Roppelt rajzoló társaságában majdnem három hónapig utazott. Utazása tanulmányútnak tekinthető, célja az volt, hogy ritka és különleges, civil és katonai, valamint más értékes épületeket megsejmeljen. 1737 májusában indult útnak. Németország nagy városait, Erlangent, Nürnberget, Augsburgot, Fürstenfeldet és Münchent látogatta meg, majd Bécsben töltött négy hetet. Bécsből június 27-én utazott el Magyarországra, ahol Óvár, Győr, Buda és főleg Pest épületeit ismertette. Bécsbe visszatérőben útba ejtette Esztergomot és Komáromot is. Néhány nap múlva Bécsből Féltoronyba kirándult, hogy megtekintse a császár nyári kastélyát és Bamaban (Köpcsény) Eszterházy herceg új kastélyát. Másnap Pozsonyba látogatott, ahonnan Dévényen keresztül újra Bécsbe tért vissza. Küchel feladatának megfelelően kizárólag csak épületekről és kertekről írt. Az építészetben is elsősorban a várak és erődítmények állapota és kialakítása érdekelt. Egyes városok fegyvertárainak felszereléséről is részletesen beszámolt. Az új épületeket ismertette és esetenként értékelt is. A vályogház építését Flachat-hoz hasonlóan ő is leírta. Küchel a magyarok életmódjára, szokásaira, mindennapi problémáira vonatkozó

adatokat nem közölt. Útleírása forrásként használható, irodalmi értéke nincs. Szerzője nem művelt, érdeklődő utazó, hanem konkrét feladatot teljesítő szakember, aki a látottakról jegyzeteket készített.

Lehangoló összképet kapunk Magyarországról az ismeretlen *francia M. du B.*⁵² 1742-ben kiadott könyvéből. A szerző levelekből álló kötetének előszavában elmondja, hogy Magyarországról csak az tud igaz képet adni, aki itt született vagy itt dolgozott. A rendkívül érdekes és tisztán látó jellemzés, amelyet Magyarországról adott, nem igazi útleírás. Nem tudjuk meg, hogy merre járt a szerző és milyen városokat ismert meg. A magyarokról alkotott véleménye annál érdekesebb. Az I. levélben Magyarország földrajzi fekvését, természeti viszonyait és gazdasági életét foglalta össze. A II. levél Magyarország történetéről és politikai berendezkedéséről szól. A III. levél elején a vallás kérdéseit elemezte, majd a magyarok külső és belső jellemzése következett, amelynek során érdeklődési körüket, általános műveltségüket, szenvedélyeiket is bemutatta. A IV. levélből a magyar nő helyzetét ismerjük meg. A törvényekről és a kormányzati berendezésekről szólt az V. levél, majd az utolsóban kerültek bemutatásra a magyarok szórakozási formái.

A levelek elolvasása után lehangoló összképet kapunk Magyarországról. Ebben az országban a kedvező éghajlat és a termékeny földek ellenére is a termelés gyenge, a kereskedelem közepes. A társadalmi különbségek óriásiak. A városok szegényesek, mert a gazdag földbirtokosok vidéken birtokaikon élnek. A parasztság nyomorúságos körülmények között tengődik. A főnemesség és a középnemesség között is jelentős a különbség. A középnemes nagyon büszke és harcias szellemű, a kényelmet megveti, mert az nem férfias dolog. Hazájuk szabadsága mindennél fontosabb számukra. A nemes és a paraszt egyaránt lusta és élveteg, heves és bosszúálló. A magyarok általában nehezen barátkoznak, de ha egyszer valakivel barátságot kötöttek, azt nem szóval, hanem tettel fejezik ki. A nemesség nem művelődik, nem tanul semmit a latin nyelven kívül. Hazájuk múltja és történelme érdeklődési körükön kívül esik. A főnemesség — a középnemességgel ellentétben — a francia és német nemesség szokásait és ötlözködését utánozza. Gyermeküket már inkább taníttatják, de főként a fegyverek használatát kell elsajátítaniuk. Magyarországon egyetlen egyetem van. Az elszegényedett nemes a városba küldi gyermekeit tanulni, akik ott szinte koldusként élnek és a rendház irgalmasságára vannak utalva. Fokozatosan kezd elterjedni a nemesifjak utaztatása, amely minden szempontból nagyon fontos a fiatalok számára. A nők helyzete sem sokkal jobb a XVIII. század közepén. A középnemesi asszonyok nagyon alárendeltek. De ez számukra természetes, mert úgy nevelték őket, hogy tiszteljék a férfiakat, szerények és alkalmazkodók legyenek. Szerénységük néha odáig fokozódik, hogy férjük társaságában úgyszólván meg sem mernek szólalni. Természetesen az arisztokrata nők jó nevelést kapnak és sokkal több szabadságot élveznek. Az ismeretlen szerző sok helyen megfordulhatott, jól ismerte a magyarországi viszonyokat. A problémákat mélységükben elemezte.

Más világba, a magyar főúrak életébe nyerünk betekintést három, jelentős hivatali funkciót ellátó személytől.

*Johann Josef Khevenhüller-Metsch herceg*⁵³ (1706—1776) hivatali munkáját végezte, valahányszor mint császári főudvarmester, Mária Terézia udvartartásának egyik legfontosabb tagja Magyarországra jött. A herceg természetesen nem útleírást írt, hanem részletes naplót vezetett a császári udvar mindennapos életéről. Ha az életük kapcsolatba került Magyarországgal, a főudvarmester Magyarországra vonatkozó megjegyzéseit, tényszerű megállapításait naplójába bejegyezte. A naplóban a császári udvar, az uralkodópár: Mária Terézia és Lotharingiai Ferenc, valamint gyermekeik mindennapos élete kerül bemutatásra. A szerzőnek mint főudvarmesternek mindenütt jelen kellett lenni, s ezáltal naplója bepillantást nyújt 1742 és 1776 között Mária Terézia, a nagyszabású uralkodó és egyben családanya életébe. Megismerhetjük a fogadóórák, tanácskozások, tárgyalások és más hivatalos elfoglaltságok menetét. Az udvari ebédek, bálók, játékok, vadászatok, soupék résztvevőiről és érdekességeiről is részletes tájékoztatást kaphat az olvasó. Magyarországról szóló részletekkel akkor találkozunk, amikor az udvar pozsonyi látogatásáról vagy kisebb magyarországi kirándulásokról számolt be Khevenhüller herceg. Mária Terézia uralkodása alatt a császári udvar minden évben hosszabb rövidebb időt töltött Pozsonyban, minthogy Mária Terézia legidősebb lányának Mária Krisztina hercegnőnek és férjének, Albertnek, a Szász-Tescheni hercegnek, Magyarország helytartójának 1766-tól állandó lakhelye volt a pozsonyi vár. Khevenhüller feleségével együtt többször is vendégeskedett náluk. A császári udvar Bécsből és Pozsonyból gyakran kirándult Féltoronyba, Kismartonba, Eszterházára, Köpcsénybe, Holicsba, Sasvárra, Máriavölgybe, Cseklészre, Királyfalvára. A császár vadászni járt a Csallóközbe. Mária Terézia 1764 nyarán régi ígéretének tett eleget, amikor Pozsonyból Vácra utazott Migazzi püspök meghívására. A császárnő jövetelét előkészítendő, Khevenhüller feleségével együtt előbb Vácra ment, útba ejtve Nagyszombatot, Érsekújvárt, Esztergomot. A császárnő váci látogatását összekötötte egy budai látogatással, amely második alkalom volt, hogy Budán megfordult. Miután Mária Terézia befejezte váci látogatását és visszatért Pozsonyba, Khevenhüller feleségével és Migazzi püspökkel Gödöllőre ment, ahol a császárnő előző, 1751-es látogatásakor már ő is megfordult. Gödöllő után a püspök társaságában Óbudán Zichy grófnőt látogatta meg. Innen Dorogon keresztül Esztergomba utaztak, majd visszatértek Bécsbe.

*Antoine Joseph Zorn de Bulach*⁵⁴ XV. Lajos francia király bécsi követének, Louis de Rohan hercegnek magas rangú tisztjeként emlékiratot írt az 1771 és 1774 között eltöltött időről és magyarországi utazásairól. 1772 márciusában és áprilisában Magyarországon keresztül Szlavóniába utazott a Pozsony, Magyaróvár, Győr, Komárom, Esztergom, Buda, Adony, Mohács, Eszék, Zimony útvonalon. A Dunántúl déli és nyugati városait (Siklós, Pécs, Szigetvár, Kanizsa, Körmend, Zalaegerszeg, Kőszeg, Sopron)⁵⁵ érintve tért vissza Bécsbe. A városokkal kapcsolatban egészen rövid megjegyzéseket tett. Sokkal jobban érdekelték a gazdasági jellegű problémák. Részletesen elemezte a magyarországi természeti viszonyoknak megfelelő termelési lehetőségeket. A földművelés és elsősorban a gabonatermesztés állapotát mutatja be, kitérve a gabonaárakra, az állattenyésztésre, a ló- és a

marhaexportra stb. Szerinte a magyar nép egyetlen elfoglaltsága a mezőgazdasági munka. Sem kereskedővel, sem kézművessel nemigen lehet Magyarországon találkozni. A magyar ember Zorn de Bulach szerint „büszke, bátor, harcias, amely tulajdonságok annál is inkább jól állnak neki, mert ez gyöngédséggel és buzgó lekötelezettséggel párosul, ha szeretettel közeledünk hozzá. De ha kényszeríteni akarjuk, visszariad. Erőszakkal semmit sem lehet nála elérni, ez ingerli őket a németek ellen is, akik dőlyfösen erőszakot és kényszert akarnak velük szemben alkalmazni.”⁵⁶

Zorn de Bulach 1772 júliusában újra Magyarországra látogatott. Ez alkalommal Rohan herceg kíséretében Esterházy Fényes Miklós meghívására Eszterházára ment. A francia követ és kísérete öt napot töltött a hercegnél, aki a legváltozatosabb ünnepségekkel és rendezvényekkel szórakoztatta vendégeit. 1773-ban a győri országos vásárt nézte meg Bulach. Bécsi tartózkodása alatt megfordult Kismartonban, Cseklészen és Holicson is. Zorn de Bulach azonban hiába látta a legszebb magyar kastélyokat, művészettörténetileg érdekes ismereteket alig tudhatunk meg tőle.

*Le Roy de Lozembrune*⁵⁷ szintén munkát végzett Magyarországon. Udvari tanácsos és főhercegi nevelő volt. Magyarországi tartózkodásának egyetlen állomását, a cseklészi kastélyt és kertet örökítette meg. Az 1778-ban kiadott levelekből álló kis kötete jellegzetes barokk irodalmi alkotás, amely a kertnek és megalkotójának a dicsőítését szolgálja. A filozófiai elmélkedésekkel megtűzdelt mű fellengzős stílusú, mondanivalóját gyakran allegóriákba burkolja.

Zorn de Bulach-sal és Lozembrune-nel egy időben Gottfried Edler von Rotenstein is megfordult a főúri kastélyokban és részt vett az ünnepségeken. Sőt a Khevenhüller-Metsch herceg naplójában említett eseményekről Rotenstein is részletesen beszámol.

*Gottfried Edler von Rotenstein*⁵⁸ a szakirodalom Pozsonyban élő osztrák nemesebernek tartotta. A legújabb kutatás szerint valószínűleg gróf Pálffy Jánost rejti az álnév.⁵⁹ Kedvtelésből utazgatott 20 éven keresztül, 1763 és 1783 között, 22 éves korában tette első utazását. Ez az útleírás művészettörténeti szempontból az egyik legérdekesebb és leghasználhatóbb. Részletesen leírta és ismertette a legnagyobb magyar kastélyokat, berendezésüket és parkjukat. Útjain a postajáratok vonalát követte. Nagyszombat, Nyitra, Selmecbánya, Zólyom, Besztercebánya és újra Nagyszombat első utazásának állomásai. Nagyszombatból kirándulást tett Krupára a Brunswick-kastélyhoz. Vöröskőre is elment. Érsekújvár, Marót (Pilismarót), Visegrád érintésével Vácra látogatott Migazzi püspökhöz. Kassát és Eperjest nézte meg, majd Jászón a premontrai prépostságban vendégeskedett. Pest és Buda következett, ahonnan Gödöllőre is kirándult. A nyugat-magyarországi kastélyokat látogatta sorra. Az Esterházyak eszterházi, köpcsényi, kismartoni kastélyát és a Monbijou-t ismertette részletesen. Járt Nagycenken a Széchenyi-kastélyban, a soproni főúri palotákban, a darufalvi Meskó-kastélyban. Rotenstein számára a legnagyobb élvezetet és a legnagyobb örömet az jelentette, ha részt vehetett a magyar főúrak fényűző életében. A következő utazást Pozsony környékén tette, végigjárva az ott lévő híres kastélyokat, a vörösköit, a királyfalvait, a magyarbélit, a cseklészit és az ivánkait. 1783-ban Csallóköz főúri birtokait látogatta sorra.

Püspöki, Eberhardt, Majorháza, Loipersdorf, Somorja, Királyfa, Szerdahely, Süly, és Bős voltak az állomásai. A földrengés sújtotta Komáromba is elment. Bazint és Szentgyörgyöt is ismertette írásában. Ezekben a helyeken nagyon gyakran megfordult, minthogy Bazinban neki is voltak szőlői. Rotenstein a gazdasági, társadalmi, politikai viszonyokról, az emberekről és szokásaikról nem tájékoztatja az olvasót. Leírásai az egyes épületekről részletezőek, az interieurök és berendezések, az iparművészeti alkotások ismertetése rendkívül aprólékos. Rotensteinnek Fertődről és Cseklésről készült leírásai alapján teremsorokat lehetne az ottani kastélyokban rekonstruálni.

A főúri kastélyokban tett látogatásairól számolt be az az ismeretlen angol utazó⁶⁰ is, aki az 1770-es években a pozsonyi várban, a cseklézi és eszterházi kastélyban fordult meg Laval vicomte társaságában. Levelekből álló kétkötetes útleírása Franciaországra, Svájcra és Németországra vonatkozó útiélményeket tartalmaz. A 87. levélből ismerhetjük meg az angol utazó magyarországi kirándulását, amelyet más utazókhöz hasonlóan hosszabb bécsi tartózkodása alatt tett meg. A választékos stílusú levelek alapján feltételezhetjük, hogy a szerző igen művelt nemesember lehetett. A kastélyok és kertek lelkes, költői hangvételi ismertetésén kívül összefoglalásképpen általános tudnivalókat is közöl, amelyek megegyeznek a kortársak hasonló észrevételeivel. „A magyarok szépek és jól fejlettek. Egészséges megjelenésüket még jobban kiemeli öltözkük, amely, mint tudják különös és igen előnyös.”

A XVIII. századi utazók egyik legerdekesebb és legeredetibb alakja *François Xavier de Feller*⁶¹ luxemburgi jezsuita szerzetes volt, aki nem utazási céllal jött Magyarországra, hanem bizonyos értelemben emigránsként. A jezsuita rend francia tartományát feloszlatták s mellette Luxemburgét is. Ezáltal Feller kénytelen volt elhagyni hazáját. 1765-ben rendtársával együtt jött Magyarországra, ahova a Trencsénben állomásozó Reinhardt tábornok hívta őket. Feller széles körű érdeklődése utazó francia elődeiéhez, Flachathoz és Zorn de Bulachhoz hasonló. A két jezsuita először Nagyszombatban telepedett le. A szerző könyve elején elmondja, hogy egy barátja kérésére és a maga szórakoztatására írta le naplószerűen élményeit. Nagyszombati tartózkodása alatt sokat utazgatott a Felvidéken. Sorra látogatta a bányavárosokat. Minden érdekelte, ami a bányászattal kapcsolatos. A bányákba is leszállt, hogy pontos képet nyerjen a munkafolyamatokról és a gépekről. Általában a műszaki és természettudományok felé jobban vonzódott. A Felvidéken a bányavárosokon kívül számos más várost is meglátogatott. Járt Trencsénben, Lipótváron, Nyitrán, Érsekújváron, majd később Pöstyénben, Királyfalván, Vöröskőn, Gácson. Ezalatt az idő alatt más magyarországi tájak felé is kirándulásokot tett. Komárom, Esztergom, Buda érintésével a Balatonhoz is elment. Megfordult Székesfehérváron, eljutott Vörösberénybe, ahol csigatenyésztő telepeket látott. Majkon a kamalduli remeteséget kereste fel. Körútja végén Győrön keresztül tért vissza a Felvidékre.

Feller 1766 ősztől Besztercebányán lakott a jezsuitáknál. 1767 tavaszán a Tisza vidékére indult újabb utazásra. Útjának egyes állomásai: Szécsény, Told, Hatvan, Abony, Tószeg, Kecskemét, Szolnok. Budára és Pestre újra ellátogatott, majd visszatért Besztercebányára. Nemcsak Magyarország szerepelt úti céljai között. Besztercebányáról Morvaországba, Lengyelországba és Bécsbe is ellátogatott. Az

Andrássy család meghívta Fellerert nevelőnek az egyik Andrásy grófi gyermek mellé Monokra. A jezsuita szerzetes újra útnak indult, Budán, Pesten, Gödöllőn, Gyöngyösön és Egeren keresztül ment Monokra. Nyughatatlansága itt is kitört belőle, és állandóan újabb és újabb utakra indult. Először csak a közvetlen környéken, az Andrásy-birtokon, a tokaji borvidéken kirándulgatott. Eljutott Kassára is és az Andrásyak Betlérre és Krasznahorkára is meghívták. 1767-ben tanítványa megbetegedett, s Feller ekkor a végleges hazatérésre gondolt. Előbb azonban utazási lázának eleget téve Tolcsva, Sárospatak meglátogatása után hosszabb időt töltött Rozsnyón és környékén. Az Andrásyak voltak a vendéglátói Dernőn, Krasznahorkán, Krasznahorkaváralján. Feller az Andrásyaknál megismerkedett és barátságot kötött egy Ybarra nevű gróffal.⁶² A gróf meghívta őt Besztercére. 1768 márciusában, mielőtt Erdélybe indult volna, Kassára ment, hogy ott ruhát és egyéb hasznos holmikát vásároljon. Itt töltötte a nagyhetet. Tokajon, Debrecenen keresztül Nagyváradra utazott a jezsuitákhoz, akik nagy szeretettel fogadták, s Feller is szívesen tartózkodott volna ott hosszabb ideig. Nagyváradon Patachich püspök⁶³ és Kollonich gróf⁶⁴ nagyprépost rendszeresen vendégül látta. Hunyad (Bánffy-hunyad), Kolozsvár, Szamosújvár, Dés érintésével érkezett Besztercére, az öreg szász városba, Ybarra grófhhoz. A gróf társaságában bejárta a környéket. Megnézték Radnán a gróf bányáit. Kilovagoltak a környező völgyek gyógyforrásaihoz. Feller 1768 júniusában nagy útra szánta el magát. Rómába indult lóháton. Utazási körülményei meglehetősen rosszak voltak. Szállást ritkán talált. Kénytelen volt gyakran a szabad ég alatt aludni. Ennivalót sem tudott mindig szerezni. Előfordult, hogy egyetlen tápláléka a Szamos vize volt. Néha itt-ott vendégül látták. De útközben senki sem kérdezte, hogy hova megy és hogy van-e útlevele.⁶⁵ Hosszú útja előbb Erdélyen keresztül vezetett, Temesváron, Belgrádon, Karlócán, Péterváradon, Eszéken át hagyta el az országot. Itáliából Grazon keresztül tért vissza. Varasznál lépte át Magyarország határát. Szigetvárt, Pécsét és a mohácsi csatamezőt látogatta meg. Pécs és Nagyvárad között Szegeden és Aradon állt meg. Ezen az úton többször eltévedt, vad bikák közé keveredett, csűrökben aludt. Lová már alig tudott járni, de ő még jó erőben volt, annak ellenére, hogy levest is csak nagy ritkán evett. Nagyváradról azután visszatért Besztercére. Feller a júniustól novemberig tartó hosszú utazás sem tántorította vissza attól, hogy újabb kirándulásokra vállalkozzon. Marosvásárhely és Medgyes vonalán a Vöröstorony-szorosba ment. 1769. július 8-án véglegesen hazaindult Nagyszébenből a Németalföldre. Már nem is tért vissza elbúcsúzni barátjától, Ybarra gróftól, mert az elválás úgy fájdalmasabb lett volna. Nagyszébenből Balászfalvára ment, mert a görög katolikusoknak nagy monostoruk volt itt, azt akarta megtekinteni. Zalatnán kellemes órákat töltött, majd egy szörnyű erdei út után Topánfalvára érkezett. A Bihari-hegység megmászását az Alpokon való átkelésnek nevezte. Dés, Felsőbánya, Nagybánya, Szatmárnémeti, Nagykároly, Nyírbátor, Pócs, Nyíregyháza, Tokaj, Tállya, Göncruszka, Miszla útiállomások után három nap alatt, július 11-ére érkezett Kassára. Hamarosán folytatta útját, és még mindig talált olyan városokat, ahol addig még nem járt. Először látta Eperjest, Szepesváralját, Lőcsét, Liptószentmiklóst. A már ismert és kedvelt városoktól: Besztercebányától, Selmecebányától, Nyitrától, Nagyszombattól búcsút véve, Csehországon és Németországon keresztül visszatért Lu-

xemburgba. Feller érdekes egyéniség volt. Nagy műveltségű, tájékozott, felvilágosult, érdeklődő tudós ember. De minthogy jezsuita szerzetes volt, felvilágosultságának természetesen korlátai voltak. A természettudományos dolgok mellett elsősorban a vallással kapcsolatos kérdések érdekelték. Melyik vallás az uralkodó az egyes vidékeken, mennyire vallásosak az emberek és hogyan gyakorolják vallásukat. Érdekes megfigyelése, hogy a katolikus magyarok nagyon szigorúan betartják a böjtöket, ha bűnbocsánatot kérnek, földre vetik magukat, a mellüket verik, de mindez nem akadályozza meg őket abban, hogy a „legszörnyűbb” bűnöket kövessék el. A görögkeletiek, a görög katolikusok, a protestánsok helyzete különösen foglalkoztatta. Gyakran találkozott reformátusokkal és evangélikusokkal, akikkel rengeteget vitatkozott vallási kérdésekről. A Magyarországon és Erdélyben élő sokféle nép és a sokféle nyelv is izgatta. Meglepődve tapasztalta, hogy a latin nyelvvel szinte mindenütt meg tudta magát értetni. A nemesek közül franciául is sokan tudtak, sőt a francia „istentagadó” szellem is eljutott már a magyarokhoz, Montesquieu-t és Voltaire-t olvastak. Feller ezen nemcsak meglepődött, hanem meg is botránkozott. Amikor Feller Vendegyén tartózkodott, a városban összegyűlt Torna megyei urak mindenáron találkozni akartak vele. Feller a következőképpen írja le a találkozást: „Közöttük volt Esterházy herceg jegyzője, aki tudott egy kicsit franciául. Febroniusról, a Törvények szelleméről, a Perzsa levelekről beszéltek nekem. Ezeket a pèstises dolgokat már mind ismerik Magyarországon, és ezek az urak olvasták is azokat. Bélisaire a másik könyv, amely nagyon divatos most ebben az országban, de ennek legalább csak a tizenötödik fejezetét mételyezték meg rossz és hitetlen dolgokkal.”⁶⁶ A magyarokat a következőképpen jellemzi: „A magyar elég őszinte, szívélyes, szolgálatkész, jótékony és ragaszkodó, mihelyt egy kis barátságot mutatnak irányában; de a nemzetet megsérteni nem szabad, mert akkor az egész világ felfordul, de ha dicsérjük Magyarországot, akkor minden rendben van. Ez a nép megőrzött valamit a régi időkől, amikor még az egyszerűség és a nyíltság az emberek becsületére vált. Erkölcseiben tiszta, beszédében komoly és becsületes. De ezek a dolgok sajnos a szemünk előtt változnak meg. A magyarok szeretik a franciákat; a két nemzet szellemében van valami »nem tudom mi« amely azonos: és ráadásul a franciák mindig dicsérték lázadózásait, és eltérő hadmozdulatokkal támogatták is őket. . . . A nemzet általában elég irányítható és szerény, kivéve a háborút, amelyben kiválóan tartja magát, és ehhez ragaszkodik. Szeret tanulni és magát tökéletesíteni, de azok, akik tudósnak adják ki magukat, elviselhetetlenek; Attila apjuk és Buda nagybátyjuk természete van bennük; az irodalom helyzete is elég szánalmas Magyarországon. Newton és Boscovich, és az összes új rendszert csináló diadalmaskodik. A kevésbé művelt népek általában szenvedélyesen utánozzák a híres népeknél megfigyelt jót és rosszat, valódit és hamisat.”⁶⁷

Feller általában mindenütt vendégszeretetet tapasztalt, és őt nagy tisztelettel vették körül. Nagyon szerette a természetet és lelkesedett a természet szépségeiért. Elsősorban ezek kárpótolták őt az utazásai során felmerülő kellemetlenségekért. A szállás- és élelemszerzés nehézségei mellett, az időjárási viszontagságok, az utak borzalmas állapota, a rengeteg rovar (bolha, poloska, svábbogár, szúnyog, légy), a kevés és piszkos vendégfogadóban való megszállás is szinte lehetetlenné tették az

utazást. Feller változó szempontok alapján írt a városokról. A város jellemzőjeként hol egy olyan vonást emelt ki, amely a köztudatban elterjedt, hol egy maga által választott tulajdonságot, amelyet ő tartott fontosnak vagy kiemelendőnek.

Előkelő ifjak nevelőjeként utazott keresztül Magyarországon *Domenico Sestini*.⁶⁸ Több mint tíz évvel később járt itt, mint Feller. Érdeklődési körük, megfigyeléseik és kapcsolatteremtési készségük között sok a hasonlóság. Sestini több akadémia tagja volt, Bukarestben Ypsilandi herceg szolgálatában állt nyolc hónapig. Helyzetével azonban nem volt megelégedve, ezért csatlakozott a nápolyi követ fiaihoz: Constantino és Carlo de Ludolffhoz és a francia követ bátyjához, De Saint Priest lovaghoz, akik Havasalföldön keresztül Magyarországra és Ausztriába utaztak. Az útlevelet Konstantinápolyból kellett kérniök.

1780 májusában indultak el Bukarestből. A magyar határt a Vöröstorony-szorosnál lépték át. Itt karanténba zárták őket, mert mindazoknak, akik a török birodalomból jöttek, három hetet kellett a határ menti kórházban eltölteni. Sestini és társai magas rangú, előkelő személyeknek számítottak, s ezért a szebeni gróf, Preiss közbenjárt, hogy minél hamarabb elhagyhassák a karantént. Négy nap után el is bocsátották őket. Elindultak Szeben felé az Olt völgyében azon az úton, amelyet III. Károly király építtetett 1717-ben a hegyszorosban, Trajanus egykori útjának a nyomvonalán. Nagyszebenben, ebben a jelentős városban, majdnem két hetet töltöttek. A város előkelőségeinél vendégeskedtek rendszeresen, így a szebeni grófnál, Preissnél, Brukenthalnál, Erdély kormányzójánál, Barkó és Rahl tábornokoknál, helyi tudósoknál. Az Arany Oróslán vendégfogadóban laktak, ahol II. József, „a római király” is megszállt. Sestini egyedül folytatta útját Nagyszebenből. Kétkerekű hintón indult el, amelyet hat ló húzott és oláh⁶⁹ kocsisa volt. Szászsebes, Nagyenyed és Felvinc érintésével Kolozsvárra ment. Közben Zalatnán kellett volna találkoznia útítársaival. Ezen az útvonalon elsősorban a bányák érdekelték volna, megtekintésükhöz gyakran külön engedély kellett. Kolozsvárról visszatért Nagyenyedre, s onnan továbbutazott Alvincen, Szászvároson, Déván és Lugoson keresztül Temesvárra. Sestini Temesváron is elsősorban társadalmi kötelezettségeinek tett eleget. Sestini számára nemcsak a személyek tudása és műveltsége volt fontos, hanem minden alkalommal kiemelte, hogy az illetőnek van-e valamilyen gyűjteménye. Természettudományos vagy római régiségeket tartalmazó gyűjtemények egyaránt érdekelték. Szeged, Kecskemét, Örkény és Ócsa úti állomások után megérkezett Pestre. Pesten és Budán hat napot töltött. A Szarvas fogadóban szállt meg. Megismerkedett számos egyetemi tanárral. Pestről kirándulást tett Vácra. Budáról postakocsival folytatta útját.⁷⁰ Az első éjszakát Tatán, a másodikat Gönyűn, a harmadikat Mosonban töltötte. Július 16-án ért Bécsbe, ahol Sestini egy hónapot akart maradni s utána Konstantinápolyba visszatérni.

Sestini saját úti élményeinek a leírása után a Magyarországon látott római kövek feliratait ismertette, majd pedig egy szabályos kis „Itinerario”-t⁷¹ tett közzé, amely a postajáráttal való utazáshoz ad hasznos tanácsokat. A postajárat mellett az extra posta a legkifizetődőbb s a legkényelmesebb, nyolc nap alatt lehet Pozsonyból Nagyszebenbe eljutni. A „diligenza”, vagy delizsánsz egyszer egy héten megy éjjel-nappal Pozsonyból Nagyszebenbe.⁷² A Landkutschet⁷³ és a posta per cambiaturá-t⁷⁴ említette még. Az egyes postaállomások⁷⁵ felsorolásánál kitért az egyes

helységek ismertetésére is, és turisztikai szempontokat is figyelembe vett. Van-e fogadó, milyen a kiszolgálás és mi mennyibe kerül.

Sestini útleírásában kettősség érezhető. Egyrészt érdeklődött az általánosabb problémák iránt, mint például a tudományok helyzete Magyarországon, mivel foglalkoznak a tudósok, milyen gyűjteményeik vannak, hol találhatóak római régiségek stb. A városokkal kapcsolatban esztétikai és urbanisztikai megjegyzéseket is tett. Leírásai nagy természettudományos és humán műveltségről tanúskodnak. Ugyanakkor kitűnő megfigyelő volt, a mindennapi élet különféle gyakorlati problémáira is felhívta a figyelmet. Az utazással kapcsolatban hasznos tanácsokkal látta el az olvasót.

*

A XVIII. század második felében egyre több olyan utazóval találkozunk, akik nem munkájuk végzése során, nevelőként, titkárként, követként, katonaként kerültek Magyarországra, hanem tervszerűen utaztak, útjuknak pontos céljai is úti állomásai voltak.

*Nikolaus Ernst Kleemann*⁷⁶ Kisásziába készült nagy utazásra 1763-ban. Útjának legelső szakasza Magyarországon keresztül vezetett. Levélformában írt útleírását Stahremberg grófnak ajánlotta. Bécsből 1763-ban indult el hajón egy örmény kereskedő és egy tolmács társaságában. Pozsony, Vác, Buda, Pétervárad voltak a fontosabb városok, ahol megálltak. Úti élményei elsősorban a hajózással és az éjszakai szállásokkal kapcsolatosak. A magyar városokról csak néhány közhelyszerű megjegyzést tett.

*Louis Dutens*⁷⁷ Angliában élő francia protestáns emigráns⁷⁸ útleírása már igazi útikalauz. Az Európa nagy városait bemutató útikönyv Magyarországnak nagyon kis részt szentelt, Magyarország Ausztria részeként került bemutatásra. Dutens Bécsből Pozsonyba látogatott, ezenkívül csak Eszterházán és Köpcsényben fordult meg. Pontosan megadta a városok közötti távolságokat időben és mérföldben. A meglátogatott helységekről röviden emlékezett meg.

*Kaspar Risbeck*⁷⁹ svájci német publicista németországi utazása során 1780 körül eljutott Magyarországra is, amely utazásának végállomása volt. Éles szemmel, jó kritikai érzéssel szemlélte a dolgokat. Ironikus, gúnyos hangúak a fiktív levelek, amelyekből útleírása áll. Véleménye lesújtó a magyarországi helyzetről, de Bécsről is. Megállapításai kegyetlenek, de valószínűleg sok igazságot tartalmaznak. A magyar nép teljesen barbár, elmaradott és iszákos. Az emberek lusták, nemtörődömök, utálják a kényszert és a fegyelmet. A főurak jövedelme óriási, amelyet értelmetlenül elpazarolnak, vagyonuknak nincs semmi hasznos eredménye. Adóssága általában mindenkinek van. Az előkelőség fokát az adósság mértéke határozza meg. A nemesség a Nyugatot, főleg a franciákat majmolja. Risbeck gúnyolódva írta, hogy diner-t, souper-t, déjeuner-t adnak, bal paré-t vagy bal masqué-t rendeznek. A főurak és a nép között tátongó szakadék van, a különbségek áthághatatlanok. A német utazó csak Pozsonyban, Pesten, Budán és Eszterházán járt.

*Johann Lehmann*⁸⁰ Risbeck-vel nagyjából egy időben írta útikönyvét, de mégis egészen másként látott és értékelt mindent, s így az olvasóra más hatást gyakorol.

Útikönyve csak Magyarországról⁸¹ szól. A bevezetőben meg is magyarázza útikönyvének célját. Be akarta bizonyítani, hogy Magyarországon is lehet kényelmesen és veszélytelenül utazni. Lehmann sokfelé utazott már, s így feljogosítva érezte magát, hogy kijelentse: a Magyarországgal kapcsolatos előítéletek nem helytállóak. Az utazás más országokban is legalább annyira veszélyes, mint Magyarországon. Sőt szívesebben utazott Pesttől Szegedig, mint a jóval lakatlanabb Würzburg—Frankfurt közötti útvonalon. Elismerte, hogy a Bánátban és Karánsebes környékén az utazó csak kísérő társaságában közlekedhet. Lehmann vonzódott Magyarországhoz. Magyarázatot keresett arra vonatkozóan, hogyan lehetne Magyarországon valamit jobban csinálni, megvalósítani a hiányzó dolgokat.

A német nyelvtudással remekül lehet boldogulni egészen Havasalföld határáig. A magyarok ugyan nem szeretik a németeket, de tudnak németül. A városokban többen beszélnek franciául is, de a francia és angol utazók jobban teszik, ha német kíséreléssel jönnek. A magyarok az ajánlólevéllel érkezőt rendkívül szívélyes fogadtatásban részesítik, de barátta csak akkor válik az idegen, ha beszél magyarul.

Lehmann a városok ismertetésekor értékelt is azokat. Olyan szempontokat is megvizsgált, mint pl. az urbanizációs problémák, amelyeket az utazók nem vettek eddig figyelembe. A városok közbiztonságáról, közvilágításáról, a tanulási lehetőségekről, a színházról, a szórakozásról, a sétaterekről, vásárokról beszámolt. A jelentősebb épületeket megemlítette, de részletesen nem írt róluk. A magyarokat tehetséges népnek tartotta, de véleménye szerint kevesen tanulnak, s így kevés a kiemelkedő tudós és szakember. A művészetek területén is elmaradottság tapasztalható. A fiatalokat igyekeznek megakadályozni abban, hogy sokat olvassanak, mert attól félnek, hogy akkor nem tudják féken tartani őket. Ennek ellenére a nagy magánkönyvtárakban a német szerzőknek fontos és kevésbé ismert művei egyaránt megtalálhatók.

*Franz Jenne*⁸² különféle utazásai során több alkalommal keresztülutazta Magyarországot számos vidékét. Első alkalommal Bécsből Párizsba ment, és útja a Dunántúl nyugati részén át vezetett. Sopron, Körmend, Lendva, Csáktornya voltak az úti állomások. A következő alkalommal, amikor Szlavóniába utazott, más dunántúli városokat, Szigetvárt, Pécsét és Eszéket látogatta meg. Eszéktől a Dunán a Fekete-tengerig hajózott, és erről részletes naplót írt. A Fekete-tengertől visszatérve a Vöröstoronyi szorosnál lépett Erdély területére. Többi utazó társaihoz hasonlóan Jenne is kénytelen volt néhány napot a karanténban tölteni. Nagyszébtől a postajárat vonalán utazott Budára, majd Pozsonyba. Jenne útleírásában különösen azok a részek rendkívül érdekesek, amelyek a Délvidékre vonatkoznak és a dunai hajózásról szólnak. A sok nemzetiségű, rendkívül elmaradott vidékről, ahol a kereskedelem az uralkodó foglalkozás, valóságghú képet ad. A magyar városokat nem előre kiválasztott szempontok szerint ismertette. Azt írta le, ami megragadta az érdeklődését, amit különösnek tartott.

*Johann Hermann Dielheim*⁸³ „Antiquarius des Donaustroms” című könyve olyan útleírás, amilyenek a szó modern értelmében szoktuk az útikönyveket nevezni. Részletesen leírta azt, amit látott és a látnivalókhoz kapcsolódó ismereteket közölte. A modern útikönyvek elvétől azonban annyiban eltér, hogy nem egy országot ismertetett, hanem a Duna mellett elterülő országok folyó parti települé-

seit. Végighajózta a Dunát a forrásvidéktől a Fekete-tengerig,⁸⁴ sőt onnan még Konstantinápolyba is elutazott. Az útleírásból nem tudjuk meg, hogy mennyi ideig tartózkodott egy-egy helyen. Az sem valószínű, hogy az összes felsorolt helységnél megszakította az útját. Olyan városokról is beszámolt, amelyek a Dunától távol esnek. Nem valószínű, hogy egy hajóút során eljutott Tatára, Érsekújvárra, Kalocsára, Kecskemétre. Elképzelhető, hogy más, régebbi útleírásokat is felhasznált.⁸⁵ Hivatkozik Keyssler útleírására egy alkalommal. A nagyobb helységekről rendkívül részletesen számolt be. Ismertette történelmét; lakosainak a számát. Felsorolta jelentős épületeit, elsősorban a templomokat, ezek berendezésére vonatkozóan is tett néhány észrevételt. A nagyobb városokról, mint Pozsony, Győr, Komárom, Tata, Esztergom, Vác, Buda, Pest, Eszék, Belgrád, Temesvár általános, a korra jellemző, elsősorban várostörténeti érdekességeket tartalmazó képet kapunk. Dielheim nem írt az emberekről, a gazdasági kérdésekről. Útleírásain keresztül nem ismerhetjük meg a magyarok gondolkodásmódját, csak száraz, de nagyon fontos tényeket.

*Karl Ehrenfried Dreyssig*⁸⁶ hallei fiatalember saját magát „zöld ember”-nek nevezte. Németországi utazgatásai során jutott el Magyarországra is 1785-ben. Bécsben tartózkodott hosszabb ideig, onnan Budára hajózott. A hajó közönsége elsősorban kereskedőkből, valamint szerzetesekből, kézműveslegényekből és bevándorló családokból állt. A bevándorlók általában fiatal házaspárok voltak, akik 6–7 gyermekükkel Németországból jöttek. Magyarország területére lépve jelentős útiköltséget kaptak. A dunai hajóút közben Pozsonyban és Győrben is megálltak rövid időre. Dreyssig hosszabb időt töltött Budán és Pesten. E két városban főként a szórakozási lehetőségek érdekelték. A magyarokról elég lesújtó a véleménye: „Milyen gazdag és hatalmas királyság lehetne Magyarország, ha az emberek szorgalmasabbak lennének és a belföldi termékeknek nagyobb lenne a piaca.”⁸⁷

*Karl Gottlob Küttner*⁸⁸ könyvének bevezetőjében megjegyezte, hogy Magyarország nem tartozik sem a régi civilizációjú, sem a természeti szépségekkel rendelkező országok közé s így nincs benne semmi érdekes, amely miatt érdemes volna meglátogatni. Neki ajánlották, hogy jöjjön ide, de nem tudta, hogy miért. Nem sokat várt Magyarországtól, de a látottak még rosszabb benyomást tettek rá. Nem feltételezte, hogy a szegénység és az elhanyagoltság ilyen nagy, és hogy ilyen óriási pusztaságok vannak mindenfelé. Bécsből Sopronon keresztül Eszterházára, onnan Pozsonyba, majd Komáromon keresztül Budára és Pestre utazott. A magyar városoknál nem tudta figyelembe venni azokat a szempontokat, amelyeket általában alkalmazni szokott, mert nem tekintette városnak sem Pozsonyt, sem Sopront, sem Komáromot. Budáról valamennyire elismerően ír.

Hasonlóan lekicsinylő a véleménye Magyarországról annak a *két franciának*,⁸⁹ akiknek útleírását német fordításból ismerjük, s akik Bécsből Pozsonyba és Eszterházára kirándultak. Nagyon rövid időt töltöttek Magyarországon, s így véleményüket felületes benyomások alapján alakították ki.

*Christoph Seipp*⁹⁰ színész és színigazgató hivatása teljesítése közben utazgatott Magyarországon 1792-ben. Könyvének előszavában meg is fogalmazta, „azért utazik, mert ezt hivatása teszi szükségessé, de ilyenkor nincsen arra ideje, hogy a látott dolgokat teljes mélységükben végiggondolja”.⁹¹

Seipp 1773-tól volt a tagja az Eszterházián működő színtársulatnak. Elsősorban karakterszerepeket alakított, mint pl. Jágó szerepét Shakespeare Otellójában, de egyben a társulat házi szerzője is volt. 1777-ben kilépett a társulattól, később évekig a pozsonyi színház igazgatói feladatát látta el.⁹² Christoph Seipp Pozsonyból először Morvaországba utazott, majd Galícia felől jövet Ófalunál lépte át a magyar határt. A Felvidék legfontosabb városait mind végiglátogatta. Kassáról Szatmáron keresztül Erdélybe utazott. Erdélyből Budára ment, majd onnan Esztergomot, Érsekújvárt érintve, visszatért Pozsonyba.⁹³ Christoph Seipp egészen másképpen látta Magyarországot, mint azok a német utazók — pl. Küttner és Dreyssig —, akik szintén az 1790-es évek körül jártak Magyarországon. Láthatjuk, hogy az útleírásokra mennyire rányomja a bélyegét a szerző egyénisége. Bizonyára sok igazság van Küttner és Dreyssig Magyarországról alkotott szélsőségesen rossz véleményében, de ugyanakkor Seipp derűs, bizakodó és tárgyilagosnak ható képét is el kell fogadnunk. Seippet minden érdekelte, a történelem és az aktuális gazdasági kérdések éppúgy, mint a természet szépségei, amelyek iránt átlagon felüli érzékenységéről tanúskodott. A városok életéről is sokat megtudhatunk tőle, sok hasznos képzőművészeti és urbanisztikai észrevételt is tett. A pozsonyi és nagyszombati színházak működését részletesen elemezte. Egy pozsonyi előadást is alaposan ismertette. Seipp felvilágosult gondolkodású, haladó nézeteket vallott. Tisztán látta Magyarország politikai helyzetét és a nemzetiségi kérdés reménytelenségét. Alkalmazkodásra képes egyéniség, aki nem vont le messzemenő következtetéseket abból, ha valamelyik vendégfogadóban a kiszolgálás nem volt megfelelő. Saját kocsiján tette meg a hosszú utazást, méghozzá a bakon, mert onnan mindig beláthatta az egész tájat.

Seippel egy időben 1793—94-ben került hazánkba az amatőr természettudós: *Johann C. von Hofmannsegg gróf*⁹⁴ szász arisztokrata család tagja, aki nővérének, von Kleist grófnőnek írta meg levelek formájában úti élményeit. Hofmannsegg kedvtelésből volt természettudós. Ritka és különleges madarakat, valamint bogarakat akart gyűjteni. Különösen a magyarországi madárvilág érdekelte, mert az óriási kiterjedésű mocsaras vidékeken számos vízi madár élt, amelyet Németországban nem ismertek. A művelt, kifinomult arisztokrata vállalta a magyarországi utazással járó összes kellemetlenséget és nehézséget. 1793 júniusában jött Bécsből postakocsin Budára. Itt kiköltözött a Szép Juhászné vendégfogadóba, hogy a környező erdőkben rovarokat gyűjtsön. Budáról Dunapentelén, Mohácson, Baranyaváron keresztül Eszékre ment. A mocsarakban folytatott rovargyűjtés közben igazoltatták, és kiderült, hogy nincsen megfelelő útlevele. Francia jakobinusnak vélték, ezért letartóztatták, Pécsen egy vendégfogadóban szállásolták el. Addig, amíg nem kapta meg Bécsből az útlevelét, állandó felügyelet alatt kellett élnie. Az alispán engedélyével kísérettel el is járhatott, s így eleget tehetett annak a számos meghívásnak, amelyet a pécsi nemességtől kapott. Útlevele közben megérkezett, de Hofmannsegg olyan jól érezte magát Pécsen, hogy novemberig ott maradt. A téli hónapokat Budán töltötte, ahova szekérrel érkezett. 1794-ben visszatért Pécsre, majd Szegedre ment, ahol folytatta természettudományos gyűjtéseit. Eszéket, Péterváradot és Zimonyt látogatta meg. Belgrádba nem mehetett át, mert éppen pestisjárvány volt. A Duna egy kis szigetéről figyelte a Belgrádban zajló életet.

Zimonyból Pancsovára, majd Fejéregyházán, Almáson keresztül Mehádiába, a törököktől felégetett vásárvárosba ment. Mehádiából Szászvárosba, Dévára, Lugosra, majd Temesvárra utazott, ahol finoman értésére adták, hogy személye nem kívánatos, sőt gyanús. Így gyorsan visszautazott Bécsbe s onnan véglegesen haza.

Hofmannsegg számunkra legértékesebb megfigyelései azok, amelyek a városi nemesség mindennapos életére vonatkoznak. Különösen jelentősek azok a leírások, amelyek a budai és a pesti szórakozási lehetőségekről szólnak. Számos egyéb hasznos gazdasági, politikai jellegű észrevételt is tett, minthogy jó megfigyelő, intelligens utazó volt.

*Robert Townson*⁹⁵ szintén természettudós és angol nemesember. Hofmannsegghez hasonlóan elsősorban természettudományos érdeklődésből jött Magyarországra 1793-ban. Townson ellentétben a német utazóval az északkeleti országrészt járta be, az ott található kőzetek, a növény- és állatvilág érdekelt. A Kárpátok vidékét szerette volna megismerni. Az utazása során érintett városokat, falvakat változó részletességgel ismerteti. Sok érdekes észrevételt tett a mindennapi életre, szokásokra vonatkozóan. Könyve előszavában kifejtette, hogy miért tartotta szükségesnek, hogy Magyarországról önálló útleírást írjon. „Az Angliában publikált számos útleírás közül egyetlen egy sem foglalkozik Magyarországgal. A mi országunkhoz viszonyítva Magyarország politikai jelentősége csekély, azonban az ország felépítése, a lakosság, annak erkölce, földjének természeti kincsei meglehetősen egyedivé és figyelemre méltóvá teszik és felkeltik érdeklődésünket.”⁹⁶

Townson más utazókhöz hasonlóan Bécsben töltött hosszabb időt. A bécsi tartózkodás a tájékozódáshoz és az ajánlólevelek megszerzéséhez volt szükséges. „A kép, amelyet Magyarországról festettek nekem, eltántoríthatott volna egy olyan embert, aki kevésbé van hozzászokva az utazásokkal együttjáró kényelmetlenségekhez és nélkülözésekhez.”⁹⁷

1793. május 5-én magyar szolgálával elindult Bécsből Sopronba, ahol Széchényi grófot kereste fel. Az ő társaságában meglátogatta a gróf nagycenki, valamint az Esterházyak eszterházi kastélyát. Sopronból forsponttal folytatta útját Győr felé, útba ejtve Fertőszentmiklóst, Bogoszlót, Egyedet. Egyeden Festetics Ignác gróffal ismerkedett meg, akihez szintén ajánlólevele volt. Győrből Hédervárra kirándult. Pannonhalma, Tata, Komárom, Dunaalmás, Esztergom, Visegrád, Szentendre úti állomások után Budán és Pesten töltött hosszabb időt. Innen kelet felé folytatta útját. Rövid látogatás Hatvanban és Gyöngyösön, majd Orczy József báró vendégszeretét élvezte, akinek virágzó birtokait is végiglátogatta. Eger előtt Felsőtárkányt is megtekintette. Egerben rosszul érezte magát, még jó bort sem tudott szerezni. Egerből az Alföld felé indult. Hidvégen (Hedwig) megnézte az egri püspök ménését, Poroszlón a sóraktárakat, Tiszafüred környékén a mocsárvilágot. Néhány napos debreceni tartózkodás után Nagyváradra ment, Hajdúbágyos (Bogash) és Kismarja (Kis Maria) között Bocskai várának maradványait látta. Nagyváradról visszatért Debrecenbe, majd bejárta a tokaji borvidéket (Tokaj, Tállya, Mád, Tolcsva). Sárospatakon és Sátoraljaújhelyen is megfordult, Telkibányán keresztül Kassára ment. Kassa környéki fürdőhelyeket is felkeresett. Aggtelek és Silica barlangjait a helyi evangélikus pap kíséretében tekintette meg. Útja Rozsnyón, Szomolnokon, Iglón és Lőcsén keresztül vezetett. Townson Lőcsén gyanússá vált,

jakobinusnak vélték, akárcsak Hoffmannsegget Pécssett. Útlevelét Budára küldték ellenőrzésre, Townson Lőcsén és Nehrén Horváth alispán vendégszeretétét élvezte. A Késmárk melletti nehrei kastélyban készült fel a Kárpátok megmászására. Késmárkról Galíciába és Krakkóba tett kirándulást. Lengyelországból visszatérve a bányavárosokat, Besztercebányát, Selmecebányát és Körmöcbányát látogatta meg. Újbányából október 6-án indult Pozsony felé, útba ejtve Garamszentbenedeket, Nyitrát, Galgócot és Nagyszombatot. Néhány napos pozsonyi tartózkodás után végleg elhagyta az országot.

Townson elsősorban természettudós volt. Részletesen ismertette egy-egy vidék közeit, növényeit, ritkaságszámba menő állatait. Ugyanakkor felvilágosult, széles látókörű, művelt ember volt. Önálló fejezetben tárgyalta Magyarország helyzetét, az osztrák uralkodóház és a magyarság kapcsolatát, II. József politikáját, a nemesség, az országgyűlés, a királyválasztás problémakörét. Egy másik fejezetben a népesség, a kereskedelem, a jövedelmek kérdéseit taglalta. Más utazókhöz hasonlóan Townson is ismertette a tokaji bor készítésének módját, a különböző helyeken működő manufaktúrák tevékenységét, a debreceni szappanfőzés, a kenyérfőzés és a suba szövésének technológiáját. Számos adattal gazdagította a mindennapi életre vonatkozó ismereteinket.

Az utazás feltételei még Townson idejében is meglehetősen elmaradottak voltak. A fogadók nagy részében még ebben az időben is csak szalmazsákokat kaphatott a szállóvendég. Éppen ezért sokan magukkal vitték ágyneműjüket (Bettsack), mert még lepedőt sem igen adtak. A fogadóknál enni is csak ritkán lehetett. Fekete kenyér és savanyú bor, néha tojás vagy sajt jutott a betérőnek. Egyes helyeken, mint pl. Tiszafüreden, ahol nem volt semmilyen fogadó, a község háza úgynevezett vendégszobájában, amelyet a hivatalos tisztviselőknek tartottak fenn, szállhatott meg Townson. Debrecen és Kassa fogadója volt a legelfogadhatóbb. Más városokban, ha lehetősége volt, inkább magánszemélyeknél szállt meg, akik mindig vendégszeretettel és jó ellátásban részesítették.

Hofmannseg és Townson érdekes és gyakran izgalmas úti beszámolójával ellentétben *Ignaz Edler von Born*⁹⁸ 23 levélből álló, Magyarországról szóló ismertetése kimondottan természettudományos céllal készült. Művelődéstörténeti információkat alig tartalmaz. A császári bányatanácsos több akadémia tagja volt, kizárólag csak a geológiai kérdések és a bányák érdekelték. Első leveleiben még tett néhány közérdeklődésre számítható megjegyzést, de a későbbiekben csak a természettudományos ismertetésekre szorítkozott. Townson nagy tisztelője Bornnak, útleírásaiban életrajzát is ismertette. Rendszeresen hivatkozott tudományos megállapításaira.

A század végének érdekes utazója egy francia emigráns, a „Voyage à Constantinople”⁹⁹ szerzője volt. A levelekből álló útleírásban a francia kilétére nem derül fény. Birkás Géza¹⁰⁰ a francia emigránst *Salaberry* grófnak tartja. 1790 őszén jött Párizsból Bécsbe és onnan Magyarországra, Pozsonyban részt vett Lipót koronázásán. 1791-ben Budát és Pestet látogatta meg. Temesváron egy francia család tagjaival találkozott, akik azért jöttek Nancyból Magyarországra, hogy meglátogassák Lotharingiából idetelepült rokonaikat. Rákos, Lugos, Karánsebes, Mehádia és Orsova magyarországi útjának állomásai. *Salaberry* világos gondolkodású,

kicsit fölényes, igazi francia intellektuel volt. Magyarország XVIII. századi gazdasági, társadalmi, politikai helyzetét meglepő objektivitással látta. Elsősorban a politikai gazdasági kérdések érdekelték. A pozsonyi koronázáson kívül más művelődéstörténeti érdekességről nem számolt be.

Az utazók Magyarországról alkotott képe igen sok szubjektív elemet tartalmaz. Társadalmi helyzetük, egyéniségük, műveltségük és érdeklődési körük erősen meghatározta, hogy mit vettek észre, mit tartottak fontosnak. Az egyének különbözőségéből adódó tartalmi eltérések ellenére számos megegyező véleménnyel, következtetéssel és élménnyel találkozhatunk. Az útleírások tartalma természetesen készülésüknek időpontja szerint is változik. A század első felében nagyobb hangsúllyal kerültek bemutatásra az utazási nehézségek, a veszélyek, az elmaradottság. (La Motraye, Bauffremont, Wortley). A század második felének útleírásai sokrétűbbek, részletezőbbek. A politikai, a történelmi és természettudományos érdeklődés mellett egyre nagyobb helyet kapott a társadalomtudományok helyzete és a mindennapi kultúra iránti érdeklődés (Feller, Sestini, Lehmann, Jenne, Dielheim, Seipp).

Az útleírások általános áttekintése után nézzük meg hogyan látták utazóink a magyar városokat és falvakat.

MAGYARORSZÁG VÁROSAI ÉS FALVAI

Az utazók többsége általában Bécsből indult Magyarországra és első úti állomásuk az ország akkori fővárosa, Pozsony volt.

Pozsony (Pressburg, Bratislava) (1. kép) Bécs szomszédságában az ország legélénkebb és legfejlettebb városa. Dutens szerint Bécsből 6 óra 50 perc alatt lehet postakocsin Pozsonyba érni. (2. kép) Rotenstein 1781-ben a következőképpen jellemzi a várost:¹⁰¹ „Pozsony közepes nagyságú város 34 000 lakossal, 9 temploma, 14 palotája és sok szép háza van, köztük az udvari kamara épülete,¹⁰² amely három emelet magas, erkélyével és három kapuzatával nagyon jó hatást kelt. A hercegprímás palotáján¹⁰³ szobrok és vázák állnak, hatalmas hangversenytermében körben a korlátot magas, kerek, jón oszlopok tartják. A terem többi díszítőelemei stukkók és tükrök. A palotával szemben áll az Ormosdi-ház,¹⁰⁴ amelyben az ország legszebb kávéháza található. Három szobából áll, mindegyik más módon van gyönyörűen márványozva és aranyozva, sok faburkolat és tükör található benne; egyik szobájában ezüstös, piros papírtapéta van, festmények és egy értékes óra díszíti még a szobát, a másik két éttermi helyiséget szalmatapétával vonták be, az egyiket virágok, vázák és girlandok díszítik. Az Erdődyeknek két palotájuk van,¹⁰⁵ Esterházy Imre palotájában¹⁰⁶ sok szép porcelán és festmény látható; van még Pálffy-,¹⁰⁷ Herberstein-,¹⁰⁸ Illésházy-,¹⁰⁹ Zichy-¹¹⁰-palota, ez utóbbi a legújabb ízlés szerint van berendezve; Csáky Imre¹¹¹ palotája; Csáky György¹¹² palotáján szép vörösmárvány erkély van és a berendezés is nagyon bájos. Távolabb áll a gyalogsági zászlóalj laktanyája,¹¹³ amelynek építése 160 000 forintba került; a vázakkal díszített császári magtár¹¹⁴ igen pompás épület; a színház¹¹⁵ építése 40 000 forintba került. Kiemelkedik szépségével az irgalmas rendiek kolostorával szemben álló Wächtler-ház.¹¹⁶ A templomok közül a Dómot¹¹⁷ kell megemlíteni, ahol pompás magas barna márvány oltár áll (3. kép) négy barna-vörös foltos, márvány, korintoszi oszloppal, amelyek a magyar korona modelljét mint baldachint tartják; Szent Márton (a templom védőszentje) lovasszobra és a két oldalán a két angyalalak bronzból készült, Donnernek valóságos mesterművei. Itt koronázzák meg Magyarország [Habsburg] királyait. A Fehér Spanyolok (4. kép) templomának¹¹⁸ kupolája csodálatosan festett; (5. kép) az Erzsébet-apácák templomát¹¹⁹ szintén egy pompás kupola díszíti, amelyet egy olasz festő festett, ez a két templom a legújabb stílusban¹²⁰ épült.”

Dielheim szerint Pozsony még 1785-ben is „Magyarországnak legszebb és legtöbb lakosú városa, és emellett szabad királyi város. A Duna északi partján, attól körülbelül 50 lépésre, egy hegy lábánál fekszik, amelyen a vár helyezkedik el, a környéke kellemes, sok más várossal ellentétben a levegője is egészséges, szőlőmű-

velése fejelett. Kb. tíz mérföldre van Béctől. A pozsonyi belvárost, amelyben 300 háznál nincs több, kettős fal és árokrendszer veszi körül. 1741-ben, Mária Terézia koronázása előtt beépítették és összevonták a várost a külvárosokkal, lebontották a kapukat és új utcákat nyitottak. A négy kapu közül a Szent Mihály-kapu¹²¹ tornya 1758-ban rézzel borított új kupolát kapott, ezen áll Mihály arkangyal réz szobra.”¹²² A többi középkori kaput is ismerteti, amelyeket azonban Dielheim már nem láthatott, mert az 1780-as években, mikor ő Pozsonyban járt, már természetesen nem álltak.

„A városnak két közttere van, a nagyobbikon található a fővárta épülete,¹²³ az ettől északra lévő kisebbiken Lipót császár 1673-ban a Szeplőtelen fogantatás tiszteletére egy oszlopot¹²⁴ állíttatott. (6. kép) Mind a két tér meglehetősen kellemes látványt nyújt, csökutak¹²⁵ díszítik.”¹²⁶ Dielheim Rotensteinhez hasonlóan a városi paloták közül, a királyi kamara épülete után, második helyen a hercegprímási palota szépségét hangsúlyozza. „Mindenki, aki ért az építészethez állítja, hogy az épület homlokzatának mind koronázó része, mind tágas bejárata, a főlépcső, (7. kép) a díszesen kiképzett nagyterem, a 16 oszlopon nyugvó galéria, a Szent Lászlónak szentelt szép kápolna (8. kép) és a többi rész is részletes építészeti terv alapján készült.¹²⁷ A palota előtt Nepomuki Szent János-szobor¹²⁸ áll.”¹²⁹

A templomok ismertetését a Szent Márton-székesegyházzal (9. kép) kezdi. Nemcsak szépségéről és berendezéséről ír, hanem a templom építészeti stílusát is megnevezi. „A városi plébániatemplomot Szent Mártonnak szentelték, és gótikus stílusban épült. Kellemes látványt nyújt, tágas, nagy mérete miatt nincs elég helye a városban, ezért hátsó fele túlnyúlik a városfalon. A templom boltozatát oszlopok kettős sora tartja, amelyeken különféle győzelmi jelvények függnék. Három sekrestyéje van, a középső a plébánosé és a papságé, a másikban öltözködnek a kanonokok és a harmadikban tartják gyűléseiket. A koronázás előtt itt helyezik el a jelvényeket, itt öltözködik át a király. A főoltáron, amely fehér márványból készült, áll Szent Márton ólomból öntött szobra, amely száz mázsát nyom, és a halhatatlan Donner alkotása.

Esterházy Imre építtette az Alamizsnás Szent János-kápolnát 1734-ben. A falakat fehér márvány borítja és építészeti tagolása nagyon szép, kis kupoláján tornyocska van, innen kapja a világítást. Az oltáron a Megváltó fekszik, (10. kép) az ő és a két angyal szobra, amelyek az ezüst koporsót tartják, fehér márványból készültek.¹³⁰ A templom tornyát 1760-ban egy villám nagyon megrongálta, 1765-ben nagyjából újra felépítették, órát helyeztek el rajta és rézsisakot kapott, amelyen a magyar királyi korona [más] került elhelyezésre.”¹³¹

A Szent Márton-székesegyház után a többi pozsonyi templom bemutatása következik. A szerző néhány mondattal jellemzi ezeket az épületeket, utalva a történetükre is. „A Ferences-templom¹³² tágas és pompás épület, (11. kép) Szűz Máriának szentelték, a mellette álló temetőkápolna néhány száz évvel régebbinek tűnik.” . . . „A klarisszák temploma¹³³ szintén nagyon régi” . . . „Az orsolyiták temploma¹³⁴ és kolostora is nagy és tágas, ezt az evangélikusok építették a magyar és szlovák híveknek 1640-ben, 1672-ben el kellett hagyniuk. Az orsolyitáknál nevelik az előkelő fiatal lányokat.” . . . „A Szent Salvator-templomot¹³⁵ is az

evangélikusok építették, de 1672-ben elvették tőlük, és 1673-ban az azóta már megszűnt jezsuita rendnek adták.” . . . (12. kép) „A templomukban bal kéz felől fából faragott szoborcsoport áll az egyik oltáron, amely az angyal által típott Luthert ábrázolja. Luther nyitott bibliát tart a kezében, amelyben a Haeresis szó áll, a piedesztálon „Portae inferni non praevalabunt adversus eam” felirat olvasható.”¹³⁶ Kollonits Lipót bőkezűségének köszönhető, hogy egy kolostor¹³⁷ is épült mellette, sőt egy gimnázium is.” Dielheim felsorolja a belváros kápolnáit, az emlékoszlopokat, a külvárosi templomokat is, az irgalmas rendiek,¹³⁸ a trinitáriusok,¹³⁹ az Erzsébet-apácák¹⁴⁰ a Notre Dame-kongregáció apácáinak templomát,¹⁴¹ valamint a két evangélikus templomot.¹⁴²

Küchel építész 1737-es látogatásakor a városfalakon kívülre eső külvárosok beépítése még folyamatban volt. „Sok új épület díszíti, különösen a külvárost, ahol teljesen új a fehér spanyolok kolostora, a szép még nem teljesen kész (kőből?) épült templommal, az irgalmas rendiek épülete is új, valamint a kapucinus kolostor, és éppen most épült fel a ferences kolostor.”¹⁴³

A Notre Dame-apácák kolostorának felszenteléséről Khevenhüller herceg főudvarmester naplójában is olvashatunk. 1754 júliusában Mária Terézia és kísérete Köpcsényből, ahol pár napot töltött, inkognitóban, Pozsonyba ment azért, hogy részt vegyen a Notre Dame-apácák újonnan épült kolostorának a felszentelésén. A prédikációt egy kis házikápolnában tartották, minthogy a templom még nem készült el.

A Notre Dame-apácák kolostorának közelében az egykori Halász-kapu, majd Teréz-kapu előtt a sétányon áll az 1776-ban épült tágas színház. „4 emeletes, 1500 személyt képes befogadni, télen vándortársulatok játszanak.” Ezeket az adatokat Jenne közli.¹⁴⁴ Seipp, akit szoros kapcsolat fűzött a pozsonyi színházhoz, a következőképpen ír róla: „A pozsonyi színház olyan nagy és pompás, hogy a nézők és a szereplők is elvesznek benne, ha 300 néző van a színházban, akkor is üresnek tűnik. Démokritosz a patrónusa, mellszobra a homlokzatról mosolyog le.”¹⁴⁵ A színház és a Duna között épült fel a magtár¹⁴⁶ 1773-ban. Ezt az impozáns épületet majdnem mindegyik utazó megemlíti, a Duna partján lévő Vízi kaszárnyát¹⁴⁷ (13. kép) szintén. Ezen a területen emelkedett a Königsberg,¹⁴⁸ azaz a Koronázódomb, amely Pozsony egyik fő érdekességének számított. Dielheimtől megtudjuk, hogy az 1784-ben meglévő Koronázódombnak volt előzménye. Az első dombot 1563-ban emelték, de azt 1773-ban elhordták, a Dunához közelebb 1776-ban újat építettek. (14. kép) Erről a dombról Rotenstein így számol be:¹⁴⁹ „A Koronázódomb a Duna partján nem messze a laktanyától helyezkedik el, három kőkorláttal szegélyezett feljártat megy fel a dombra, közepére egy gúlát terveznek, amelyen felirat lesz. Minden egyes uralkodó a koronázás után ide fellovagol és a kardjával négy keresztjelet tesz, evvel jelezve azt, hogy meg akarja védeni az országot minden ellenséggel szemben.” Feller megjegyzése még a régi Koronázódombra vonatkozik. Tudomása szerint markonként hordták össze, a rómaiakhoz hasonlóan, akik Cracus sírját hozták így létre.

Keyssler is ismerte 1730-ban a Königsberget, az elmondottakhoz azonban hozzászól, hogy a koronázási szertartás nem ehhez a dombhoz kötődik, hanem a régi magyar királyok egykori koronázási helyén lévő dombhoz.

A két ismeretlen francia utazó ezt írja a Koronázódombról 1779-ben: „négy-szögletes árkádos udvar az, ahol a királyokat megkoronázzák, felette galériák helyezkednek el, mellette egy kis emelkedés kőkorlással. A helyet egyáltalán nem jól választották ki, mert nem nyílnak arra ablakok és a hely is szűk.”¹⁵⁰

Salaberry is említést tesz a dombról, amikor II. Lipót császár koronázását ismerteti: „Miután az uralkodó megesküdött a Ferencesek terén, hogy megtartja őket (a magyarokat) privilégiumaikban, elvezetik a hegyre, amelyet . . . neveznek, a város közepén van a Duna partján. A király lóháton megy föl, kihúzza szablyáját, és a világ négy égtája felé suhint.”¹⁵¹ (139. kép)

Townson 1793-ból származó ismertetése sok újdonsággal nem szolgál Pozsonnyal kapcsolatban. „A város jól épített és elhelyezkedése is szép, a Duna partján terül el, amely itt 125 öl széles. A lakosság számát 28 000-re becsülik, ennek egynegyede evangélikus vallású. A reformátusok olyan kis számban vannak, hogy vallásgyakorlásuknak nincsen nyilvános helye. A színház nagyon szép. A kaszinó és más nyilvános kávéházak még Párizsban és Londonban is szépek számítanak.”¹⁵²

Rotensteintől megtudjuk, hogy Pozsonynak kilenc patikája van. A Vörös Rákhoz¹⁵³ címzettben ásványgyűjtemény és egy egyiptomi múmia látható. Feller a jezsuiták patikáját tekinti meg 1764-ben, ahol mindenféle természettudományos különlegességet lát. Így pl. egy baziliszkuszt, egy delfinnek az állkapcsát, különféle ritka kagylókat, embriókat stb. Megmutatnak neki néhányat azok közül a férgek közül, amelyek amszterdami cölöpöket és hajókat szétrágtak néhány évvel ezelőtt.

Dielheim a Szent Salvator-templom melletti patikáról számol be.¹⁵⁴ „A jezsuiták patikája Magyarország legértékesebb és legjobban berendezett patikája. Ritkaságai között szerepel egy drágakövekkel kirakott ruhájú múmia, amely állítólag Cleopatra maga.”¹⁵⁵

Pozsonynak Rotenstein tanúsága szerint két nyomdája és három könyvkereskedése van. A leghíresebb Anton Löwe üzlete, ahol mindaz kapható, ami a lipcsei vásáron megjelenik. Az ismeretlen angol utazó szerint 1782-ben Pozsony elővárosai szebbek, mint maga a város, hasonlóan Bécshez.

A sok érdekes leírás és fontos adat után nézzük meg, hogy milyennek látja a várost mint társadalmi jelenséget egy szkeptikus utazó. Lehmann szerint olyan jelenségek figyelhetők meg Pozsonyban, amelyek a nagyvárosokra jellemzőek. Az utcákon rengeteg a koldus, akik követik az embert. Csavargók, csalók és utcalányok élnek a városban. A közbiztonságot azonban nem lehet megszervezni, mert a városnak nincs sem saját rendőrsége, sem börtöne. Azt javasolja, hogy állítsanak fel titkosrendőrséget, valamint szedjenek ablakpénzt, amelyből a rendőrséget és a börtönt is fenn lehet tartani.

Seipp önálló fejezetet szentel Pozsony leírásánál Franz Xavér Messerschmidt szobrásznak,¹⁵⁶ aki ekkor Pozsonyban él. Részletesen ismerteti hányatott életét, rendkívüli tehetségét és legfontosabb alkotásait. Különösen hosszan számol be az idős mester magányos életéről és alkotói lázáról. Pozsonyban a vár alatti Zuckermandl nevű negyedben él visszavonultan, barátok nélkül. Portrékat készít, amelyek a legváltozatosabb emberi szenvedélyeket és karaktereket fejezik ki. 48 ilyen

fej maradt halála után zuckermadli házában. Seipp lelkes híve Messerschmidt művészetének.

Az utazók többsége beszámol a pozsonyi nyári palotákról és kertekről. Ezeknek ismertetésére külön fejezetben kerül sor. Az utazók Pozsonyból általában tovább utaznak a postajáráttal Buda irányába. Azonban akad közöttük olyan is, aki Pozsony környékére tesz kirándulásokat, sőt a Felvidéken is utazgat. A felvidéki városok közül csak Pozsonyt és Kassát kötötte össze postajárat a XVIII. században. Így különösen a magas hegyekben lévők megközelítése igen nehéz volt, és az utazás sokáig tartott. A változatos és vad táj látványa kárpótolta őket az úton adódó kényelmetlenségekért.

*

Rotenstein és Keyssler is ellátogatott Pozsonyból *Szent Györgybe* (Jur pri Bratislave), amely nagyon kellemes fekvésű hely, kitűnő bor terem a domboldalakon. Rotenstein gyakran járt *Bazinba* (Pezinok), amely háromóránnyira van Pozsonytól. Plébániatemplomában van egy fekete márvány síremlék¹⁵⁷ amely az 1609-ben Bécsben elhunyt Illésházy grófé. (15/a, b kép) A városon kívül a Pálffy Miklós által építtetett öreg várkastély¹⁵⁸ áll, vízesárok veszi körül. A várostól nem messze híres fürdő van, olvassuk az útleírásban.

Szenc (Wartberg, Senec) nagy vásárváros Pozsony környékén. 1764-ben Mária Terézia is járt itt, mert Esterházy Ferenc kancellár kastélyából¹⁵⁹ királyi kollégiumot alakítottak ki, ahol a tanulókat különféle kézművességre tanították.

Tallóson (Talosch, Tomašikovo) szintén Esterházy Ferenc kastélyában nemesi ifjaknak rendeztek be árvaházat.¹⁶⁰

Nagyszombat (Tirnavu, Trnava) Rotenstein és Feller utazásainak is első állomása. (16. kép) Így ír Rotenstein 1763-ban Nagyszombatról:¹⁶¹ „... közepes nagyságú város, lakóinak száma kb. 7300 lélek. Szép síkságon fekszik, gabonaföldek veszik körül, kilenc tornyával és sok szép templomával kitűnő látványt nyújt a távolból. (17. kép) Legszebb a nemesi konviktus épülete,¹⁶² amely erkélyével és nagy méretével olyan, mint egy hercegi palota. Nem messze tőle van a kéttornyú dóm¹⁶³ fehér bádoggal fedve; (18. kép) azután az érseki palota¹⁶⁴ és Fekete báró úr háza¹⁶⁵ következik, amelyet vázák díszítenek. Távolabb a mindenféle műszerekkel ellátott csillagvizsgáló.”¹⁶⁶ Feller 1765-ben töltött hosszabb időt Nagyszombatban. „Nagyszombatban, ahol május 15. óta vagyok a jezsuiták csillagvizsgálóján és a királyi internátuson¹⁶⁷ kívül nincsen egyetlen figyelemre méltó épület sem. (19. kép) Az előbbi jól megépített, nagyon magas és széles, az utóbbi Nancy főterén is állhatna. A város csúnya, annak ellenére, hogy az egyetem alapítása óta, amely teljesen a jezsuitáké és az esztergomi érsek székhelyének idehelyezése következtében jelentős várossá vált. Nincs más szórakozásom, mint sajátmagammal filozofálni és hallgatni templomunk szép zenéjét. ... Tornyai, magas falai, mély vízesárai, jóllehet ma már fölöslegesen, érdekes és nagyszabású külsőt kölcsönöznek a városnak.”¹⁶⁸

Megtudjuk Fellertől, hogy a nagyszombati jezsuita rendház¹⁶⁹ nagyon nagy, 150 jezsuita szerzetes él itt. (20. kép) Egész Magyarországon itt van az egyetlen

könyvtárak, azonban csak a helyiség nevezhető annak, mert könyv alig van benne. A csillagvizsgáló¹⁷⁰ szép és jól megépített, de nem elég biztonságos. Jobban lehet látni itt, mint a bécsi egyetemi csillagvizsgálóból. Többször szemlélte itt a holdat, a napot és a csillagokat. A csillagvizsgáló műszereit is dícséri. Megtekinti a jezsuitáknál a természettudományos különlegességeket: majmokat, krokodilust, tengeri malacot, azbesztet, drágaköveket, ásványokat, markazitokat. Van egy különös optika, amely egy egész szobát foglal el és domborműként mutatja be Európa legszebb kastélyait és épületeit, a diadalíveket stb. Az egész meg van világítva.

Khevenhüller és felesége 1764-ben váci kirándulásuk előtt előbb Nagyszombatba utaztak. Ők is megtekintették a nem sokkal korábban épült jezsuita konviklust és kollégiumot.

Rotenstein, Khevenhüller és Feller írásai után majdnem harminc évvel később készült Christoph Seipp ismertetése a városról. „Nagyszombat a távolból nézve többet ígér, mint amilyen valójában. A templomok tornyai messziről látszanak, de a városba érve a látogató azt veszi észre, hogy a templomok alkotják a várost. A két városkapu között húzódik a város főutcája, amelynek közepén van a piactér és innen indul egy keresztutca, amely a város másik fontos utcája. A püspöki palota¹⁷¹ és a kanonokok házai¹⁷² jó épületek, de szépségben messze elmaradnak pl. Olmütz káptalani épületei mögött. Az egykori szeminárium,¹⁷³ (21. kép) az egyetem¹⁷⁴ és a jezsuiták kollégiuma¹⁷⁵ új stílusban épült, és az egész ország dízére válik.”¹⁷⁶ Az egyetem ebben az időben már nem Nagyszombatban, hanem Pesten működött. Seipp ezt nagyon helytelenítette, mert szerinte Nagyszombat igazi egyetemi város volt, és minden adottsága megvolt ehhez később is. Elég tágas, szép a környéke és az egyetem számára épített pompás paloták kihasználatlanul állnak.

Townsonnak Seippel ellentétben az volt a véleménye, hogy a város nemcsak távolról, hanem belülről is jó benyomást kelt. „A számos templomtorny és más tornyok messziről bizonyítják, hogy Nagyszombat jelentős város és ez nem csak csalóka látszat. Nagyszombat a királyság legjelentősebb városai közé tartozik. Szabályosan és jól megépített. Az utcák szélesek. A templomok és kolostorok sokasága miatt gyakran nevezték kis Rómának. Jóllehet lakóinak a számát csak hétezerre becsülik.”¹⁷⁷ Townson látogatásakor az egyetem egykori épületeiben a rokkant katonák menhelyét rendezték be, akik ott meglehetősen jó körülmények között éltek.

Nagyszombattól nem messze, 8 mérföldre [kb.] van *Csejte* (Čaetice) híres barlangja,¹⁷⁸ amelyet Feller szintén megtekint. Fantasztikusan nagy termekből áll, amelyeket szűk folyosók kötnek össze. Egyesek szerint a husziták csinálták maguknak, hogy elmenekülhessenek a katolikusok túlkapásai elől. Az egykorú hiedelmek szerint ebben a barlangban zajlott le Báthori Erzsébet kegyetlen rémtette, a hatszáz lány feláldozása azért, hogy vérükben megfürödhessen.

Nagyszombat és Trencsén között az út nagyon szép. Az itt látható nevezetességekről Feller számol be. Több várkastélyt lehet látni, pl. *Beckó* (Beckov) várát. *Trencsénben* (Trenčín) a jezsuitáknak szép temploma¹⁷⁹ és kolostora van. A várban osztrák helyőrség tartózkodik, de nagyobbik része Illésházy gróf tulajdonában van. A vár magas és bevehetetlen. Trencsén közelében *Szikla* (Skala, Skalka) nevű

helységben található a jezsuiták vidéki háza. Itt van két szentnek, Endrének és Benedeknek a remetesége.¹⁸⁰

A bányavárosokba elsősorban a természettudományos érdeklődésű utazók látogatnak el. Keyssler *Selmecbányán* (Schemnitz, Baňská Štiavnica) 1730-ban csak a város feletti vár romjait említi, amely Zsigmond leányáé, Erzsébet királynéé volt. Megfordul a város közelében lévő gyógyfürdőben, ahol a férfiak és a nők vegyesen fürdenek. A magas hegyek közötti mély völgyben fekvő városról Rotenstein a következőket írja:¹⁸¹ (22. kép) „kb. 9000 lakosa van, ebből 5000 bányász. A nagy piactéren egy pompás Szentháromság-oszlop¹⁸² áll, amelynek felállítása 30 000 forintba került. (23. kép) Nem messze onnan van báró Hellenbach palotája,¹⁸³ ahol Ferenc császár lakott az 1751-es látogatásakor; 1763-ban József, a későbbi császár, Lipót herceg és Albert szász herceg is ott szállt meg. Van egy régi és egy új vár; a régi gótikus épület, teljesen romos, az újat őrtoronyként használják. A városban a kamaraépületet¹⁸⁴ érdemes megnézni, itt lakik a kamaragróf.” Az egyik teremben életnagyságú portré látható az uralkodói párról, és az összes kamaragrófokról. II. Józsefnek itt őrzik a bányászruháját, amelyben 1763-ban mint római király, leszállt a tárnákba.

Feller szerint a Kálvárián¹⁸⁵ kívül Selmecbányán sincs semmi szépség. A Kálvária csúcsban végződő kör alakú dombon van, amely kiemelkedik a környékből. (24. kép) Sok stáció, kápolna és kupola van, elhelyezésük arányos. I. Ferenc is építtetett egy stációt 1761-ben. A város olyan, mint Szumátra szigete, ahol a város a völgyben és a domboldalakra épült. Feller is megtekintette a császárok és hercegek ereklyeként őrzött bányászruháit.

Townsontól 1793-ban nem sok új adatot tudunk meg Selmecbányáról. „Ezt a várost igen egyenetlen területre építették. A lakosság számát 8000-re becsülik, amelynek a fele a bányákban dolgozik. A bányászati akadémia igen híres.”¹⁸⁶ Beszámol az egyetemisták itteni helyzetéről és a városban található közetgyűjteményekről. Townson szintén meglátogatta a város közelében lévő meleg vízi forrást.

Selmecbányától néhány kilométerre van *Bélabánya* (Baňská Bělá), Seipp keresztülutazik a kisvároson, amelyet ő inkább falunak tart. A városnak 400 háza volt a nemrég pusztított tűzvész megelőzően. Az öregtemplom¹⁸⁷ és a városháza¹⁸⁸ még állt.

Besztercebányának (Neusohl, Baňská Bystrica) kb. 5000 lakosa van. Rotenstein megtekinti a várat, amely egy kis emelkedésen van, a vártemplomot¹⁸⁹ és a toronyban lévő nagyharangot. Itt őrzik azt a miseruhát, amelyet Beatrix királyné gyöngyökből hímzett. Fellernek egyik legkedvesebb tartózkodási helye ez a város. (25. kép) 1766 októberétől él itt a jezsuitáknál, hogy a próbaidő harmadik évét letöltse. Kellemes fekvésű, szép és élénk városnak tartja. A jezsuiták rendháza¹⁹⁰ szép. Xaveri Szent Ferenc különös tiszteletnek örvend náluk. Sok az evangélikus, templomuk¹⁹¹ alig különbözik a katolikusokétól. 1761-ben borzasztó tűzvész pusztított Besztercebányán, ahol szinte csak az evangélikus templom maradt meg, jóllehet fából volt.

Townson 1793-ban Andrásfalva felől érkezik Besztercebányára, amely szerinte „jól megépített város, patak partján, erdővel koronázott, magas hegyektől körülvéve, kellemesen helyezkedik el. Vasárnap volt, és már az előző naptól kezdve

érkeztek a kereskedők a másnapi vásárra.”¹⁹² A „Rák”-hoz címzett fogadóban szállt meg. Kirándulást tett a Herregrund tárnába.

Besztercebányától két mérföldre, híres vízések közelében van egy nagyon szép csodatevő Mária-szobor.¹⁹³ Feller itt misézett egy alkalommal „ad veteres montes” — ahogy ő mondja. A jezsuitáknak Besztercebányától nem messze Moticskón (Motyčky)¹⁹⁴ a Herregrund tárna közelében volt vidéki házuk, ahol Feller szívesen tartózkodott.

„Körmöcbánya (Kremnitz, Kremnica) borzasztó csúnya hely, rendkívül magas hegyek között fekszik.” (26. kép) Így nyilatkozik Feller a jelentős bányavárosról 1765-ben. Keyssler 30 évvel korábban csak a bányászatot és a kamaragrófok feladatkörét elemzi, de a városról nem sokat ír. Mindketten kiemelik a pénzverde épületét,¹⁹⁵ valamint Keyssler a plébániatemplomot¹⁹⁶ szép rotundának tartja, amelynek két szép formájú, domborítással díszített, rézzel fedett tornya van.

Townson Besztercebányáról utazott Körmöcbányára. Útközben egy napra megállt Glashüttén a meleg vízű forrásoknál. „Körmöcbánya ahova este érkeztem fállal körülvevett város, fele akkora, mint Selmečbánya.”¹⁹⁷ Innen Újbányára (Königsberg, Nová Báná) indult. A városban nem volt fogadó, s így a városházán érdeklődött, hogy kaphat-e szobát. Gyanakodni kezdtek, útlevelét is elkérték, de a polgármester közbelépett, és saját házában szállásolta el. Townson Pozsonyba készült, de csak *Garamszentbenedekig* (Hronský Beňadik) jutott el a rossz útviszonyok miatt. „A kolostor sziklán helyezkedik el, megjelenése váréhoz hasonló, tágas táj felett uralkodik.”¹⁹⁸ A szerzeteseket elűzték innen, csak egy kanonok őrizte. Townson vele és a helyi plébánossal vacsorázott.

Nyitra (Neutra, Nitra) püspöki székhely. (27. kép) A püspök rezidenciája a magas hegyen lévő várban van. A vár nagyon jól védhető, a dóm¹⁹⁹ vörösre márványozott és aranyozott. A város különben nagyon csúnya. A piaristák rendháza²⁰⁰ azonban szép. Feller többször is megfordult náluk. A piaristák rendkívül nagy szeretettel fogadták. A templomuk homlokzata gyönyörűen fel volt díszítve 1769-ben, minthogy a védőszentjük²⁰¹ szentté avatását ünnepelték.

Townson Garamszentbenedekről érkezett Nyitrára. „Nyitra jelentős város, kellemesen helyezkedik el egy szép síkságra nyíló lejtős hegyoldalon, azonos nevű patak határolja az egyik szélét. A püspöki palota a vár belsejében van.”²⁰²

Nyitra és Lipótvár között van egy szép kamalduli remetiség.²⁰³

Az utazók általában elkerülték a szepességi városokat, mert távol estek Pozsonytól, megközelítésük nehéz volt, és nem nyújtottak olyan különleges látnivalókat, mint a bányavárosok. De l'Hommeau a század legelején, Feller a 60-as, Seipp és Townson a 90-es években erre a vidékre is eljutott. Seipp a táj vadregényességéért és rendkívüli szépségéért lelkesedett, Feller jobban érdekelték a látnivalók a városokban. De l'Hommeau csak az úti állomásokat sorolja fel. Townson a Tatra csúcsait akarta megmászni, így a városok csak kiindulópontok voltak számára.

Késmárkról (Kasmark, Kežmarok) Seipp számol be. (28. kép) A városban 400 ház van. Utcái szélesek és tiszták. Általában jellemző a városra a rend és a tisztaság. A város lakói pedig szorgalmasak. Híres a protestáns iskolája.²⁰⁴ Ebben a városban is tűzvész pusztított. Townson arról számol be, hogy a város lakói borkereskedelemmel, indigótermesztéssel és vászonszövésével foglalkoznak. Town-

son hegyi barangolásai közben Késmárk közelében, az erdők mélyén fekvő Kosár nevű faluba is eljutott. Kosár falunak is alig nevezhető, mindössze néhány, fagerendából ácsolt házból áll. Ezek a házak Townsont a svédországiakra emlékeztették. A faházak két helyiségből állnak, az egyikben a juhász lakik, és ott készíti a sajtot, amit azután a másik szobában tárol addig, amíg Késmárkra el nem szállítja.

Iglón (Neudorf, Spišská Nová Ves) a lakosság nagy része bányászattal foglalkozik, ennek ellenére vidám, kedves város. (29. kép) Bálterme²⁰⁵ és fogadója van. A városban működik egy zenei akadémia,²⁰⁶ ahol a legújabb kották is megtalálhatók. A bányatanácsos művelt ember, akinek a társaságában Seipp kellemes órákat töltött. A város temetőjét²⁰⁷ különösen szépnek találta.

Seippel közel azonos időben, 1793-ban Townson is járt Iglón. „A Szepesség egyik legjelentősebb városa. Lényegében egy nagyon szép és igen széles, valamint szabályosan épített utcából áll.” Ebből a városból Townson *Löcsére* (Leutschau, Levoča) utazott. Löcsén tartják Szepes vármegye megyegyűléseit, épületei tűrhetőek, 4- vagy 5000 lakosa van.”²⁰⁸ Löcsén Townsont jakobinusnak nézték, és a kapuőröknek is meghagyták, hogy az angol utazó nem hagyhatja el a várost. De a városfalak olyan rossz állapotban voltak, hogy bármikor megszökhetett volna.

Feller 1765-ben járt *Eperjesen* (Eperies, Prešov), amelyet szép városnak tartott. (30. kép) Tetszik neki a város fekvése. Megtekintette Szirmay gróf szép házat,²⁰⁹ majd pedig a híres teret, ahol Caraffa kivégeztette az eperjesi polgárokat. Ennek emlékére egy obeliszket²¹⁰ állítottak. A reformált ferencesek²¹¹ és a minoriták²¹² templomát is megnézi. Az evangélikusok temploma²¹³ olyan, mint a katolikusoké. A főoltáron a Szentháromság-kép²¹⁴ van, mellette Szent Pál és Szent Péter szobra áll. A Kálvária-domb²¹⁵ ritka szép látványt nyújt. A selmecbányai Kálváriának szebb a fekvése, itt azonban a kápolnák és a kupolák sokkal szebbek.

Kassa (Kaschau, Košice) 1705-ben nagy és szép város. A jezsuitáknak szép templomuk²¹⁶ van. Ez De l'Hommeau véleménye. Rotensteintől részletes beszámolót kapunk az 1760-as évekből. Közepes nagyságú erődített város, amelyet falak és árkok vesznek körül. (31. kép) Két laktanyája, számos palotája van, köztük Barkóczy²¹⁷ és Döry grófoké,²¹⁸ valamint a tábornoki ház,²¹⁹ amely különösen szépen van berendezve. Plébániatemploma²²⁰ gótikus, amely a bécsi Szent István-templomra hasonlít. Az orgonája különösen szépen szól. Fellernek is tetszik a templom, amelynek kettős lépcsője²²¹ van (32. kép), mint a liège-i Szent Jakab-templomnak. Ezt a lépcsőt Seipp is megemlíti. A dominikánusok temploma²²² elég szép, (33. kép) a jezsuita kollégium²²³ kevésbé. Egyetem²²⁴ is van a városban, de nem jelentős.

Seipp 18. század végi beszámolójában a városi szórakozási helyeket, lehetőségeket is bemutatja. A főtéren színház,²²⁵ redoute²²⁶ és kaszinó²²⁷ áll. A színház a város igényeihez mérten túl nagy, nincs aki fenntartsa és a színészeket fizesse.

Seipp két festményt is ismertet. Az egyiket egy meg nem nevezett templomban látta. A festmény a három hit: az evangélikus, a református és a katolikus tanításai közötti különbséget fejezi ki. Az utolsó vacsora titka lehetne a kép címe. Luther, Kálvin és Krisztus látható a képen, akiknek szájából írásszalag indul. Luther mai prédikátorként kerül bemutatásra, az írásszalagon ez áll: „Az én testem.” Kálvin soványabb, ezt mondja: „Az életem jele.” Krisztusnál azt olvashatjuk „Ez az én

testem és vérem, amely érettetek adatott.” A másik festmény az egyik protestáns templomban volt de ebben az esetben sem jelöli meg a szerző, hogy melyikben. Krisztus levételét a keresztről láthatjuk a képen. A kereszt alatt a városi tanács tagjai spanyol ruhában üléseznek.²²⁸

Townson 1793 nyarán Telkibánya felől magas hegyektől övezett szűk völgyben érkezett Kassára. Ökrös szekérrel volt kénytelen utazni, mert nem kapott lovakat. „Kassa Felső-Magyarország fővárosa. Főutcájában, amely tekintélyes szélességű és elég szabályosan épült igen csinos házak állnak, amelyek a nemesség birtokában vannak, kávéháza²²⁹ is nagyon szép. Itt a nyilvános terem felett több gyűlésterem van. A város lakóinak a számát hatezerre becsülik. A főtemplom²³⁰ az egyetlen, amelyet érdemes megtekinteni. Gótikus ízlésben készült és nagyon jó állapotban van.”²³¹ Townson Kassáról meglátogatta a *Czervenitzában* (Vörösvágás, Červenica) lévő opálbányákat. Útba ejtette *Ránkot* (Ránkfüred, Ránkherlány, Herlány) ahol a vas- és szénsavtartalmú források vannak.

A Kassa környéki helységek közül *Szomolnok* (Schmölnitz, Smolnik) szerepel Seipp és Townson útleírásában. Seipp nem időzött itt sokat, mert kellemetlen helynek tartotta a bányavárost. A város körül a folyók és patakok szennyezettek. „Az egyik patak olyan sárga, hogy ha abból egy ló iszik, rögtön megdöglik.” Townson sem volt jó véleménnyel a városról. „Szomolnok öreg város szabálytalanul és nyomorúságosan épült, a fogadó utálatos. A város igen szűk völgyben helyezkedik el, a kétoldalon emelkedő hegyek schistus argillaceus kőzetből állnak, és ott található a rézbányák, amelyek egykor a város létét biztosították, s amelyeknek köszönheti fennmaradását.”²³² Szomolnok előtt, Rozsnyó felé öreg romos várat lehet látni egy mészkősziklán.

Jászó (Jost, Jasov) premontrei prépostságáról Rotenstein számol be részletesebben az 1760-as években.²³³ „Jobbra van a prelátusi ház, balra a szerzetesek lakásai, középen áll a gyönyörű Keresztelő Szent Jánosnak szentelt templom²³⁴ aranyozott, rézzel fedett tornyaival. Belül valódi fehér márvány és aranyozás borítja a falakat, a kupolán gyönyörű falfestmény²³⁵ van. (34. kép) A prelátusok nyári termében a két kandalló felett a kolostor alapítóinak, II. Bélának és Kálmán királynak életnagyságú, magyar ruhába öltözött alakjai láthatók.” A házból szép kilátás nyílik a vadaskertre és a virágoskertre. Seipp 30 évvel később keresztülutazott Jászón, amelynek templomát tudomása szerint Magyarország legszebb templomának tartják. Különösen a mennyezetfreskói nevezetesek.

Feller sokat utazgatott ezen a vidéken, 1767-ben, amikor az Andrásyknál nevelősködött Monokon. Monokról és Betlérről (Betliar) bejárta az egész környéket.

Betlértől néhány kilométerre van *Rozsnyó* (Rosenau, Rožňava). Nagy kiterjedésű jelentős város, nagy és szabályos főtere van. (35. kép) A tér közepén áll a jezsuiták temploma,²³⁶ amelyet az evangélikusoknak kellett büntetésből megépíteni, mivel az esztergomi érsek, Rozsnyó földesura meg akarta őket látogatni és pestiseseknek tették magukat. A ferenceseknek is van templomuk,²³⁷ amelyet a tűz elpusztított. A plébániatemplom²³⁸ tágas, az evangélikusoktól visszavették. Az egyik kápolnában²³⁹ elég szép képeket lehet látni, amelyek Keresztelő Szent Jánost és más szenteket ábrázolnak. Ezek az evangélikusok oltárán álltak. Feller természetesen a vallással kapcsolatos problémákat mindig a jezsuita szemszögéből nézi.

Townson 1793 nyarán a szilicei református lelkésszel utazott Rozsnyóra, amely „elég kicsi város, de viszonylag jól megépített, itt van a püspök székhelye vagy rezidenciája”.²⁴⁰ Régen a környező hegyekben bányák voltak, amelyek Townson látogatásakor már nagyrészt elhagyottak. A fogadót elég tűrhetőnek tartja.

Losoncon (Lučenec) Feller a református prédikátor vendége volt. A prédikátor-nak jelentős könyvgyűjteménye van, amelyet vasajtóval elzárható boltozott helyiségben tart. A lakosság nagy része református. A reformátusok temploma²⁴¹ dísztelen.

Érsekújvár (Neuhausel, Novē Zámky) Feller, Rotenstein, Khevenhüller és Dielheim úti állomásai között is szerepel. A nevezetes erődítmény Rotenstein látogatásakor már lerombolt állapotban van. A vár maradványait, valamint a „tour de l'Esplanade”-ot Khevenhüller is megtekinti 1764-ben. Az érseki palota²⁴² szerinte inkább egy gazdasági épületre hasonlít. Dielheim is részletesen ismerteti 1785-ben az 1724-ben lerombolt várat. Két plébániatemploma²⁴³ és egy ferences temploma²⁴⁴ van a városnak. Ez utóbbi az egyetlen meglévő a régi templomok közül.

*

A fontosabb felvidéki városok bemutatása után ismerkedjünk meg azokkal, amelyek az első magyarországi postajárat vonalán helyezkedtek el, és amelyek a legismertebbek, minthogy a Pozsony—Buda útvonalat majdnem mindegyik utazó megtette.

Pozsony után az első állomás *Németfalva* (Jarendorf), majd Moson (Wieselburg) következik. A postaállomás Mosonban van, de azt megelőzően Óváron is keresztülhalad az út.

Óvár (Altenburg) Küchel építész szerint 1737-ben „határátkelő és finom kisváros sok újonnan épített modern házzal, sánc falak és vizesárok veszi körül.”²⁴⁵ A városka előtt épült új kapucinus kolostort²⁴⁶ is megemlíti. Itt él egy szerzetes, akit szentként tisztelnek.

Dielheim 1785-ben a következőket írja Óvárról. A város római quadrata volt. A magyarok ideérkezése előtt is volt itt vár. Az egykor erős várat árokkal vették körül abban az időben, amikor Győr török kézen volt. Dielheim látogatásakor a vár omladozó, és magtárnak használják. Lehmann szerint, aki a 70-es években járt itt, a várkastélynak erős bástyái és árcai vannak. Ugyanakkor Sestini 1780-ban romosnak találja. Lehetséges, hogy Lehmann nem is látta a várat, csak leírásokat ismert róla. Óvár mindig a legidősebb Habsburg hercegnőé, így 1766-tól Mária Krisztináé. A plébániatemplomot,²⁴⁷ (36. kép) a piaristák templomát²⁴⁸ és kolostorát, valamint a városon kívül elhelyezkedő kapucinus templomot²⁴⁹ említik még.

Mosonról Lehmann ír részletesebben. Mosonban 1780 körül több ház van, mint Óváron, de mégsem tesz olyan városias benyomást. A plébániatemplomtól nem messze van a Sas fogadó,²⁵⁰ amelyben gyors és jó a kiszolgálás.

Moson után *Öttevény* (Hochstrass) következik. Innen tiszta időben látni lehet a pozsonyi várat.

Győrről (Raab) a legkorábbi beszámoló 1717-ből származik. Mary Wortley a következőket írja. „A város jól erődített hely, amelyet jelentős helyőrség véd;

sokáig a két császárság határvárosa volt, nevét a Rába folyóról kapta, amelynek partján fekszik, és amely itt ömlik a Dunába egy nagy síkság közepén... A székesegyház²⁵¹ nagy és jól megépített, és ez volt az egyetlen figyelemre méltó, amit ebben a városban láttam.”²⁵²

Bauffremont 1737-ben került a városba.²⁵³ „A kicsi, de jól megépített és kiköveztet kereskedővárosnak van egy nagy tere, ahol két szép épület áll: a fővárta²⁵⁴ és a jezsuita rendház.²⁵⁵ Erődített falak veszik körül a várost, de ezek nem jók, mert nincsen fedett folyosójuk és védőbástyájuk.” (37. kép) Küchel ugyanabban az évben járt Győrben, mint Bauffremont. A várat, a védőműveket és fegyvertárban őrzött fegyvereket mutatja be. Pococke-tól még kevesebbet tudhatunk meg a városról. A római feliratú köveket említi, és kiemeli a dóm szépségét. Feller 1766-ban és Sestini 1780-ban Győrt jól erődített szép városnak tartja. Rotenstein szerint 13 000 lakosa van. Sestini ellenben 20 000-et említ, akik németek, magyarok, zsidók.

Dielheim részletesebben ismerteti a várost 1785-ben. „A rómaiak idejében már erődített hely volt és a magyar királyok mindig jó és biztos állapotban tartották meg. A természet járult a legtöbbet a hely megerősítéséhez, minthogy három folyó: a Duna, a Rába és a Rábca összefolyásánál helyezkedik el. Erődrendszere olyan jelentős, hogy egyszerre több támadásnak is ellen tud állni.”²⁵⁶ Az utazók az egyházi épületek közül a székesegyházat²⁵⁷ emelik ki, amelyet Mária mennybemenetelének szenteltek. Rotensteintől megtudjuk, hogy a templom szentélyének a költsége 70 000 forint volt. (38. kép) „Az oltáron hat szürke, vörös, fehér és sárga erezésű Salzburból származó márványoszlop áll, minden egyes oszlop 300 forintba került.”²⁵⁸ Dielheim látogatásakor a székesegyház egyik kápolnájában őrizték azt a vaskapuszárnyat,²⁵⁹ amelyet a török megszállás alatt lévő város ellen indított, 1598-as ostrom alatt egy löveg letépett az egyik városkapuról és a piactérig repített. Feller erről a híres kapuról azt a felvilágosítást kapta, hogy Vaubecourt egy petárda segítségével felrobbantotta, és így tudták a várost elfoglalni. A püspöki vár tekintélyes épület. A jezsuiták temploma²⁶⁰ és kolostora pompás épületek. (39. kép) Az egykori jezsuita kollégiumban²⁶¹ nemesi konviktus működik Sestini idején. A városnak három fakultású (teológia, jog, filozófia) akadémiája²⁶² van.

Sestini és Dielheim is megemlékezik a ferencesek,²⁶³ a karmeliták²⁶⁴ és az orsolya apácák²⁶⁵ templomáról. Fellert, mint jezsuita szerzetest nagyon foglalkoztatja és részletesen leírja az Eucharisztia győri megszenteltetésének a történetét. Meg is tekinti a III. Károly által emeltetett emlékművet.²⁶⁶ 1793-ban Townson is részletesen ismerteti a történetet és az emlékmű feliratát is közli.²⁶⁷ (40. kép)

Lehmann elsősorban gyakorlati tanácsokkal látja el a Győrbe érkezőket. Az utazók általában az elő- és külvárosban maradnak, mert ott vannak a jó fogadók, mint pl. a Bárány is, amely a leghíresebb. Győrt kellemes helynek tartja, a főutcáján akad egy-két szép épület, ellenben a mellékutcák jellegtelenek. Lehmann 1780 körül kevesebb említésre méltót lát, mint 1785-ben Dielheim. Küttner 8 évvel később, 1793-ban csak annyit tud Győrről írni, hogy jelentéktelen hely, ahol a házak alacsonyok és kicsik. Townson sincs elragadtatva a várostól 1793-ban. „... elég szép város, jól megépítve, közepes nagyságú, annak a folyócskának a partján fekszik, amelynek a nevét viseli (Raab), lakosságának száma 12—13 000.

Elég tűrhető fogadót és kávéházat találtam, de a kíváncsiságot semmi sem tudja itt kielégíteni. A katedrális nemrégén javították, és új díszei a modern ízlés szerint készültek...''²⁶⁸

Győr után Gönyü a következő postaállomás. Az itteni vendégfogadó Esterházy grófé.

Komárom a XVIII. század folyamán két szempontból is nevezetes város volt Dielheim szerint. A vár Európa egyik legtekintélyesebb várának számított. (41. kép) A város lakossága egy szobor varázslatos erejének tulajdonította, hogy a törökök sohasem foglalták el a várost. „A bejáratnál az egyik bástyán, a várban balra, a Vág folyó felé, egy nagyon szép márvány női szobor áll, amelyet magyar Szűznek neveznek, kinyújtott jobb kezében egy babérkoszorút, a baljában fűgét tart. Lábánál a következő felirat olvasható: Komm Morgen.”²⁶⁹

Küchel az erődítmény ismertetésekor szintén bemutatja a Szűz szobrát, amely már 1737-ben felhívta a figyelmet magára. Pococke ugyanebben az évben járt Komáromban, de csak három római szarkofagot említ.

Komárom másik nevezetessége az 1763. június 23-án lezajlott földrengés, amely majdnem teljesen romba döntötte a várost. 1764-ben Khevenhüller megtekintette a földrengés okozta károkat. Elsősorban a ferences²⁷⁰ és a nemrég befejezett jezsuita templom²⁷¹ szenvedett sokat.

Kleemann is röviddel a földrengés után 1763-ban járt Komáromban. A jezsuita templom borzasztó látványt nyújt. A két toronynak csak a fele maradt meg. Az épületben mindenfelé nyílások és repedések mutatkoznak. Feller a városban arról értesült, hogy a jezsuita templom Ausztria és Magyarország legszebb temploma volt a földrengés előtt. Körülbelül 5200-ra becsüli a város lakóinak a számát. Fontos kereskedőváros. Kereskedelmének köszönheti, hogy talpra tudott állni a földrengés után. Dielheimnek ugyanez a véleménye. Ekkor, tehát az 1780-as években az egykori jezsuita Szent András-templom a magyar lakosság plébánia-temploma, a Szent Kristóf-templom²⁷² pedig a németeké. A trinitáriusok is rendelkeznek a városban templommal,²⁷³ továbbá az evangélikusoknak²⁷⁴ és a reformátusoknak²⁷⁵ is saját templomuk van. Dielheim azonban nem találta kellemes helynek a várost. Townsonnak a véleménye a városról igen lesújtó. „A rossz fogadó, a teljes tudatlanság, az érdektelen látnivalók arra készítették, hogy csak egy fél napig maradjak.”²⁷⁶

Komárom után nevezetes helynek számít *Szőny*, ahol 1737-ben Pococke római falmaradványokat látott, valamint másodlagosan felhasznált római köveket a templomban. Dielheim is megemlíti a római kori romokat. Lehmann csak jó vendégfogadójára emlékezik.

Almás (Dunaalmás), amely a Zichyek birtoka, márványbányák vannak. Pococke sok római követ látott, Townson meleg vízű forrásokat és a márványbányát említi leírásában.

Újfalu (Nyergesújfalu, Neudorf) egyes utazók Esztergom felé tértek el. A postajárat útvonala a továbbiakban Dorog, (Pilis)Csaba, (Pilis)Vörösvár, Buda.

Budát a postajáraton kívül hajóval is meg lehet közelíteni. Ezt a várost kivétel nélkül mindegyik utazó meglátogatta. Buda és Pest Pozsony mellett a leghíresebb városok, amelyeknek a nevét Nyugat-Európában is ismerik. Buda szép fekvését

első helyen emelik ki az utazók. „Milyen csodálatos ennek a városnak a fekvése” — kiált fel Feller 1766-ban, amikor a budai várból letekint az alsó városrészekre, a szigetekre és Pestre. Buda fekvését Luxemburgéhoz hasonlítja, „Luxemburgé különleges, de Budáé méltóságtejljes”.²⁷⁷ (42., 43. kép) Dreyssig, bár mindig ironikus, mégis elragadtatva írja 1785-ben: „A bástyáról egészen csodálatos kilátás tárul a szemlélő elé, főként, ha a Duna felett Pestet nézzük, a hömpölygő Duna, amely itt nagyon széles, a Duna túlsó partján Pest, a Duna budai oldalán a szép szőlőhegyek és a kilátás a pesti gabonaföldekre, mindez csodálatos látványt nyújt.”²⁷⁸

A lelkes hangú jellemzés után nézzük meg, hogy milyen konkrét megfigyeléseket tettek az utazók.

Buda lakosságának a számát Rotenstein az 1760-as években 14 000-re, Risbeck 1780 körül 30 000-re, Seipp 1792-ben 32 000-re, Hofmannsegg az 1790-es években 50 000-re becsüli.

La Motraye 1714-ben két városrészt említ: a Felső- és Alsóvárost. Ez utóbbi nyitott, sűrűn lakott, sok a szlavóniai és a szerb. Néhány török család is él ebben a városrészben, ők felügyelnek a híres fürdőkre. A város nyugati részén még áll két mecset, amelyeket templommá alakítottak.²⁷⁹ A pompás épületeket kupola fedi, azokhoz hasonlóak, mint amelyeneket La Motraye Törökországban látott.

1717-ben Mary Wortley is megemlékezik a váron kívül eső városrészekről. „A városfalakon kívül számos kis ház vagy kunyhó található, amelyet rácvárosnak hívnak, mert teljes egészében rácok lakják. A kormányzó szerint 12 000 harcost tudnának kiállítani. Ezek a városok (a rácoké) igen különösek, a házak boltozottak[?], több ezer van belőlük, s olyan közel vannak egymáshoz, hogy távolabbról úgy néznek ki, mint szalmával fedett régi sátrak: két egymás fölé helyezett házikóból állnak, így alakítják ki a téli és nyári lakásukat.”²⁸⁰

La Motraye 1714-ben még látta a vár épületein az ágyúgolyók és bombák által ejtett lyukakat, amelyeket már javítottak ekkor, de a munka nagyon lassan haladt. Az erődítéseket már rendbe hozták a legutolsó háború óta.

Három évvel később 1717-ben Mary Wortley hasonlóan számol be Budáról. „Egykor Magyarország királyainak a székhelye volt, palotájuk Európa legszebb épületei közé tartozott; a vár most teljesen romos, a város egyetlen részét sem állították még helyre, kivéve az erődítményeket és a palotát,²⁸¹ amely most a kormányzó és kiváló katona Regule tábornok székhelye.”²⁸²

Keyssler 1731-ben a budai várról így írt: „A budai vár egy hegyen fekszik, védőművei nagyon kis jelentőségűek ahhoz képest, hogy milyenek a németalföldi erődítmények. A keleti oldalon, amely ellen 1686-ban a bajor választófejedelem a szemközti hegyről a támadást vezette, új erődítéseket létesítettek. Ugyanezen az odalon Regal tábornok a parancsnokok számára új palotát²⁸³ kezdett építtetni, amely nagyon jól nézne ki, azonban miután tető alá hozták, abbahagyták az építést. A Víziváros a vár alatt van, a Duna partján, a Rácváros lenn azon a hegyen, ahonnan a várost megtámadták.”²⁸⁴ 1737-ben Bauffremont szerint a budai vár rosszul megépített és nem is szép. A Duna felőli várfalakat megerősítették, de a többi oldalon még egyáltalán nem.

Küchel építész szintén 1737-ben hasonló képet ad Budáról. „Június 30-án Budára érkezünk, amely nagy erőd és város. Ez utóbbi öt részből áll, a vár, a Rácváros, Víziváros, Óbuda és velük szemben Pest, ezeket a helyeket többnyire romos falak veszik körül, amelyet a császári és szövetséges népek legutóbbi, 1686-os ostroma okozott.”²⁸⁵ Küchel részletesen ismerteti a vár megerősítése és helyreállítása érdekében folyó munkákat. A Duna felőli falakat és bástyákat kijavították. Felhívja a figyelmet a vár gyenge pontjaira és a hibás elképzelésekre. Többek között helyteleníti, hogy a vár területén építik a Lotharingiai herceg palotáját.²⁸⁶ „... az itt található nagy épület Regal tábornok szerint a Lotharingiai herceg rezidenciája lesz, sokkal inkább a vár hátrányára mint előnyére szolgál, mert a védőművek fölé emelkedik, úgy gondolják, hogy a főfalak és a fedélszék fog látszani, hát nem éppen mérnöki elképzelés ilyen nagy palotát fontos várban, kiemelkedve elhelyezni”.²⁸⁷ Küchel jelentős épületnek tartja a fegyvertárat,²⁸⁸ felsorolja, hogy mi minden található ott. Megemlíti az újonnan épült laktanyát²⁸⁹ és a nagy helyőrségi templomot.²⁹⁰

Flachat az 1740-es évek elején megállapítja, hogy a legutolsó ostrom óta a várat szépen rendbehozták. A külső védőműveket mind elkészítették, de a város falain még sok a tennivaló.

Kleemann 1763-ban így látta a várost: „Buda éppen eléggé megtanulta, hogy mi a változó szerencse. Azelőtt a legnagyobb és legszebb város volt. Egykori pompáját és szépségét ostromok, pusztulások, megszállások tették tönkre. Egyáltalán nem tudtam megérteni, hogy a város hogyan volt képes ennyi hosszú és kemény ostromnak, a keresztények és a törökök részéről egyaránt ellenállni. Legalábbis most a vár egyáltalán nem tűnik félelmetesnek. Lehet, hogy soha nem is volt az, mert a szembenálló hegyek mindig csökkentették az ellenállóképességét.”²⁹¹

Feller 1765-ben járt először Budán, majd még kétszer visszatért ide. Az új királyi palotát és az arzenált gyönyörűnek tartotta, de szerinte a város nem erős. Az ő számára is érthetetlen, hogy a törökök hogyan tudtak két évig ellenállni az ostromnak, amikor olyan gyengék a vár falai. Az első ostromnál 23 000 ember halt meg. Megmutatták neki azt a helyet, ahol vérpatak folyt a Dunába az ostrom idején. Megemlíti, hogy Mátyás király iránti tiszteletből megtartották azt az épületrészt, amelyben könyvtára volt. Megnézett egy mecsetet és egy minaretet is a királyi várban.

Dielheim így tudósít 1785-ben: „Buda most szabad királyi város, egykor az egész magyar királyság fővárosa volt, a régi királyok székhelye, és az összes magyar város között a legszebb, a legnagyobb, a legerősebb.”²⁹² Küttner, aki rövid magyarországi utazása folyamán nem látott semmi említésre méltót, Budáról mégis azt írja: „Buda a Rácvárossal és a többi külvárossal, a Duna túloldalán Pesttel nagyon szép várost alkot.”²⁹³ Townson véleménye Budáról 1793-ban nem túl dicséretes. „A megérkezés Budára nem ad kedvező képet a városról. A városnak nincsenek védőművei, sem kapuja. Úgy lép be az ember Magyarország fővárosába, mintha egy faluba érkezne. A zsidók foglalják el a város külső részeit; és nem kell hozzátennem, hogy negyedük elriasztóan szegényes látványt nyújt. A város, ha fényűzésével nem is tűnik ki, de kiterjedése annál jelentősebb.”²⁹⁴ Townson véleménye szerint Buda és Pest együtt jelentős. Budának kb. 22 000 lakója van.

Hofmannsegg beszámolója is Buda jelentős méreteit hangsúlyozza (44. kép): „A vár önmagában egy várost tesz ki, jó 1/4 óra hosszúságú és 4-5 utca szélességű, a hegyoldalon körbefutó utcák kötik össze a többi városrészrel amfiteátrumszerűen, ezek a Víziváros, Rác-, vagy Görögváros, Krisztinaváros, Újlak és a többi, amelyek sűrűn be vannak építve. A Duna mentén jó félóra hosszúságban terülnek el, de nagyon szép látványt nyújtanak, mert rögtön mögöttük szőlővel borított dombok és magas hegyek emelkednek.”²⁹⁵ A királyi palota meginduló újjáépítéséről a század első felében itt járt utazók is hírt adtak. (45. kép) Nézzük meg, hogyan látták a század második felének utazói a palota sorsát.

Dielheim beszámol arról az eseményről, amely 1749. május 13-án Mária Terézia születésnapján a budai várban lezajlott. A királyi palota alapkövét ekkor tették le. Az újjáépítést Grassalkovich Antal szorgalmazta. Althan gróf, váci püspök is jelen volt az ünnepélyes aktuson. A szerző az alapkö feliratát is ismerteti.²⁹⁶ 1764 augusztusában a Vácott vendégeskedő Mária Terézia és kísérete ellátogat Budára, hogy megtekintsék az újjáépülő királyi palotát, „amelynek építése igen előrehaladt. A császárnő visszatérőben, mint ahogy gyakran megtörténik, hogy a kíséretében lévő, környezetéhez tartozó bizalmasai előtt nem tartja magát vissza, kifejezte rosszállását, hogy milyen sok fölösleges pénzkiaadásra kerül most sor; mint ahogy valóban elég ridicule, hogy a legújabb divat szerint egy ilyen magnifique, a legpompásabb módon díszített épületet egy olyan helyen építsenek, ahol minden emberi számítás szerint az udvar nem akar és nem is tud tartózkodni.”²⁹⁷ Ez tehát az aulikus főúr Khevenhüller véleménye a budai építkezésekről. (46. kép)

Amikor Rotenstein az 1780-as évek elején a királyi palotában járt, abban már az egyetem található. A pompás épület magas kupolájában helyezték el a csillagvizsgálót. A természettudományi gyűjtemény és a könyvtár is megnyerte Rotenstein tetszését.

Sestini 1780-ban sok felvilágosítást nyújtott az egyetemről,²⁹⁸ amely nem sokkal Budára érkezése előtt nyílt meg. Az ünnepélyes megnyitás idején Temesváron tartózkodott, ahol szintén szó esett az új egyetemről. Erdélyből jöve Pestre érkezett, de még aznap átment Budára. Ideje nagy részét az egyetemen töltötte, ahol elsősorban a természettudományi gyűjtemény és a könyvtár érdekelte. Sokat vendégeskedett Piller Mátyásnál, az egyetem rektoránál, aki mint a természettudományok professzora megmutatta Sestininek az érdekes gyűjteményt. A könyvtár is nevezetes, gazdag római és görög éremgyűjteménye van, amellyel Schoenvisner professzor foglalkozik. Az egyetem előtti téren sok feliratos római követ helyeztek el, amelyeknek feliratait Sestini fel is jegyezte. Az egyetemet az Antiquarius szerzője is megemlíti. A különféle természettudományi kabinetek és gyűjtemények jelentőségét és a könyvtár fontosságát ő is hangsúlyozta.

Townson szerint a királyi palota nagy és ünnepélyes. A természettudóst elsősorban a palotában működő egyetem érdekelte. „Azokon a tanszékeken kívül, amelyek minden egyetemen megtalálhatók, itt még van egy természettudományi, botanikai és gazdasági is. A fizikai műszerek és gépek modelljeinek gyűjteménye igen jó. A természettudományi múzeum, amely az elhunyt Piller professzor gyűjteményét is magában foglalja, függetlenül az egyetem gyűjteményétől, Európa egyik legszebbjének tekinthető.

A könyvtárat hatalmas teremben helyezték el. Kevés a modern könyv, amely a tudományokkal foglalkozik. Hasznos lehetne, mert a könyvtár használata sokkal könnyebb, mint a nyilvános könyvtárak többségénél, de nem nagyon látogatják. A botanikus kert igen szép, de kevés a melegház. A csillagvizsgálót a királyi palota egyik tornyában helyezték el.”²⁹⁹

A várban az egyetemmé alakított királyi palotán kívül más látnivaló is volt. Lehmann szerint csupa ősrégi ház van még 1785-ben is a hegyen lévő és fallal körülvevett városban. Ezek azonban tiszták és szépek, Jenne megemlíti, hogy a várnegyedat lámpákkal világítják ki este.

Dielheim az egyházi épületek közül első helyen a Mária Mennybementele-templomot³⁰⁰ említi. Magyarország legszebb és legtágasabb templomának tartja. A templom mellett van az északi oldalon a jezsuita kollégium,³⁰¹ a déli oldalon a nemesi konviktus.³⁰² A Szent János-templom³⁰³ ekkor, 1785-ben még romos. Egykor ide temették Albert császár leányát, III. Endre feleségét, Ágnest. A karmeliták templomát³⁰⁴ és kolostorát színházzá alakították, a költségek egy részét maga a király fedezte.

Dielheim a világi épületek közül a városházát³⁰⁵ emeli ki, amelynek kápolnájában egy különleges szép egyházi ornátust őriznek. Megemlíti a jól felszerelt fegyvertárat,³⁰⁶ a postaállomást és a vízművet, amely a vár vízellátását biztosítja. A vízmű Jennét is nagyon érdekli. A karmeliták kolostorával szemben helyezték el a tartályát, ahová a megtisztított vizet emelték a Dunából. Eredetileg a víz a Sváb-hegyről csöveken érkezett. Jenne nem említi a városházát, de hangsúlyozza, hogy a „Präsidentenhaus”,³⁰⁷ a helytartósági palota³⁰⁸ és az országház³⁰⁹ pompás épületek. Az országház gyönyörűen kifestett termében tartják a redoute-ot, vagyis a bálakat.

Dielheim beszámol arról a különös építményről is, amelyet a törököknek állítólag sohasem sikerült teljes egészében felépíteniük, mert reggelre mindig leomolva találták. Szolimán ehhez a falhoz erősítette azt a láncot, amellyel a Dunát akarta elzárni. Dielheim idejében még látható volt a vár egyik legrangosabb kapuján egy régi harcos páncélzata, akit valamikor régen oda felakasztottak.

A török fürdők különösen nagy érdeklődést váltottak ki az utazók körében. Keyssler ismerteti a legrészletesebben a fürdőket, amelyek nagy hatást gyakoroltak rá. Öt fürdőt sorol fel: Kaiserbad (Császár fürdő), General-bad (Király fürdő), Raizenbad (Rác fürdő), Bruckenbad (Rudas fürdő) és a Blocksbad (Gellért fürdő). Ezek a vár alatti városrészekben találhatók. A Császár fürdő a római Rotunda mintájára épült, a magas kerek boltozat közepén egy tágas nyílás van, ahol a fény bejön. De ezekben a fürdőkben kisebb melléknnyílások is vannak, ahonnan még több fényt kap a belső tér. „A Császár fürdő mellett van egy malom, amelyet forró víz hajt, a víz előzőleg egy tóban gyűlik össze, amelyben nem élnek halak, a malom alatt azonban, ahol a víz átlátszó és hideg, már élnek halak, de ha ezeket a Dunába teszik, elpusztulnak.”³¹⁰

Küchel 1737-es leírása a budai fürdőkről Keysslerével megegyező. „... Figyelemre méltó volt itt a meleg Császár fürdő, (47. kép) amely felett török kupola (moscheum) épült, amelynek kőből épült tetején szellőzőnyílás, valamint csillag, hold, és nap formájú átlátszó nyílások készültek, a mellékfülké-

ket a nagy fürdőtől finoman elválasztották, ahol mindenki kedve szerint hét centért fürödhet: egyébként mindegyik egymás mellé épült, már megnevezett városrésznek megvan a saját fürdője, ahol állandóan vannak fürdővendégek.”³¹¹ A fürdőkben a férfiak és a nők vegyesen fürdenek, a férfiaknak kis kötényük, a nőknek pedig ingük van. A Rác fürdőben azonban még ezt sem tartják be. Kis fürdőfülkék vannak fenntartva azok számára, akik egyedül akarnak fürdeni. Dielheim feltehetően Keyssler útleírását is használta a sajátja megírásakor, mert ugyanazokat a dolgokat mondja el ő is. Flachat-tól az ismert adatokon kívül megtudhatjuk, hogy a Császár fürdő sokkal díszesebb, mint a többi. Jenne is ezt tartja a legelőkelőbbnek. Feller abban a fürdőben fürdik, amely a kompjárat közelében van, vagyis a mai Rudasban. Szerinte mindegyik fürdőnek más jellegű a víze. Sestini első útja szintén a török fürdőbe vezet. A Rác fürdőt próbálja ki. Megállapítja, hogy már nem olyan kényelmesek, mint amilyenek a törökök idejében lehettek. Lehmann számára is felejtethetlen élményt jelent a Rác fürdőben tett fürdés. Townson sem mulasztotta el a fürdők meglátogatását. „Buda meleg fürdői figyelemre méltóak. Azon a kis földnyelven, amely a hegy és a Duna között van, számos forrás található, amelyeket a törökök, akik a várost többször birtokba vették, felhasználtak, hogy legkedvesebb időtöltésüknek hódoljanak. Buda meleg fürdőit nagyrészt ők alkották. A nép alsó osztálya számára tágas közfürdők vannak és egyéni fürdők azok számára, akik megfizetik az árát.”³¹² Salaberry budai tartózkodásakor úgy látta, hogy a törökök által épített fürdőket templomokká alakították át. A francia emigráns feltehetően a dzsámikat összetéveszti a fürdőkkel.

Keyssler 1730-ban megtekintette a Vízivárost, ahol egy sóraktárrá ³¹³ alakított mecset áll. A török mecsetet tornyával együtt 1737-ben Küchel is megtekintette. Ekkor is még sóraktárnak használják. Keyssler részletesen ismerteti a Víziváros egykori pestis-oszlopát. A Mária szeplőtelen fogantatásának tiszteletére emelt emlék³¹⁴ tetején dicsfénytől körülveve Mária szobra áll, alul pedig jelképes bibliai jelenetek és feliratok láthatók. Az ótestamentumi jelenetek a következők: Ahasverus átadja a jogart Eszternek a következő szavakkal: „Non prote” (Eszter könyve 5. 2—3. vers). A másik oldalon Noé bárkája felett megjelenik a galamb, amely írásszalagot hoz: „Tu sola exemta suisti” (Mózes I. 8. rész 9—10. vers). A harmadikon Illés látható térdelve, amint a tenger felett álló felhőcskére hívja fel szolgája figyelmét „Non obstat origo” (Királyok könyve I. 18. rész 44. vers). Az utolsó dombormű egy ferences szerzetest ábrázol, amint könyvet tart a kezében, ezen a következő szavak olvashatók: „Decuit, petuit. Ergo. En eburis auriqne thronum” (Királyok könyve III. könyv 10. fejezet [Nem pontos idézet.]).³¹⁵ Dielheim hasonló leírást ad az Immaculata-emlékről.

Feller a Vízivárosban megtekintette a görög katolikusok templomát,³¹⁶ amelyet a reformált ferencesek gondolnak. A templomban szobrok vannak és latin nyelven miséznek. Feller szerint helyesebb lenne, ha a misét görög nyelven tartanák, mert akkor a görögkeletiek is eljárnának a templomba.

Jenne arról számol be, hogy a kapucinus kolostor³¹⁷ kertjét II. József elvette a rendtől, mert egy teret akart itt létrehozni, hogy ennek a városrésznek is legyen tere. (48. kép)

A Vízivárosból indult Pestre a 700 lépés hosszú, 64 hajóból álló hajóhíd. „A híd állandóan tele van járókelőkkel, középen kiszélesedik, itt korlát és padok vannak. Esténként ezen a helyen zene szól és a víz hűvösségét lehet nyáron élvezni.”³¹⁸ Seipp is lelkesen nyilatkozik a szép hídról, amelyet este kivilágítanak. A híd budai oldalán fából épült, szürkére festett színház áll, amelyben tágas színpad, zenekarnak való hely, földszint, zsöllye, páholyok és karzat van.

Küchel Óbudán épülőnek említi a ferences templomot. „A franciskánus atyák Óbudán nagytemplomot építenek a már megépült kolostoruk mellé tervrajz alapján.”³¹⁹

Újlak (Neustift) külvárost Dielheim említi. Gyönyörű emlékoszlop³²⁰ áll a főterén, amelyet a pestisjárvány elmúltával 1690-ben állítottak, de csak 1715-ben szentelték fel. Újlakon az Ágoston-rendieknek van templomuk³²¹ és kolostoruk.

A többi budai külváros közül a *Krisztinaváros*ról megtudhatjuk, hogy ott több díszkert is van, valamint Niczky gróf szép kastélya.³²² A *Rácváros*ban katolikus³²³ és görögkeleti templom³²⁴ áll. Pococke római szobor talapzatát látta itt 1737-ben.

Óbudán különösen sok a látnivaló ebben az időben. Az antikvitások iránt érdeklődők már a század első felében is láthattak római leleteket. Keyssler megemlíti 1730-ban, hogy egy régi vízvezeték romjai láthatók Óbudán, de akkor még csak feltételezték, hogy a rómaiak vagy a régi magyarok építették. Pococke Aquincum római kori romjai közül az amfiteátrumot és a vízvezetéket is említi. Feller tévedésnek tartja ezt az állítást, hogy Óbuda volt az egykori „Acinctum”. Dielheim Óbuda latin neveként Sicambriát nevezi meg. Ő is megemlíti a római rommaradványokat, de megtekintésre méltónak „az újonnan felépített katonai gazdasági épület”-et,^{324/a} valamint „a kamara költségén emelt épületet,³²⁵ amelyben a magyar selyem gombolyítására kerül majd sor” tartja. Ez utóbbinak az építése 20 000 aranyba került. Lehmann Óbuda szőlőhegyeit és szépen épült kertjeit dicséri. Az ő látogatásakor 1786 előtt Kismáriazell³²⁶ még zárandokhely volt. (49. kép) 1792-ben azonban Seipp már azon sajnálkozik, hogy a szép trinitárius templom és kolostor üresen áll, s hogy a zárandoklások is megszűntek. Sestini valószínűleg Óbudán láthatta Schoenvisner társaságában a régész által felfedezett római fürdőt, amelynek „lacionico”-ja és „caldario”-ja is volt. Beszámol két domborműről, az egyik Junót, a másik Igiát(!) ábrázolja. Townson is érdeklődéssel tárgyalja az óbudai, egykori római város mindenütt felfedezhető emlékeit. Bécsben úgy tájékoztatták, hogy egy épületben összegyűjtötték Pannonia összes római kori emlékét. Az udvari főbíró házának előre nyúló tetője alatt helyeztek el egy rendkívüli gyűjteményt és a házfalat is feliratos kövek borítják. „Ehhez közel, néhány évvel ezelőtt fölfedeztek egy igen jó állapotban lévő Sudariumot. Kb. 6 öl hosszú és tíz öl széles. 247 kis pilaszter tartja az alapot, Schoenvisner leírta és le is rajzolta.” Townson szerint a Budáról kivezető íves rom római vízvezeték maradványa. Ironikusan megjegyzi: „Nem messze a romoktól van más rom és lesz több is hamarosan, mint pl. a selyemgombolyítóé. Ez a nagy és tágas gyár nemrég épült, egy vagy két évig működött; de nyolc vagy tíz éve már elhagyott és hamarosan tönkre fog menni.”³²⁷

A Margitszigeten Küchel járt 1737-ben. A „Duna közepén fekszik egy sziget, meleg vízü forrás fakad rajta, állítólag Attila itt halt meg.”³²⁸

Említettük már, hogy Budát és Pestet hajóhid kötötte össze, amely 1769 óta működött. Azt megelőzően csak kompon lehetett az egyik városból a másikba menni.

Pest lakosainak számát 1780 körül Sestini 14 000-re, Rotenstein 1780 körül 24 000-re, Dielheim 1785-ban 13 350-re, Hofmannsegg az 1790-es években 50 000-re, Seipp 1792 körül 24 000-re, Townson 1793-ban 14 000-re becsüli vagy esetleg ezt a felvilágosítást kapták. La Motraye szerint a város 1714-ben „Elég tágas, de elhanyagolt, kevésbé lakott és kevésbé erős, mint Buda”.³²⁹ Bauffremont 1737-ben azt írja a városról, hogy kicsi, de jól megépített, a házak csinosak. 1737-ben Küchelnek jobban tetszik Pest, mint Buda. A repülőhídon megy át Pestre, „amely szép és majdnem teljesen újonnan épült városka, jelentős mértékben szebb, mint ahogy Buda kinéz, sok szép főúri és polgárháza, valamint temploma van, amelyek újonnan épültek, különösen az Invalidusok háza, amely kívülről egy királyi palotára hasonlít. . .”³³⁰

Pococke szintén kellemes városnak tartja Pestet ugyanebben az évben. Sestini 1780-ban ilyennek látja a várost: „Pest Magyarország egyik legszebb városa, lakosainak száma 14 000, akik közül a magyarok, németek és rácok termékeikkel egymás között kereskednek. Évente egyszer van országos vásár, amely 8 napig tart. . .”³³¹ A városnak négy sarka van, árok és falak veszik körül. Palotái és sok szép háza van. Dielheim szerint Pest Magyarország egyik legszebb városa³³² 1785-ben. „A város erősítései jó falakból és árkokból állanak, őrsége³³³ (kaszárnyája) igen erős, majdnem teljes négyszöget alkot. Pompás templomai vannak, s a főtemplom³³⁴ igen szép tágas épület, amelynek tornyai kelet felé néznek, ebben koronázták a magyar királyokat.” Hofmannsegg 1794-ben ilyennek látja Pestet: Pest kisebb, mint Buda, de van egy-két nagyon szép palotája. „A két város együtt jóval nagyobb, mint Drezda és Neustadt; Pest sokkal szebb is. Mostanában nagyon sok új ház épül, szép formájúak és elrendezésük is jó, így aztán idővel egy kis Berlinné is válhat, annyira nagyok és szélesek az utcák és a terek. . .”³³⁵ (50. kép)

Az utazók Pest egyik legszebb épületének az Invalidusok házát³³⁶ tartották, amelyet mindegyikük megemlíti.

Bauffremont idejében 1737-ben még csak épülőfélben volt. „A császár e városban építtetett a rokkantak számára palotát, ha elkészül négyezer katonát tudnak majd itt elhelyezni. . . világítást, fűtést kapnak és a zsoldjuk felét, a katonák ezredbe vannak sorolva. . .” „A betegeket szerzetesek látják el, van egy saját negyedük, ahol nagyon jól vannak elhelyezve. . .” „A ház homlokzata hatalmas, egyáltalán nem díszített, a kápolna közepén van, nagyon jók a magassági és szélességi arányai, két sor ülés helyezkedik el egymás felett körbe. Egy-egy bejárat található a kápolna jobb és bal oldalán. Négy egyforma udvarát épületek veszik körül.”³³⁷ Bauffremont szerint a pesti laktanya a párizsi Invalidusok palotájára hasonlít. (51. kép)

Küchel is lelkesen ír a palotáról, szintén 1737-ben. „Az invalidusok házának, amely kívülről királyi palotára hasonlít, három kapuzata van, a középső a templom bejáratául szolgál, az egész homlokzat három emelet magasságban díszített az első szárnyon, ahol a tiszturak kényelmesen laknak. A templom két elülső udvar

között van, a templom közepén áll a főoltár, ahol mind a négy oldal felé lehet misézni, az egész templomban ballusztos karzatok futnak körbe, kettő egymás felett, úgy hogy 3000 ember tud ezekről a karzatokról misét hallgatni, ezek alatt székeket helyeztek el, a templom ahhoz képest, hogy egy kórházé rendkívül jól van berendezve, egészen csinosan mindkét oldalon félkörívben végződik, meglehetősen magas és tágas, nem találkoztam hasonló célú épülettel, ami ennél jobb és szebb lenne, a ház még nem tökéletes, hiányzik a földszintes traktus nyugat és észak felé, amelynek kezdetei már elkészültek. A közkatonák számára szánt Invalidus szoba, amelynek kb. 60 személyt kell befogadnia, túl szűk, és az ehhez tartozó konyha, amelyből fűtenek is és ugyanakkor konyhául is szolgál, kissé sötét, és mivel ennyi emberre kell főzni túl kicsi. Ha teljesen kiépül 14 000 embert tudnak benne elhelyezni.”³³⁸

Az invalidusok háza Feller szerint 1766-ban Európa egyik legszebb épülete volt. Homlokzata után ítélve az ember azt hihetné, hogy egy hercegi palota előtt áll. A szobrok, a tróféák, a feliratok ragyognak mindenütt. A homlokzaton ezt olvashatjuk: „Quanta per oeuora vectum Accipio (Vergilius).” Az irgalmas rendiek gondoskodnak a betegekről. Dielheim 1785-ben szintén a város legnagyobb ékeségének az Invalidusok házát tartja, amelynek középső részén van a templom művészien megépített főoltárral és háromszoros karzattal. Townson is megemlíti, hogy az invalidusok kórháza tágas és szépen megépített. 1793-ban már laktanyaként működött. A többi pesti kórházról igen rossz a véleménye. Az egyetemi kórház tűrhető, de a városi, Európa legnyomorúságosabbja. Borzalmas a piszok és a zsúfoltság.

1737-ben, amikor Küchel Pesten járt, a templomok nagy része még nem épült fel teljesen. „A még építés alatt álló pesti ferences templomnak 9 oltára lesz, kívülről és belülről csak tiszta fehérre van festve, jó építéssel épült, a tető és a fedélszék 85 láb széles, és jó ácsmunka, van oratórium és alatta az oltárok számára kápolnák.”³³⁹

A még szintén fel nem épült pálos kolostor mellett elkészült nyolc kápolnával a pálos templom,³⁴⁰ a nagy építészethez méltó az épület belülről és kívülről egyaránt, a szentély félköríves záródású, és az egész templomot kettős megvilágítás éri, a templom végében két nagy ajtó nyílik a homlokzatra, egymás fölé helyezett, tökéletes római építészeti rendben, a belsőben nincsenek oratóriumok. (52. kép) Az új dominikánus templomot még nem díszítették oltárokkal és kívülről sem készült el a homlokzat.³⁴¹ A plébániatemplom³⁴² Szűz Máriának szentelve, amelynek új hosszházat építettek, és a szentély régi gótikus módon készült, a landshuti dómhoz hasonlít, de annál kisebb, nyolc kápolnával bővült, túl keskeny a magasságához képest, a legjobb a hosszházban az orgonakarzat, amely egy nagyon előreugró ívből áll, a szentélypillérekén két oltár³⁴³ áll, piramis (pieremiten) formája van hat szenttel és felül dicsőfénnyel szépen díszített, lent ereklyetartó-lárával van ellátva.”³⁴⁴

Dielheim csupán megemlíti a török mecsetek helyén épült, egy-egy téren álló ferences és domonkos templomot. A pálosoknak, szervitáknak³⁴⁵ és klarisszák-nak³⁴⁶ is van templomuk. Lehmann is ajánlja útleírásában, hogy az idegenek tekintsek meg a pálosok templomát. Sestini értesülése szerint is a ferencesek és a domonkosok templomát mecsetek helyére építették.

Küchel az egyetlen utazó, aki leírja a pesti Szentháromság-empléket.³⁴⁷ „A város piacának közepén a Szentháromság a Szeplőtlen Fogantatással piramison áll (pieremiten) sok angyalfejjel, lejjebb alattuk hat szent, valamint a balluszteren Magyarország királyai.”³⁴⁸ (53. kép) Küchel kiemeli a Városházát és annak szép tornyát. A lakóházak közül megemlíti „Laversa báró házát, amely szép és kétemeletes, a lépcsőháza rendkívüli, utána rögtön Pascalín pék háza³⁴⁹ következik, amely ugyanolyan, mint az előző.”³⁵⁰

Sestini gyakran tartózkodott a piaristáknál,³⁵¹ akik gimnáziumot és kollégiumot vezettek. A piarista gimnáziumban kiváló tanárok tanítanak, természettudományi gyűjteményük is híres. A piaristák rektora, Valero Jakab megmutatta Sestininek azt az eperfaültetvényt, ahol unokaöccsei selyemhernyó-tenyésztéssel foglalkoznak, valamint a gyárat,³⁵² ahol a selyemszálát sodorják és a Magyarországon annyira népszerű fekete fátylat szövik.

La Motraye a görögkeleti papnál vendégeskedett 1714-ben, és nagy templomukról³⁵³ is említést tett. Feller szintén járt a görögkeletiek templomában az 1760-as években, ahol egy csodatévő Mária-képnck igen jelentős kultusza van. Pesthez nagy elővárosok tartoznak, amelyekben kényelmes házak és tágas kertek vannak. Seipp 1792-es látogatásakor a váci kapun kívüli területek is beépültek. Nyolc évvel korábbi utazása óta a város sokat fejlődött, új városrészeket, palotákat, középületeket építettek.

Számos utazó lelkesen mutatja be Pest legszebb kávéházát,³⁵⁴ amely a Tuschel család vezetése alatt áll. Lehmann is 1784-ben azt írta, hogy „az utazó el ne mulassza, hogy egy alkalommal a Tuschel-féle kávéházban reggelizzen, mert ehhez hasonló kellemes helyet Németországban is nehéz találni”.

Hofmannsegg részletesen ismerteti a híres kávéházat. „Pesten a kávéház olyan szép, amilyent eddig még nem láttam. Földszintes és több szobából áll: az első a bejáratnál valóban pompás. Ez egy kis négyszögletes terem, körülbelül 15 lépés hosszú mindegyik oldala, négy boltozata van, amelyet négy oszlop tart. A falakat és a mennyezetet különböző színű márvány vagy stukkó borítja, de azt hiszem, hogy inkább az utóbbi. A mennyezetről a négy sarokba négy egészen újdivatú kristálycsillár à l'Arabesk lóg; a nagyon gazdag kompozíciójú és izléses kályha egy ugyanolyan jellegű faliórával van összhangban. A teremben 3 biliárdasztal van, lámpáit arabeszek díszítik, egyik oldalon van a buffet (ebédlőszekrény), amelynél a fal át van törve és így látni lehet, hogy mit készítenek a konyhában, mellette egy szépen felöltözött fiatal hölgy ül, előtte egy bájos kis pultasztalka, nála kell fizetni.”³⁵⁵

Townson valószínűleg ugyanezért a kávéházért lelkesedik. „Az amelyik a híddal szemközt van talán Európában az egyik legszebb. Függetlenül egy nagy tágas helyiségtől, amelyet finoman bebútoroztak és 2—3 biliárdteremtől van egy biliárdterem azok számára, akik nem dohányoznak és 2—3 másik szoba, ahol társaságot lehet fogadni.”³⁵⁶

A fogadók közül Lehmann a Koronát tartja a legjobbnak. Véleménye szerint a frankfurti Rotes Hauszal³⁵⁷ is fölveszi a versenyt. A Hét Választófejedelemhez³⁵⁸ címzett kevésbé elegáns, de konyhája igen jó.

Lehmann szerint a Duna-parton álló színház ijesztően csúnya, belülről sem sokkal vonzóbb. Townsonnak hasonló a véleménye. Dielheim arról értesül, hogy

a pesti színházat³⁵⁹ egy mecsetbe építették 1777-ben. A tágas színházban két parterre van, egy galéria, karzat ugyanezen a szinten, majd egy páholsor következik és felette egy újabb karzat.

A színháztól függetlenül állathecc is működött Pesten, de erről majd később részletesebben lesz szó.

Buda és Pest környékén Esztergomot és Vácot több utazó is meglátogatja. Azok, akik hajón érkeznek Budára, természetesen nem hagyják ki ezt az úti állomást.

Esztergom (Gran) „Ez a hely egykor a magyar királyok székhelye volt, de ma inkább nagy falunak néz ki, mint városnak, minthogy nincs kereskedelem mindenki földműveléssel foglalkozik”.³⁶⁰ Pococke 1737-ben nem lelkesedik a városért. Dielheim ötven évvel későbbi leírásából jelentősebb város képe bontakozik ki. „Ősi királyi város, amely nevét a Gran (Garam) folyótól kapta, amely itt ömlik a Dunába. A szabad királyi város, amely a hercegprímás székhelye is, szoroson a Duna mellett, Komárom alatt 6 német mérföldre és majdnem ugyanolyan messze Budától, sík és termékeny síkságból kiemelkedő sziklás hegyen fekszik. A város háromszögletű, Felső- és Alsó-városra oszlik. Két nagy tornya van, az egyik a Tamás hegy felé, a másik a Duna mellett, pontosan Párkánnyal szemben helyezkedik el.”³⁶¹ (54. kép) Dielheim 1785-ös bemutatása után nézzük meg részleteiben a várost.

Küchel, 1737-ben, elsősorban a vár állapotát ismerteti. Schuhknecht tábornok állíttatta helyre és tette újra védhetővé.” A várban mecseteket lehetett megcsodálni, amelyeket a törökök föld alattiaknak neveznek, ezek souterrainek, ahonnan támadásokat lehet indítani. . . .”³⁶² A vár fegyvertára nagyon üres, s egy esetleges támadás esetén nem tudnák a várat megfelelően védeni.

Pococke is hosszan tárgyalja a vár elleni török támadásokat. Townson 1793-as látogatásakor a vár állapota már igen rossz. „Az öreg vár, amely a Duna mellett egy réteges mészkősziklára épült és már romos, volt az első, amely a városban a figyelmet magára vonta. Tágas síkságra lehet erről a helyről ellátni, s a Komárom felől érkezőknek szép látványt nyújt a szomszédos hegyekkel együtt.”³⁶³

Flachat véleménye szerint a város nem szép és nem is erős. A hegyen lévő fellegrvár külső védőművei gyengék. Feller 1765-ben nagy kiterjedésű, de rosszul épített városnak tartja Esztergomot. A vár egykori vagy újonnan épülő székesegyházáról minden utazó megemlékezik. Küchel 1737-ben a következőkről számol be: „Igen nagy kár az egykor itt állt dómért,³⁶⁴ amely belülről tiszta márványból és mozaikból, hasonlóan a római Szent Péter templomhoz, kívülről a legszebb márványból épült, mint amelyről a régi rom és a még álló kis rész, ahol a misét tartják tanúskodik.”³⁶⁵ Ugyanebben az évben Pococke tudósítása szerint: „a székesegyház a váron belül romba dőlt, csak a nyugati kapuja áll. A kapu gótikus módon épült, színes márványból, nagyon szépen kidolgozott. Szentek képeivel díszített, nagy márványdarabokból összeállított és csíkokkal ellátott. A kapu fölött áll Béla, aki a templom modelljét tartja és mellette áll egy érsek.”³⁶⁶ A templomhoz tartozó, 1507-ben épült, vörösmárvány kápolnát is megemlíti.

Dielheim 1785-ben a Felső- vagy Szabadváros pompás épületei közül kiemeli a Szent István-templomot³⁶⁷ amelyet néhány évvel azelőtt építettek. Khevenhüller és Feller ennek az építkezésnek a kezdeteiről számol be 1764 és 1765-ben. Khevenhül-

ler és felesége váci látogatásuk előtt megszállnak Esztergomban, a régi hercegi kastélyban. Megnézik a régi, romos székesegyházat,³⁶⁸ amelyet a primás szeretne helyreállíttatni óriási költségekkel. Különösen tetszik nekik a szép márványkápolna,³⁶⁹ amely a hosszú török megszállás ellenére jó állapotban maradt meg.

Feller először 1765-ben járt Esztergomban, ahol a meginduló építkezések éppen abbamaradtak, s amikor 1767-ben újra Esztergomba látogatott, mindent ugyanabban az állapotban talált.³⁷⁰ (55. kép) A régi pompás templomnak utolsó emlékét, a szép gótikus márványkaput megtekinti, de sajnálattal állapítja meg, hogy a mesteremberek figyelmetlensége következtében összetört. Az épülő új templom, az érseki palota³⁷¹ és a szeminárium³⁷² alapozásakor sok értékes régiséget találtak. Dielheim is megemlíti a régi templom megmaradt kápolniját.³⁷³ Felsorolja Esztergom új épületei közül a primási palotát,³⁷⁴ a káptalani épületeket³⁷⁵ és az új városházát.³⁷⁶ A városháza mellett Szentháromság-oszlop³⁷⁷ látható, és egy újonnan felállított „Mária Terézia-emlék”,³⁷⁸ amely a városnak valóságos díszére válik. Egy nagy piactér közepén, vörösmárvány posztamensen Mária Terézia fehér márványból készült életnagyságú szobra áll, római módra, súlya 40 mázsa. A nagyméltóságú prépost és örkanonok Toperz Márton állíttatta ezt az emlékművet saját költségén 1781. november 29-én a császárnő halálának évfordulóján és örök emlékezetére, nagy ünnepélyességgel, sok ezer ember jelenlétében.³⁷⁹ „A ferences szerzeteseknek szintén van egy jelentős templomuk³⁸⁰ és gyönyörű kolostoruk,³⁸¹ valamint posztógyáruk, ahol egész tartományuk számára készülnek a posztók.”³⁸² A vízivárosi jezsuita gimnáziumot és kollégiumot³⁸³ a királyi város ferencesei vették át, jóllehet a Vízivárosban is vannak ferencesek.³⁸⁴ Ebben a városrészben van a megyeháza³⁸⁵ is. Jól berendezett kórház és sok más szép épület áll itt. A Vízivárosból a Duna-szigetre lehet menni, ahol a legnagyobb fogadó működik. Mindkét várost fal veszi körül. A Szent Tamás-hegy is jól erősített, a rajta elhelyezkedő települést káptalanhelynek hívják. A Rácvárosnak saját temploma³⁸⁶ van. A Szent György-városrészben könyvnyomda működik 1761 óta. Dielheim hajón, Townson gyalog folytatta útját Esztergomból Buda felé.

Mindketten beszámolnak *Visegrád* egykori jelentőségéről. (56. kép) „A volt királyi palota sziklán áll, kb. 350 szobája van, amelyeket Corvin Mátyás díszített, de a török háborúk elpusztították, és ma már csak nagy halom kő látszik . . .” „. . . de a megmaradt romok eléggé tanúskodnak arról, hogy milyen lehetett Visegrád, az elmúlt század végén még látták a márványból és faragott kőből készült 60 ló számára épült istállót.”³⁸⁷ Townson 1793-ban a Visegrádnál elé táruló természeti szépség hatása alatt lelkesülten ír. „A nap alig kelt fel, amikor elhagytam kocsmámat, s mellbe vágott a körülöttem kibontakozó jelenet szépsége. Elöttem a Duna folyama, amely fenségesen kígyózott az erdőkkel borított hegyoldal lábánál. A folyó partján egy régi torony hívta fel magára a figyelmemet. Hatalmas, függőleges szikla csúcsán helyezkedik el, amelynek az oldalát egy bizonyos magasságig szőlő borítja.” „Nem hiszem, hogy el lehetne képzelni ennél gyönyörűbb látványt, mint amit a rom az őt körülvevő, erdőkkel borított dombok között nyújt annak a nézőnek, aki a Duna szemközti partján áll.”³⁸⁸ „Ez a vár, amely ma romos, egykor több magyar királynak volt a Windsorja: és a romokból még észre lehet venni, hogy egykor uralkodó székhelye volt. Néhány régi szerző állítja, hogy

minden olyan választékosan szép volt, amilyenhez hasonlót a korabeli Európában nem lehetett találni. . . .” Townson hosszan idézi Bonfiniét majd hozzáteszi: „. . . a végső romlásra, a teljes feledésre és elhagyatásra ítélve, ma már csak a denevérek és baglyok lakják.

A hegy lábánál lévő városban vagy faluban németek élnek. Házaik úgy épültek, mint Németországban. Mindegyiknek megvan a maga veteményeskertje.”³⁸⁹

Dielheim megemlékezett *Dömösről*, ahol a Szent Margit-apátság³⁹⁰ ekkor már romos volt, de maradványaiból arra lehetett következtetni, hogy egykor milyen pompás volt. Pococke megemlíti *Nagymaros* katolikus templomát. Pococke, Dielheim és Townson is útba ejtette *Szentendrét*. Pococke szerint a Szentendrén lakó szerbeknek néhány templomuk van. A románoknak³⁹¹ kettő és a németeknek egy. Ekkor 1737-ben Pococke fogadót nem talált a városban, a kocsmában, ahol megszállt, csak egy ágyat kaphatott. Dielheim Szentendre lakóit rácoknak vagy görögöknek nevezi, akiknek plébániájuk és templomuk van, püspökük pedig Budán tartja székhelyét. Townson Szentendre nyomorúságos fogadójára panaszkodik, ahol csak kenyeret, tojást és sört tudtak neki adni.

Pococke a Pilisben kolostorromot,³⁹² Csabán templomromot³⁹³ és feliratos köveket, Vörösvár közelében romos templomot,³⁹⁴ közelében keresztet és mérföldkövet, Pomáz mellett várromot³⁹⁵ lát.

Vácot a dunai hajóúton is meg lehet közelíteni, de Pestről sem jelent túl nagy kirándulást a város meglátogatása. (57. kép) Dielheim így ír Vácról 1785-ben: „Vác manapság a legteljesebb virágzásba van, a püspök, Migazzi kardinális gondoskodásának eredményeképpen a város egy pompás dómmal és egy szép püspöki palotával dicsekedhet.”³⁹⁶ Keyssler ötven évvel korábban, 1730 körül csúnya városnak tartotta Vácot, egyedül az akkor épülő püspöki palotáról³⁹⁷ írja azt, hogy szép és tágas. Khevenhüller naplójából is sok mindent megtudhatunk Vácról. A főudvarmester Mária Terézia látogatását előkészítendő, 1764-ben néhány nappal korábban érkezik a városba. Migazzi püspök a diadalívet³⁹⁸ és a parti sétányt Mária Terézia tiszteletére építteti. Ekkor már az új székesegyház³⁹⁹ építése is folyamatban van „. . . és ezután a dómépítkezést mentünk megtekinteni, amelyet újabban nagy buzgalommal és nagyon pompásan folytatnak, sous la direction a néhány éve Franciaországból jött mérnök, monsieur Ganneval, disciple du fameux Sr Servandoni.”⁴⁰⁰ A püspök kíséretében a császárné is megtekinti az épülő templomot és a már elkészült kis konviktust.⁴⁰¹ Amíg a székesegyház épül, a püspök a domonkosok templomában⁴⁰² misézik. Feller 1767-ben jár Vácon, de a templom még akkor sincs kész. Sestini Migazzi meghívására megy Vácre és ekkor, 1780-ban a székesegyház már működik, Migazzi is ott misézik. Sestini szerint a váci székesegyház (58. kép) az egyetlen szép templom Magyarországon. Vecsernye után a püspök maga mutatja meg vendégeinek a templomot: „megmutatja a kupolát és az alagsort (kriptát), mindez a legjobb ízléssel készült, jó építészeti terv szabályai alapján és ugyanekkor a Báthori család magyar vörösmárványba kiválóan faragott címereit”.⁴⁰³ Rotenstein is lelkesedik a váci székesegyházért. Megírja, hogy 250 000 forintba került a felépítése. A legjobb ízléssel készült, márvánnyal és aranyozással díszítették gazdagon. A püspöki rezidencia^{403/a} is nagyon szép. Sestini a palota kertjében antik köveket lát, amelyek a kert díszítését szolgálják.

Rotenstein ismerteti a Mária Terézia tiszteletére kváderkövekből épült váci diadalkaput, amelyet Mária Terézia, Ferenc császár, II. József, Lipót herceg, Mária Anna és Mária Krisztina hercegnők képmásai díszítenek.⁴⁰⁴ Feller értesülése szerint a diadalívet 1765-ben Ferenc császár halálakor villámcsapás érte.

Dielheim a következőkről számol még be Váccal kapcsolatban: „A piaristáknak van kollégiumuk,⁴⁰⁵ ahol ellátják a tanulókat, a ferenceseknek,⁴⁰⁶ a domonkosoknak⁴⁰⁷ és az irgalmasoknak⁴⁰⁸ is van templomuk és kolostoruk. Az egyházi növények számára Kolonics Zsigmond 1716-ban szemináriumot alapított, amelyet Esterházy Károly bővített. Végül is a kardinális a dóm téren egy egészen új és remek épületet⁴⁰⁹ építtetett erre a célra, amelyet 1781. szeptember 12-én nyitottak meg ünnepélyesen. (59. kép) Ugyanott található a nemesi alapítvány, amely a Collegium Theresianum⁴¹⁰ nevet viseli, Theresianische Ritterschulenak is nevezik, nagyon jól van berendezve, Mária Terézia császárnő magyar ifjak nevelésére létesítette, 1768-ban nyitották meg.”⁴¹¹ A Tereziánusról Sestini is megemlékezik, mert a nemesifjak az ő váci tartózkodása idején kis ünnepséget rendeznek, amelyet a jelen lévő szülőkkel együtt ő is megnézik. Az Angolkisasszonyoknak is van egy alapítványuk,⁴¹² ahol a leányok csak 18 éves korukig maradhatnak.

Vácról az utazók általában visszatértek Pestre és onnan folytatták útjukat Erdély felé. Utazóink többsége a postajáráttal vagy annak útvonalán utazott, hiszen ez volt az egyetlen elfogadható út. Pestről Nagyszében felé, a postajárat végállomása irányában haladva, az út Szegedig homokos, és az utazás elég barátságatlan, mert a táj kietlen, a vidék rendkívül lakatlan. Az állataikra vigyázó pásztorokon és itt-ott álló házaikon kívül nem lehet semmit sem látni. A postakocsik utasai természetesen nagyon félnek Pest és Szeged között, különösen akkor, ha útközben gulyással találkoznak, aki csupasz testén bundát visel vagy szalonnával bedörzsölt inget, és kíváncsian érdeklődik a postakocsisnál az utasok iránt.

Pest után Ócsa az első postaállomás. Az itteni református templom⁴¹³ Lehmann szerint Magyarország legszebb temploma. Ócsa után Csikós következik, majd Örkény. Ez utóbbi kellemes helynek számít a poros úton. A község a Grassalkovichok birtoka, a herceg kastélya⁴¹⁴ a községben áll, azonban már nem használja, az utazók rendelkezésére bocsátotta fogadó céljára. Szép kis kápolna⁴¹⁵ van a kastélyban, ahol a ferencesek vasárnap misét tartanak. A herceg a falut németekkel és magyarokkal telepítette be 1783-ban. Lehmann jó benyomásai után Scipptől az 1790-es évek első felében arról értesülünk, hogy Örkény egy üres német falu, ahonnan a lakosság elvándorolt, otthagya házaikat és mindenüket. Tudakozódására sem kap felvilágosítást, hogy ez miért történt. Örkény és Kecskemét között mindössze egy fogadó van.

Kecskemét nagyon jelentős város. (60. kép) A környező pusztákban őrzik a város barmait, és szőlőt művelnek. A várost a következőképpen jellemzik: „nagy, de nem tiszta város”, „tágas és gazdag helység”, „rendkívül nagy és ősrégi város, amely nagyon rendszertelenül épült”. Sestini beszámol arról, hogy 1780-ban nem védi fal a várost, csak palánk veszi körül. Lehmanntól megtudjuk, hogy a városnak több mint 8000 lakosa van és 4100 háza. Feller szerint 1767-ben a város olyan rendszertelenül épült, hogy el lehet róla mondani: „annyi utcája van, ahány háza”. Elmesél egy érdekes anekdotát, amelyet a városról hallott. „III. Károly elküldött

egyszer valakit Kecskemétre, hogy rajzolja meg a város térképét, az illető a császár elé dobott egy marék borsót és azt mondta, ez Kecskemét alaprajza.⁴¹⁶ Seipp szerint a belvárosban szép házak, templomok és egy pompás gimnázium⁴¹⁷ van, amelyet a piaristák vezetnek. A piaristák temploma⁴¹⁸ szintén igen szép. (61. kép) Feller és Dielheim egyaránt megemlíti. A ferencesek egykori iskolája a reformátusoké,⁴¹⁹ akiknek szintén van a városban templomuk.⁴²⁰ A ferencesek látják el a plébániai teendőket. Templomukról és kolostorukról⁴²¹ Dielheim is megemlékezik. A város jól berendezett kávéházában többféle bort is mérnek. A nagy kiterjedésű városnak külvárosai is vannak.

Kecskeméttől két postaállomásnyira van (Kiskun) Félegyháza, ahol csak hajdúk laknak. Újabb két postaállomás után következik Kistelek, majd Szeged.

Szeged „régí város a Tisza partján... Singidava⁴²² dáciai római város romjai fölé építették. Olyan érdektelen jelenleg, hogy nem érte meg a fáradtságot, hogy idejőjtek, minthogy félig romokban van. Az újjáépítés Budához hasonlóan igen lassan halad.”⁴²³ La Motraye 1714-ben ilyennek látta Szegedet. Feller látogatásakor 1768-ban is még épült a vár. „Nagyon nagy város, de rosszul megépített, a vára elég jó, erődtényeit még nagyobbítják, mivel a bástyafalak előtt csak tornyok és háromszögű kiugró sáncok vannak.”⁴²⁴ Sestini szerint is Szeged nagy város, külvárosokkal és Mátyás király által alapított várral. (62. kép) Jenne látogatásakor 1785 körül a várat börtönnek használják. Életfogytiglani kényszermunkára ítélt rabok élnek ott, 1792-ben Seipp arról számol be, hogy a vár igen erősen tönkrement, csak annyira tartják karban, amennyire a börtön számára szükséges. Egy rondellája még áll a folyó felé. Feller a piaristák rendházában⁴²⁵ szállt meg. A rend akkor ünnepelte védőszentjének szentté avatását. Sestini megemlíti a minoriták konventjét⁴²⁶ és a Szent Ferenc-kórházat,⁴²⁷ a Szent Demeter-templomot⁴²⁸ (63. kép) és a görögkeletiek templomát.⁴²⁹ Seipp kiemeli az alsóvárosi ferences templomot,⁴³⁰ amelyet régisége miatt tart érdekesnek. A templom oltárképeivel is foglalkozik, amelyek az „új idők” festőinek alkotásai. A főoltárképen István király felajánlja az országot Máriának. Az „Assisi Szent Ferenc halálát ábrázoló képet minden művészszerető nagyon értékeli. A haldokló ábrázolása mesteri.” Egy másik képen Nep. Szent János halála látható, az a jelenet kerül bemutatásra, amikor a szent a prágai Károly hídról lezuhan.⁴³¹ A ferences rend egyik legszebb épületének tartja a város ferences kolostorát.⁴³²

Hofmannsegg 1794-ben hosszabb ideig tartózkodott Szegeden. A város fekvését és környékét szomorúnak tartja. Szeged közelében van Szentmária⁴³³ nevű városka, amely neki nagyon tetszik és amelyet Mária Terézia szabad királyi városnak nevezett ki és ezért Terézvárosnak (Mária Theresiopelnek) nevezték el.

Szegedről Temesvárra két út vezet. A postajárat Ókanizsa (Magyarkanizsa, Kanjiža), Kanizsa (Törökkanizsa v. Új-Kanizsa, Novi Kneževac), Mokrin (Mokrin), Komlós (vagy Bánátkomlós, Comlosul Mare), Kisbecskerek (Becicherecul Mic) városok érintésével érkezett Temesvárra. A másik útvonalon a fuvarosok jártak. Ez utóbbi Nagyszentmiklóson (Șinnicolau Mare) keresztül vezetett és rövidebb volt. Ez a vidék a Bánát vagy a Temesi bántság, a török alól való felszabadulás után virágzó országrész lett, amely Jenne szerint a Bántság kormányzójának, Mercy tábornoknak^{433/a} köszönhető. A Bánát lakosságának nagy része

betelepült idegen. „Főként románok, akik errefelé ugyanolyan lusták és elhanyagoltak, mint Moldvában.” A németek is nagy számban élnek itt. Ők a legszorgalmasabbak. Lotharingiaiakkal és olaszokkal is lehet találkozni. A termékeny földéken dohányt és rizst termesztenek. Jelentős a selyemhernyó-tenyésztés és a méhészkedés. Az utazók felhívják a figyelmet arra, hogy az utazás a Bánátban és a határőrvidéken a legveszélyesebb, elsősorban Karánsebes (Caranșebes) környékén. A rablók számára jó búvóhelyek a mocsarak és az erdőségek, sőt a tél beálltakor átmennek a Török Birodalom területére, s így üldözésük is lehetetlenné válik.

Temesvár (Timișoara) volt az utazók következő állomása. De l'Hommeau, a II. Rákóczi Ferenchez induló francia küldöttség tagja 1704-ben hosszabb időt töltött Temesváron, amely akkor még török kézen volt. Az egész küldöttség kénytelen volt itt bevárni a Porta engedélyét a továbbutazáshoz. A város mocsaras vidéken fekszik, a dombokat erődítményekké alakították át, a vár vizesárokkal van körülvéve. „A várkapukat vastag és hosszú deszkák borítják, amelyeket két végükön csapszegekkel cölöpökön nyugvó gerendákra erősítettek. Az utcákat és a bazárt is így burkolták.”⁴³⁴

Aubry de La Motraye szintén a török uralom idején járta Temesváron. Ő is több napot töltött itt, mert kiújult a váltóláza. La Motraye véleménye szerint 1714-ben a várost körülvevő mocsár és víz, amely időnként el is önti, biztosítja a város védelmét. „Jobban védi ez, mint erődítményei, amelyek jelentéktelenek, egy részük régi módon, egy másik részük újszerűen épült. A házak általában rosszak és rosszul megépítettek. Van egy nagy török módra készült piactere, nem lehet szép városnak nevezni, az utcák nagyon piszkosak.”⁴³⁵

1768-ban, amikor Feller látogatott Temesvárra, természetesen a helyzet már sokkal jobb volt. A város ekkor már szabályosan épült, gyönyörű hely. (64. kép) Feller szerint elsősorban a török vár és a Savoyai Jenő által építtetett erődítések érdemesek a megtekintésre. Ez utóbbiakat különösen kitűnőknek találja. A székesegyház⁴³⁶ és a románok temploma⁴³⁷ szép, a jezsuitáké⁴³⁸ egy mecset.

Dielheim 1785-ben így ír erről az érdekesnek számító városról: „Fontos vár és a Temesi Bánság székhelye, meglehetősen nagy, az ember és a természet egyaránt hozzájárult megerősítéséhez, változó sorsa miatt egész Európában ismert helyé vált.”⁴³⁹ A várost ebben az időben is még két mély vizesárok, erős falak és védőbástyák veszik körül, a külvárost palánk védi. „Egykor két város volt, az egyik az, amely kelet felé helyezkedik el és sziget, a másik észak felé, ezt a városrészt nevezik tulajdonképpen Temesvárnak, a kettő között középen van a vár és egy mély vizesárok, a nagy városnak három kapuja van, amelyek közül kettő földből és fából épült, bástyáját Castaldi generális emeltette. A város és a vár között helyezkedik el a Víztorony.”⁴⁴⁰ Sestini szerint is a temesvári vár egész Európában híres. Körbejárja a bástyákat és ez 75 percbe telt, tehát igen tekintélyes méretű. Lehmann a várpalotáért⁴⁴¹ lelkesedik, amely építtetője jó ízléséről tanúskodik és a középkori épületek minden előnyével rendelkezik. Állapota olyan kitűnő — írja —, hogy még ma is és további évszázadokon keresztül is lakhatná előkelő herceg. Sestini szintén megemlékezik a palotáról. Salaberry 1792-ben Magyarország kincsének nevezi Temesvárt. A laktanyákban 12000 katona van, és kórháza 2000

férőhelyes. Hofmannsegg is a királyság legszebb és legbiztosabb városának tartja 1794-ben.

Dielheim szerint a csanádi székeskáptalan temploma⁴⁴² szép és jelentős, (65. kép a, b) ugyanazon a téren áll a palota,⁴⁴³ amelyben a mindenkori kormányzó (bán) lakik. Ez a palota Lehmann útleírásában már mint megyeháza szerepel, jóllehet Dielhimmal egy időben járt Temesváron, ahol megyegyűléseket tartottak, és a császári hivatalnokok is ott dolgoztak. A palotában lakik az alispán és a tartományi felügyelő (Landesadministrator). Az egykori tábornoki házban⁴⁴⁴ a dandárparancsnok lakik azóta, hogy a főparancsnokságot Péterváradra helyezték. Sestini idejében 1780-ban a németeknek és a szerbeknek külön tanácsa, s így külön városházuk⁴⁴⁵ is volt. Lehmann látogatásakor már a két tanács összeolvadt, s így a szerbek városházában színházi előadásokat tartanak. A karneváli redutokat a német városházában rendezik. A fővárta,⁴⁴⁶ a harmincadhivatal és a polgári kórház is szép épületek. A Jenő-kapunál áll a ferencesek temploma⁴⁴⁷ és kolostora. 1753-tól az irlalmasoknak⁴⁴⁸ is van templomuk és kórházuk. A városnak saját vízműve van, amely a Temes folyó vizét a városba viszi. Temesvár külvárosai az 1716-os ostrom alatt nagyrészt elpusztultak.

Dielheim rövid információi után Lehmann élő és színes képet fest a városról. A város utcáit agyagpalával burkolták, amely esőben sáros, száraz időben poros. Hiába szép a város, ha nem tudják tisztán tartani. Lehmann szerint piszkosak az utcák, a zsidónegyed közelében lévő halpiac különösen nyáron elviselhetetlenül bűdös. A hetivásárt a székesegyház mögött tartják, s így a szép teret állatok ürüléke és mindenféle undorító szemét borítja. Az utcai világítás nem működik, jóllehet a házakra már felerősítették a lámpatartó vasakat, de a városi tanácsnak világítóanyagra nincsen pénze.⁴⁴⁹

A XVIII. század végén Temesvárnak tehát a nagy városokra jellemző gondjai vannak, ilyen a közvilágítás, a köztisztaság és a közbiztonság kérdése.

Temesvárról két út vezet Nagyszeben felé. Ha a postajárat vonalán haladunk, akkor Nagykövérés, Szinérszeg (Seini?) után érkezünk Lugosra. A másik út Temes-Rékáson (Reças) és Kisjenőn (Chişineu Criş) keresztül vezet. Ez a fuvarosok útja.

Lugos (Lugoj) szép nagy síkságon fekszik. 900 háza van. Régen erős vára volt, amely ma már romos.

Sestini 1780-as rövid ismertetése után Lehmann szerint Lugos nagy város, amelynek szép terén a házak is csinosak. A Temes jobb partján a németek, a bal partján a románok laknak. Szerbek és görögök is élnek a városban. A görögöknek itt saját templomuk⁴⁵⁰ van. A város kávéháza még biliárdal is fel van szerelve. Élénk, kellemes hely.

Lugos után szőlőhegyen keresztül vezet az út Bozsúr (Buschur) és Facsád felé.

Facsád (Fatschet, Fäget) szép mezőváros, piaccal. „Csatorna osztja ketté. Éves vására többször is van, ezért igen jól ellátott hely. A várost Temesvárral csatorna köti össze, amely a nyári hónapokat kivéve hajózható. A mesterséges csatorna a Dunával biztosítja az összeköttetést, a faszállításhoz készült. 200 román ház, két templom és 30 német ház van a városban. A németek kis templomában⁴⁵¹ a lugosi minoriták látják el a plébánia teendőit. Harmincadhivatal és egy remek fogadó is

van itt, amely Szóró grófnő tulajdona.”⁴⁵² Lehmann és Sestini⁴⁵³ teljesen egyformán írja le nemcsak Facsád városkát, hanem az útvonalat is. Lehmann valószínűleg felhasználta Sestini „Itinerario”-ját (Lehmann útleírását követjük, kiegészítve Sestini egy-egy megjegyzésével.)

Kossó (Coaşva) és Kiskossó (Kossivica, Coşavița) nyomórúságos kis helyek. Dobra (Dobra) Erdély határállomása: vám- és útlelvizsgálót tartanak. Románok laknak itt. Az utak és a vendégfogadók jók.

Erdély területén az első postaállomás Déva. Az odavezető út keskeny, meredek és életveszélyes. Útközben van egy fogadó, ahol a fogadósnő párizsi asszony.

Déva (Diemricht, Déva) vára meredek hegyen áll. A császár birtokában van. (66. kép) Egykor Erdély kulcsa volt, ma foglyokat őriznek a várban. Sestini úgy tudja, hogy a vár falában négy kőoroszlánt falaztak be, amelyeket ásás közben a földben találtak. A város nagy része a Haller család birtokában van. Kastélyuk, szép kerttel, a városban áll. Déván több mint 200 ház található, a katolikusoknak⁴⁵⁴ kettő, a reformátusoknak⁴⁵⁵ egy, és a görögöknek⁴⁵⁶ szintén egy templomuk van.

Lehmann elragadtatva ír a Déva és Szászváros közötti útról. „A táj nagyon szép, jobbra hegyek, balra a távolban a Maros látszik, egy-egy kastély és gyönyörű falvak helyezkednek el elszórtan. Visszatekintve a várhegy látszik, amelyet kisebb hegyek fognak közre.”⁴⁵⁷ Meg kell itt említeni, hogy az utazók naplóiban a természeti szépségekről legfeljebb egy-egy dicsérő szót szoktak mondani, hosszabb tájleírások ritkán szerepelnek.

Szászváros (Bross, Orăștie) környéke nagyon szép, vallják az útleírók. Déva és Szászváros között lehet a Strela folyón átkelni. A hídvám a Haller családot illeti. „A hét vár közül, amely Erdély nevét adta, ez az első szabad királyi város, tanács irányítja, több mint 300 háza van. A lakosság nagy része magyar. A ferenceseknek⁴⁵⁸ a szász evangélikusoknak,⁴⁵⁹ az örményeknek⁴⁶⁰ és a reformátusoknak⁴⁶¹ van templomuk. Itt találkozhatunk először szászokkal, akik jól és szépen beszélnek németül, magyarul és páran románul. Az asszonyok kellemes benyomást tesznek, szépen díszítik magukat, azonban nem festik magukat olyan erősen, mint a pozsonyi és bécsi nők.”⁴⁶²

Szászváros és Szászsebes között a táj változatos és az út olyan, amilyennek a természet megalkotta. A szász falvakban, amelyek mellett az út vezet, a házak egyenletesek, kőből épültek és cseréppel fedettek. Az oláhok házai sárból készültek, és az ablakokon üveg helyett bél van.

Lehmann és Sestini megegyező leírása folytatódik Szászsebes (Mühlbach, Sebeș) szabad királyi város esetében is. A városfalakon belül 200 háznál nincsen több. Két utcában szászok, egy másikban badeniek laknak, akik a vallásuk miatt vándoroltak ki. A külvárosokban románok élnek. A ferenceseknek⁴⁶³ van itt templomuk. A Fehér báránnyhoz címzett fogadóban sok tiszta szoba van. A kiszolgálás azonban drága. Seipp szerint ebben a fogadóban hatfogásos ebédeket szolgálnak fel. Ebből a városból látják el harangokkal egész Erdélyt, olyan magas szinten van a harangöntés. Sestini megemlíti, hogy a várfalakkal erősített városban a szászok temploma⁴⁶⁴ gótikus. (67. kép) A várfal egyik sarkában D. Georg Ther felirat olvasható, az ő idejében készült a fal.

Szerdahely (Reussmarkt, Miercurea), Kisapold (Klein-Pold, Apoldul de Jos), Omlás (Hamlesch, Amnas), Mág (Mag), Rosszcsür (Reussdörfl) falvakon keresztül érkezett az utazó a végállomásra, azaz Nagyszebenbe.

Nagyszeben (Hermannstadt, Sibiu) fontos város. La Motraye Benderből hazatérően Bukarestből Havasalföldön keresztül Brassóba, majd Nagyszebenbe ment. 1714-es leírása szerint „a város nagyobb, mint Brassó, de erődítései kevésbé szabályosak, a templomok elég szépek, a házak is megfelelőek, de régi módon épültek.⁴⁶⁵ Feller igen szívesen tartózkodott 1769-ben Nagyszebenben. (68. kép) Jelentős város. Bátyái és kettős fala van. A környéke is szép. Itt van Erdély püspökének, Bajtay bárónak a székhelye, és O'Donel tábornok is itt állomásozik. A nagyszebeni orsolyita zárda⁴⁶⁶ Erdély egyetlen apácakolostora. (69. kép) A jezsuiták temploma⁴⁶⁷ szép, rendházuk a főtéren van. Az árvaház is tágas és szépen rendben tartják.

Sestini 1780 júniusában majdnem két hetet töltött Nagyszebenben. Sajnos itt is elsősorban csak a város jelentős személyiségeivel való találkozásait írja le, Buda és Pest ismertetéséhez hasonló módon. A szerző röviden bemutatja a várost. Nagyszeben két városrészre oszlik: Felsővárosra és Alsóvárosra. A Felsővárosban a régi erődítmények egy része még látható. Az Alsóváros közvetlen csatlakozik az előbbihez, de újabb. A templomok gótikusak.⁴⁶⁸ Van egy nagy tér, ahol szenteket ábrázoló szobrok⁴⁶⁹ állnak, amelyek azonban nem hízelgők, sem a szobrászokra, sem az építészetre nézve. Az utcák általában szélesek, közülük néhány elég szép, nincsenek kikövezve, ezért esős időben nagyon sárosak, néha szinte térdig süpped az ember a sárba, száraz időben ellenben borzasztó porosak. A férfiak és a nők csizmát hordanak. A templomok kövezete is ennek megfelelően sáros és piszkos.

Jenne 1785-ben a következőket írja Nagyszebenről. Meglehetősen nagy város, a Szeben partján egy-két szép elővárossal, jól termő földek mentén fekszik. A házak többemeletesek, terméskőből épültek, tetőjük meredek, az utcák egyenesek és kövezettek. A város erődítéseit II. József leromboltatta. Seipp szerint 1792-ben Nagyszeben környéke szebb, mint maga a város, amely nagy, de kényelmetlen, mert hegyoldalon fekszik. Több utazó is megemlíti báró Brukenthalnak, Erdély kormányzójának a palotáját.⁴⁷⁰ (70. kép) Sestini több alkalommal is vendégeskedik a kormányzónál, és megtekintette különféle gazdag gyűjteményeit. Elsősorban a híres festményeiért lelkesedett, de a régi pénz- és római szoborgyűjteményt is végignézte. Jackson, angol utazó 1797-ben szintén lelkesedett Brukenthal gyűjteményeiért. Az értékes festmények között Guido Renit, Rubenst, Rembrandtot látott. A gyűjteményben antik érmék, pénzek és más különlegességek is találhatóak voltak. A könyvtára is jelentős volt. Sestinitől megtudjuk, hogy a városban virágzó egyetem és városi könyvtár működik, amely azonban nem nyilvános. A jezsuiták egykori könyvtára⁴⁷¹ ezzel szemben nyilvános volt. Seipp megemlíti Nagyszeben könyvkiadóját és nyomdáját is. Legrészletesebben a város színházáról ír. „Színháza méltó a fővároshoz, a város közelében helyezkedik el. A színháznak a város központjában kell lennie, szabadon állva, úgy helyezkedjen el, hogy az emberek felfigyeljenek rá és mindenki számára elérhető legyen. De minthogy Nagyszebenben a város szélén hegyen fekszik, nem sokan mennek el, mert kis kirándulást jelent az, ha a színházba akarnak menni.”⁴⁷²

Seipp, kivéve ezt az urbanisztikai fejtegetését, a város épületeivel nemigen foglalkozik. Történetét, kialakulását, a szászokat részletesen bemutatja. A soknemzetiségű város élete erősen foglalkoztatja. Jenne is kitér olyan részletekre, hogy az egyik külvárosban cigányok laknak, akik vasfoltozással, zenével és lókereskedelemmel foglalkoznak stb.

Meg kell említeni a város legjobb fogadóját, az Aranyoroszlánt, ahol Sestini 1780-ban lakott, és ahol II. József császár is egy alkalommal megszállt. Ez a híres fogadó Lehmann látogatásakor már a Római Császárhoz⁴⁷³ címet viseli. Szeben a végállomása a Pozsonyból érkező poszajáratnak. A város fontosságát növeli, hogy Erdély gubernátorának állandó tartózkodási helye, valamint, hogy a város Erdély kapuja a Havasalföld, vagyis Románia felé. A kelet felől érkező utazóknak, mint De l'Hommeau, La Motraye, Sestini és Jenne a Vöröstoronyi szoroson áthaladva általában Nagyszeben volt első magyarországi úti állomásuk. A Vöröstoronyi szoros különlegességével, a római korra visszanyúló történetével még azoknak az utazóknak is felkeltette érdeklődését, akik csak Nagyszebenig utaztak. Seipp is kirándult a szorosba. Az Olt folyó mentén húzódó sziklaszorost már Traianus idején védték. (71. kép) Az egykori erődítést nevezik Vöröstoronynak (Rothen-turm, Turnu roșu). Az erődítés⁴⁷⁴ közepén torony áll, amelyet árok vesz körül és híd vezet fel rá. Itt van a vám és helyőrség, valamint a kis kórház, ahova mindenkit, aki a Havasalföld felől érkezik, három hétre szigorúan bezárnak a pestis terjesztésének elkerülése érdekében. A Vöröstoronyhoz vezető út, amelyet III. Károly vágatott a sziklába 1717-ben⁴⁷⁵ csupán egy ösvény, amely életveszélyes.

Nagyszebenell ellentétben Brassóba (Kronstadt, Brașov) alig jut el egy-egy utazó. La Motraye Bukarestből a hegyeken keresztül érkezett ide 1714-ben. „A város védőművei erősek, sűrűn lakott. Lakossága magyar, szász, néhány román és bolgár.”⁴⁷⁶

Sestini Nagyszebenből szekéren indult Magyarországra. Útvonala kisebb kitérőktől eltekintve megegyezik a postajárat útjával. Szászsebesből Gyulafehérvárra ment Alvincen keresztül, ide mások is ellátogattak.

Gyulafehérvár (Karlsburg, Alba-Iulia) Erdély egyik legfontosabb városa, egykori fejedelmi székhely. La Motraye szerint 1714-ben „Gyulafehérváron az utcák kevésbé tágasak, és a házak is kevésbé szépek, mint Nagyszebenben, a védőművek szabályossága miatt viszont erősebb hely. Rengeteg ember dolgozik az erődítéseken, amelyeket szabályoznak és nagyobbítanak.”⁴⁷⁷ Feller 1768-ban egészen rendkívüli helynek tartja, amelyet III. Károly építtetett hatalmas erődde. A bejárata⁴⁷⁸ egészen egyedülálló. (72. kép) A várkapu fölött az uralkodó lovas szobra látható, egyéb szimbolikus szobrok társaságában. A székesegyház⁴⁷⁹ elég tűrhető, de nincsenek ablakai. Amikor egy év múlva újra itt jár, III. Károly diadalkapuja már romladozik, úgy látszik rosszul választották ki a köveit. Sestinit legjobban az a számos római sírkő érdekli, amelyeket a várfalba falaztak be, ezeknek a feliratát is közli. Megemlíti, hogy ferences⁴⁸⁰ és trinitárius⁴⁸¹ kolostor és templom van a városban. Seipp látogatásakor 1792-ben a helyőrség és a káptalan helyezkedik el a várban. A nép az Alsóvárosban lakik, amelyet Fehérvárnak neveznek. Ez a városrész értéktelen, és egy esetleges ostromnak sem tudna ellenállni.

Sestini Gyulafehérvárról *Enyedre* (Nagyenyed, Grossenyed, Strassburg, Aiud) ment, ahol a református kollégiumot⁴⁸² látogatta meg, amelynek 10 800 kötetes könyvtára és különleges ritkaságokból álló gyűjteménye kelti fel az érdeklődését. Seipp szép városnak tartja, ahol a reformátusoknak a temploma⁴⁸³ (73. kép) és gimnáziuma⁴⁸⁴ (74. kép) jelentős.

Sestini Kolozsvárra menet és jövet kétszer is megfordult Nagyenyeden, Felvincen (Oberwinz, Winzendorf, Unirea) és Tordán (Thorenburg, Turda). Felvinc nagy falu, ahol kukoricát termesztenek. *Tordán* sok ház és templom van, de a helytől nincs elragadtatva, Seipp ellenben szép nagy városnak tartja, amelynek hetivására rengeteg ember jön el. A városházát⁴⁸⁵ említi az épületek közül. Sestini, mint-hogy elsősorban a római régiségek érdeklik, megtekinti a római köveket a református parókián⁴⁸⁶ és Fleischmann úrnak a református templommal szemben lévő házában.

Kolozsvár (Klausenburg, Cluj-Napoca) jelentőségének megfelelően több útleírásban is bemutatásra kerül. De l'Hommeau 1705-ben két hónapig feküdt betegen a jezsuitáknál, de a városról lényeges adatokat nem közöl. La Motraye így látja Kolozsvárt 1714-ben: „Nagy város, de ritkán lakott, a házak, tekintve, hogy rossz anyagból készültek, nagyrészt romosak és elhanyagoltak.⁴⁸⁷ Négy temploma van, ezek latin kereszt alaprajzúak, az ariánus⁴⁸⁸ a legnagyobb, egy evangélikus⁴⁸⁹ és egy református,⁴⁹⁰ mindkettő túl nagy a két vallás híveinek, és egy katolikus,^{490/a} amely a legkisebb. Végeredményben ezeken a templomokon nincsen semmi különös, az első templom mellett, egy régi falban a következő feliratú régi követ láthatjuk: „Nascen . . . xto N. II. II. 23.”. A római katolikus templomot építették a legkésőbb, s így az a legszabályosabb, állítólag a többi is eredetileg katolikus volt.”

Feller jezsuita szerzetesként természetesen itt is elsősorban a rend szemszögéből figyelte a várost. (75. kép) „Kolozsvár nagyon régi város, Claudius császár építtette. Egyetemünk⁴⁹¹ és szép internátusunk van, a kollégiumot⁴⁹² most építik; templomunk⁴⁹³ Erdély legszebb temploma; (76. kép) egy híres Mária-kép gazdagítja a templomot: (77. kép) állítólag könnyezett. . . A kép⁴⁹⁴ szép és áhítatosságra készíti a szemlélőt; már Hollandiában hallottam a kép történetét. A főoltáron, ahol a kép van, ez a felirat olvasható: Magno Deo Uniac trino Laus, Virtus, Gloria (M. D. CC. XX. IV)” — írja Feller.⁴⁹⁵ Részt vett a jezsuiták szép templomában a Vizitáció megünneplésére rendezett szertartáson. A jezsuita rendház⁴⁹⁶ olyan gyönyörű, hogy Feller szerint a jezsuiták helyzetét figyelembe véve át fogják alakítani laktanyává. Amikor ott járt, akkor faragtak az oltár számára alabástromból egy urnaszerű asztalt. Feller többször visszatér Kolozsvárra, nagyon szereti ezt a várost. Mindig a jezsuitáknál lakik, és azt is megtudjuk, hogy a szerzetesek a kávéjukat a patikában isszák. Feller a bentlakó diákokkal ebédel együtt. Az unitáriusok oratóriumát⁴⁹⁷ és kollégiumát⁴⁹⁸ is megnézi. Az evangélikusok temploma⁴⁹⁹ nagy és szép, egykor a jezsuitáké volt. Egy alkalommal nem tud bejutni a városba, mert bezárták a kapukat. Végül a Monostor-kapunál beengedik.

Sestini idejében is 1780-ban a várost még fal veszi körül. Erődítmény emelkedik a város melletti hegyen. Az utcák szélesek, de esőben sárosak. A jezsuiták egykori (Feller által annyira dicsért) kollégiuma és egyeteme ekkor már a piaristáké,⁵⁰⁰ akiknek nyomdájuk is van. A ferencesek templomát⁵⁰¹ és kolostorát említi még,

ahol nyilvános vallási vitákat tartanak. Seipp szerint a város 1792-ben elég nagy, és a külvárosok is megfelelőek. A városfalakon belül szép köz- és magánépületek vannak. A volt jezsuita rendház, amely jelenleg az egyetem, különösen szép, Bánffy kormányzó palotája⁵⁰² szintén. A templomok is szépek. Szaky (Csáky?) sok pénzt költött a város szépítésére. Báró Redán házában⁵⁰³ bálterem van, a földszinten pedig kávéház. A város utcái még ekkor sem köveztettek és tűzbiztonság sincs.

Zalatna (Schlatten, Zlatna) az aranybányáiról nevezetes. Sestininek nem engedték meg, hogy megtekintse a bányákat. Feller hosszú vándorlásai során Zalatnára is eljutott. A katonatiszteknek szépen karbantartott házaik vannak. A katolikus templomban⁵⁰⁴ a Szent Júlia-szobor láncon tart egy ördögöt. Feller rendkívül csúnyának tartja ezt a szobrot, sőt az ott miséző pap is annyira, hogy mise közben leemeli az oltárról. A görög katolikusoknak is van templomuk,⁵⁰⁵ amely azelőtt a görögkeletieké volt. Ez utóbbiaknak most épült a templomuk.⁵⁰⁶

Feller Besztercén hosszabb ideig lakott Ybarra gróf vendégeként. Számos utazást tett ez idő alatt. Olyan városokat ismertet, ahova más utazók nem jutottak el.

Beszterce (Bistritz, Bistrița) nagyon régi szász város. A domonkosok temploma⁵⁰⁷ romos. 1480-ból származó freskók láthatók a falán, kiteve az idő viszontagságainak. Piarista⁵⁰⁸ és ferences rendház⁵⁰⁹ is van Besztercén. „A nagy templom (78. kép) az evangélikusoké,⁵¹⁰ nagyon nagy és szép, orgonája kitűnő, a gróf házában is lehet hallani, az oltáron még a katolikusok idejéből lévő szobrok láthatók.”⁵¹¹ A városnak több házában őriznek Mózes prófétáról képet, amely állítólag Mózes valódi arcképe alapján készült. Hunyadi János háza⁵¹² is áll még.

Marosvásárhely (Neustadt, Markstadt, Tirgu Mureș) fekvése nagyon kedves. (79. kép) A vár elég nagy. A jezsuiták rendháza⁵¹³ szép, de a szerzetesek durvák és műveletlenek. Ferences⁵¹⁴ és minorita rendház⁵¹⁵ is van. A reformátusok⁵¹⁶ temploma a várban található, istentiszteletet csak úgy tudnak tartani, ha a vár parancsnokától elkérik a kulcsot.

Szamosújvár (Neuschloss, Armenierstadt, Gherla) nagyon szép örmény város. A régi várban helyőrség állomásozik. Feller misét mondott a vár kápolnájában. Az egyik laktanya⁵¹⁷ falán Martinuzzi kardinálisnak a mellszobra látható. Az örmények templomát⁵¹⁸ is megnézte, amely latin kereszt alaprajzú, de a misét görög rítus szerint tartják, még nincsen teljesen befejezve és rosszul van kifestve. (80. kép)

Balázsfalván (Blasendorf, Blaj) a régi bazilita monostor⁵¹⁹ érdekli Fellert. A monostor szép és nagy, elrendezése „görög M” alakú, középen van a templom. (81. kép) Nyomdájuk és néhány román nyelven nyomtatott könyvük van. Az elhunyt bazilita Aaron püspök és III. Károly portréja látható a könyvtárban. Volt egy fára festett bizánci stílusú Mária-képük,⁵²⁰ amely Aaron püspök halálakor könnyezett. A császár a képet Bécsbe vitette. Feller meglátogatja Moré jezsuita atyát, aki egy toronyban lakik. Moré atya kis oratóriumában hallgatják a misét. Feller ismerteti a bazilita mise szertartását is.

Medgyes (Medisch, Mediaș) régi szép gótikus temploma a katolikusoké⁵²¹ volt, most az evangélikusoké. A ferenceseknek⁵²² és a piaristáknak⁵²³ is van itt rendházuk, ez utóbbiakat csak katonai kísérettel tudták a városba telepíteni.

Dél- és Kelet-Magyarországnak egy-két jelentős városa rendkívül fontos szerepet játszott a XVII—XVIII. századi történelemben. Sőt egyik-másik kulcsfontos-

ságú hely volt a katonai határörvidéken. Nagyvárad a Partiumnak, majd a török hódoltság várad kerületének, 1600 után pedig a királyi Magyarországnak fontos városa. Arad a török megszállás alól felszabadulva a határörvidékhez tartozott.

Nagyváradon (Grosswardein, Oradea) Feller szívesen tartózkodott, mert egyrészt szerette ezt a várost, (82. kép) másrészt az itteni jezsuiták mindig rendkívül szívélyesen látták vendégül. A nagy kiterjedésű városban a káptalanon kívül premontreiek,⁵²⁴ kapucinusok,⁵²⁵ pálosok,⁵²⁶ trinitáriusok⁵²⁷ és irgalmas rendiek⁵²⁸ vannak. A vár ötszögletű, csak a város felől támadható, ahol egy háromszögű kiugró sánc, két kerek bástya és egy téglával burkolt út van. A kapun több török szobra látható, többek között a pasáé.

Townson Debrecenből Nagyváradra utazott. „Nagyvárad Magyarország egyik legszebb városa, és minden tekintetben Debrecen ellentéte. Minden vidámságot sugároz. A házakból zene hallatszik. A nyári vendéglők és a tekepályák tele voltak. A lakosok katolikusok, minthogy vasárnap volt, ez a szórakozásnak szentelt nap. . . A püspöki palota tágas, de befejezetlen. A templomban a magyar királyok sírjai láthatók, többek között Szent Lászlóé.”⁵²⁹ A Nagyvárad közelében lévő meleg vizű fürdőket is meglátogatta.

Aradon (Arad) Feller megtekintette az új várost és az épülő erődítményeket. Gyönyörű tér⁵³⁰ is épült a városban. A minoritáknál⁵³¹ szállt meg. Jenne 1785 körül az erődített vár lerombolásáról számol be. A Maros partján fekvő város rendkívül nagy, három részre tagolódik. A város környékén a hatalmas réteken a törökök idejéből sáncok láthatók.

Eszék és Pétervárad katonai szempontból kiemelkedő fontosságú helyek. Eszék város különleges fekvése és Pétervárad keleti, balkáni kikötőváros jellege felkeltette az utazók érdeklődését.

Eszék (Esseg, Osijek) Mary Wortley egy napot töltött a városban 1717 januárjában. „A város nem túl nagy, de igen erős és csinosan épült. Nagyon gazdag és népes város volt, és kereskedelme is jelentős volt, amikor a törökök alá tartozott. A Dráva partján fekszik, amely itt folyik a Dunába: egykori hídja a világ legkülönlegesebb létesítményének számított, teljesen tölgyfából készült és 8000 lépés hosszú volt. Lesly (Lezli) gróf 1685-ben felgyújtotta és a város is hamuvá vált.”⁵³² Eszék szlavóniai város, a Dráva két partján terül el, mind a két rész modernül meg van erősítve, de csak a kormányzó háza⁵³³ mondható csinosnak. Az eszéki vár téglából épült. Ezt írja Flachat lyoni kereskedő a városról 1740 körül.⁵³⁴ Feller is megemlíti a híres eszéki hidat,⁵³⁵ amely a mocsárban egészen Dárdáig vezet két mérföldön keresztül. Az eszéki várban a régi római város, Mursia maradványait vélik felismerni.

Jenne is utal leírásában Eszék római kori ősére, Mursiara és a város területén előkerült kőtöredékekre. A vár védőműveit a Dráva vize mossa. Magyarország felé sánc emelkedik. Ahogy átérünk a hídon, a „Hornwerk” kapujához jutunk. A vár belső területe nem túl nagy, a téren álló parancsnoki ház,⁵³⁶ amely most kaszárnya, a mérnökház⁵³⁷ és a katonai szertár⁵³⁸ nagyméretű épületek. A várban kevés ház áll, s azok mind katonai célokat szolgálnak. Hofmannsegg a század utolsó évtizedében a következőképpen ismerteti a várost: (83. kép) „Eszék a Dráva partján fekszik, teljesen sík vidéken, azonban nem olyan szürke és száraz, mint Szeged

környéke, hanem végtelen rétek és zöldellő gabonaföldek váltakoznak ligetekkel és erdőkkel. Eszék három részre oszlik, az erődre, a Felső- és az Alsóvárosra. A vár majdnem olyan nagy, mint a Neustadt Drezdában, védőművei hasonlóak, de jobbak, főleg kőből épültek, talán gyengébbek. Itt van a laktanya, s ennek megfelelően a város lakosságának nagy része katona. A Felsőváros negyedóránnyira van a vártól a folyó mentén fölfelé, még nincs elég jól kiépítve, de majdnem nagyobb, mint a vár, és a kertektől szép zöld. Itt élnek a megyei és császári polgári hivatalnokok stb. Az Alsóváros ugyanolyan távol van a vártól a folyó mentén lefelé, főleg szerb kereskedők laknak itt.”⁵³⁹

Jenne szerint a Felsővárosban németek, magyarok és szlavóniaiak laknak. Seyemfonással foglalkoznak. A házak nagy része egyemeletes és nádtetejű. Az Alsóváros eltér az előbbitől, részben a folyóparton fekszik. Sok hajómalom és számos fogadó található itt. Eszéknek Maierhöfe nevű külvárosában van egy szép, fallal körülvett⁵⁴⁰ ház, amelynek dísztermében tartják a multságokat.⁵⁴¹

Pétervárad (Peterwardein, Petrovaradin) Bauffremont szerint 1737-ben kicsi, de jól megépített, az utcái szélesek, és azon a téren, ahol a fővárta⁵⁴² van, 2000 ember is elfér. A kormányzó háza⁵⁴³ is ezen a téren áll. A város erődítéseit földbástyák alkotják. A vár uralkodik az egész városon.

Pétervárad a legerősebb helye a császárságnak Magyarországon. (84. kép) Az összes többi vár, amelyeket Bécsig lehet látni, nem állítaná meg a törököket. A város kicsi, nagyon jó városfalai vannak, a mocsarak szolgálnak várárokkul. Sok ágyú helyezkedik el a falakon. A fellegvár távolabbra esik a várostól, bevehetetlennek tartják, új erődítéseket építenek. Flachat 1740-ben alkotott véleményét támasztja alá Kleemann is 1763-ban, aki szerint az itteni erőd egyike a legfélelmetesebbeknek Magyarországon.

Dielheim így jellemzi Péterváradot 1785-ben: „A város fontos átkelőhely és főerőd egy magas hegyi várral a Duna mentén Szlavóniában.”⁵⁴⁴ Egykor öt részből állt. A magas és erős fellegvárból, a vízivárosból, a szirti erődből (Hornwerk), a koronaerődből (Kronwerk), a Szigetsánc-, a Hídsánc- és a Rácvárosból. E két utóbbi városrész már a magyarországi oldalon van és *Neusatz*nak (Neoplante, Újvidék, Novy Sad) nevezik. A várost fal veszi körül és jól megépített. Jenne utazásakor már hajóhíd köti össze a két várost. Péterváradot kis Gibraltárnak hívják, mert a Duna felé a védőműveit a sziklába vájták. A szárazföld felé kinyúló erődítéseit fantasztikus munkával építették meg.

Azok az utazók, akik Péterváradon megfordultak, nem mulasztották el Zimony és esetleg Belgrád meglátogatását.

Zimony (Semlin, Zemün) a Száva és a Duna összefolyásánál a határörvidéken fekszik. (85. kép) A Duna túlsó partján Belgrád, azaz Nándorfehérvár látható. Utazóink látogatásakor Belgrád a török birodalom területén van, az 1737-es évet, Bauffremont utazásának idejét kivéve, amikor a város átmenetileg katonai kormányzás alatt áll. Jenne szerint Zimonyban az 1780-as évek elején 1000 ház van, a városban az utcákat sár borítja. A kereskedővárosban szerbek és zsidók laknak. A város különleges helyzetét jelképezi a vesztegár-ház, ahova a török kereskedőket áruikkal együtt 2—40 napig bezárják és megfigyelés alatt tartják. Mindez a pestisjárványok miatt van. Dielheim szintén beszámol egy érdekességről 1785-ben:

„Semlintől nem messze van egy kettős cölöpfalú sánc, amelyet Parlatoriumnak neveznek. Addig jöhetnek a törökök és a cölöpfalon keresztül beszélgethetnek vagy kereskedhetnek a császári alattvalókkal, háború idején ez azonban tilos.”⁵⁴⁵

Dielheim és Hofmannsegg is eljutott *Mehádiába* (Mehadia), az Orsovától északra, a hegyek között lévő híres fürdőhelyre. 1736-ban a császár rendbehozatta a fürdőt,⁵⁴⁶ az itt talált szobrokat és feliratos köveket Bécsbe szállíttatta és a császári könyvtár előcsarnokába helyeztette el. A rómaiak is ismerték ezeket a fürdőket. Hofmannsegg is megtekinti 1794-ben azokat a feliratos köveket, amelyeken az isteneknek szóló, a gyógyulásért kifejezett köszönetnyilvánítások olvashatók. A fürdőhely nagyon egyszerű, mindössze egy fogadója és néhány melléképülete van. A fürdőhely annyira népszerű, hogy sokaknak már csak sátorban jut hely. Dielheim 10 fürdőt sorol fel, valamint 3 kaszárnyát. (86. kép)

Hofmannsegg *Várhely* (Gradiste, Sarmisegetuza) érdekes épületéről számol be. A város római tábor volt, és a közelében állítólag római templom áll, amelyet átalakítottak. Ez a templom tulajdonképpen Demsius falu román temploma.⁵⁴⁷ Hofmannsegg az alaprajzát és több nézetét is lerajzolja.⁵⁴⁸ „A templom részben régi, hatalmas római kövekből, téglából készült, gótikus oromzatokból és mintákból, csúcsíves ablakokból, különös festményekből és román kontárkodásokból áll.” (87. kép) Hofmannsegg szerint egykor római sírkápolna lehetett, minthogy sok feliratot talált, amelyek az elhunytakra vonatkoznak. A tornya nagyon szép gótikus, de ügyetlen, durva szobrászi munka is van a templomon. Érdekes és különös épületnek tartja.⁵⁴⁹

Az egykori Magyarország déli vidékein maradványok, nézzük meg, hogy az utazók hogyan vélekedtek Pécsről.

Pécs környékével együtt megragadta az utazókat. (88. kép) „A városnak kellemes a fekvése, egy hegyvonulat lábánál fekszik, amelyen sok bort természetnek. A város sokkal szélesebb, mint amilyen hosszú; Magyarországon nem láttam még ehhez hasonló csinos várost. A törökök 50 évig tartották uralmuk alatt, magas falakkal és nagyon mély árkokkal vették körül. Abból a hét toronyból, amelyeket a mecsetek mellé emeltek, már csak három maradt.”⁵⁵⁰ A többinek csak a romjait lehet látni, konstrukciójuk egészen különös... A mellettük levő mecsetek négy-szögletes épületek, kupolával vannak fedve. Minden faragott kőből van, és nálunk nincs egyetlen szakrális épület sem, amely ilyen biztonságosan lenne felépítve.”⁵⁵¹ Így nyilatkozik Flachat 1740-ben pécsi tartózkodásakor a városról. A szép pécsi főtemplomot⁵⁵² is mecsetnek használták a törökök. Nagyon dicséri a törökök jó ízlését.

Feller Rómából visszatérőben megállt Pécsen. „Németnek Bécs, magyarnak Pécs” idézi ő is és később Hofmannsegg is a közmondást, amely kifejezi ennek a városnak a közkedveltségét. A jezsuiták temploma⁵⁵³ olyan szép mecset, amelynek nincsen párja Buda és Drinápoly között. A konstantinápolyi Hagia Sophia mintájára épült. Mecset a domonkosok temploma⁵⁵⁴ és a városon kívüli kórháztemplom⁵⁵⁵ is. (89. kép) A székesegyház állítólag Magyarország legnagyobb temploma, Péter király építtette, és sírját⁵⁵⁶ a templomban lehet látni. Hofmannsegg, jóllehet hosszú ideig tartózkodott itt, a városról nem sokat ír. Szép fekvését ő is kiemeli. Magyarország legszebb fekvésű városának tartja. Megemlíti, hogy a várost a

rómaiak építették, és római emlékeit meg is fogja tekinteni. A város fölötti hegyen megnézi a régi püspöki nyári palotát⁵⁵⁷ és a löpörgyár romjait. Hofmannsegg elsősorban a városban élő nemesség mindennapos szórakozását írja le részletesen.

Mohácson a katolikusoknak,⁵⁵⁸ reformátusoknak⁵⁵⁹ és a „nem egyesülteknek”,⁵⁶⁰ vagyis a görögkeletieknek van templomuk. A mohácsi vár három egymás fölé épített erődítményből áll, mindegyiket árok és mocsár veszi körül. Dielheim beszámol az 1773-ban kitört tűzvészről, amely felrobbantotta a vár nagy részét.

Ugyancsak Dielheim tesz említést *Szekszárdon* a Megváltónak szentelt bencés apátságról,⁵⁶¹ amely szerinte tűrhetően néz ki. Joseph Trautson építtette néhány évvel korábban újonnan fel.

Pécstől nincs messze *Sziget* (Szigetvár), ahova Flachat 1740-ben és Feller 1768-ban látogattak el. Szigetvár fontos „ville de guerre”, mocsár és egy kis folyó veszi körül a várat, amely négyszögletes, és erődítményei elég szabályosak. A városkában a házak jobbak, az utcák tisztábbak, a templomok rendesebbek, mint Kanizsán, ahol Flachat előzőleg járt és amelyről nagyon rossz benyomása volt. A várban lévő minaret⁵⁶² nagyon magas és mindig őrszem tartózkodik benne.

Feller a helyi plébánosnál szállt meg. A templom jól megépített régi mecset.⁵⁶³ Megtekintette a várat, amely akkor is javítás alatt állt, állapota elég jó, és kitűnő erődé lehetne alakítani. A várban megnézte a minaretet, a szépen boltozott laktanyákat és azt az ágyút, amellyel Zrínyi Miklós lövette a kapu előtt összegyűlt törököket. Megmutatták Fellernek a teret is, ahol Zrínyi Miklóst megölték.

Kanizsa (Nagykanizsa) La Motraye szerint 1712-ben még erős hely, de ezt elsősorban nem épített erődjének, hanem természeti adottságainak köszönheti, minthogy mocsarakkal körülvett szigeten van. 1712-ben jó állapotban lévő mecset⁵⁶⁴ áll Kanizsán. A többit már mind átalakították. 1737-ben Pococke látogatásakor a várat már Lipót parancsára felrobbantották. Kanizsa szerinte inkább faluhoz hasonlít. Flachat véleménye 1740-ben megegyezik az angol utazóéval. Csak egyetlen kőből épült házat lát. A templomok is nyomorúságosak.⁵⁶⁵ Megemlíti csúnya oltárképüket és néhány más képet.⁵⁶⁶ A templomtorony mindenütt négyszögletes és szalmatető, egy vagy esetleg két harangjuk van. A város utcái nem szépek, igaz, hogy általában szélesek, hosszúak és egyenesek. Ezt a véletlen alakítja így, a sár azonban több mint egy láb mély.

Sopronban az utazók véleménye szerint csak a templomok és a város fekvése figyelemre méltó. La Motraye után Flachat tartózkodott hosszabb ideig a városban, amelyről azonban semmi lényegest nem ír. Rotenstein szerint 1780 körül 13 000 lakosú szép város. (90. kép) Részletesen ismerteti az Edlinger-házat,⁵⁶⁷ amelyet olasz módra szobrok, vázák, kariatidák díszítenek, három szobában és a gyönyörű lépcsőház mennyezetén Guglielmi festményei láthatók. A szobák bútorzata is pompás, a kályhák aranyozottak. Sopronban szép még a két Esterházy-,⁵⁶⁸ a Festetich-⁵⁶⁹ és a Meskó-palota,⁵⁷⁰ amelyben van egy nagyterem, egy másik szobát vörös aranszövettel tapétáztak, sok kínai porcelán és más ritkaságok találhatóak itt. (91. kép) Sopron Townson véleménye szerint, 1793-ban „igen régi város és rendkívül szabálytalanul épült, de a városban és a külvárosokban nagyon csinos házak találhatóak, amelyekben télen a környék nemessége lakik. Lakóinak számát 12 000-re becsülik.”⁵⁷¹

Pannonhalma Dielheim 1785-ös útleírásában szerepel, de Feller is megtekintette kívülről. A kolostor olyan, mint egy jelentős vár, nagyon nagy épület, és még folynak a szépítési munkák.⁵⁷² Föld alatti kápolnájában megmutatták neki a vörösmárvány székét,⁵⁷³ amely István királyé volt, s amely állítólag elmulasztja a derékfájdalmakat. Townsen is felsorolja *Pannonhalma* híres relikviáit: a Szentföldről származó elefántcsont oltárt, István király esküvői öltözetét, márvány zsámolyát, amely számtalan gyógyító tulajdonsággal van megáldva, de nem szakítja meg útját, hogy ezeket megtekintse, mert Itáliában sok ehhez hasonló dolgot látott.

Tatán Pococke 1737-ben átutazott, de sokat nem tudunk meg útleírásából. A templom sarkánál lát egy pillért, amelynek három mezőjét pogány istenségeket ábrázoló dombormű díszíti. A várat a törökök felrobbantották, de ott is felfedezett egy római kori reliefet.

A várost részletesebben Dielheim ismerteti, pedig nem is Duna menti település. A városban van a plébániatemplom,⁵⁷⁴ a kapucinusok temploma⁵⁷⁵ és kolostora. A piaristák irányítják a királyi alapítású iskolát,⁵⁷⁶ (92. kép) amely Szenceből (Wartberg, Senec) került ide az ottani tüzeset után. Dielheim az egykori Péter és Pál apátsági templom⁵⁷⁷ és a vár történetéről is röviden beszámol. A település hegyen helyezkedik el. A legszebb márványfajtákat lehet itt találni. Fürdője⁵⁷⁸ is van, ahol sokfajta betegséget gyógyítanak. Néhány évvel korábban egy majolikagyárat⁵⁷⁹ létesítettek, ahol nagyon jó keménycserépedények készülnek. Townson szerint Tatán „a vár romos, csak néhány pince maradt meg belőle, amely ma börtön, egykor Korvin Mátyásnak, a nemzet kedvencének rezidenciája volt, akinek dicsőséges időszakára a magyarok szívesen visszaemlékeznek.”⁵⁸⁰ A piarista rendház kertjében római kori szarkofágot látott, amelynek feliratát is közli. A Dielheim által említett porcelánmanufaktúráról Townson is beszámol. Az angol Wedgewood által előállított porcelán durva utánzatának nevezi azt, ami itt készül. Townson elismeréssel szól az Esterházy-kastély parkjáról, de erre a következő fejezetben még visszatérünk.

Székesfehérvár levegője rossz, mert mocsaras vidéken fekszik. A törökök szétrombolták a várost, s így a magyar királyok sírjait sem lehet megtalálni, jöllehet ez volt temetkezési helyük. Az egykori domból⁵⁸¹ és palotából kevés maradt meg, de abból lehet következtetni, hogy milyen pompások voltak. A városban van még egy mecset, egy kút és fürdők romjai a török idők tanújaként. A városfalban feliratos köveket és vörösmárvány-reliefeket talált befalazva. Ez Pococke véleménye a városról 1737-ben. Székesfehérváron a szép jezsuita templomon⁵⁸² (93. kép) és rendházon kívül 1766-ban Feller semmi érdekeset nem látott.

Feller *Majkon* is megfordult. A majki kamalduli remetiségben⁵⁸³ a cellák, a templom és a refektórium szépsége kiemelkedő. (94. kép) Nyitra és Lipótvár között látott egy másik kamalduli remetiséget.⁵⁸⁴ Franciaországban is csak egy van. A *tihanyi* bevehetetlen várat és a lerombolt apátsági épületeket⁵⁸⁵ is megtekintette. A Balaton és Győr között útközben egy gyönyörű Szent Bernát-rendi apátságban⁵⁸⁶ ebédelt, ahol a szerzetesek rendkívül finomak és udvariasak.

*Veszprém*ről Pococke és Feller tesz említést. Pococke a sziklán fekvő város szép székesegyházát⁵⁸⁷ emeli ki, amelynek föld alatti kápolnájában Szent Imre többször megfordult. Feller semmi említésre méltót nem látott Veszprémben.

Pococke a Balaton mellett felkeresett egy gyógyvízű forrást, ahol az emberek fürödnek és a gyógyvizet isszák is.

Egy-egy utazó eljutott az alföldi és kelet-magyarországi városokba is, amelyek kívül estek a postajárat vonalain, s így megközelítésük nehezebb. A század elején De l'Hommeau útja vezetett keresztül a kelet-magyarországi városokon, majd az 1760-as években Feller, 1792-ben Seipp, 1793-ban Townson barangolta be ezt a vidéket.

Sárospatakon a várat lerombolták. A trinitáriusoknak⁵⁸⁸ és a jezsuitáknak⁵⁸⁹ van rendházuk. A jezsuiták három osztályt tanítanak, az elemi ismereteket, grammatikát és szintaxist. Híres a pataki református kollégium,⁵⁹⁰ Csécsi a dékánjuk, aki végül is katolikusként halt meg. Sok görög katolikus ruszin él Patakon. Feller megtekintette templomukat, amely érdektelen.⁵⁹¹ Felleren kívül csak Townson utazott át a városon, amellyel kapcsolatban csak annyi megjegyzése van, hogy az itteni református kollégium semmivel sem kisebb, mint a debreceni.

Az angol természettudós *Sátoraljaiújhelyen* is megszállt, de a környék közetei sokkal jobban érdekelték, mint a kisváros, ahol éppen vásárt tartottak.

Tokajban Feller látogatásakor a vár már szintén nincs meg. A piaristák rendháza⁵⁹² szegényes. Felment a Tokaj-hegyre, ahonnan gyönyörű kilátás nyílik az Alföldre és a környező szőlőhegyekre. Seipp szeretett volna igazi tokaji bort inni, de nem adtak neki sehol. A városka hosszú utcából áll, görögkeleti temploma⁵⁹³ és a kamarai épületek jelentősek. Townson 1793-ban azért utazott Tokajba és a környező falvakba, hogy az Európa-szerte ismert tokaji bor hazáját megismerje. „Feltételezhetnénk természetesen, hogy gazdag az a város, amely termékeny földeken, két folyó összefolyásánál terül el. Hogy ez miért nincs így, nem tudom; de Tokaj kicsi, nyomorúságos város, jóllehet rendelkezik ezekkel az előnyökkel. A fogadó olyan rossz, hogy a sóraktár igazgatója, akihez ajánlólevelem volt, a házába hívott, mert nem vállalta, hogy ott szálljak meg, elutazásomig remekül vendégül láttak.”⁵⁹⁴

Tállya kellemes hely, szinte csak borpincékből áll. A Tisza hozzájárul a hely szépségéhez. Seipp itt sem kapott helyi bort, még egy pohárral sem.

Townson is végiglátogatta a bortermelő falvakat, Mádot, Tállyát és Tolcsvát. A településekről csak annyit tudunk meg, hogy Tolcsva Mádroz hasonlóan rosszul épített falu, s hogy sok zsidó lakik itt. A 3000 lakosból 160 család zsidó.

Miskolc jelentős város, a ferenceseknek⁵⁹⁵ van itt rendházuk. Miskolcon temették el azt a Kelemen⁵⁹⁶ nevű ferences szerzetest, akit szentnek tartanak, mert egy alkalommal dicsfény vette körül Feller értesülései szerint. Teteme még teljesen ép, nem enyészett el.

Eger „egy azonos nevű kis folyó mellett fekszik, s neve azért ismert, mivel több híres ostromnak állt ellen; most meglehetősen rossz állapotban van, ma is láthatók annak az ostromnak pusztításai, amelynek során Rákóczi fejedelem a várost 1703-ban a császáriaktól visszafoglalta. A vár, amelyet bevehetetlennek tartottak, csaknem teljesen romokban hever, jelentőségét csupán néhány ma is létező földalatti erődítés adja.”⁵⁹⁷ 1705-ben De l'Hommeau ilyen állapotban találta a várat. Feller is megtekintette a várat 1767-ben, amely nem sokat ér ekkor már. Több török ház van a városban. A mecset most templom,⁵⁹⁸ és a mellette álló minaret⁵⁹⁹

nagyon magas. A püspöki palota⁶⁰⁰ kápolnája kicsi és egyszerű, de nagyon ízléses, a falakat kék márvány borítja. (95a és b kép) Meglátogatta Esterházy grófot, Eger püspökét, aki megkezdte egy hatalmas és pompás épület építtetését,⁶⁰¹ amely Eger egyeteme lesz.

Townson 1793-as látogatásakor az egyetem már teljesen elkészült. Az angol utazó nem értette és nem tudta magának megmagyarázni, hogy Esterházy püspök, aki kicsinyes és visszaél monopolhelyzetével, hogyan tudott olyan remek középületet emelni, mint az egyetem, amely egy uralkodónak is dicsőségére válna. „Az egyetem pompás épületét az ő költségén építették és berendezésével együtt 200 000 liv.sterlingbe került. . . . az épület nemcsak a lehető legszebb, hanem az intézmény céljának is remekül megfelel, a tanárok lakásai kényelmesek, az osztályok, a termek, a kápolna, a könyvtár (96. kép) és az előadóterem igen fényűző. A két utóbbiban a boltozat festményei nagyon szépek, a könyvtáré a tridenti zsinatot ábrázolja, ahol a püspök megfestette nem éppen könyörületesen, amint az égi tűz az eretnekek írásait elégeti, az előadóterem falképei allegorikusan ábrázolják a tudományokat. (97. kép) Nagyon kellemes benyomást keltenek, és jobbnak tűntek nekem, mint más hasonló műfajú alkotások, amelyeket elsőrangúaknak szoktak tekinteni. Véleményem szerint felette állnak mindannak, amit Itáliában láttam. A festő⁶⁰² már nem él, Magyarországon született és Bécsben végezte művészeti tanulmányait. Az egyetemnek csillagvizsgálója is van, amelynek műszereit Angliában gyártották.”⁶⁰³

Az egyetem épületén kívül Townsonnak Egerben semmi sem tetszik. „Megtékitettem a püspöki palotát, szerintem a bútorzata nyomorúságos, nincs semmiféle kényelem, amely az életet kellemessé teszi. Minden hideg és sötét és a legteljesebb csend uralkodik.”⁶⁰⁴ A kanonokok házai építészetileg elfogadhatóak. Ő is megemlíti a törökök által épített tornyot.

Feller Gyöngyöst csúnya, de jelentős városnak tartja. Townson Gyöngyösön tűrhető fogadót talált. A város környéke jobban érdekelte. Orczy bárónál vendégeskedett, „aki, mint minden magyar mágnás, palotájában nagymennyiségű magyar öltözetet, fegyvert, különféle pipákat tart és gyönyörű narancsháza van”.⁶⁰⁵

Nagykálló Seipp úti állomásai között szerepel. Szabolcs megye központja. (98. kép) Szép házak vannak benne, a megyeháza⁶⁰⁶ palotaszerű. Az állatkereskedelem óriási bevételt biztosít a városnak.

Nyíregyháza egész környéke a Károlyi család birtoka. 523 lóval hajtott malom van itt. Szépen megművelt gyümölcsösök, földek, halakban gazdag tavak található ezen a vidéken. Seipp véleménye szerint túl sok a szárnyas és a vad.

De l'Hommeau már 1707-ben nagyon gazdag városnak tartja *Debrecent*. La Motraye szerint már az 1710-es években Felső-Magyarország egyik legjelentősebb városa, amely kálvinista vezetés alatt áll. Feller 1768-ban látogat ide. Debrecen Magyarország legnagyobb városa. „A királyság Genfje és a reformátusok Rómája.” Lakosainak száma kb. 10 000. Kínai módra épült. Török házak is vannak, amelyeknek az utca felé nincsen ablakuk. Ferenc rendi⁶⁰⁷ és piarista⁶⁰⁸ rendház van Debrecenben. A református templomban⁶⁰⁹ régi sírkövek vannak, amelyeket látván Eszterházy egeri püspök, letérdelt és imádkozott.

Townson városról alkotott elképzeléseinek Debrecen nem felelt meg 1793-ban. „Debrecen léte számomra megfoghatatlan. Nem tudom elképzelni, hogy milyen indokok késztetnek 30 000 egyént arra, hogy olyan helyen éljenek, ahol nem állnak rendelkezésükre sem források, sem folyók, sem építőanyag, sem tűzifa. A szőlőktől is távol van. Igaz, hogy Debrecent városnak tartják, kiváltságai is vannak, falunak mégsem lehet tekinteni, amelyek között a legnagyobb kiterjedésű egész Európában, de a legnyomorúságosabbak közül való, jóllehet lakói távolról sem élnek szegénységben. A városfalat sövény veszi körül, a kapukat, mint a mi bekerített területeinket túske és csipkebokor övezi. A házaknak kevés kivételtől eltekintve csak földszintjük van, szalmatetősek, és a tető lejtője szemben helyezkedik el az utcával, az utcák nincsenek kikövezeve, de a legforgalmasabb úttestek közepére gerendákat helyeztek el a gyalogosok kényelme miatt. A lakosság nagy része kálvinista. Gyászos külsejük és öltözkük, valamint a rossz idő, amely itt tartózkodásom alatt végig jellemző volt, ezt a helyet nagyon kellemetlenné tette a számomra. Itt található ennek a szektának a legnagyobb magyarországi kollégiuma.⁶¹⁰ Az épület öreg, szabálytalanul épült és rosszul karban tartott. Sokban hasonlít a mi szegényházainkra abban az állapotában, amikor éppen eldöntik, hogy lebontsák-e azért, hogy az építőanyagot eladják. Ugyanakkor ebből a nyomorult iskolából, nemcsak nagyon művelt, hanem zseniális emberek kerültek ki, akik kitűntek kiváló műveikkel.”⁶¹¹

A kollégium könyvtárában klasszikus, skolasztikus művek és teológiai traktátusok találhatóak. A város nevezetes szappanmanufaktúrájáról, kenyeréről, a suba- és pipakészítésről, valamint évi nagy vásáráról. „Minden bizonnyal ez lenne a legutolsó a városok között, amit állandó lakhelyemül választanék,”⁶¹² vonja le végső konklúzióját az angol utazó. Townson Tiszafüreden is keresztülutazott. „Füred olyan város vagy falu, ahol 5—600 ház van, ezek csak földszintesek, náddal fedettek és rendszertelenül helyezkednek el. A város mocsár mellett terül el, amelyet a gyakori árvizek tóvá alakítanak.”⁶¹³

Károlyban (Nagykároly, Carei) Feller a piaristáknál szállt meg 1768-ban. Könyvtárukban a francia felvilágosodás néhány művét vette észre. Seipp szerint is a piarista gimnázium⁶¹⁴ épülete pompás. A mezővárosban kb. 1000 kőház áll. A ruszinok temploma⁶¹⁵ Fellernek nagyon tetszik, különös formája van. (99. kép) A románok temploma⁶¹⁶ még nincs kész.

Bátorban (Nyírbátor) Feller 1768-ban megtekintette a Szent István által építtetettnek vélt nagyon szép templomot,⁶¹⁷ amelyet a reformátusok átalakítottak. A ferenceseknek⁶¹⁸ is van ott templomuk és kolostoruk. Nyírbátor fekvése Seipp szerint kellemes, szép kis erdő veszi körül, és az utcákon is fák vannak. A görög szerzetesek kolostorát⁶¹⁹ is meglátogatta.

Feller *Pócson* (Máriapócs) is megfordult, a bazilitáknál⁶²⁰ szállt meg. Megcsodálta a templomot.⁶²¹ (100. kép) Feller azt hallotta, hogy a Mária-kép⁶²² állítólag 1696-ban könnyezett.

Feller *Nagybányán* (Frauenbach, Baia Mare) is a jezsuitákat látogatta meg. A jezsuita templom⁶²³ majdnem mindig zárva van a plébános kellemetlenkedései miatt. Az evangélikusok templomát leromboltatták, a reformátusokét⁶²⁴ csak kívülről tekintette meg.

Feller eljutott *Szolnokra*, ahol a háromszögű erődítményen és a ferences rend szép templomán⁶²⁵ kívül nincsen semmi említésre méltó. (101. kép)

Dielheim útleírásában szerepel *Kalocsa*, amely mocsaras síkságon fekszik, levegője nem a legegészségesebb. Azelőtt nagy és tágas város volt, de 1536-tól fokozatosan tönkrement. Csáky Imre építtette a székesegyházat.⁶²⁶ Batthyány József az érsek, Dielheim látogatásakor nemesi konviklust⁶²⁷ építtetett, amelyet a piarista atyák vezetnek.

*

Az útleírások adatainak művészettörténeti, művelődéstörténeti szempontok szerinti egyesítése lehetővé teszi, hogy egy-egy utazó, esetleg önmagában alig értékelhető megjegyzése a többi utazó véleménye mellé állítva fontossá váljon, s hozzásegítsen egy általános összkép kialakításához. Megállapíthatjuk, hogy a XVIII. század folyamán a római kor fennmaradt emlékei minden utazót érdekeltek. A városok, települések és földrajzi helyek latin neveit előszeretettel megnevezték. Pococke és Feller mellett leginkább Sestini tűnik ki tudományos szintű régészeti érdeklődésével. Az utazása során látott összes római követ ismerteti, feliratukat közli. Az óbudai római romokat Keyssler, Sestini és Townson is megtekintette.

A nyugat-európai utazókat izgalomba hozta mindaz, ami az ő civilizációjuktól eltér. A török uralom fennmaradt emlékeit az utazók többsége megemlíti és ismerteti is, függetlenül attól, hogy a század elején vagy végén jártak Magyarországon. A budai török fürdők különleges építészeti formái és a funkciónak megfelelően kiváló működése nagy hatást gyakorolt az utazókra. Bemutatásra kerültek a század első felében még látható mecsetek vagy később a mecsetekből átalakított templomok. Flachat 1740-ben Pécs török mecseteiért lelkesedik, amelyeknek nagy része romos. Feller szerint az Hagia Sophiának szépségével vetekszik annak a mecsetnek a kialakítása, amelyet ekkor a jezsuiták használnak. Szigetvár nevezetességei közé tartozik a minaret és a mecsetből átalakított plébániatemplom. La Motraye 1712-ben Kanizsán jó állapotú mecsetet említ. Pococke 1737-ben Székesfehérvár török épületmaradványairól ad hírt. A budai mecset, amelyet az 1730-as években sóraktárnak használnak, Keyssler és Küchel útleírásában is szerepel. A Pesten épülő új templomokkal kapcsolatban Dielheim és Sestini is megjegyzi, hogy mecsetek helyére kerülnek. 1767-ben Feller tanúsága szerint még Egerben is állnak török házak, egy minaret és mellette mecset, amely akkor már katolikus templom.

A középkori emlékek közül a váraknak, erődítményeknek szentelnek elsősorban figyelmet. Értékelésüknél régiségüket csak akkor emelik ki, ha tartósságukat, erősségüket akarják bizonyítani. A váraknál, várfalaknál a legfontosabb szempont, amelyet figyelembe vesznek, hogy jól védhető, ellenállóak legyenek. Ennek a követelménynek számos magyarországi vár a XVIII. században már nem felel meg. Érsekújvár, Esztergom, Tata, Buda és Eger a felszabadító háborúk rombolásai és I. Lipót várellenes intézkedései következtében jelentőségüket elvesztették. Győr és Komárom még a XVIII. század második felében is megőrzi jól védhető hírét. Szeged a század elején még erős, jól védhető hely, a század második felében már megszűnik vár szerepe. Visegrád romjairól Dielheim és Townson is beszámol,

de Sárospataknál a várról szót sem ejtenek az ott járt utazók. A Délvidék várait részletesen bemutatják, Pétervárad, Temesvár, Eszék, Zimony érdekességét a kiváló erődítményeik jelentik.

Az utazók közül csak néhány figyel fel középkori épületekre. Rotenstein és Dielheim is kiemeli a pozsonyi dóm szépségét. A kassai dóm királylépcsője Feller és Seipp tetszését is elnyeri. Townson a kassai „gótikus ízlésű” templomot a város egyetlen látnivalójának tartja. Sestini a nagyszombati templomokkal kapcsolatban utal arra, hogy gótikusak. A szegedi ferences templom régisége miatt tetszik Seippnek.

Meglepő, hogy Lehmann Magyarország legszebb templomának az ócsait tartja. A postajárat útvonalán elhelyezkedő Ócsa román kori templomára más utazó nem figyel fel. Régi módon épültek nevezi La Motraye 1714-ben Nagyszomben és Buda lakóházait, Lehmann 1785-ben még csupa „ősregi házat” lát Budán. Ezek a jelzők egyértelműen a középkori házakra vonatkoznak. Középkori jellegüket őrzik azok a városok is, amelyekről az utazók azt írják, hogy szabálytalanul, rosszul épültek. A városok esetében mindig utalnak arra, hogy állnak-e a városfalak, és azok mennyire jelentősek. Pozsony városfalainak és városkapujának lebontásáról Dielheim beszámol. Nagyszombaton minden utazó kiemeli a városfalak és kapuk városképet meghatározó szerepét. A városok esztétikai megítélésénél döntő szempont a város fekvése. Pozsonyt az utazók többsége Magyarország legszebb városának tartja. Buda különleges földrajzi fekvése miatt kiemelkedően szép. Besztercebányát is fekvése miatt dicsérik. A szépnek tartott Kassánál nem nevezik meg a konkrét kritériumokat. Más városoknál, mint Szegednél, a „rosszul megépített, érdektelen” jelzők arra utalnak, hogy a város összességében nem tett jó benyomást az utazókra. Nagyszombent is részletesen ismertetik, tehát városként érdeklődést váltott ki az utazókban, de esztétikai értéket nem jelentett a számukra.

Megállapíthatjuk, hogy az eltérő érdeklődésű, műveltségű és ízlésű utazóknak a ma is kiemelkedő művészi értékűnek ítélt kortárs építészeti alkotások tetszenek a legjobban.

Pozsonyban Dielheim és Rotenstein is a hercegprímás palotájáért és a királyi kamara épületéért lelkesedik. A „legújabb stílus”-ban épült trinitáriusok és Erzsébet-apácák templomát Rotenstein külön kiemeli. Dielheim a dóm újonnan létesült Alamizsnás Szent János-kápolnája szépségét dicséri. Townson és Seipp a pozsonyi színház jelentőségét hangsúlyozza. A győri székesegyházért a század első felében Mary Wortley és Pococke lelkesedik, s az újabb, XVIII. századi átalakításokért Rotenstein és Townson, aki azt írja, hogy „modern ízlés szerint készült”. Budán Feller és Khevenhüller a királyi palotát tartják a legkiemelkedőbbnek. A pesti Invalidus-palota mint Pest és Magyarország legszebb épülete szerepel az útleírásokban. Küchel, Feller, Dielheim is részletesen ismerteti az épület építészeti megjelenését, díszítését, beosztását. Lehmann, Townson és Hofmannsegg számára a pesti Tuschel-féle kávéház kiemelkedő szépségű és jelentőségű. Sestini a váci székesegyházat Magyarország egyetlen szép templomának tartja, Khevenhüller szintén lelkesen számol be a templomról és építéséről, akit meg is nevez. Feller a temesvári székesegyházat, a kolozsvári jezsuita és a győri jezsuita templomot is kiemeli. Townson részletesen és lelkesen ismerteti az egri liceumot. Külön hangsú-

lyozza a könyvtárterem és nagyterem boltozati freskójának számára egyedülálló szépségét. A falképek, szobrok és templomi berendezések ritkán szerepelnek az útleírásokban. Townson értékelő megjegyzései Kracker és Sigris freskójáról éppen ezért különösen fontosak a számukra. Rotenstein emlékezik meg, szintén igen értékelően a pozsonyi trinitárius templom, az Erzsébet-apácák templomának kupolafreskójáról, valamint a jászói premontrei apátság falképeiről. A pozsonyi dóm Szent Márton-oltárát Dielheim és Rotenstein is dicséri. Dielheim leírja a Szent Salvator-templom oltárát, elsősorban ikonográfiai érdekessége miatt. Ilyen jellegű Seipp és Feller ismertetése is egy-egy oltárról, amelyeknél az ábrázolt témát emeli ki és nem az ábrázolás módját. Ezek az oltárok protestáns templomokban álltak (Kassa, Eperjes, Rozsnyó). Seipp az „új idők” alkotásaként jelöli a szegedi ferences templom oltárképeit.

Az útleírásokból megismerhetjük a selmecbányai és eperjesi kálváriát, a budai vízvárosi pestisoszlopot, a pesti Immaculata-emléket, az esztergomi Mária Terézia-emlékművet, a gyulaferhérvári várkapu szoborcsoportját. A kortások szemében ezek mind új, említésre méltó alkotások voltak. A „modern”, a „legújabb divat” szerinti művek számítottak a legszebbeknek.

PALOTÁK, KASTÉLYOK, KERTEK

A XVIII. század folyamán a magyar főurak is igyekeztek városi palotáikat és kastélyaikat minél fényűzőbbé és szebbé tenni. Követendő példának a bécsi királyi és főúri állandó rezidenciákat és nyári palotákat tekintették. A pozsonyi vár átalakítása a királyi család számára és a királyi család pozsonyi tartózkodásai arra serkentették a magyar főnemességet, hogy ők is pompás palotákat és kastélyokat építsenek.

*A pozsonyi vár*⁶²⁸ belső gazdag kiképzéséről már Keyssler is hírt ad. „A vár egy magas hegyen fekszik. Négyszögletes, és négy tornya is ilyen. A különböző szobákban II. Ferdinánd császár historia sacrája⁶²⁹ vagy erényeinek allegóriája van megfestve. A császár arcása teljesen megfelel a valódinak; a képek közül az egyik a festő gúnyos szellemét és merészségét bizonyítja, mivel ez a kép a császárt ábrázolja, amint egy pénzzel teli zacskót nyújt át Danpier tábornoknak, szolgálatai jutalmául, mellette áll egy jezsuita, aki éhes tekintettel figyel, és a pénzes zacskót próbálja megkaparintani⁶³⁰ . . . A magyar koronát és az uralkodói jelvényeket a négy torony közül az egyikben őrzik, és senkinek sem mutatják meg. Három vasajtó zárja el a bejáratot. A két első között álló őr egy vasrácson keresztül néz ki.”⁶³¹

1737-ben Küchel építész is hasonló ismertetést ad a várról. „A hegyen épült öreg vár, ahol a magyar királyokat koronázzák, nagyon régi és erősen őrzik a magyar korona miatt. A hegy védőrendszere rossz, a fegyverraktáré és az erődé szintén.”⁶³²

Khevenhüller-Metsch herceg a várban folyó építkezésekről tesz említést, amikor Mária Terézia 1744-ben Köpcsényből Pozsonyba tett látogatásáról számol be. „Ebéd után elmentünk Pozsonyba, a várba, ahol kisebb mértékű javítási munkák folynak elsősorban az ott található kertben, este azután visszatértünk Bruckba.”⁶³³ 1764-ben újabb munkálatokról értesülünk Khevenhüllertől. „A várkastélyt (102. kép) és a felvezető sétányt nagyon jól kijavították. A császárnő ezekre a helyreállításokra és az új berendezésekre 300 000 Ft-ot biztosított, többek között egy pompás lépcsőházat (103. kép) csináltatott, amelyet a vár közismerten rendkívül vastag falaiba helyeztek el. A kápolnát, valamint az urasági lakosztályokat fehér és aranyozott stukkóval, faburkolatokkal és faltükkörrel díszítették. Ezek a szépitések, helyreállítások és nagyobbítások még mindig folytatódnak. A császárnő azt gondolta, hogy ezen keresztül, és más figyelmességek és szeretetmegnyilvánulások segítségével könnyebben elfogadtatja új követeléseit.”⁶³⁴

A várat Feller is megleltette, ahol Rubens és más híres festők szép festményeit látta. Gyönyörű szász porcelánból készült csillárok és más nagyon izlées darabok vannak a palotában. Rotenstein 1781-ben részletesen is ismerteti a várkastélyt,

amely Mária Krisztina főhercegnőnek és férjének, Albert Szász-Tescheni hercegnek 1766 óta állandó rezidenciája.

„Végül egy nagy hegyen a királyi vár következik, amely három emelet magas és mind a négy tornyán villámhárító (Gewitterableiter) van. Az Ausztria felé eső toronyban őrzik a koronázási ékszereket.” Ezután következik a helyiségek részletes bemutatása. Teljes terjedelmében nem idézhetem a leírást, mert a számtalan dísztárgy és bútor felsorolása unalmas lenne. Először a *nagy előszobát* (Anticamera) írja le, ahol tíz nagy és harminc kis festmény van, amelyek Róma történelméből vett jeleneteket, lovakat, valamint egyéb állatokat ábrázolnak. A következő a *nagyterem*, ahol négy nagy családi kép és öt életnagyságú portré van, a császári ház összes hercege és hercegnője meg van örökítve. Az egyik képen Mária Terézia látható pompás koronázási öltözetben, a második kép II. Józsefet ábrázolja a Szent István-rend öltözetében. A harmadikon II. József második felesége, a bajor hercegnő látható. A negyedik Krisztina főhercegnő, az ötödik pedig férjének, a Szász-Tescheni hercegnek a képmása. Ebben a teremben négy fekete-fehér márványasztal áll. A *fogadószo*ba (Audienzzimmer) fehér és aranyozott, arany díszítéses vörös bársony baldachin látható benne. Itt is van négy portré, Ferenc császáré, II. József első feleségéé, Lipót főhercegé és feleségéé. Két carrarai márványból készült asztal helyezkedik el még a szobában. A *tükörterem* szintén fehér és aranyozott, tíz falitükör díszíti, valamint négy, Nagyváradról származó vörös, fekete és fehér márvány intarziás asztal. Az asztalokon japán vázák és tálak állnak. A *porcelánszo*ba következik, amely fehér márványozású és erősen aranyozott. 105 válogatott porcelánszobor, -szoborcsoport és -váza helyezkedik el a rózsaszín márvány kandallón, a posztamenseken és asztalokon. A falikarok és a nagy csillár is porcelán virágokból és levelekből áll. Három nagyobb, nyolc kisebb fehér-arany asztal, hat karosszék, egy heverő van a szobában. Az ülőbútorok huzata arany indiai virágokkal és madarakkal díszített fehér selyem. Az asztalokon más-más színű kávékészletek és egy tucat csokoládékészlet van. 95 arany babérlevelekkel díszített, fehér keretű miniatűr festmény látható a falakon, amelyeknek egy részét Krisztina főhercegnő festette. A legértékesebb az a vörös, indiai fából készült asztal, amelyet halványzöld, ovális porcelánlapok borítanak. Az asztal közepén lévő nagy fehér ovális lapon Mária Terézia neve olvasható, amelyet festett kék búzavirágokból és piros rózsákból állítottak össze.

A *kék, japán porcelánszobában* hegyikristályból készült csillár, 24 nagy, hat kisebb és nyolcvanhét egészen kicsi váza, valamint 47 kép van. A székeket világoskék, fehérsíkos selyemmatlasz borítja.

A *firenzei selyemtapétás szoba* elnevezését a falakat borító cseresznyeszínű, fehérvirágos tapétáról kapta. 9 sötétkék porcelánváza, 4 indiai fekete-arany szekrény, amelyeken porcelántálak állnak, valamint egy nagy tükör látható benne.

A *második firenzei selyemtapétás szobában* bronzszobrok és két fekete-arany sarokszekrény és a császári pár portréja van.⁶³⁵

„A *díszterem* fehér márványozású és nagyon erősen aranyozott, négy nagy tükör látható benne, amelyek közül egyetlen 900 fl.-ba kerül, mindegyiknek négy rőf magas, keskeny oldalszárnyai vannak, amelyek aranyozott pálmaágakba foglalt tükörüvegekből állnak, két nagy fehér-arany asztal, négy kis sarokasztal, az aszta-

lokon két nagy, kettős karú bronz gyertyatartó, valamint négy egyszerű gyertyatartó, két aranyozott, vázaszerű óra, hat nagy szürke porcelánváza, hat közepes szürke váza áll, a kandallón egy ezüstösen csillogó fehér márvány váza, aranyozott bronzal, bronz-arany karos gyertyatartó, 4 kicsi szürke porcelánváza látható. A négy sarokban szobrászoktól készített és aranyozott gyümölcsöket, hangszereket és halászhálót helyeztek el [valószínűleg a terem sarkaiban a mennyezet alatt stukkóból készült plasztikus díszítésről van itt szó]. A kandalló fehér karrarai márványból készült, a fehér kandallóellenzön arany hímzés van. A karosszékek és heverők, valamint a lábzsámolyok arany virágokkal hímzett fehér selyemmel vannak behúzva, a szoba közepén egy 15 000 fl. értékű hegyikristálycsillár lóg, a szoba ablakaiból gyönyörű kilátás nyílik Pozsonyra, a Dunára, a szigetekre és a távoli tájakra; a fehér és aranyozott faragott ajtók felett gyermekeket ábrázoló szürke lapos domborművek láthatók.”⁶³⁶ A díszterem mellett van a *hálószoba*, amelynek fehérvirágos, cseresznyesínű tapétája van. Kétszemélyes, baldachinos ágy és négy, pompás arany virágokkal díszített fekete komód, valamint két családi portré díszíti a szobát.

Az *antik szoba* (Antiquenzimmer) falai a régi római házakhoz hasonlóan vannak kifestve, úgy, ahogy azt Herculaneumban lehet látni. Miniatürfestmények a legelőkelőbb római »Galleria«-kat, a Farnesekét és a Borghesekét ábrázolják. Két porcelán szoborcsoport látható itt, az egyik középpontjában Mária Terézia, a másikéban II. József és Miksa főherceg áll.

A *császár szobája* a második emeleten van, régi császárok és királyok portréi és csataképek láthatók itt.

Az elhunyt *Mária Terézia szobája* nagyon szép, kínai papírtapétával vonták be a falakat, franciaországi, nápolyi, firenzei és páрмаi unokáiról mind vannak itt arcképek.

A *várkáporna* fehér és aranyozott, pompásan kifestett mennyezete és szép oltára van.

A vár mögött virágparterre-ek és gesztenyefasorok vannak.

Az ismeretlen angol utazó, aki Vicomte de Laval társaságában utazott Pozsonyba 1782 körül, a várat is meglátogatta. „A vár nemes, gótikus épület, négyszögletes sarkain egy-egy toronnyal.” „Amikor de Laval úrral beléptünk az egyik lakosztályba észrevettük, hogy az ablaknál áll »az« a házaspár, meglepődve megtorpanunk, már azon voltunk, hogy visszahúzódnunk, mivel frakkban és csizmában voltunk, de Laval úr abban a megtiszteltetésben részesült, hogy néhány nappal korábban láthatta Schönbrunnban Őfőméltóságait, és azt hitte, hogy még ott tartózkodnak. A hercegnő hivatott minket egy inassal, akit megbízott, hogy mutassa meg nekünk a kastély összes lakosztályát. A várból rendkívül tágas kilátás nyílik Magyarország nagy kiterjedésű és termékeny síkságaira.”⁶³⁷

A pozsonyi királyi vár az osztrák uralkodócsaládnak városi rezidenciájául szolgált. Természetesen Pozsony környékén is szükségük volt nyári tartózkodási helyre és vadászkastélyra. Ezt a szerepet töltötte be Holics és Féltorony.

Holiccsal (Holitsch, Holič) kapcsolatban Khevenhüller-Metsch hercegtől arról értesülünk, hogy a kastély még nincs teljesen kész. „Délben érkezünk meg és mindannyiunkat a kastélyban szállásoltak el, amely nagyon kicsi és így nem

túlságosan hercegi, nem is beszélve arról, hogy császári, de azért elég kényelmes.”⁶³⁸ 1743-ban azt írja, hogy a herceg néhány vadászatkedvelő férfival Holicra és annak környékén lévő magyarországi birtokaira utazott, amely birtokot még a császár életében váltották meg és szerezték meg gróf Czobor hitelezőitől.⁶³⁹ A kastély körül csak fácánoskert van, ott lehet sétálni, de azon kívül nincs semmilyen díszkert. A királyi család férfitagjai vadászni járnak. A hölgyek kocsival követik a férfiakat. Mária Terézia gyakran ellátogat Sasvárba, hogy imádkozzon a híres kegykép előtt.^{639/a} Az épülő templom 1746-ban még nem volt kész. Jóllehet Khevenhüller kicsinek tartja a holicai kastélyt, még színleltadásokat is tudnak esténként tartani.

Feller a másik szerzőink közül, aki járt Holicson. 1766-ban a kastélyt négy bástya és két árok védi. 14—15 ágyúból álló arzenállal rendelkezik. A konyhák és a szobák egy része teljesen a föld alatt van, körben a kastély körül.

Féltorony (Halbturn) kastélyát, a császár nyaralópalotáját⁶⁴⁰ (104. kép) látogatta meg Küchel 1737 júliusában. „Két mellékpavilonból, két hosszú oldalszárnyból, valamint corps de logisból áll az épület, amely kívülről igen szépen és jól néz ki, közepes nagyságú, van egy nagyon szép terme, ahol két vadászjelenet van és több jól berendezett szoba. Az egyik oldal a császár öfenségéé, a másik oldal a császárnőé, sok értékes festmény, ugyanott jó asztalos- és lakatosmunkák, faburkolat, különösen a császárnő lakosztályában lévő cabinet à la capucine, amelyben a falmezők részben porcelánból, részben miniatűrfestményeken porcelánrátétekkel egészen gyönyörűek, annak a cabinetnak a lakk munkája (flackles), amelyet a császárnő állítólag maga készített, igazán szép. Az épület előtt, az erdő felé, egészen újonnan telepített kertecske terül el, nem túl nagy, de jó ízlésű, közepén nagy parterrel, részben pázsittal, az utak részben puszpáng lombjával tagolva, a parterre minden szakaszán vázák állnak, nem túl nagyok, nem annyira szobrászati alkotások, de szépek és jó ízléssel készültek, mindezek körül egy kis alacsony terasz van, úgy hogy, ha az ember erre körbe megy és elfárad le tud ülni, az építmény előtt egy szép térség, a középső rész mellett, mindkét oldalon hársfasor és újra tölgyfasor szegélyként (spalírként) kialakítva, a kert végében mindkét oldalon lugasok és cabinet-k tölgyfaspalírból megformálva, közepén, a végén, két pillér között teljesen nyitott, ezen a nyiladékon keresztül tud öcsászári fensége az épületből a szabad földekre tekinteni úgy, hogy ha egy egész hadsereg ott lenne, azt szemközt látná és minden egyebet. A növények vasállványait szépen készítették el, a kastély túlsó oldalán van a nagy előudvar, ahol az egyik oldalon be, a másik oldalon ki lehet hajtani, ahol az egyik oldalon a konyhák és kamrák vannak. A másik oldalon a házmester lakása, a lovasság társalgója és étkezője, a nemes apródok szállása pedig mindkét oldalon; ezután az udvart lezárja az egyik épülettől a másikig egy fal, amelynek a közepén rácsos kapu található, az oldalszárnyaknál Pompon [Sic!] amelyek az első és második udvarba elhúzhatók. A második udvarban egyik oldalon a ménestesterek szállása, ahol azután mindkét oldalon az istállók kezdődnek, és ez az épület is közepén áthajtókkal rendelkezik. Az épület vége földszintes, amelynek közepén van a nagy lovarda, két oldalán istállók, idomított lovak számára, amögött a hatszögletű udvar nagyon jól berendezett istállókkal...” Küchel a lótartással kapcsolatos helyiségeket sorolja fel, majd megemlíti a császár

számára épített kis házacskát, ahonnan a ménest nézheti. „A kastélytól nem messze szép majorság áll, jól berendezett, fácánosház, ahol a fácánokat magyar és német tyúkokkal keltetik, egészen közel újonnan épült, szép kis falusi templom. Az itt lévő helység lakói magyarok. A fácános a vedényi (Weiden), zurándefalvi (Zurndorf) és féltoronyi erdőkben van, ahol sétányokat vágtak, hogy a fácánok fűhöz jussanak, azután őfenségének a császárnak Zurándefalván vadászháza van, ahol éjszakára és nappalra is ott lehet maradni, fából épült téglából van kifalazva, a tető zöldre festett, belül a császár számára teljesen berendezett; a közelben új fácánosház épült, a ház félig fácánmesterlakás, néhány búvóhely és téli szállás létesült a fácánok számára. Őcsászári fenségének szép vadászterületei vannak a közelben, a fekete erdőben fekete vad, a zurándefalvi erdőben vörös vad.”⁶⁴¹

Rotenstein is járt Féltoronyban. A földszintes kastély szobái közül a hálószobát emeli ki. A középső helyiség a díszterem, amelynek mennyezetén pompás festmény⁶⁴² van. A környező földeken tömegesen sétáló foglyok és fácánok láthatók. Dielheim is megemlíti, hogy fácánoskertek között, kellemes vidéken fekszik a királyi kastély. Emelkedésen van, s így gyönyörű kilátás nyílik a Fertő tó és Ruszt felé. III. Károly járt ide vadászni. 1768 óta Mária Krisztina és a pozsonyi udvar számára teljesen be van rendezve. Khevenhüller is gyakran megemlíti naplójában, hogy Mária Terézia vagy az egész udvar Féltoronyba látogat.

Pozsony külvárosaiban épülnek fel a magyar főurak pompás kastélyai és kertjei. Ezek közül kiemelkedik a *hercegrímás nyári palotája*.⁶⁴³ A legkorábbi beszámoló a palotáról 1737-ből, Kücheltől származik. „A hercegrímás a városon kívül kerti palotájában lakik, teljesen újonnan és szépen épült, sokban hasonlít az Esterházy-épülethez, a kert régi, de szépen és jól telepített, élénk vizével, amely éjjel-nappal szökell és nem messze a kerttől elfolyik, a kert végén, középen kerti lak, ahol Sala terrena, fent terem és két lakosztály, a kert szélén teljesen új üvegházat építenek, hasonló a Bamberg melletti geyerswehrihez, mellettük 100 láb hosszú melegházak, ananász és más itáliai növények számára.”⁶⁴⁴ A nyári palotát Rotenstein is részletesen ismerteti. (*105 a és b kép*) „A palota előudvarát vasrács zárja el és szobrok ékesítik. A palota 25 ablak széles és kétemelet magas, elől nagy erkélye van, a kert felé pedig díszes lépcsőzete vaskorláttal, amelyen 14 gyermek áll aranyozott lámpásokkal, a lépcsőzetet nyolc óriás tartja.”⁶⁴⁵ A boltozatos nagytermet olasz művész festette ki pompásan:⁶⁴⁶ egyes szobákat szalmatapétták ékesítenek, amelyek rendkívül kedves hatást keltenek, mert az egyiken kínai alakok láthatók, a másik mintha faberakással készült volna, a harmadik vörös damaszthoz hasonlít, de mindez festett szalma. Ugyancsak érdemes megtekintésre a képtár és a szép kápolna.⁶⁴⁷ A kert⁶⁴⁸ is szép, középen szökőkút áll és körülötte ívek, ahova padokat raktak, hogy kényelmesen lehessen hallgatni a víz kellemes permetezésének a hangját. A nagy vázák parterre-ben régimódi tiszafagúllák állanak, sok szobor is díszíti, de legszebbek az árkádszerű, kettős fedett galériák, amelyek a franciaországi Marly mintájára készültek, és nagyon kedves látványt nyújtanak a nagy kerti lépcsőről. Van itt még két nyitott zöld kerti ház szilfából, két liget, két nagy vadgesztenye- és két nagy hársfasor, ahol vásár- és ünnepnapokon sok száz ember sétál. A hercegrímás ugyanis kegyesen megengedte, hogy a kertben a hetenként kétszer rendezett hangversenyt minden tisztességes ember meghallgathassa. A narancsházban 400 fa van,

ezenkívül sok ananász és más külföldi növény. Egy tó is van a kertben, ezen hattyúk úszkálnak.”⁶⁴⁹

Dielheim is lelkesen számol be a kertről 1785-ben, amelyet „Lippay György telepített és mindenféle különleges növényvel, virággal és fűszerrel beültetett. A primási rezidencián meg kell tekinteni a szökőkutat, a nagy remeteséget és a nagy halastavat, amelyben néhány hattyú és török kacsa is úszkál, a kertben kerti szőlővel befuttatott sziklabarlangok, íves lugasok és sétányok, valamint egy elkülönített tér van, ahol Pádúai Szent Antalt ábrázoló festmények láthatók, amint éppen a rossz szellemekkel küzd, arrafelé van az állatkert is.”⁶⁵⁰

Az Erdődy-kertet⁶⁵¹ szintén Rotenstein 1770-es évekből származó leírásából ismerjük. „Az Erdődy-kert pompás és a legújabb mód szerint elrendezett, először a nagy vázás parterre-hez érkezik az ember, amelyet 10 vasból készült, zöldre festett virágkosár díszít, ezeken kívül még 10 nagy váza áll itt, amelyeken Nagy Sándor tettei láthatók domborműveken. Mindkét oldalon szép fasorok futnak, az egyik négyszögletes épülethez vezet, amelynek ballusztteres korlátján szobrok, vázák és virágedények állnak; az épület belseje pompás sziklabarlang, amelyet romszerűen kagylókból, csigákból, piros korallokból és más kőzetekből raktak ki, 7 tükör is látható itt, amelyeknek a keretét kagylókból és gyöngyházból állították össze. Itt-ott kagylóval díszített posztamenseken 24 nagy porcelánsoport helyezkedik el, amelyek közepén 2-2 karos gyertyatartóból, négy egyszerű porcelánalakból állnak, 10 porcelán karos gyertyatartó, három fehér gipszfigura, 26 aranyozott bronzgyertyatartó, négy fülkében négy gipsz gyermekalak vízsugárral, és közepén egy vízesés látható. A padlót piros, fehér és sárga kavicsokkal rakták ki virágparterhez hasonlóan. A mennyezetén sok kagylófűzér van, ha este kivilágítják a barlangot, annyira fénylik, hogy alig lehet látni.” . . . „Végül a gyümölcsfasoron felérünk a hegyre, ahol egy kerek kupolával díszített pompás kerti lak⁶⁵² áll, amelynek vázás, ballusztteres korlátja van. Az épületben van egy magas terem, amelynek a mennyezetét a híres bécsi festő, Maulbertsch festette ki szép istenalakokkal.⁶⁵³ Két szobája van még, amelyeket ezüstpapír-tapétával tapétázták ki. Ez a kerti lak nagyon erősen hasonlít a potsdami Sans-Souci kastélyhoz. Az épülettől jobbra és balra zöld árkádok vannak és a végükön rácsos kerti lakok aranyozott vázákkal. Ettől az épülettől csodálatos kilátás nyílik a város nagy részére, a Dunára és az egész környező vidékre. Alább kis szőlőhegy van, amelynek szőlőjét a Fokföldről hozták, kis rózsasövény veszi körül, s a szőlőhegy körül még tíz nagy rácsos lugas áll, amelyeket folyondárral futtattak be, öt jobbra, öt balra. Jobbra kedves völgy nyílik amerikai szivarfasorral, amelynek virága nagyon szép, levelei nagyon különösek. A völgyben a fasor végén kínai lak áll, rajta csengettyűk és sárkányok, belsejében a vászontapétát kínai tájak képével festették ki. Jó könyvvel a kezemben gyakran töltöttem itt kellemes órákat. A szivarfákon kívül sok amerikai fát ültettek itt. A narancsház a kis virágoskertben van és érdemes megtekinteni, külföldi növényei közt több banánt és datolyapálmát, egy sárkányfát és kínai rózsákat, többféle kaktuszt, gyümölcsöző szentjánoskenyérfaakat stb. láthatunk.”⁶⁵⁴

Az Erdődy-kert közelében van a *Grassalkovich-palota és -kert*.⁶⁵⁵ „A palota 25 ablak széles, közepén nagy bejárója van és elöl egy aranyozott erkélye. Az udvart

nagy vasrács és vázák veszik körül, a belső lépcső rendkívül ízléses, négy fölkében a négy évszak szobra áll. A kétemeletes nagyterem márványozott, a mennyezet és a falak gazdagon aranyozottak, a két nagy kályha szobor formájú, az ablakokkal szemben tükrök vannak. A szobákat zöld selyemholmik, indiai és kínai tapéták díszítik. Sok porcelánváza és aranyozott bronztárgy is látható bennük. A kertben⁶⁵⁶ nagy vázás parterre van virágkosarakkal, sok ciprusfával, oleanderfával és szoborral. A parterre vége felé árkádok állanak, mindegyik közepén egy-egy szobor, amely már messziről szembeötlik. A kert másik részében sok vadgesztenye- és gyümölcsfasor van.”⁶⁵⁷ (106. kép)

Rotenstein röviden kitér az Aspremont- és a Pálffy-kertre is. Az *Aspremont-kert*⁶⁵⁸ szép, sok szobor díszíti, gyümölcsfái a Föld számos országából származnak, az épület is pompás öt balkonjával.” A gróf *Pálffy-féle kerti ház*⁶⁵⁹ kívülről nem mutat különös pompát, a szobái viszont szépek, különösen a nagyterem, amelyet indiai virágokkal és gyümölcsökkel pompásan festettek ki.”⁶⁶⁰

A pozsonyi paloták mellett a legjelentősebb, legnevezetesebb kastélyok Nyugat-Magyarországon és Pozsony környékén találhatók.

Utazóink szinte kivétel nélkül mindannyian ellátogattak *Eszterházára* (Fertőd-re), Esterházy Fényes Miklós⁶⁶¹ kastélyába, amelyet a kortársak Versailles-hoz hasonlítanak. Pozsonyból egy óra alatt lehet ideérni. Itt minden megtalálható, amely a szépitést és a természet megváltoztatását szolgálja — vallja Risbeck, és ő is Versailles-hoz hasonlítja. Nem nagyon érti, hogy miért a Fertő tó környékén lévő mocsaras vidéken épült a kastély, ahol a levegő nagyon egészségtelen. Véleménye szerint Esterházy herceg is ahelyett, hogy vagyonokat költ a kastélyára és a szórakozásaira, inkább lecsapolná a mocsarakat és megakadályozná, hogy az emberek a kastélytól nem messze fél állati sorban éljenek. Dutens is ellátogat Eszterházára, Risbeckkel ellentétben ő el van ragadtatva mindentől. Ezek után nézzük meg Rotenstein részletező leírását az 1780 körüli évekből a herceg kastélyáról. „Nagyon szép fasoron lehet megközelíteni: jobbra a vendégfogadót⁶⁶² pillantjuk meg, azután egy nagy házat,⁶⁶³ amely a színészeké, operaénekeseké és a zenészeké, egy pompás istállót,⁶⁶⁴ amelynek a korlátját (balluszerét) két kisebb és egy nagyobb lovas csoport díszíti, a kapu felett két váza és egy lófej van; tíz ablak hosszúságú, négyszögletes épület 100 ló számára van benne férőhely. Ezen az oldalon van még egy 17 ablak hosszúságú épület,⁶⁶⁵ amely a testőrségé; (107. kép) a kert másik oldalán egy ugyanilyen épület áll. Végül következik a nagy kastélyépület, (108. kép) amelynek mind a két oldalán, a kert felé 28 vasrács és két kapu van, ahol örök állnak. Ez a kastély a franciaországi Versailles-ra nagyon hasonlít, csak nem olyan nagy; a kert felé van egy kiugró 11 ablakos épületrész, (109. kép) amelynek közepén van a pompás díszterem, 3 hosszúkás és 3 ovális ablakkal; azután két kissé beljebb épített épületrész következik két kis toronnyal; mindkettő 3-3 ablak szélességű, tehát a corps de logis 21 ablakos; a hosszanti szárny 23 ablakos; a corps de logis-n fölül látható az erősen aranyozott hercegi címer, összesen hat szobor és négy váza áll a kőbábos korlátan, közülük néhány aranyozott; mind a két oldalszárnynon további 11 szobor és váza áll, középen egy nagy váza lecsüngő virágokkal, amelyeket gyerekek tartanak. A belső udvarba, amely félóval alakú, 46 félköríves kapu nyílik, amely felett a kőkorlátan 12 váza áll. Az

udvarban a szabadon álló lépcső 8 kerek, három öl magas oszlopon áll és rajta két nagy váza, 14 lanterna található, amelyet gyerekek tartanak. Az udvar felé is a corps de logis kőkorlátján hat szobor és négy váza áll. Távobabb, jobbra és balra az udvaron, a falon két kút van és az udvar közepén egy még nagyobb.

A külső szabad lépcsőről fehér márványozott és erősen aranyozott előcsarnokba lép az ember, a falakon nyolc aranyozott falikar van 64 gyertyával. Innen lép az ember a díszterembe; ez is fehér márvánnyal borított és gazdagon aranyozott; a díszítmények harci jelvények és puttók. A mennyezet freskóját egy olasz festő⁶⁶⁶ festette, és egy kocsin ülő istenséget ábrázol, amelyet négy ló húz, a koci felett szivárványszerű ív, amelyen az égbolt jelképei láthatók (Himmelszeichen). (110. kép) Középen öt nagy kristálycsillár lóg 74 gyertyával, 12 falikar 36 gyertyával; a négy sarokban a négy évszak fehér és arany embernagyságú szobra áll,⁶⁶⁷ rózsaszínes fehér márvány posztamenseken, arany ruházatban. (111. a, b, c, d kép) Négy nagy festményt is találunk itt, mindegyik négy öl magas és három öl széles, pompás arany keretekben; az első kép egy ruhátlan nőalakot, a babérfává változó Daphné ábrázolja; a második egy erdős tájban, egy kis magaslaton fekvő, ruhátlan nőalakot és egy férfit ábrázol, mellettük kutya és elejtett vad van; a harmadikon, két ruhátlan férfi látható a kép szélén, egy női alak lovagol a vízben, virágkoszorúkkal feldíszített fehér tehénen [sic!]; a negyediken egy ruhátlan női alak, lábánál angyalok állnak. Ebben a teremben hat nagy falitükör van, kettő közülük a két rózsaszín márványkandalló mellett, az egyik kandallón fehéres kalcedoni váza áll, erősen aranyozott bronzfüzérékkel, egy aranyozott kövekkel kirakott váza-óra barna posztamensen, két aranyozott, liliomokból álló virágfüzér, mindegyiken 3-3 gyertya; azután még két fehér kalcedoni váza, amelyeken fülek helyett két barna kígyó van. A másik kandallón ugyanennyi váza, egy óra és egy aranyozott girland-gyertyatartó áll, a további négy falitükör között négy rózsaszín márványsztal látható; mindegyiken egy-egy fél öl magas sötétkék és arany váza van elhelyezve, mellettük két sötétkék urna, középen fehér mezővel, mindezek porcelánból és a sarkokon és a széleken erősen aranyozva. A másik három asztalon szintén ugyanannyi sötétkék porcelánurna és -váza látható: ezt a 12 darabot Pompadour márkinő párizsi hagyatékából vették 1050 körmöcbányai dukátért. A teremben nyolc, vörös damasztal bevont és aranyozott karosszék, négy ugyanilyen szófa (heverő) és nyolc kartámla nélküli szék áll. A padló fehér és barna fából készült. Az egyik ajtó a balkontra nyílik, ahonnan csodálatos kilátás van a virágparterre-re és a három nagy fasorra, amely a parkerdőn vezet keresztül.”⁶⁶⁸

A díszterem leírása után először a terem jobb oldalán lévő öt, és bal oldalán lévő három szoba részletes leírása következik. A falakat mindenütt más tapéta, damaszt, olajfestés, lakkozott fatáblák borítják. A legkülönlegesebb intarziás komódok, ládák, asztalok és baldachinos ágyak állnak a szobákban. Mindenütt drága és különleges porcelánvázák, órák, készletek és szobrok találhatók.

A földszinten van a herceg és hercegné lakosztálya. „Az előcsarnokból először a Sala Terrena-ba jut az ember, amelyet nyolc négyszögletes oszlop tart; két-két oszlop között áll egy fehér, fél öl magas alabástromváza, festett virágfüzérékkel. A fehér falakra zöld és ezüst virággirlandok vannak ráfestve. A terem színezése zöld, a mennyezeten kilenc kerek freskókép⁶⁶⁹ van, amelyek mitológiai jeleneteket ábrá-

zólnak. Középen egy nagy csillár lóg, nyolc virág alakú gyertyatartóval, jobbra és balra pedig egy-egy ehhez hasonló, de kisebb. A padló fehér márvány. Négy ajtón lehet bemenni, mindegyiknek három, halvány rózsaszín márványlépcsője van, az ajtókeretek is ilyenek. A terem közepén a falon mindkét oldalon van egy-egy félköríves fülke egymással szemben, mindegyiket 15 tükörüveg borítja, a tükrök közötti fugák babérágak, alattuk egy vörös foltos márványból készült kis vízmedence, amely egy sziklás fal előtt áll; középen a tükör alatt egy természetes színűre festett porcelánsárkány, torkából vízszögár lövell ki; balra lejjebb fehér porcelán, életnagyságú hattyú a vizet a márványmedencébe köpi; jobbra nagy csiga, amelyből szintén víz jön. A fürkék mindkét oldalán van két nagy falitükör karos gyertyatartókkal; a falitükrök előtt fehér márványasztalok. Ezek közül minden másodikon hat porcelánfigura áll és egy nagy porcelán csoport; a fürkék mellett a falon posztamenseken pirosra és fehérre festett, gazdagon aranyozott kínai vázák állnak, és a terem minden sarkában egy-egy fehér márványasztalka, egy-egy nagy porcelán szoborcsoporttal.⁶⁷⁰ A terem másik oldala szimmetrikusan ugyanígy van elrendezve, csak a hattyú helyett porcelán kanalasréce és egy golya áll a medencében, ahol még porcelánbékák is vannak. „Hogy mindez milyen gyönyörű, különösen éjjel, amikor mindez meg van világítva, és a víz csobog, nem tudom elég jól leírni; nyáron itt szoktak játszani. A székek halványzöld atlással vannak behúzva és aranyozottak. Az előcsarnokban ilyenkor 36 zenész ad zenét, ilyen nagy a herceg zenekara.”⁶⁷¹ „A Sala Terrena-tól jobbra a herceg szobái következnek. Az ötödik szoba a herceg hálószobája, ebben a szobában még több értékes arany és drágakövekkel kirakott óra, különleges porcelántárgyak, csodálatos intarziás asztalok vannak, mint a másik öt szobában, ahol a különböző kincsek között 12 kerek, parasztjelenetet ábrázoló képet, egy zenélő széket és egy szicíliai és indiai achátból, a Vezúv lávájából, ametisztből és kalcedonból mozaikszerű kirakott asztalt emelek ki.” A hercegnő lakosztálya a leírás szerint három szobából áll. A hálószobát itt is baldachinos ágy és japán fekete laktáblákkal borított falak, arany mintás fekete lakkláda stb. díszítik. A herceg szobái mellett van egy kis könyvtárszoba kilenc díófaszekrényvel. A nagy könyvtár három szobában van elhelyezve, 22 000 könyv van. Az emeleten van a fegyverszoba, a sötét márványozású és aranyozott kápolna, a kupoláján freskó,⁶⁷² az oltárán Mária mennybemenetele-kép egy olasz festőtől, a kincstár, ahol a képek, különlegességek, drága ritkaságok, azok a karosszékek és ágyneműhuzatok, amelyekben a császári család tagjai ott tartózkodásukkor ültek, aludtak stb. láthatók. Rotenstein ezeken kívül megemlíti még különböző szobákat, (112 a, b, c kép) amelyekben porcelángyűjtemény, veduták és kagylóból készült szobrok vannak. A képtár⁶⁷³ a kastély mellett található, kilenc ablak hosszúságú. A kastély másik oldalán egy hasonló épület áll, ahol majd a porcelán- és tükörgyűjteményt fogják elhelyezni. A képtárban 348 nagy és kicsi festmény van. Felsorolja azokat a képeket, amelyek neki a legjobban tetszettek, azonban a festők nevét megnevezni nem tudja. Az egyik egy állatos csendélet, a másik egy női akt, akit egy férfi észrevétlenül meglep, Ádám és Éva a paradicsomban, gyümölcs csendélet, rom, tengeri kikötő, Judit Holofernes fejével stb. A kastélytól ötven lépésre a kerítés mellett van a sziklabarlang,⁶⁷⁴ ahol négy sziklaszerű fülkét színes csigákból, kagylókból, korallokból raktak ki, a fülkékben víz csobog,

a falakat nyolc részre osztották és sziklaszerűen festett festményekkel díszítették. A csillárok és falikarok is kagylókból vannak. A sziklaterem mögötti víztoronyból, amelyet lovak működtetnek, kapják a kert és a kastély szökőkútjai a vizet. A másik víztorony az 1781-ben újjáépített színészház mögött van. (113. kép)

„Az operaház⁶⁷⁵ öt ablak szélességű és kilenc ablak hosszúságú; egy nagy kiugró erkélye van, amelyet az aranyozott rács öt részre oszt, és amelyet 12 kerek oszlop támaszt alá. Az épület felső része feletti kőkorlát sarkain két-két gyermek virágfüzért tart és két váza áll szintén virágfüzerekkel; középen egy kiemelt részen három gyermek van, az egyik dobol, a másik kettő trombitál, körülöttük hangszerek fekszenek. A bejárat a kertből van. A teremben 600 személy számára 24 pad van.”⁶⁷⁶ A részletes leírás természetesen folytatódik. A földszinti padokon kívül, az emleten páholyok vannak, köztük a hercegi páholy. Márványozott oszlopok tartják a páholyokat és a párkányokat. Arany, rózsaszín, halványzöld, fehér és piros színekben játszik az épület belseje. Falitükrök, girland gyertyatartók és a falikarok emelik a belső tér pompáját. A mennyezet freskója mitológiai isteneket ábrázol. (114. kép)

A színészek háza mögött áll a nagy kínai táncterem,⁶⁷⁷ amelynek belső kiképzése teljesen kínai módon történt. (115. kép) Virágfüzerek, kis tükrökből álló falitükrök, festett pagodák, csöngettyűk, zöldre lakkozott oszlopok és csillárok a szokásos tartozékai a kínai módra berendezett helyiségeknek. De ebben a teremben van még három zöldre lakkozott, kínai módra csöngettyűkkel díszített teaház (Lusthaus), a középsőn, amelyik a legnagyobb, egy napernyős kínai ül. Itt pihennek a bálók alatt az uraságok. „A zenészeknek külön erkélyük van, amikor bál van, a zenészeknek teljesen aranyba, ezüstbe kell öltözniök, a kínai módra csöngettyűs sárga kalapot kell a fejükön hordani. Az ablakok nem üvegezve, hanem a jó szellőztetés érdekében ezüstfállyal vannak bevonva, a terem mellett hat szoba van a játékok számára.”⁶⁷⁸ Az operaházon túl van egy kávéház is.

A csodálatos franciakertről szintén részletes leírást ad Rotenstein, ez azonban teljes terjedelmében megjelent Rapaics⁶⁷⁹ könyvében. A kastély előtt és két oldalán virágparterre-ek vannak, kőkorlátokkal, vázakkal, virágkosarakkal, szobrokkal, szökőkutakkal. A nagy parterre-et minden hónapban más virágokkal ültetik be. Három fasor szeli végig a parkot. A fasorokban is szobrok állnak, és a három fasor három térségre vezet, mindegyiken a kor divatjának megfelelő épület áll. A jobb oldalin a naptemplom⁶⁸⁰ áll falitükrökkel, márványasztalokkal berendezve, a bal oldalin a Diána-templom,⁶⁸¹ amelynek a mennyezeten Diána istennőt ábrázoló freskó van, és a középső téren Vénus- és Fortuna-templom⁶⁸² látható. Ezekon kívül a naptemplom közelében remeteség áll egy ligetben, festett, élethű faszobrok teszik érdekessé ezt a helyet. Természetesen még sok minden divatos dolog megtalálható, mint az állatkert, fasorok, angol módra kanyargó erdei utak, körhinta stb.

1772. július 12-én Zorn de Bulach Rohan herceg társaságában Eszterházára látogatott. „A kastély bejárata pompás; a tágas udvart szökőkút díszíti. A földszinti szalon boltozott. Az oszlopokat és az oldalfalakat, valamint a mennyezetet gazdagon díszítették arany és különböző színű virágfüzerekkel. Két barlang helyezkedik el egymással szemben. A csordogáló víz kellemesen mormol, és felfrissíti

a szalont; közvetlenül a kertbe és az udvarra lehet jutni. A jobbra és balra lévő lakosztályok, amelyek közül az egyik a hercegé, a másik a hercegnőé, rendkívül szépek. A két emeleti helyiség, a nagy fogadószoba a legújabb fényűzéssel készült, uralkodóhoz méltó. A herceg hozatott mindenféle párizsi különlegességet. A fő vendéglakosztályok szintén jó beosztásúak és nagyon jók. A kastély előtt a kertben hatalmas parterre, virágágyás van, amelynek a végén nagy kiterjedésű erdő található, ennek egy része a fácskóskert. Középtájon fakerítés (nyírott sövény?) vágja ketté, külön elkerített részek vannak a vaddisznók, a szarvasok és a dámvadak számára. Az erdőben utak vezetnek, és a legerősebb napsütésnél is mindig árnyékban lehet sétálni. A kastélytól három nagyon hosszú fasor vezet, amelyeknek a végén kilátóhelyek vannak. A középső végén egy harangtornyot és egy falut lehet látni. Eszterházától egy mérföldre található a Fertő tó. Hét mérföld hosszú és három széles.”⁶⁸³

„Minden utazó, akinek ideje engedi, menjen és nézze meg a szép Eszterházát, hogy magának fogalmat alkosson egy magyar mágnás gazdagságáról és ízléséről.”⁶⁸⁴ Ilyen lelkesen ír Eszterházáról Lehmann, és felhívja a figyelmet arra is, hogy az egész világ milyen sokat köszönhet Eszterházának, mert Haydn keze alól annyi kiváló muzsikus került ki.

Az ismeretlen angol utazó, aki Laval vicomte társaságában utazgatott, szintén elragadtatással ír a kastélyról az 1770-es években. „A palota csodálatos épület, nemrégén fejezték be, szép tó partján fekszik. A lakosztályok nemcsak kényelmesekek, hanem fényűzőek is, ilyen értékes bútorokat még nem láttam. A herceg lakosztályában számos ingaóra van művészi kidolgozva, a sok közül az egyiknek madárformája van, és minden órában egy dalt fütyül.”⁶⁸⁵ Ő is megemlíti a színházat, ahol operákat is játszanak, valamint a kerti nagy termet, ahol bálakat rendeznek, és kényelmes lakosztályok is találhatóak itt. „Nem messze ettől van egy másik színház a marionettek számára, nagyobb és kényelmesebb, mint sok vidéki város hasonló színháza, állíthatom, hogy Európában a legpompásabb az ilyen célra épült színházak között.”⁶⁸⁶ Látogatásukkor nem volt előadás, pedig Magyarország legjobb színészei játszottak itt. A függöny mögé benézve keresztény királyokat, császárokat és török bábokat láthattak. „A kastély kertjében egy faházhoz hasonló, hatalmas kocsis is van, amelyben mindenféle különlegesség található, ez egy kerekeken guruló szoba, amelyben kandalló, asztal, székek, több kis szekrényke és mindenféle a kényelmet szolgáló holmi megtalálható.” Esterházy herceg kocsit biztosított a számukra, amely körbevitte őket a kertben, amelyhez hasonló szépet Európában Versailles kivételével nem láttak. „A boltozatos lomblyugasok, a faszorok, lankák és a völgyek vegyesen fordulnak elő és a legkellemesebb keveréket alkotják. Ha valaki venné a fáradságot és újraolvasná Ariostonál Alcina⁶⁸⁷ elvarázsolt szigetén a kertek leírását, pontos képe lenne arról a bájos tájról, amely a kastélyt körülveszi.”⁶⁸⁸

Kevésbé lelkes Küttner ismertetése az 1790-es évek elejéről. Megemlíti a két színházat és a franciakertet, de az ő látogatásakor már az értékes bútorok és dísz tárgyak közül sok nincs a kastélyban, amely ekkor már elhagyatott. „Az egészen csak az látszik, hogy milyen sokat költöttek rá, nagyobb a pompa, mint az ízlés, nincs benne semmi nagyvonalú, a jelentősebb szobák is kicsik és nyomasz-

tóak, mivel a földdel egy magasságban vannak, mélyen és rosszul megépítve. A kertek francia stílusúak, nem túl nagy méretűek.”⁶⁸⁹

A két ismeretlen francia szerint is „a kastély szép, de nem annyira, mint amennyire híres”. Az első emeleti díszterem pompás, de a többi szobában semmi figyelemre méltót nem találnak. Kevés kép van, azok is közepesek, sok a porcelán és jelentős a herceg falióra-gyűjteménye. A nem túl díszes kertben szobrok láthatók és egy fából készült kínai házacska,⁶⁹⁰ amely egy kis teremből és négy kis kabinetből áll, az emeleten a földszinti beosztás ismétlődik. A parketta különösen szép. A színházterem⁶⁹¹ pompás és izléses, a marionettszínház⁶⁹² összeomlott. Esterházy herceg 400 lovat és 150 őrt tartott, ezeknek egy része már Kismartonban van. Véleményük szerint az Eszterházára fordított pénzt inkább Kismartonra kellett volna költeni, mert Eszterháza fekvése egészségtelen.

Townson Széchényi Ferenc gróf társaságában Nagycenkről kirándult Eszterházára 1793 májusában. „Másnap ebéd után Magyarország leggazdagabb főúranak, Esterházy hercegnek a palotájához kirándultunk. Mivel székhelyét elsősorban Kismartonban tartja, ez a nyári kastély kissé elhanyagolt, de nem is lehetne ebből kellemes lakhelyet kialakítani, mert fekvése igen hátrányos, a Fertő tó mellett a vidék sík és mocsaras. A kastély tágas és jól megépített; de a bútorzat nagy részét Kismartonba szállították az intendáns nagy keserűségére, aki megmutatta nekünk a porcelánokat, miközben panaszkodott, hogy nemsokára nem lesz mire felügyelni...” „Bevezettek egy hosszú szobába, amelyet képtárnak neveztek, többségük igen közepes volt. Az épület mögött hozzáértéssel ültetett erdőt láttam, amelyet nagyon csinos kínai pavilonokkal díszítettek. A színház kicsi, de választékos.”⁶⁹³

Rotenstein Eszterházáról Monbijou-ba ment, amely szintén Esterházynak a kastélya. „Rendkívül fényűző szobák vannak itt, különös ízléssel berendezve, és pompás a barlangterem, amelyet kagylógirlandok és alakos kövek (figurirten Steinen) díszítenek. Innen az út Nagycenk felé vezet, ahol Széchényi grófnak van szép kastélya, kertje narancsházzal.”⁶⁹⁴

A *nagycenki Széchényi-kastély*⁶⁹⁵ gyönyörű környéken fekszik, 600 fából álló hársfasor vezet a kastélyból egy kis ligetbe, ahol a remeteség áll, s amelyen bibliából vett idézet olvasható. A remeteségtől a kastélyra lehet látni.

Townson Széchényi Ferenc gróffal ment Sopronból a nagycenki birtokra. „A birtok nagy, de a kastély állapota rossz. A gróf megmutatta jelentős könyv-, térkép- és magyar éremgyűjteményét.”⁶⁹⁶ Townson Sopronból Győrbe utazva megszállt *Egyeden*⁶⁹⁷ Festetich Ignác grófnál, akinél olyan jól érezte magát, hogy három napig maradt. Majd Győrbe utazva galántai Eszterházy gróftól látogatta meg, aki hintóját Townsonnak kölcsönadta, hogy Viczay Mihály grófhhoz *Hédervárra* utazhasson. „Viczay gróf igen udvariasan fogadott hédervári kastélyában.”⁶⁹⁸ Miután vacsorára gazdagon megvendégelt, kíváncsiságomat és látogatásom legfőbb célját kielégítendő, megmutatta a nagyrészt apja által gyűjtött érdekes éremgyűjteményt, amelyet ő kiegészített. Ez a gyűjtemény gazdagságát és szépségét tekintve Magyarországon a második. A gróf birtokában kámeagyűjtemény, könyvtár és fegyvergyűjtemény van, ez utóbbiban sok régi fegyver található. Örömmel láttam, hogy az angol ízlést magáévá tette. Az volt a törekvése, hogy a mi szokásunkat követve alakítsa a növénytelepítéseket és a kert tagolását egy

német irányítása alatt, aki sokáig élt Angliában, ahol megtanulta, hogy hogyan lehet a természet táji látványát a legjobban felhasználni. Nagyon szép lovai voltak a grófnak és a mi nemzetünkéből való két lovásza. . . ”⁶⁹⁹

A *kismartoni* (Eisenstadt, Ausztria) kastély⁷⁰⁰ az Esterházy hercegek fő tartózkodási helye volt. (116/a, b kép) Közel volt Bécshez, ezért az uralkodópár és a bécsi udvar más előkelőségei is gyakran elmentek egy-egy ebédre vagy souper-ra a herceghez. Khevenhüller is járt itt többször, sajnos azonban a kastélyról nem ír semmit a naplójában. Rotenstein viszont részletes leírást ad. A kastély „négyszögletes, négy rézzel és két bádoggal fedett tornya van. Az egyik toronyban egy 175 font súlyú harang, a másikban egy kisebb harang, a harmadikban egy szépen csengő harangjáték, a negyedikben pedig egy réz víztartály van, ahova a vizet szivattyú vezeti; ez a víz táplálja a nagyterem két szökőkútját. A kastély két emelet magas, mindegyik oldalon 13 ablaka van. A kastély homlokzatán magyar királyokat ábrázoló vörösmárvány mellszobrok⁷⁰¹ láthatók. A nagyteremnek⁷⁰² hosszában kilenc ablaka van, összesen 52 (?), két emelet magas és pompásan van kifestve. Az összes magyar király, az elsőtől az utolsóig, életnagyságú alakja látható, alatta pedig az Esterházy család tagjai napjainkig, az ablakok között a herceg 18 kastélya van megörökítve; két, fehér márvány óriási nagy szobor áll a teremben, amelyek Ádámot és Évát ábrázolják, mindkettő vizet ad, amely egy vörösmárvány medencébe folyik. A szobákat mind szépen bebútorozták, többnyire régi divatú festmények és tapéták vannak mindenütt, minthogy a herceg ritkán jön ide, és mindazt, ami pompás, Eszterházára viteti.”⁷⁰³ A kastélyból hídon lehet a kertbe menni, amely a korabeli divatnak megfelelően van kiképezve. Virágparterre, szökőkút, narancsfák, kerti lakok, nyírott sövények, fasorok láthatók itt is. Egy nagy tó is van a kertben. A hercegnőnek az állatkertjében a legkülönfélébb tyúkok élnek. Kismartontól nem messze a fallal körülvett hatalmas vadaskert kis vadászkastélyából pompás kilátás nyílik a Fertő tóra.

Rotenstein 1780 körül *Darufalván* (Drassburg, Ausztria) is járt Meskó báró birtokán. A kastélyról⁷⁰⁴ nem számol be. A kert⁷⁰⁵ csodálatos, szobrok, vázák, ligetek találhatóak itt. Van egy barlang szökőkúttal. Madárházak, két vízesés és két kút teszi érdemessé a megtekintést. Egy dombon kellemes hársfaliget van, benne nyolc szobor. Magyarország legnagyobb és legvastagabb narancsfáit látja a narancsházban az utazó. Hat halastó van távolabb, mindegyikben különleges halfajta él. A pisztrángok külön tóban vannak.

A XVIII. század folyamán Pozsony környékén számos jelentős kastély épült vagy régebbi kastélyokat újjáépítettek. Pozsony és Bécs közelsége, Mária Terézia és családja gyakori pozsonyi tartózkodása hozzájárult ahhoz, hogy ezeknek a kastélyoknak a tulajdonosai igyekeztek olyan pompát kifejteni, hogy méltó legyen kastélyuk a királynő esetleges fogadására is.

Az Esterházy hercegi családnak Eszterházán és Kismartonon kívül Pozsony közvetlen közelében, *Köpcsényben* (Kittsee, Bama) is volt pompás kastélyuk. Küchel építész 1737-es leírása a legkorábbi e kastélyról. „Bama, ahol a fiatal Esterházy mint a császári hadsereg fiatal ezredese új kis kastélyt⁷⁰⁶ építtetett, kétemeletes, egészen egyszerű kívülről, de jó ízlésű, a fölépcsőháza megegyezik Őfőhercegségének a bécsi alsérgassei kerti házában⁷⁰⁷ lévővel. A nagyterem na-

gyon szép, magas márványpilaszterekkel és két kandallóval díszített, a kettős ablakok egészen franciásak, a díszítésről és a szimmetriáról sem feledkeztek meg, nem túlzóan pompás, hanem belül inkább sima, a legújabb divat szerint díszítve, csak kár hogy ez az épület itt áll.”⁷⁰⁸ (117., 118. kép)

Esterházy Miklós herceg rendszeresen vendégül látta Köpcsényben a királyi családot. Az Esterházy-kastélyt „falak, négy bástya és árok veszi körül, olyan, mint egy erődítmény. A kastély szobái is szépek, különösen a középső nagyterem,⁷⁰⁹ itt nyolc festmény látható, amelyek az előző herceg, Esterházy Antal által tartott vadászatokat ábrázolják. Két életnagyságú portré van még a teremben, az egyik a mostani herceget, Miklóst, tábornagy egyenruhában, aranygyapjas renddel ábrázolja, a másikon a hercegné látható. A szobák közül különösen a japán tapétával bevont szoba tetszett nekem, a tapétára életnagyságú alakok voltak festve. Csodálatos kilátás nyílik a síkságon elhelyezkedő kastélyból a pozsonyi várra és a négysoros, kikövezett hársfasoron keresztül a háromnegyed órányira lévő Dunára.”⁷¹⁰ Rotensteinen kívül Khevenhüller is többször megfordult Köpcsényben, de a kastélyt nem ismerteti.

Az Esterházyak grófi ágának tulajdonában volt a cseklészi kastély és a hozzá tartozó birtok. Eszterházy Ferenc kancellár is többször vendégül látta a királyi udvart. *Cseklészen* (Lanschitz, Bernolákovó) a kastély⁷¹¹ és a kert szépsége és pompája olyan hírnévre tett szert, hogy az utazók Eszterházához hasonlítják. A cseklészi kastélyt már 1731-ben Keyssler is megemlíti, de részletesebben nem ír róla. Le Roy de Lozembrune 1778-ban kiadott kis könyvében ismerteti a cseklészi együttest. Ez a levelekből álló kis mű tulajdonképpen a kert és a létrehozója dicsőítését szolgálja. Filozófiai elmélkedésekkel megtűzdelt, gyakran fellengzős, allegorikus írás, amelyből nehéz kihámozni azt, ami bennünket elsősorban érdekel. Esterházy Ferenc grófnak,⁷¹² a kastély akkori tulajdonosának ajánlja a kis kötetet. Júniusban töltött itt Lozembrune nyolc napot. „Ceklész az ízlés és az egyszerűség temploma.” Így foglalja össze véleményét a kastélyról és a kertről. Megérkezése után rögtön körbejárja a kastélyt. Mindenütt nagy mesterek festményei és metszetei vannak. A könyvtárban főleg filozófiai és történelmi könyvek találhatóak, fontos személyiségek portréi állnak itt. A gróf dolgozószobáját is megtekinti. A kert nagy kiterjedésű, jól megtervezett. A fasorok egy „szalonba” vezetnek, ahol a bejárattal szemben óriási tükör van, amely visszatükrözi az odavezető utakat, olyanformán, hogy az ember azt hiszi, hogy egy másik kertet lát. A kastélytól fél mérföldre kör alakban sűrűn ültetett fáktól körülvéve áll a „Belveder”,⁷¹³ egy szabályos kis épület, amely másik kastély lehetne. Az épület körül az utak labirintust alkotnak, olyan sűrű a fák lombja, hogy még a déli nap sem tud behatolni, és csak két ember fér el egy-egy úton. Kis házak vannak elhelyezve itt úgy, hogy az egyikőtől a másikat nem lehet látni, ezekben ritka és különleges állatok élnek. A „Belveder” egy nagy térségen van, csodálatos a kilátás innen, az épület mögött emelkednek a Kárpátok hegycsúcsai. A Belvederben fiatal nőket ábrázoló képek vannak. Nemzeti kosztümbbe öltözött spanyol, örmény, moszkvai, olasz és francia lányok láthatók a képeken.

Rotenstein is megemlíti ezeket a képeket 1781-es leírásában. A 16 olajfestményt Esterházy gróf⁷¹⁴ Péterváron vásárolta Pierre Rotary⁷¹⁵ gróftól. Rotenstein leírja,

hogyan ez a kerti lak hat szobából áll, a szobák a szokásos fényűzéssel vannak berendezve. Lozembrune a Belvederből az állatkertbe megy, ahol főleg „kétlábú” állatok, tehát madárfélék vannak. Rotenstein leírja, hogy van itt galambház, tíz szökőkút, ketrecek, amelyekben gyöngytyúk, indiai darvak, fehér pávák, afrikai ludak, récék, hattyúk és más madarak élnek. A következő kerti épület, amit Lozembrune meglelt, a „Belizár”⁷¹⁶ volt. A ház bejáratán a következő felirat olvasható: „Fata volentem ducunt, nolentem trahunt.” (A sors kegyes tanító, semmit sem odáz el.) A remeteségen olvasható feliratot az ismeretlen angol utazó is feljegyezte. A ház egy szobából és egy konyhából áll, néhány fonott szék, egy heverő és egy asztal a bútorzata. A két ablak közül az egyik az erdőre, a másik egy kis veteményeskertre néz. Rotenstein leír egy itt látott olajfestményt is, amely a koporsón ülő Saturnust ábrázolja. Sőt, Rotenstein ittjártakor ebben a szobában őrizték a gróf Szent István- és aranygyapjas rendjelét. Rotenstein szerint ez a kis ház a remeteség. A Belizár körül mindenféle testgyakorlásra szolgáló eszközök és játékok vannak. Pl. körhinta és szerencsekerék is. De folytassuk a kert megleltetését Lozembrune társaságában. A „parade Valt” megleltetése volt a következő programja. A parkerdőben négy fasor vezet. Az egyik egy nagy zöld réten végződik, ez a rét a kastély lábánál van és az épület egész homlokzatát lehet látni, a második fasoron egy szőlővel borított domboldalra lehet látni, ahol a házak felkapaszkodnak a hegyre. A harmadik fasor végén egy óriási rétre lehet látni, a negyedik végén pedig egy japán ház áll. A díszerdőben Rotenstein szerint nagyon sok nyírt fasor van, és az egész erdő tele van a legkülönbözőbb vadakkal. Lozembrune egy másik erdőben, ahol sok pad áll a sétálók rendelkezésére, egy újabb kerti házikóra bukkan, ahol kísérője szerint „egyiptomiak”, azaz cigányok laknak, de ez nem igaz, mert ez is egy kis pihenő szalon, remeteség. Cseklész egyik fő látványossága a Kalipszó szigete. Khevenhüller is megemlíti a naplójában, hogy amikor 1764-ben a császári pár itt járt, a gyönyörű erdő megleltetése után elmentek a Kalipszó szigetre, amely tulajdonképpen egy, a Dunába benyúló földnyelv, de az ember teljesen úgy érzi, mintha szigeten lenne. Lozembrune leírja, hogy az erdőben egy csillag alakú térhez érnek, ahonnan nyolc elég rövid fasor egy széles folyóhoz vezet és mivel a folyó túlsó partja nem látszik, az ember úgy érzi, mintha tenger venné körül. Csónakokba szállnak és egy kis patakig mennek, amely az erdő keleti oldalán folyik. Itt egy kínai teaház van, különleges vízimadarak vannak körülötte. Az erdőben egy igazi remetenő is él, egy árva gyerekkel és egy kutyával. Természetesen őt is megleltogatják, és a társaság egyik hölgytagja beszélget vele, és meggyőződik arról, hogy valóban alázatos és áhítatos, őszinte személyről van szó. A parkban van egy kilátó is, melyet terasz formájában egy régi vár vagy királyi ház romjaira építettek, ahova lépcső vezet fel és ahonnan gyönyörű a kilátás.

A kert ismertetése⁷¹⁷ után következnek a kastély 1781-es leírása Rotensteintől. „A kastély nagyon szép és pompásan megépített, három tornyát aranyozott réztető fedti, középen nagy erkélye és zöldre festett vaskorlátjai vannak. (119., 120., 121. kép) Jóllehet a kastély nem nagy, de szobái rendkívül szépek és kellemesek, amelyeket művészi festmények (különösen Pétervár vedutái, Peterhof, Carszkoje-Szelo és Oranienbaum cári kastélyainak látképei stb.), sok kínai és más porcelán, rendkívül értékes tapéták díszítenek. A díszterem mennyezetét freskó⁷¹⁸ díszíti, és

a legdrágább angol papírtapétákkal vannak bevonva a falai. Mellette van egy szoba, amelyben 18 pétervári városrészletet ábrázoló olajfestmény található és az e mellett lévőben nyolc gyönyörű festmény van. Ebből a szobából, a kerteken keresztül gyönyörű kilátás nyílik Pozsonyra.”⁷¹⁹ Van egy szoba 67 állatot ábrázoló olajfestménnyel, egy másikban 27 angol rézmetszet látható, egy harmadikat csiszolt, török mogyorófával burkolták. A földszinti sala terrenában biliárdozni lehet. A földszinti szobák közül az egyik indiai tapétával van bevonva, egy másiknak a mennyezetét kékre festették, és a falait 285 fehér és kék porcelán csempével burkolták, úgy, ahogy Hollandiában szokták, „afrikai módra” kifestett szoba is található itt, a falakon fák és gyümölcsök láthatók. Az egyik szobában egy kínai és három japán mozgó alak található, ezeket is Pétervárról hozta Eszterházy Miklós gróf. Fegyverszoba és egy fantasztikus porcelángyűjtemény tartoznak a láttnivalók közé. A kastélyudvar előtt egy kerek udvaron hat földszintes épület áll, 29 lámpa és sok gömbölyűre nyírt fa látható itt. Az istállók mellett az egyik épületben van a fedett lovarda. A lovardában a gróf 13 életnagyságú lovas képe látható. A többi épületben a kastély személyzete lakik.

Az ismeretlen angol utazó az 1770-es években járt Cseklészen. Ő írja: „Elhelyezkedése gyönyörűséges, kertjei túl szabályosak, de a parkban és a környéken, ahol kevésbé alkalmazták a művészet eszközeit, a természet szépségei bőséggben bontakozhatnak ki.”⁷²⁰ Seipp ellátogatott Cseklészre, de rövid ismertetése új adatokat nem tartalmaz. A kastély szép elhelyezkedését, a gyönyörű kilátást, valamint a táj jellegű kertet említi.

Királyfa v. Királyfalva (Königseiden, Král'lová pri Senci) nincs messze Cseklésztől. Nagyszombattól pedig három mérföldre van. Feller 1766-ban látogatta meg Pálffy Károly gróf⁷²¹ birtokát, mivel a kert szépségének a híre hozzá is eljutott, és érdemesnek tartotta a megtekintésre. A kastély⁷²² nagy és szép, de a kertet Magyarország legszebb kertjének tartják. Feller felsorolja a kerti létesítményeket. A „salle des festins” talán a Rotenstein által is említett kerti sala terrena lehet. Feller a versailles-ihoz hasonlítja ezt a termet, csak itt nincsenek szökőkutak. Színház, remeteség, narancsház, teknősbékató és fácános szerepelnek a felsorolásban. A labirintust megszüntették, Feller szerint a labirintusok kedvelése lassan kimegy a divatból, a schönbrunni is rossz állapotban volt már, amikor ott járt. Hosszan felsorolja azokat a különleges növényeket, amelyeket Királyfalván látott. Pl. aloé, ananász, papajolfa, indiai füge, banánfa, mimóza. Seipp is járt Királyfalván, megcsodálta a kastélyt és a kertet. (122., 123. kép)

Rotenstein a következőképpen ismerteti a kertet: „Királyfalván a gróf Pálffy-féle kastély és kert nagyon híres, az országban a legnagyobb és a legszebb. A kastély igen nagy és szép a bútorzata. A kert narancsházában 600 nagy narancsfa, 100 darab három-négy sing magas ciprus, 100 nagy oleander, 48 mirtuszfa, 1000 ananász és sok más növény díszlik. A vázás parterre-t virágok és szobrok ékesítik. Van még a kertben nyolc szökőkút, egy virágoskert, amelyben kerek templomszerű kerti épület áll, egy igen nagy üvegház, amelyet vázák és szobrok díszítenek, nagy hajtatóház, sok kertilak, egy nagy földszinti terem, amelyet indiai virágok képeivel festettek ki, benne négy tükör, mellette két szoba, tetején szobrok és vázák, továbbá nagy fasorok és magas sövények, egy nyílt kerti lak szobrokkal díszítve.

A kert mögött hatemeletes víztorony áll, amelybe szivattyú és a folyó vizétől hajtott kerék emeli a vizet. A kert közelében van a megtekintésre érdemes nagy svájci tehenészet, távolabb a fácános egy kerti lakkal.⁷²³

A Pálffy család tulajdonában volt a *vöröskői várkastély* is (Bibersburg, Červený Kameň). Pálffy Rudolf gróf kastélyát⁷²⁴ Rotenstein és Feller is megtekintette. Ez a kastély 1504-ben a Fuggereké volt Rotenstein szerint. A kastély egy magas hegyen, fenyőerdők között áll. (124. kép) A kastélyban van egy „Naturalien”-kabinet, egy arany, ezüst és selyemmel díszített szoba, egy sala terrena,⁷²⁵ sok ásvánnyal, kagylóval és csigával kirakva. Feller részletesen ír arról, hogy mit lehet a ritkaságok kabinetjében látni. Drágakő-, márvány-, kavics-, kagyló-, érem-, dohányszelence- és török pipagyűjtemény mellett olyan különlegességek is vannak, mint pl. elefántagyar, korallszobrok, kígyóbőr, egy repülő hal szárnya, bronz-, réz- és elefántcsontidolok, teknősbéka teknője, egy fadarab, amelyet egy megölt szarvas gyomrában találtak. A fegyvergyűjteményt is megnézte Feller, ahol mindenféle fegyverek, páncélingek és teljesen felvértezett szobrok álltak. Megnézte azt a szablyát, amellyel Nádasdy grófot lefejezték és azt a láncot, amellyel a törökök Pálffy grófot megbilincseltek. A vöröskői kastély pincéi három emelet mélyek⁷²⁶ és a kútja 92 öl mély. A kastély udvarán szökőkút⁷²⁷ van, a víz egy szarvasból (Pálffyak címerállata) folyik. Rotenstein leírja még, hogy a kapu felett függ egy kis hajó, kicsinyített mása annak, amelyen a gróf a török fogságból elmenekült. Gyönyörű lovarda is van a kertben. A lovak vörösmárvány jászolból esznek, a falon fehér márvány falikút. A fedett lovardában a grófok lovas képei láthatók. Feller is megnézte a gróf híres lovait, és elmeséli, hogy amikor a lovak esznek, ütik a dobot és fújják a trombitákat, hogy a lovak harci kedvét fokozzák.

Feller 1766 decemberében ellátogatott Gácsra (Halič) a Förgách-kastélyba.⁷²⁸ A kastély berendezése nagyon szép. A grófnő lakosztályában egy királynő is lakhatna. A kályhák olyanok, mint a szobrok. Fehér földből készültek, erősen lakkozottak. Az egyik ilyen kályha Confuciuszt,⁷²⁹ a kínai filozófust ábrázolja, a többi szirén, török, mór stb. formájú. Arany és ezüst szálakat gombolyító gépeket is látott Feller a grófnál.

Magyarbélien (Velký Biel) a Batthyány család kastélyát⁷³⁰ Rotenstein írja le. Az épületnek négy kupolája, kariatidák által alátámasztott nagy díszterme,⁷³¹ sok szobája és egy kápolnája van. Jenő herceg (Savoyai?) csatáit ábrázoló festmények is láthatók a kastélyban. A hálószobát aranymintás vörös damasztal vonták be, az ágyat is ilyen huzat borítja. A kastélytól nem messze van egy kerti lak, ahonnan remek kilátás nyílik Cseklészre.

Ivánkán (Ivánka pri Dunaji) a Grassalkovich-kastélyt⁷³² látogatta meg Rotenstein. „A kastély szép — írja —, 15 ablak hosszúságú és kétemelet magas épület; két emelet magas díszterme van, angol tapétával tapétázták ki ízlésesen, egyes szobák miniatűr festményekkel, mások selyemtapétával vagy kínai papírtapétával vannak díszítve; az egyik szobában a falakon lévő posztamenseken kínai pagodák állnak, az asztalok tele vannak porcelánvázákkal, -szobrokkal és -szoborcsoportokkal, természetes színűre festett porcelánvirágok vannak itt is, ott is a szobrok között; a kápolna is szép. A kert a kastélynál nagyon kellemes látványt nyújt, először egy nagy vázás parterre látható virágokkal és 94 narancsfával, amelyek

közül 24 egészen válogatott darab; a narancsfák között számos indiai és amerikai növény áll; van itt két nyitott kerti terem (lugas), sok gesztenyefasor és szobor. A kert közepén folyik a Dunának egy kis ága, amelyen keresztül kis híd vezet, innen fason kupolás kerti lakhoz jutunk, majd a hollandiai házhoz, ahol a falakat hajózási jelenetekkel festették ki. A legkülönbébb építésű török, angol hajók és velencei gondolák vannak a vízen, amelyekre fel lehet szállni és hajókázni. Nem messze onnan van a körhinta, céllövés madárra, hinta és más kellemes dolgok. A kastélyt előlről szép vaskerítés veszi körül. Innen indul a háromszoros fasor az állatkertbe, amely tele van vadakkal. Itt található a nagy kerti ház, amelyben a nagyterem kínai módra van kifestve, és több kellemes szobája van; a remetességben a grófnő remeteként lefestve található.”⁷³³

Seipp is felsorolja az ivánkai kertben látható számos építményt.

Az *illésfalvi* (Ilišovce) nyári kastélyról,⁷³⁴ a sans-souci-ról is van egy rövid leírásunk Sztáray Mihály gróftól.⁷³⁵ A szerző dicséri azt, aki jó termőhelyé alakította ezt a sovány vidéket. Halastavak, pázsit, kertek gyümölcsfákkal vannak mindenütt. Sűrű fenyőerdő veszi körül a kastélyt. „... környékes helyetskén egy-néhány szép rendbe kaptolt szobákból álló kis lakóház, mely négy szegletre, négy házikókkal környülvétetik. Vendégeknek és udvari tselédeknek lakására való, az belső ékesítése kevés költségű, nagy dicséretére válik Gazdájának.” Innen jobbra egy hollandiai ház áll, a havasokra néz, balra egy másik épület, amelynek közepén van a „palota”, ahol a jobbágyok pihennek és szórakoznak. Az erdőben játszótér, ahol „forgótábla, amelyen fából készült lovakon dárdával, pisztollyal és lánczokkal készített fők vitetődnek”. Nyilván körhintáról van itt szó. Egy gyönyörű völgyben „zarándokság” (remeteség) áll. A házikót kívülről faháncs borítja, a falakat belül favesszőből fonták, egyszerű fából faragott eszközöket találunk a szobában. A remetességhez „csigás utcácska” (labirintus) vezet. Négyszögletes, magas fenyőfákkal körülvett dombon, tíz oszlopon álló templom látható, ez a Parnasszus.

Rotenstein 1784-ben a Csallóközben utazott és sorra látogatta a főúri kastélyokat.

Batthyány kardinális és primás háza⁷³⁶ *Püspökiben* (Pischdorf, Podunajskë Biskupice), „egyemeletes, szép szobái vidékiesen vannak berendezve, díszkert gesztenyefasorokkal és szobrokkal is tartozik hozzá. Távolabb a faluban az Ormosdi család kastélya⁷³⁷ látható. A szobái ugyancsak földszintesek, de nagyon szépen be vannak rendezve. A kertben főként őszibarackfából nyírt lugasok vannak, a legnagyobb és legjobb fajták; hosszú szőlőlugas válogatott szőlőfélékből, egy kerek kút; a nagyon szép sziklabarlangot kagylókból, kristályokkal és ásványokkal rakták ki. Ugyanitt három állatfigura halvány rózsaszín márványtálba lövellí a vizet, a víz esése nagyon kellemes hangot ad. A hercegprimási lakóháztól a kert mögül, egyórás sétányon (fasoron) kellemes parkerdőhöz jutunk, amelynek közepén mepillanthatjuk a két emelet magas, pirosra festett tetejű kastélyt,⁷³⁸ 18 szobája van a földszinten és a két emeletet átfogó magas díszterme. A terem nagyon szép, indiai fákkal és madarakkal festették ki. Az egyik szobában négy nagy tükör van, a falakon elhelyezett posztamenseken 183 indiai és helybeli kitö-mött madár látható. A herceg [sic!] hálószobájában 13 kínai tájkép van, amelyeket

lepkékből és szép rovarokból állítottak össze. A parkerdőt különféle fasorok szelik át, a végében a Gloriettól kellemes kilátás nyílik a Dunára és Pozsony felé a szigetekre.”⁷³⁹

Eberhardtban (Malinovo) Rotenstein a Balassa—Apponyi-féle kastélyt⁷⁴⁰ nézte meg. Ennek egyik szárnyát Balassa gróf építtette. A szobákat ezüst- és aranymintás tapétával vonták be.

Innen fél óra alatt lehet *Majorházára* a báró Jeszenák család kastélyához⁷⁴¹ érni. „A kastély erdő mellett áll, amelyet, és az egész együttest száraz árok veszi körül. Az épületnek még két hosszú szárnya van, nagyon ízlésesen berendezett szobákkal és egy hatalmas, pompásan kifestett díszteremmel. Többek között igen tetszett nekem az a kis kabinet, ahol 30 hollandiai zsánerkép függ, van itt egy szép csillár, kék és zöld színű kristályokból. A szófák és karosszékek zöld atlasz huzatjára színes kínai alakokat és virágokat hímeztek. Az árok fölött cölöphíd vezet keresztül, és a hídfőnél lévő őrházakat vázák díszítik. A kastélyárok sánctalának ballusztérén 10 zenészsobor áll; a sarokbástyákban kínai ízlés szerint kifestett sala terrenák vannak. Az egész együttes félkört alkot, amelyet korlát és vázakkal díszített oszlopok kerítenek, a középről induló fasor kimegy egészen az országútig. A kastély másik oldalán a ballusztráddal és vázakkal díszített oldalszárnyak és kis lakóépületek udvart fognak közre, ahova antik ízléssel készült kapuzat vezet. Ettől jobbra rá lehet látni egy tornyos gótikus épületre, amely kellemes kontrasztot alkot a modernnel.”⁷⁴² Három fasor indul a kaputól: az egyik Pozsony felé, a másik Somorja felé, a harmadik egy emlékműhöz. A narancsházban 70 narancsfa, valamint indiai fügefák, ananász, különleges tökfélék láthatók. A kerttől balra a kávéházban mindenféle játékot lehet játszani, mellette kis kabinet és hollandiai virágoskert, az erdőben angol módra kialakított sétányok, az egyiknek a végén obeliszka áll Horatius-idézzel, a remeteségben remete szobra látható és hosszú idézet olvasható az akkor divatos Destouches írásából, játszótér, majorsági udvar, mind megtalálhatók a kertben.

„Az épület keleti oldalán sala terrenán keresztül, amely a legújabb ízlés szerint barlangszerűen, kedvesen ki van festve, két szökőkutas medence is látható itt, kilépünk a parkerdő és az angolkert felé, ahol kerek szökőkút pihenőpadokkal, távolabb egy szikla vízeséssel van. Végül is egy gloriethoz érünk és Kara Mustafa síremlékéhez.”⁷⁴³ A felsorolás tovább folytatódik, labirintus, vadaskert, remeteség, körhinta és madárjáték, színház, fácánoskert kerti lakkal, csillagalakban szétfutó fasorokkal minden megtalálható itt. „A kerti lak emeleti termének falait virágokkal átszőtt rácsozattal festették ki, alul van a kagylókkal, lépcsőkkel, kristályokkal és tükrökkel díszített barlang.”

A Csallóközben megemlíti Rotenstein a Jeszenák család másik kastélyát *Békén*. A kastélyt,⁷⁴⁴ felirata szerint, báró Jeszenák Pál építtette 1744-ben. *Szentantalon*⁷⁴⁵ az Apponyiaknak, *Kisszarván* az Illésházyaknak⁷⁴⁶ és *Sülyön* a Zichyeknek⁷⁴⁷ van kastélyuk.

„*Bár* (Baar, Horný Bar) gróf Amadé⁷⁴⁸ és családja tulajdonában lévő hely — írja —, ahol gróf Amadénak igen öreg, de azért tágas kastélya van. Nem messze van onnan *Bős* (Gabčikovo),⁷⁴⁹ ahol az Amadé grófoknak még egy kastélyuk van, amelynek az építése azonban még nem fejeződött be teljesen.” ... „Útközben

láttam egy kis szigetet, amelyet a Duna egyik ága körül fog. „Wolfsrüsel”-nek⁷⁵⁰ hívják és a gróf Pálffy család tulajdona. Az egész sziget erdőt alkot, a közepén lévő térről induló négy fason ki lehet tekinteni. Több mint 300 vaddisznót táplálnak itt, őzek és gyöngytyúk is vannak, tehát a vadászathoz ennél kellemesebb helyet nehezen lehetne találni.”⁷⁵¹

A Pozsony környéki kis város *Szenc* (Wärtberg, Senec) Eszterházy-kastélyáról⁷⁵² Khevenhüller tesz említést naplójában. „A császárnő 1764 júliusában Pozsonyból Szencre utazott, a magyar kancellárnak másik birtokára, akinek a kastélyát saját beleegyezésére és részben anyagi hozzájárulásával árvaházzá alakították, ahol a fiatalságot különféle kézművességre tanítják.”⁷⁵³ Rotenstein is megemlíti a kastélyt, 1784-ben az ő látogatásakor már újra a gróf használta. „Eszterházy gróf itteni háza nagyon bájosan berendezett, a mellette lévő gyümölcsöskertben az összes létező franciaországi és németalföldi gyümölcsfa megtalálható. . . . Nem messze ettől a mezővárostól helyezkedik el a grófnak hatalmas erdeje, számos fasorral, tele őzekkel és nyulakkal, itt látható egy oszlopos kis épület, úgy alakították ki, hogy romhoz hasonlítson, igen tetszetős.”⁷⁵⁴

Tallós (Tomašikovo) kastélyáról⁷⁵⁵ is Khevenhüllertől értesülünk 1764 szeptemberében. „Korán reggel a császárnő Tallósba utazott, hogy megtekintse a magyar kancellár birtokát, aki az újonnan alapított *impensis publicis* árvaház számára a néhány évvel ezelőtt javított kastélyát átadta, és utána egy óra múlva Királyfára jött.”⁷⁵⁶

Zólyomban (Altsohl, Zvolen) csak Rotenstein járt. Megnézte a régi várat, ahol Mátyás király idejéből még áll egy omladozó terem. A vár jelenleg az Eszterházyaké — írja —, akik a vár egy részét szépen rendbehozták. (125. kép) Az egyik teremben, vászonra festett életnagyságú olajképen Dávid király életéből vett jelenetek, a mennyezetten pedig a magyar királyok képmásai láthatók.⁷⁵⁷ Fegyverszoba és pipagyűjtemény van még a kastélyban. A többi szobát az Esterházy család portréi díszítik.

Krasznahorka (Krásna Hôrka) az Andrassy család birtoka. Feller járt a már-ványsziklára épült várban.⁷⁵⁸ Az ott található festmények és feliratok a magyar főurak 24 évvel korábbi egyszerűbb életéről tanúskodnak. Nincs itt sem fényűzés, sem pompa. (126. kép) A gróf gazdag könyvtárában néhány francia könyv is található.

Townson 1793 nyarán Nyitráról Nagyszombatra utazva *Galgócon* (Freistadt, Hlohovec) töltött egy éjszakát és másnap felkereste Erdődy grófot. „Rögtön reggeli után felmentem Erdődy grófnak, a királyság egyik első számú mánásának a kastélyába.”⁷⁵⁹ Nagyon udvariasan fogadott. . . . Meghívott, hogy töltsék egy napot vele, és megmutatta azokat az ültetéseket, amelyeket most kezdeményezett. Angol divat szerint készültek, és a fekvése úgy tűnt nekem, igen előnyös. Nagyon szépek a melegházak, és a kastélyból a kilátás elbűvölő. A gróffal és az úrnővel ebédeltem. A nagyszámú személyzet nagyon választékosan szolgált ki lapos edényekből.”⁷⁶⁰

Utazóink Magyarország nyugati vidékein kívül utazásuk folyamán ritkán említenek kastélyokat. Jennétől megtudjuk, hogy Niczky grófnak van *Budán*, a Krisztinavárosban nyári háza.⁷⁶¹ Pest közelében Lehmann *Pécelen* fordult meg, és megte-

kintette Ráday báró magánkönyvtárát.⁷⁶² Pécelről Gödöllőre látogatott, ahol a Grassalkovich-kastély⁷⁶³ áll, amelyet a herceg és felesége művészi ízléssel alakított ki. (127. kép) Feller a gödöllői kastélyt Savoyai Jenő Belvederéhez hasonlítja, melynek szépségét majdnem eléri. Feller, amikor 1767-ben itt járt, megnézte a híres ágyakat, az egyik az, amelyen holtan találták Savoyai Jenőt, a másik kettő, amelyen Mária Terézia és Ferenc császár aludt akkor, amikor 1751-ben Budáról a herceg meghívására ellátogattak Gödöllőre. Khevenhüller és felesége 1764-ben Vácról Gödöllőre utazott a kardinális és más urak társaságában. „A pompás kastély, amelyről már 1751-ben, az akkori udvari látogatáskor alkalmam volt néhány dolgot feljegyezni, azóta jóval megnagyobbítva és megszépítve látható, nem lehet azonban eléggé sajnálni, hogy ilyen hálátlan és homokos talajon fekszik, ahol a kertészet és az ismételt fölösleges költségeket okozó telepítések nagyon nehezen vezetnek sikerre.”⁷⁶⁴ „2-án a vasárnapi misét a Loreto-kápolnában⁷⁶⁵ hallgattuk meg, amelyet a kamaraelnök úr nemrégén létesített a mostani grófnő kérésére, és mellé építtetett egy kis kapucinus kolostort⁷⁶⁶ vagy rendházat.” Délután megtekintették a nagy présházat,⁷⁶⁷ este az új gyönyörű teremben⁷⁶⁸ tánc volt, utána souper. Abban a szobában⁷⁶⁹ aludtak, ahol 1751-ben az uralkodói pár lakott.

Rotenstein így ír a gödöllői kastélyről: „...hét, fehér bádoggal fedett tornya van; az erkélyt négy vörösmárvány oszlop támasztja alá; a nagytermet⁷⁷⁰ fehér márványozás és nagyon erős aranyozás díszíti; (128. kép) a többi szobát is nagyon pompásan rendezték be. A kastélykápolna⁷⁷¹ római módra készült, és négy kupolája van. (129. kép) A kertben parterrek és egy narancsház, mögötte egy dombon álló kerti lakban miniatürképek láthatók, amelyek a magyar királyokat ábrázolják. Az állatkert kb. egy órára van innen, nagyon kellemes, körülbelül három mérföld a kerülete. Nem messze onnan áll egy kapucinus kolostor, ott van a grófi síremlék,⁷⁷² a sírbolt teljesen vörösmárványból készült, vörösmárvány oszlopok is támasztják alá.”⁷⁷³ Lehmann a kastély színházáról⁷⁷⁴ is megemlékezik, ahol pesti és budai társulatok játszanak felváltva.

Buda mellett van *Promontorio*,⁷⁷⁵ ahol Savoyai Jenő építtetett kastélyt.

*Óbudára*⁷⁷⁶ Zichy grófnőhöz Khevenhüller látogatott el Gödöllőről, Migazzi kardinális társaságában.

Townsonnak barátai ajánlották, hogy tekintse meg *Tatán* Eszterházy gróf kertjét.⁷⁷⁷ A gróf császári követként ez időben Nápolyban tartózkodott. Így a szintén távol levő Bezerédy tanácsos helyett a piarista atyák vezették körbe az angol utazót a kertben. „Ez a kis hely, amely az Esterházy család tulajdonában van, megérdemli, hogy az ember néhány mérföldet tegyen azért, hogy megtekintse. A gróf kertjei csodálatosak. Legszebb díszeit alkotják a nagyszámú élő vízű források, amelyek ebben az országban igen ritkák. Felhasználásuk nem kihívó (frivol) módon történt, hanem tavakat és csatornákat alakítottak ki, amelyek mellett szomorúfűzfák nőnek, az áttetsző vízű patakok arra készítetnek, hogy pihenjünk, és a vizeket körülvevő hűvös és zöld pázsiton meditáljunk, szívesen töltene itt az ember kellemes pillanatokat egy szép barátnővel. A franciakertek inkább megfelelnek a nagyszámú és zajos társaságoknak.”⁷⁷⁸

Rotenstein a következőképpen számol be Nógrádverőcéről: „*Migazziburg* (Nógrádverőce)⁷⁷⁹ szép kastély, vadaskert mellett található, amely tele van dámva-

dakkal és más állatokkal; a díszteremben⁷⁸⁰ római módra, pompás oszlopcsarnok van, néhány szobát romok képével bájosan kifestettek. Építtetője Migazzi kardinális, Vác püspöke.⁷⁸¹

Feller utazgatásai során a *szécsényi*⁷⁸² Forgách- és a *hatvani* Grassalkovich-kastélyokat⁷⁸³ is látta. A hatvani kastély istállóit nagyon szépeknek találta, pásztor-, ló-, ökörszobrok díszítik. (130. kép)

A Pestről Gyöngyösre utazó Townson írja 1793-ban: „Az egyetlen dolog, amelyet ezen a napon megtekintésre méltónak találtam, a Grassalkovich herceg létesítménye Hatvan városában. A palota igen nagy, de elhelyezése hátrányos. Esterházy herceghez hasonlóan testőrei vannak.”⁷⁸⁴

Townson Orczy József báró birtokait is sorra látogatta, gyöngyösi kastélyában⁷⁸⁵ is megszállt „... akinek, mint minden magyar mágnásnak, nagy mennyiségű magyar öltözéke, fegyverei és a legkülönbélebb pipái vannak, valamint egy gyönyörű narancsháza”.⁷⁸⁶

Feller 1767 novemberétől 1768 márciusáig tartózkodott *Monokon* az egyik Andrassy grófnál (Istvánnál?), de a kastélyról⁷⁸⁷ vagy az ottani életről semmit sem ír. A tokaji bor készítése és a gróf kőbányái sokkal jobban érdekelték. Monokról ellátogatott *Betlérre* (Betliar) Andrassy Károly tábornokhoz. A kastélyt⁷⁸⁸ elég szépnek találta, különös stílusban épült, egy mecsethez hasonlít, a kert gondozatlan. A tábornok ásványgyűjteményét és borospincéit is megtekintette. *Dernőn* (Drnava) az Andrassyak régi, lakatlan, fából készült kastélyában⁷⁸⁹ lakott hosszabb ideig. Rotenstein Nagyszombat mellett *Krupán* (Alsókorompa, Dolná Krupa) a szép Brunswick-kastélyt⁷⁹⁰ nézte meg. A kellemes kert üvegházában 30 kávéfa van, közülük nyolc négy öl magas és sok gyümölcs terem rajtuk. Rotensteinnek a *jászói* (Jasov) premonstreieknél tett látogatását már említettem. Érdekes, hogy a híres kertről⁷⁹¹ csak annyit ír, hogy a pompás virágkertben számtalan narancsfa áll. S az épületből az állatkertre lehet látni, amelyben sok a vad és a kerti lak. Seipp megemlíti, hogy a Potoczky családnak *Vizsolyban* van a kastélya.⁷⁹²

Townson Egerből Felsőtárkányba⁷⁹³ kirándult. „Felsőtárkány helyzete elhagyatott, kellemes és romantikus, élénk folyású forrásokkal tagolt, zölddel, sűrű ligetekkel, cserjésekkel borított dombokból áll. Az előző püspök, jó ízlésű ember, építtetett itt egy bájos nyaralót, ahova, úgy mondják, gyakran kijött inkább szórakozni, mint elmélkedni. A szigorú természetű utód magának sem engedte meg, hogy élvezze a természet szépségét, bármilyen komoly is lehet az, a maga nemében. Amikor elfoglalta a püspöki széket, a finom hajlék ellen hevesen felszólalt, és igazi vandál módjára olyan mértékben leromboltatta, hogy már a helyét sem lehet felismerni. A borona és az eke a környező földdel tette egyenlővé.”⁷⁹⁴

Townson a karsztvidék barlangjainak bejárása, a Kárpátok csúcsainak megmászsása során eljutott Tornanádaskára Gyulai (Giulais) grófnő kastélyába, a Késmárktól nem túl messze lévő Nehrére (Stáržky), Horváth ispán képviselőhöz, Andrásfaluba (Ondrášovce) Pongrácz Imréhez.

*

Az erdélyi, a kelet-magyarországi és a délvidéki kastélyokról részletes tudósítást vagy leírást nem közöl egyetlen utazó sem. Előfordul, hogy megemlítenek egy-egy kastélyt vagy kertet. Így például Feller *Déván* (Déva) Haller grófnő kastélyában⁷⁹⁵ szállt meg, és a bájos kertben áhítatosságot tartott. (131. kép) *Károlyvárosban* (Gyulafehérvár, Karlsburg, Alba Iulia) nagy meglepődésére a jezsuita kollégium⁷⁹⁶ mellett kert van. Feller szerint ezen a vidéken ez ritkaság, de Németsalföldön a kert elengedhetetlen része a kolostornak. *Alvincen* (Winzendorf, Vintul de Jos) az erdélyi püspök kastélyát⁷⁹⁷ nézte meg, amelyet Martinuzzi egy leromboltatott kolostor helyére építtetett. Zalatnán (Zlatna) egy katonatisztnél szállt meg, akinek a parkjában dámvadak élnek. Váratlanul érte, hogy Neuman asszony narancsházában aloékat, indiai és közönséges fügefákat, borsfát és szentjánoskenyérfát látott. *Besztercén* (Bistritz, Bistrița) hiába tartózkodott olyan sokáig Ybarra grófnál, a természettudományos ritkaságain kívül nem számol be a gróf házáról. Meg kell még említeni Feller *károlyi* (Nagykároly, Carei) látogatását. A Károlyi-kastélyt⁷⁹⁸ egy kicsit régiesnek tartja, de nagyon tetszik neki, különösen a szobák szépek. Ezenkívül megnézi a lovardát, a lovakat és a kerteket, amelyek nem túl fényűzőek, de jók. Lehmann említi Szóró grófnő *Lugoson* (Lugoj) lévő nyári palotáját.⁷⁹⁹ Seipp *Tasnádon* (Tășnad) a Pálffy-kastélyban⁸⁰⁰ járt. Brukenthal Sámuel meghívta Szeben közelében, *Felekben* (Freck, Avriğ) lévő szép kastélyába,⁸⁰¹ amelynek teraszáról szép kilátás nyílik, szőlőlugasok, különleges gyümölcsfák és növények által szegélyezett, labirintust alkotó utak vezetnek. Különleges, egzotikus növényeket honosított meg, például cukornádat, amelyet üvegházban termeszt, amit kívülről fűtenek, a meleget csöveken vezetik be. Jackson angol utazó is megemlíti Brukenthal angolkertjét. Jenne és Dielheim kiemeli a *Temesvár* melletti híres elnöki (kormányzói) nyári rezidenciát. „Bassa brunn”-nak hívják a külvárostart vagy elővárostart, ahol ez a kastély⁸⁰² áll. Az 1716-os ostrom alatt Bassa brunn parkja is elpusztult, azonban már helyreállították, csak nem olyan nagy kiterjedésű, mint azelőtt volt. A szép kerten kívül a kastély lakosztályai is gyönyörűek. A kastéllyal szemben helyezkedik el a vadaskert,⁸⁰³ amelyet az udvar használ és gondoz. Hofmannsegg is beszámol a Temesvár melletti vadas parkerdőről. „Az itteni lakosok egyetlen szórakozási helye a vadaskert, egy szép tölgyerdőske, tele fiatal friss fával, közepén csinos és tágas kastély épült, van benne egy kerek táncterem és kis mellékszobák. Ebből a középpontból több fasor is indul, melyek különböző irányokban átszelik az erdőt, kellemes sétányokat alkotva.”⁸⁰⁴

Jenne leírása szerint Eszéktől nem messze, nyugat felé van a *Valpói* (Valpovo) kastély,⁸⁰⁵ amely háromemeletes, egyenes alléi vannak, a kilátás csodálatos. A kastélyhoz vezető utat narancs- és citromfák díszítik nyáron. A parkerdőt a bécsi Augartenhez lehet hasonlítani, a kastély mellett lévő nagy park részben a bécsi Práternek az utánzata. Nyolcszögletű kerti lak, hinták, tekepályák, szarvas- és őzcsordák, vaddisznók, ménes, a csikók elkülönítve, svájci tehenészet, bivaly, sertés van itt s a konyhakertekben minden megtalálható, az üvegházakban ananász terem. Dielheim *Eszéknél* az Erdődy-kastélyt⁸⁰⁶ említi, amely állítólag a Duna és a Dráva összefolyásánál helyezkedik el. Természetes és mesterséges eszközökkel egyaránt védhető.

Hofmannsegg gyakran megfordult nemesi körökben, de sem a kastélyokról, sem a városi palotákról nem ír. Salaberry mindössze Batthyány gróf kastélyát említi meg Rajkán,⁸⁰⁷ amelyet Bécsből Budára menet látott. Megjegyzi, hogy Magyarországon szeretik az angolkerteket és a zöld ablaktáblákat (zsalugátereket).

Az utazók hírnevük alapján keresték fel az egyes kastélyokat. A császári udvari körökhöz tartozó főurak, az Esterházyak, Erdődyek, Csákyak, Grassalkovichok és Pálffyok kastélyai Bécshez közel Pozsonyban, Pozsony környékén és a Nyugat-Dunántúlon helyezkednek el. Elegendő egy Bécsből tett kirándulás a meglátogatásukra. Eszterháza annyira nevezetes, hogy megtekintését senki sem mulasztja el. Az utazók véleménye — mint láthattuk — eltérő. A szélsőségesen lelkesedő leírások mellett egyesek tanácstalanul szemlélik a kicsinek tartott, rossz levegőjű, mocsaras helyen épült kastélyt. A pompa és gazdagság alapkövetelmény a kastélyoknál, de egyes utazók fontosnak tartják az épületeknél a tágasságot, a nagy méreteket és a nagyvonalúságot. A kastélyok ismertetésénél kiemelik a különlegességeket. Ez vonatkozik a belső díszítésre éppen úgy, mint az ott elhelyezett tárgyakra, amelyek közül a legértékesebbeknek azokat tartják, amelyek a legdivatosabbak, a legújabb ízlés szerint készültek. A kínai selyemtapéták, a porcelánlapokkal díszített szobák, a lakkmunkák, a különleges faburkolatok, az arany és fehér csillogású termek vívják ki a legnagyobb csodálatot.

A kastélyokhoz tartozó kertek jelentőségét bizonyítja az a tény is, hogy egy-egy utazó olykor magáról a kastélyról nem is ír semmit, csak a kertről ad részletes ismertetést. A Rotenstein, Lozembrune, Bulach útleírásából megismert kertek színvonala a nyugat-európai kortárs kertekével megegyező. A növényzet bemutatásakor felsorolják az előforduló egzotikus és ritka növényeket. A különleges növények divatja fokozatosan terjedt el Magyarországon, s a XVIII. század második felében már nemcsak főúri kertekben találkozhatunk velük. Brukenthal, Nagyszében közelében feleki kertjében cukornádat termeszt, Feller Zalánán egy polgárasszonynál aloét is lát. A XVIII. század végén Héderváron és Tatán megjelenő angol tájkertet Townson lelkesen üdvözli.

A kastélykertek változatossága, növényfajokban való gazdagsága azért olyan szembetűnő, mert általános kertkultúra Magyarországon ebben az időben egyáltalán nincs. Feller is több alkalommal utal erre. De más utazók is megemlítik a nagy kiterjedésű, parlagon heverő termőföldeket. Ezeknek figyelembevételével különösen értékesek számunkra a minden részletre kiterjedő kertleírások.

FŐÚRI ÜNNEPSÉGEK, SZÓRAKOZÁS A VÁROSOKBAN, ÖLTÖZKÖDÉS

A XVIII. századi Magyarországon a legpompásabb ünnepeket a császári udvar látogatásai jelentették. Mária Terézia gyakori pozsonyi tartózkodása a magyar főurakat az ország fővárosába vonzotta. A magyar arisztokrácia és a császári udvar fényűző és mozgalmas életéről Khevenhüller-Metsch herceg naplója számol be részletesen. Mária Terézia (132. kép) 1744. évi pozsonyi látogatásáról így ír: „Augusztus 10-én $\frac{1}{2}$ 4-kor délután indultunk Pozsonyba. Az urak és Suite-jük vadászni mentek, s így a szokásos Compagnie-ből senki sem volt jelen, kivéve minket, a kancellárt és gróf Colloredot; a többi compendiose udvartartás nagyrészt előrement, és az ő elszállásolásuk miatt a szobaszállásmester (a Cammerfourier), valamint a szállásmester (Quartiermeister) helyettese és az udvari szállásmester (Hof-Fourier) előre küldetett. Az uraságokkal érkező hölgyeket és lovagokat, a Batthyányakat kivéve, a várban helyezték el; hasonlóan Taroucca grófort és Mr. Toussaint-t, a herceg cabinet secrétaire-jét, a többiek, így a katonai kancellária és kamara elnöke, von Harrach gróf a városban kapott szállást.

$\frac{1}{2}$ 10 körül érkezünk meg és minthogy már igen sötétedett, amikor a parthoz értünk, ott vártak az előkelő mágnások, hogy a királynőt a hajóból való kiszálláskor üdvözölhessék, ő maga rögtön kocsijába ült, és felment a várba, ahova őt az előbb említett Corteggio hatfogatú kocsikkal követte (így úgy nézett ki, mintha egy igazi bevonulás lett volna). Éppen ennek a Trainnek volt köszönhető, amely egyébként nem volt szokásos, hogy 10 óra után értünk a várba. A hölgyek a lépcsőkön a kézsókra járultak, de minthogy túl késő volt és a királynő nagyon fatigiret volt, hamarosan visszavonult és a hercegnek (133. kép) jutott az élvezet, hogy a Compagniet szórakoztassa, a soupénál is egyedül volt, s az anticamerában maradt néhány Messieurs Dames de la ville.

Egyébként Őfensége tudatta velem, hogy hétköznap 8 és 12 között magánaudenciát tart, minden vasárnap, kedden és csütörtökön nagy fogadás lesz az udvarnál, és közvetlenül az előtt nyilvános audienciára kerül sor, itt is úgy, mint Schönbrunnban en compagnie óhajtanak étkezni délben és este. Ezekhez az étkezésekhez meghívjuk rangjuk szerint a legelőkelőbbeket a rendi személyiségek közül és az ex clero regni: . . . Egyébként Őfensége engedélyezte, hogy bennünket máshová is meghívjanak ebédre és így már a megérkezésünket követő napon a nádornál⁸⁰⁸ — azután vasárnap a Judex Curiae-nál, gróf Esterházy Józsefnél, hétfőn a kancellárnál, gróf Batthyánynál⁸⁰⁹ és szerdán a kamaraelnöknél gróf Erdődynél⁸¹⁰ ebédelttem.” „Augusztus 15-én Mária mennybemenetelének nagy ünnepén, az uraságok nyilvánosan a dómba mentek és egy püspök in partibus more hungarico lovon vitte a királynő előtt ut Regi Apostolico keresztet, visszafelé is ugyanígy kísérte egészen

a visszavonulásig. A templomban a magyarok a királynő imaszéke fölé baldachint akartak függeszteni festu orientali, én azonban előtte megkérdeztem őt, és ő ezt nem akarta, s megkért, hogy mindent az itteni szokások szerint készítsünk elő és a Miasszonyunk-oltár előtt énekeljük a nagymisét.” Erdődy gróf⁸¹¹ egri püspök misézett. „A majdnem 80 éves öreg gróf Esterházy,⁸¹² a primás (134. kép) (aki korának egyik legfinomabb és legokosabb koponyája volt, most azonban már majdnem gyermeteg, és inkább olyan mint egy élő halott) behozatta magát durante officio a karosszékében a templomba; szorosan az udvari pad mellé helyezték, és az istentisztelet végéig ott maradt ülve, fején főkötővel és úgy volt prémebbe belegöngyölve, mint egy múmia. Ugyanaznap délután az udvar vecsernyére a jezsuiták⁸¹³ templomába ment délután négy órakor, és utána a templom melletti kis térségen álló oszlopnál litániát énekeltek, majd az uraságok incognito a nádorhoz mentek, akinek podagrája volt és nála tartottak gyűlést.”⁸¹⁴ Augusztus 16-án a kapucinusok templomába⁸¹⁵ mentek misére. Zichy Ferenc gróf győri püspök misézett. „A primásnak minden alkalommal kölcsön kellett adnia a zenekarát, mert a mi zenészeink Bécsben maradtak. Augusztus 18-án „újra a nádornál az incognito-ban odaérkező két uraság sub praesidio-ja alatt az előkelő magyar mágnások bevonásával üléseztek.” Augusztus 20-án, Szent István napján újra a dómba mentek, ahol Erdődy gróf egri püspök misézett, ez alkalommal a főoltárnál, és minthogy a rendes szószék túl messze volt onnan, egyet a szentélyben állítottak fel. Délben a várban Lotharingiai Ferenc anticamerájában még két asztalt állítottak fel, a nádor helyett unokaöccse, a Pozsony megyei főispán Pálffy Rudolf és Esterházy Ferenc gróf, akit „Quinquin”-nek becéztek, töltötték be a házigazda szerepét. Délután ½ 3-kor azután az udvar visszaindult Schönbrunnba, ahova 7 órakor meg is érkeztek.

Tíz évvel később, 1754. július 16-án a császári pár és kísérete meglátogatta Esterházy Miklós herceget Köpcsényben⁸¹⁶ (Kittsee), és másnap 9-kor Pozsonyba mentek. „Kiszálltak a Notre Dame-apácák eddigi szállásuk közelében felállított sátornál, majd részt vettek az onnan nem messze épült új kolostorukba⁸¹⁷ való ünnepélyes beiktatásukon, mindegyik apáca egy hölgyet kísért, a rendfőnöknő a császárnő öfenségét kézen fogva vezette, és ottmaradtak a prédikáción és a nagymise alatt is, amelyeket (minthogy a templom nem épült fel) egy kis házi kápolnában tartottak.”⁸¹⁸

„Ennél a látogatásnál a császári pár inkognitóban jött Pozsonyba. Lichtenstein hercegnél ebédeltek, majd a várba mentek, ahonnan megmutatták a gyönyörű kilátást Karolina főhercegnő főudvarmesternőjének, és az alsó kertben sétáltak, majd visszatértek Köpcsénybe. Itt a herceg az uraságoknak és az előkelő hölgyeknek nyilpuskával éjjeli céllövészetet rendezett, és nagyon kedves díjakat tűzött ki. A lövészet után soupé következett, ahonnan azonban a császárnő távolmaradt. 18-án korán a császárral és néhány hölgygel a fácánoskertbe mentünk, délben azonban Pozsonyban ebédeltünk a nádornál. ... Ebéd után az uraságok az apácák bennlakó növendékei által előadott Comédie-t, amelynek Democrite⁸¹⁹ a címe, nézték meg, és utána visszatértek Köpcsénybe, ahol a császárnő nem vett részt a soupén.”⁸²⁰

Khevenhüller legközelebbi részletes beszámolója 1764-ben készült. Július 3-án: „Reggeli után a meghatározott suite-tel, nem sokkal 11 óra után elindultunk

Pozsonyba. Elmentünk a felvonóhídig, ahol hajóra szálltunk. Az udvari hajón a következők tartózkodtak az uralkodókon, tehát mindkét őfenségén kívül, a római király, Lipót főherceg és a két idősebb lány, ezeknek a hölgyeknek a főudvarmesternők” stb. . . . „a lányom és feleségem. . . . Útközben a herceg egy ideig erősen hajtott, de a csekély szél miatt nagyon lassan vitorláztunk. Nem messze Wollfsthaltól a várakozó postakocsikba szálltunk és a főpostamester vezetése mellett nem egészen egy félórát utaztunk, amikor a régóta szokásos rendez-vous-helyre érkezünk, ahol már felállították a sátrakat. Körülbelül hat óra volt, amikor oda megérkeztünk, és a corpore összegyűlt mágnások legszebb ünnepi öltözékükben fogadtak minket. A primás,⁸²¹ (135. kép) mint rendkívül szépen beszélő ember, egy finom ünnepélyes latin nyelvű beszédet intézett őfenségeihez és a római királyhoz, akik mindhárman ugyanezen a nyelven válaszoltak, azzal a különbséggel, hogy a kezükben lévő cédulákról olvasták válaszukat, kivéve a királyt, aki avec un peu d’embarras kívülről mondta a válaszát, amelyet maga fogalmazott. Ez után következett az általános kézcsók és ünnepélyes bevonulás, ahol a császár és a császárnő, valamint a római király egyedül ültek kétlovas nyitott kocsiban vagy birocciban, a többi uraságok négyülékes, hatlovas kocsikban mentek és sötét volt már, amikor a városba értünk, valamint az eső is el kezdett esni. Az uraságokat antiquo more a lépcsőkön fogadta a Clero, és utána pontificaliter a kápolnába kísérte, ahol a Te Deumot stb. énekelték. A miséről visszatérőben a hölgyek még kézcsókra járultak, majd a császárnő visszavonult. A császár maradt a soupén a vendégekkel. Az uralkodócsalád fiatal tagjainak külön asztala volt, de ebédelni a császári párral ebédelték együtt. Ezt az asztalt 24 terítékre terítették. Három magyar főurat láttak mindig vendégül. A társaság többi tagja számára az alsó emeleten minden nap egy 30 terítéses asztal állt. Július 4-én este nagy fogadás volt; a császárnő a tükörszobában játszott, a nem privilegizált embereknek az ajtónál kellett maradniok; a császár később spectacle-ba ment, amely úgy 7 óra körül kezdődött. A császárnő ezen utazás alkalmából elhozatta az Opera buffát Bécsből, amely a néhány nappal később érkező, az ismert Bernardon impresszárió vezetése alatt működő német színházzal felváltva játszott. 5-én az országgyűlési előterjesztés napja lévén, 10 óra körül összegyűltünk a várban. A császárnő—királynő gróf Grassalkovich főlovászmester által előtte vitt királyi kard és a kereszt mögött vonult, amelyet, mint ahogy ez a magyar apostoli királlyal minden hivatalos kivonuláson és funkció végzésekor az ismert módon szokott történni, a jelenlegi diéta idején gróf Keglevich episcopo in partibus tartott, a kápolnába de Sancto Spirito nagymisére és utána a fogadószobába.”⁸²²

Mária Terézia nemigen jelent meg nyilvánosan. Csak az apácakolostorokat látogatta meg. Július 6-án államtanács volt. . . . július 7-én Mária Terézia megtekintette a Lipót főherceg által vezetett kis Exercise és Manoeuvre-t, majd a Notre Dame-apácákhoz mentek, akik rendalapítójuk ünnepét tartották. Július 8-án a császárnő in publico a székesegyházba ment, este operaelőadás volt. Július 9-én nagy fogadás volt. Minthogy a tükörszobában túl meleg volt és a hely szűk volt, így a császárnő aznap és a következő napokon mindig a fogadószobában játszott társasjátékokat, ahol a bécsi fogadásokhoz hasonlóan leemelték a baldachint, és az összes rangos embert, még az ad captandam benevolentiam az alispánokat is

beengedték.”⁸²³ 10-én Hainburgba mentek. 11-én a Notre Dame-apácákhoz mentek, ahol „a bentlakó növendékek által előadott spectacle-on két franciára lefordított piéce-t, a Clemenza di Titot és a Ninette à la court-t nézték meg, utána még egy ideig sétáltak a kolostorkertben, au retour a várhegy lábánál néhány évvel ezelőtt létesített kis kertben sétáltunk.”⁸²⁴ 12-én Khevenhüller a nádornál⁸²⁵ ebédelt. Este a császár a német színházba ment. 13-án államtanács volt, utána a császári pár, valamint József, a római király visszavonultan ebédelt. Délután a császár Cseklészbe ment. 14-én a császár bilboquet-t játszott, a császárnő Mária-völgybe⁸²⁶ ment. 15-én „in publico mentek vasárnapi istentiszteletre a ferencesekhez, in publico ebédelték, én azonban a kalocsai érseknél⁸²⁷ ebédeltem. Délután Lipót főherceg újra hadgyakorlatot tartott, amelyen egész Pozsony megjelent.”⁸²⁸ 16-án az uraságok újra Cseklészbe mentek. 17-én Khevenhüller a kamaraelnöknél, Grassalkovich grófnál ebédelt. 18-án „az udvar nagy társasággal a primásnál ebédelt, ahol azután később táncoltak a kertben.” 19-én „Elutazott a római király fiútestvérével és Albert herceggel a bányavárosokba. A főhercegnők öfenségeikkel és velünk néhányunkkal — de la suite és quelques autres distingués — a nádornál ettek, akinek most kialakított és még valóban nem teljesen befejezett kerti lakásban⁸²⁹ tegnaphoz hasonlóan estig táncoltunk.” 20-án a császárnő korán Wärtbergbe utazott. „A fiatal uraságok pedig helyben más Distraction-t választottak, megnézték — en compagnie de ma femme et moi — Pálffy grófnak a várostól egy ¾ órányira az erdőkben újonnan épült vadászházát,⁸³⁰ ahol uzsonnát kaptak, és nagy örömeikre láthatnak sok fekete vadat (vaddisznót), amelyek a nagyon közel levő Csallóközéből nagy mennyiségben jönnek.”⁸³¹ 21-én operába mentek. 22-én vasárnap lévén a jezsuitákhoz mentek misére és in publico ebédelték, majd nagy fogadás volt. 23-án visszatértek Schönbrunnba.

Ugyanebben az évben augusztusban újra hosszabb időre Pozsonyba látogatott az udvar. Augusztus 16-án indultak Bécsből, de minthogy Khevenhüller külön jött, így nem tudott olyan részletesen beszámolni az érkezési ceremóniáról. Augusztus 19-én a Trinitáriusok Szentháromság-templomába⁸³² mentek misére, majd pedig este, minthogy másnap következett a Szent István-rend ünnepe, a várkápolnába mentek „in habitu solezni”. Augusztus 20-án „A rend ünnepét a statutumnak megfelelő rítus szerint a Szent Márton-templomban tartották, ahol a lovagok ünnepi öltözetükben nem éppen a legrendesebben néztek ki, részben egyenként, részben együtt az udvarba mentek és ott ettek. A nagy előszobában, ahol a császárnő a néhány nagykeresztessel ebédelt, egy emelvényt alakítottak ki, úgy mint legutóbb Bécsben, ahonnan a császár és a többi uraság incognitóban figyelhetek. Este a császárnő a nagy fogadás helyett bált kívánt adni, hogy ezzel is signaliser la fête, így mindent gyorsan át kellett rendezni. A soupét az uraságok en famille és a hölgyekkel együtt fogyasztották el, hogy mindenféle gyengeséget és Disgusto-t elkerüljenek.”⁸³³ 21-én a császár elment vadászni, a császárnő egész nap visszavonult. 22-én a császárnő Schlosshofba ment, a kíséretében külön postakocsival utazó két hölgyet baleset érte, felborult a kocsi velük. 24-én „az egész udvar részt vett Lipót herceg ezredének zászlószentelésén a várostól nem messze lévő táborban . . . Pater Lehner prédikált zárt körben és a primás misézett a felállított sátrak között”. A hadgyakorlat után a császárnő a főhercegnőkkel visszatért

Pozsonyba. A férfiak ottmaradtak a táborban ebédelni. Khevenhüller is visszatért a városba, mert elő kellett készítenie Mária Terézia közelgő váci látogatását. „A császárnő már régen megígérte a kardinálisnak,⁸³⁴ (136. kép) hogy Pozsonyból elmegy hozzá és unokahúgának esküvőjén részt vesz; a császár ugyan mindent megtett a fölösleges kiadások megtakarítása érdekében, és az Incommodité miatt, hogy az utazás elmaradjon, minden eredmény nélkül, és így 26-ára rögzítették az utazás napját, azzal az elhatározással, hogy csak a négy idősebb uraság az elengedhetetlen személyzettel fog a folyón elutazni; én javasoltam, hogy kihasználva a szabad időt, elutaznék felső birtokaimra. A kardinális azonban nem egyezett bele, a császárnőnek is szólt, hogy mi is menjünk el hozzá és egyben a feleségem a háziasszonyi teendőket láthassa el.”

Khevenhüller és felesége először Nagyszombatba, onnan Érsekújvárra, majd Esztergomba ment. Esztergomtól nem messze a kardinális kísérete fogadta őket „a várostól és az új köfajtól nem messze rendelkezésünkre bocsátottak egy kis Chaloupe-ot, vagy vadászhajót azért, hogy a szamárhegyét és az arra vezető kellemetlen utat elkerüljük; a beszállásnál a repülőhídon keltünk át a Dunán, a túlsó parton aztán a kardinális Equipage-a várt minket, amelynek minket Vácra kellett szállítania. Ez még jó darab út volt, de a város előtt fogadott minket Őeminenciája és a Malines-i érsek, Frankenberg gróf (aki nem régen érkezett Németalföldről) és avec tous les honneurs, ágyúlövések és székhelyének parádéja közepette bevezettek a városba, ahol minket egészen közel a fő szálláshoz (Hauptquartier), a püspöki lakosztályhoz, egy szép újonnan épült kanonoki házban szállásoltak el; a kardinális úr közismert nyughatatlansága, élénksége arra készítette minket, hogy à la lueur des flambeaux körbemenjünk a városban a soupé előtt, azért, hogy megismerjük az uraságok bevonulására előkészített kivilágítást és egyebeket. Augusztus 27-én Albert herceg megérkezett és közölte, hogy előző nap 1 óra után elindult az udvar Pozsonyból, és csak másnapra várhatók. Khevenhüller azonban, ismerve a hölgyek élénkségét, jelezte, hogy szerinte előbb fognak megérkezni. Valóban, este 7 óra körül két ágyúlövést lehetett hallani, és megérkeztek az elővédelmet szolgáló hajók, valamint üzenetet is hoztak, hogy a császárnő hajója 9 óra körül fog befutni.” „Eközben megkésztették a fogadási előkészületeket, csak a kivilágítással nem igyekeztek olyan nagyon, azt vélték, hogy a souper befejezéséig még lesz rá elég idő. Amikor a kardinális a császári hajóra felszállhatott, par compliment, azt javasolta a császárnőnek, hogy menjenek azonnal rezidenciájára,⁸³⁵ amit rögtön el is fogadtak, így az uraságok és Suite-jük, à mesure, ahogy a többi hajók megérkeztek, részben a házigazda által készenlétben tartott Chaise-ken és Biroccio-kon a félig kivilágított és újonnan épült kő Diadalíven⁸³⁶ és a Hosszú utcán keresztül a püspöki városrészhez értek, a megérkező uraságokat az ügyesen előrement kardinális en habit de cérémonie és Clero-jának nagy része fogadta. 10 órakor ültek asztalhoz, ahova rajtunk, a kíséreten kívül, a házigazdával barátságban lévő és ott tartózkodó noblesse-ből és katonaságból is mindig meghívtak valakit; a császárnő szokásával ellentétben ma és még egyszer vagy kétszer par complaisance részt vett a soupén. 28-án az uraságok az udvari lakosztályuktól nyilvános kísérettel a domonkosokhoz⁸³⁷ mentek gyalog, akiknek a templomában az episcopus loci, az újonnan épülő dóm befejezéséig, a püspöki feladatokat ellátja

és részt vettek a kardinális idősebb bátyja, Gáspár lányának, Barbarának és gróf Sztáray⁸³⁸ kamarásnak az actui desponsationisán, amelyet a nagybátyja a nagymise után ünnepélyességgel megáldott, és a császárnő egy briliáns nyakékkal megajándékozta a menyasszonyt. Őfensége ez alkalommal átadott nekem egy ugyanolyan gyűrűt, amelyet a császár nevében a vőlegénynek kellett átnyújtanom. Bizonyos számú barátot a császári asztalnál láttak vendégül. Délután az alapítójáról elnevezett Althan-féle szőlőkbe mentek, ahonnan a kilátás a legszebb, és ahol az udvar kényelmére sátrakat állítottak fel, rafraichissements-okat hordtak körbe, és eközben megtekintették la manoeuvre d'un combat militaire-t, amelyet Albert, a magyarországi Délvidék lovasságának tábornoka vezetett. Eközben a kardinális mindent megrendezett az előkészített tűzijátékhoz és díszkivilágításhoz. Addig, amíg az utóbbi rendkívül jól sikerült, az első, szerencsétlenségre teljesen rosszul sült el, mert a szél túl erős volt, és a füstöt mindig a Gloriette felé fújta, ahol mi álltunk, annyira, hogy a nézők többségének ahhoz, hogy ne vakuljanak meg teljesen, időnként el kellett távolodniuk; csak a császárnőnek volt constance-ja és nem hagyta el a helyét addig, míg be nem fejeződött. 29-én a kardinális, mivel egész délelőtt a legnagyobb napsütésben a császárral körbekocsikázott, olyan erős migraine-t kapott, hogy ágyba kellett feküdnie és csak egy pillanatra tudott megjelenni este a kis combat navalnál. Eközben a császárnő a reggeli után a segédpüspök kíséretében megtekintette az újonnan létrehozott konviktust,⁸³⁹ vagy nemesi szemináriumot, ahol a fiúk ebédjén is részt vett, utána a dómépítkezést⁸⁴⁰ nézte meg. . . . Délután az ablakunk alatt libafutóverseny volt, és amikor beesteledett, a fent említett kis vízi ütközetre került sor, ugyanakkor megismételték, a közvetlenül a Duna mellett újonnan létesített sétány díszkivilágítását. 30-án délután a kardinális rendezett nekünk le plaisir d'une pêche a Dunán, és egy különösen nagy halat fogtak. Au retour bál volt és valamivel később soupé. 31-én az uraságok a de la suite tagjaival együtt korán Budára mentek, és megtekintették a palotaépületet, amely már eléggé avanciret.⁸⁴¹ . . . utána Albert hercegnél ebédeltünk, a neki kijelölt lakosztályban, amely egyébként a parancsnokok lakhelye; este visszatértünk Vácra, ahol mindkét dunai átkelés, de különösen a megismételt kivilágítással, nagyon szép volt. 1-jén mise után az udvar útnak indult, Győrben töltötték az éjszakát és másnap időben érkeztek Pozsonyba. Feleségem és én délben még Vácott ettünk, utána a kardinálissal és egynéhány más vendéggel Gödöllőre mentünk, ahol a kamaraelnök feleségénél, gróf Grassalkovichnénál töltöttük az éjszakát, férjének az országgyűlés miatt Pozsonyban kellett maradni. A pompás kastélyt, amelyről az udvar 1751-es itt tartózkodásakor már alkalmam volt néhány megjegyzést tenni, azóta igen megnagyobbították és megszüpítették.⁸⁴² . . . 2-án is ottmaradtunk, és minthogy vasárnap volt, misére is innen nem egészen egy órányira lévő Loreto-kápolnába mentünk.⁸⁴³ . . . Délután kis Goutét fogyasztottunk a kastély közelében lévő, nagysága és szépsége miatt megtekintésre érdemes présházban, utána az új magnifique teremben táncoltunk, majd soupé következett. Egyébként nem szabad elfelejtenem, hogy megemlítsem, hogy a háziasszony azt a szobát jelölte ki számunkra, ahol 13 évvel ezelőtt a legmagasabb uraságok laktak. 3-án a kardinális en compagnie Óbudára utaztunk, ahol az özvegy Zichy grófnő, született Berényi, kastélya van.”⁸⁴⁴

1764. szeptember 11-én Mária Terézia újra Pozsonyba ment a közelgő országgyűlés miatt. Szeptember 14-ére a primást és a nádort a királynő elé rendelték. Szeptember 15-én államtanács volt. Szeptember 16-án a császárnő az Irgalmas rendiekhez⁸⁴⁵ ment a vasárnapi ismentiszeletet meghallgatni. Este nagy fogadás volt. „Szeptember 17-én a császárnő korán reggel Tallóschba⁸⁴⁶ utazott . . . majd Királyfára⁸⁴⁷ jött . . . ahova a két főhercegnő velünk többiekkel nem sokkal előbb érkezett, gróf Pálffy Károlynál ebédeltünk, majd délután, egészen addig, amíg az eső el nem űzött bennünket, az utóbbi időben rendkívül megszépített és nagyméretű kertben⁸⁴⁸ sétáltunk.”⁸⁴⁹ 21-én „Az apostol ünnepét (Máté) nem nyilvános officion tartották. Délután a császárnő egy nagyon gazdag, Frenzl nevűnek a feleségét és két leányát, akik csak nemrég tagadták meg a lutheri tévtant, bérnálásra kísérte.” 23-án nyilvános vasárnapi mise volt a kapucinusoknál, majd „diné public” és fogadás. 25-én újra Királyfára mentek. 26-án „az udvar nagy része Köpcsényben ebédelt Esterházy hercegnél, ahol azután tánc volt, és tűzijátékot csináltak. Az egész kastélyt ki akarták világítani, de az erős szél a lampionok nagy részét eloltotta. 10 óra körül a soupé idején mindenki visszatért.”⁸⁵⁰ 28-án visszautaztak Bécsbe.

1766. április 12-én Albert Szász-Tescheni herceg és felesége Mária Krisztina beköltözött a pozsonyi várba, és mint Magyarország helytartója, uralkodókhöz méltó módon élt ott. Jelenlétük a magyar főnemességet is hosszabb tartózkodásra a koronázó városba vonzotta.

Khevenhüller herceg mint a császári család egyik legbensőbb barátja, 1767 februárjában feleségével együtt meglátogatta a fiatal párt, és hosszabb ideig vendégeskedett náluk. Khevenhüllernek a lánya és veje is Albert herceg udvarának tagja volt, s így a főudvarmester és felesége az ő lakosztályukban szállt meg. „Megérkezésünk után a herceg is fogadott minket is a szokásos módján, a legkedvesebben, együtt akartak velünk vacsorázni, de én tudtam, hogy Mária Krisztina másállapotban van, s egyedül szeret enni.” Február 11-én „abban a kegyben részesültünk, hogy a főhercegnőt, azután, hogy én a hercegnél tisztelegtem, aki Deshabillé-ban volt még, a hálószobában egészen familiairement meglátogattuk . . .” 20 terítékes asztalnál ebédeltek, ahol a pozsonyi noblesse-ből sokan jelen voltak. „Este az udvar a primás palotájába⁸⁵¹ ment, ahol egy több helyiségből félig kialakított teremben olasz színdarabot adott elő a Judex Curiae⁸⁵² színháza az ő szórakoztatásukra, és a fia, valamint három hajadon lánya, unokahúga és még néhány Cavaliers, valamint a háznagyok játszottak és ugyanakkor az összes Caractere en masque-ot, mint Arlequin, Pantalont etc. bemutatták, mindenki meglepetésére nagyon jól szórakoztattak.” 12-én „Az uraságokkal együtt ebédeltünk en grande compagnie, gróf Erdődy Kristófnál, és este ugyancsak együtt, részt vettünk Esterházy hercegnél⁸⁵³ a bálon és soupén, aki az irántuk való szeretetből és megbecsülésből a farsang teljes ideje alatt Pozsonyban tartózkodik.” 13-án „Délelőtt az előbb említett hercegnél voltunk imádkozni, este az udvarnál petite partie de jeu-t csináltunk, a feleségem a főhercegnővel à l'ombre-t játszott, én a herceggel au tric tracot, péntekenként az uraságok többnyire visszavonultan töltik a napot.” Khevenhüllerék február 14-én akartak visszautazni Bécsbe, de a váratlan eső és olvadás miatt nem tudtak elindulni. Tudniillik általában szánal közlekedtek a téli időszakban.

Szombaton és vasárnap szűk családi körben ebédeltek, Mária Krisztinának húst kellett ennie az állapotára való tekintettel. „Szombat esténként Concert volt az udvarnál és egy Espèce d'appartement.”

15-én vasárnap — mint általában — „vasárnaponként az udvar, a bécsi szertartásokhoz hasonlóan, amelyet mindenben normának fogadnak el, nyilvános Cor-tege-zsel a kápolnában, prédikációra és nagymisére vonult. Délben gróf Balassá-nál⁸⁵⁴ ettünk, és egy partie de jeu után herceg Esterházyhoz mentünk, ahol a főhercegnő újra egy Partie d'ombre-t csinált, eközben a herceg a házigazdával muzsikált, az első hegedűn, a második pedig egy különleges hangszeren, amelyet barytonnak neveznek, játszott. A koncert után soupéztunk utána az egész compa-gnie, amelybe mi is mindig beletartoztunk, redoute-ba ment, amely szintén bécsi módra kerül megrendezésre, és ahol az uraságok újra egy kis játékkal éjjel 1 óráig szórakoztak.” 16-án „újra nagy diné volt az udvarnál meghívottakkal és este megint csak a primás nyári palotájában voltunk, ahol a Judex Curiae említett színháza egy Opera buffát mutatott be, amelyet a herceg Esterházy híres zeneszer-zője és karmestere Handl úr és annak zenekara adott elő.” 17-én „diné familiale és a szokásos keddi bál.”⁸⁵⁵ 18-án az udvar a koronaörmél és „provinzial Comis-sairnél”, Csáky Jánosnál⁸⁵⁶ ebédelt, sajnos, az ebédlő kicsi volt, s így sok meghívott vendég nem fért el. Utána Esterházyhoz mentek, majd gyermekbál és souper volt az országbíró Pálffy Miklósnál, utána még táncoltak is. 19-én ebéd az udvarnál meghívottakkal, este bál és souper Esterházy Miklós hercegnél. 20-án Khevenhül-ler és felesége visszatért Bécsbe.

A naplóban a későbbi években sokszor szerepel még rövid tudósításként, hogy Mária Terézia Pozsonyba utazott. Legtöbbször leányát, Mária Krisztinát látogatta csak meg, s volt úgy, hogy még aznap visszament Bécsbe.

Khevenhüller naplója után nézzük meg Rotenstein leírásait a pozsonyi főurak-nál tartott nagy ünnepekről.

1767-ben a Pálffyak pozsonyi nyári palotájában,⁸⁵⁷ a gyönyörű díszteremben rendeztek pompás kínai ünnepséget. II. József német-római császár, Mária Teré-zia, Krisztina hercegnő és Albert Szász-Tescheni herceg voltak az illusztris vendé-gek. „Ötven lovag és hölgy kék sárkányokkal kifestett, sárga selyemruhában kínai módra volt felöltözve; Mária Krisztina hercegnő is közöttük volt, pompás kínai ékszerrel felékesítve. A kínai menet a szobákon keresztül a terembe vonult a két felség elé, a zenészek is kínai módra voltak öltözve; a kínai császárt, akinek arany sárkány volt a mellére hímezve, hat kínai vitte sárkányképekkel és csengettyűkkel díszített, baldachinos trónuson, azután táncoltak, majd később a souper követke-zett a kínai módra pompásan feldíszített teremben; a falakra kínai alakokat, gyümölcsöket és fákat festettek, virágfüzéretet akasztottak. A desszert az asztalon kínai tájat ábrázolt pálma-, kókusz- és banánfák között, falvakkal, kertekkel és palotákkal, minden meg volt világítva; még a Nankini porcelántornyot is felállítot-ták; micsoda pompás látvány! úgy éreztem, mintha Kínában lennék, annyira természetűen volt minden visszaadva.”⁸⁵⁸

1775. augusztus 10-én Grassalkovich gróf nyári palotájának⁸⁵⁹ kertjében vett részt Rotenstein egy pompás ünnepségen. „A kertet több mint 50 000 lámpa világította meg; egy kivilágított diadalkapu felett trombiták és dobok szóltak; a

kastélynál török zene szolt; a kastély egyik hosszú termében évi vásárt tartottak, a terem mindkét oldalán 16, virágfüzerekkel díszített kis kereskedőbódé állt, beöltözött lovakok és hölgyek voltak az árusok, Krisztina hercegnő virágáruslány-nak öltözött; Mária Terézia is jelen volt. Utána hatalmas aranyozott teremben bál volt, majd végül a souper következett.”⁸⁶⁰

Khevenhüller szerint az álarcosbálra 1775. augusztus 9-én került sor. „A koronaőr Grassalkovich gróf a milánói udvar⁸⁶¹ tiszteletére álarcosbált rendezett, amelyen a császárnő is részt vett.” Másnap 10-én a magyar kancellár Cseklészen látta vendégül a milánói uraságokat egy kerti ünnepségen.

Pozsonnyal kapcsolatban meg kell említenünk egy fontos eseményt, a királyok koronázását, amely végeredményben a legnagyobb ünnepségnek számított. Salaberry részletesen leírja II. Lipót császár Magyarország királyává koronázását 1790. november 15-én. Komoly biztonsági előkészületeket kellett tenni a koronázást megelőzően. 20 000 ember volt a város körül készenlétben, az ünnepségen pedig 6 000 gránátos vett részt, golyóra töltött fegyverrel. Ennek ellenére voltak zavargások, a tűzijáték alatt az emberek betörték a primási palota ablakait, a megdőbbsent kb. 400 vendég nem mert az ablakokhoz közeledni. A koronázás a következőképpen zajlott le: „A király lovon érkezik, a német, a magyar csapatok, a polgári őrség és a német gránátosok által alkotott sorfal között a templomhoz. (137. kép) A templommal szemközti ajtón lép ki gyalog, Szent István palástjában, az országalmát és a jogart tartva a kezében. Az utcát elárasztják a virágok, a földet nemzetiszí-nű szőnyegek borítják. Eddig a szűk utcák összezsúfolták a jelenetet. A Ferencesek terén alakul ki a legszebb látvány; a vallási pompa a katonai pompával egyesül; a sorkatonaság szabályos és katonás felvonulása éles ellentétben áll a magyar főurak felvonulásának elbájoló összevisszaságával, akik csodálatos lovaikon jönnek, mennek, repülnek minden irányban. A sorkatonák egyszerű és marcona öltözete szinte vasfüggönnyet képez valami előtt, amely sokkal impozánsabb nála, és amelyet beragyog a kócsagtollak, gyémántok, az arany, az azúrkék és a skarlátpirosnak a nap által visszaverődő fénye. A magyar lovasok szivárványt képeznek, amely bármely pillanatban eggyé olvadhat vagy szétválhat. A magyarok úgy néznek ki lovaikon, mint a mesebeli kentaurok. Érdemes jól megnézni öltözetüket, prémjeiket, cobolyprémes sapkájukat, tollforgóikat, szablyájukat, amely csillog a drágakövektől ugyanúgy, mint a lovuk hámja, arannyal és gyönggyel kihímzett csizmájukat. . . . Végül is különös ellentétet képeznek ebben a képben a primás, az érsek és a püspökök, fejükön süveggel és csodálatos dalmatikákkal beborítva. Ezek a békés aggastyánok nem valami biztosan ülnek lovukon, ezért az inasok egyszerre tartják vissza a lovakat és támogatják a gazdájukat.” (138. kép) Ezután a király a Königsbergre⁸⁶² ment. (139. kép) „Bálokkal, tűzijátékokkal, kivilágításokkal, lovagi tornákkal fejeződött be a legkülönösebb ünnepség, amelyben egy keresztény uralkodó részesülhet.”⁸⁶³

Az uralkodóház tagjai néhány alkalommal Magyarországon egy-egy más fontos városba is ellátogatnak, valamint a legmagasabb rangú főurak meghívásának is eleget téve Bécsből távolabb eső helyekre is eljutnak.

1764. július 19-én így a római király (II. József), Lipót és Albert Szász-Tescheni herceg Pozsonyból a felvidéki bányavárosokba látogatott. Khevenhüller is megem-

líti naplójában. Rotenstein részletesen ismerteti a Selmebányán tett látogatást, minthogy ő is részt vett rajta. „Windschachtnál egy nagy diadalív és két, virágfüzérrel díszített gúla állt, trombiták és dobok szóltak, itt ebédelték az uraságok. Asztalbontás után a menet a második diadalkapun keresztül a városba vonult, itt újra énekkar fogadta őket. Mindkét várkastély ágyúíj sortűzetet adtak, és a harangok szóltak, több mint 1200 fehérbe és pirosba öltözött bányász állt sorfalat mind a két oldalon; azután 60 úgynevezett bányapolgár következett, akik a fiatal polgárság legtekintélyesebb részéből álltak, lovon ültek fekete bársonyhajtókás, finom vörös ruhában, szalmasárga mellényben aranyozott gombokkal; az összes bányatanácsos fekete, selyemvirágos bányásruhában volt. A királyi társaság minden érdekességet megtekintett, és a Szentháromság-tárnába leszállt, amely 300 öl hosszú és 75 öl mély.”⁸⁶⁴ A bányában egy-egy arany- és ezüströgöt bányásztak maguknak, és latin feliratot véstek egy kőbe emlékül. Tizennégy napig tartózkodtak a bányavárosban. Amikor a társaság végül is elutazott Selmebányáról, több ezer bányász állt az úton lámpásokkal.

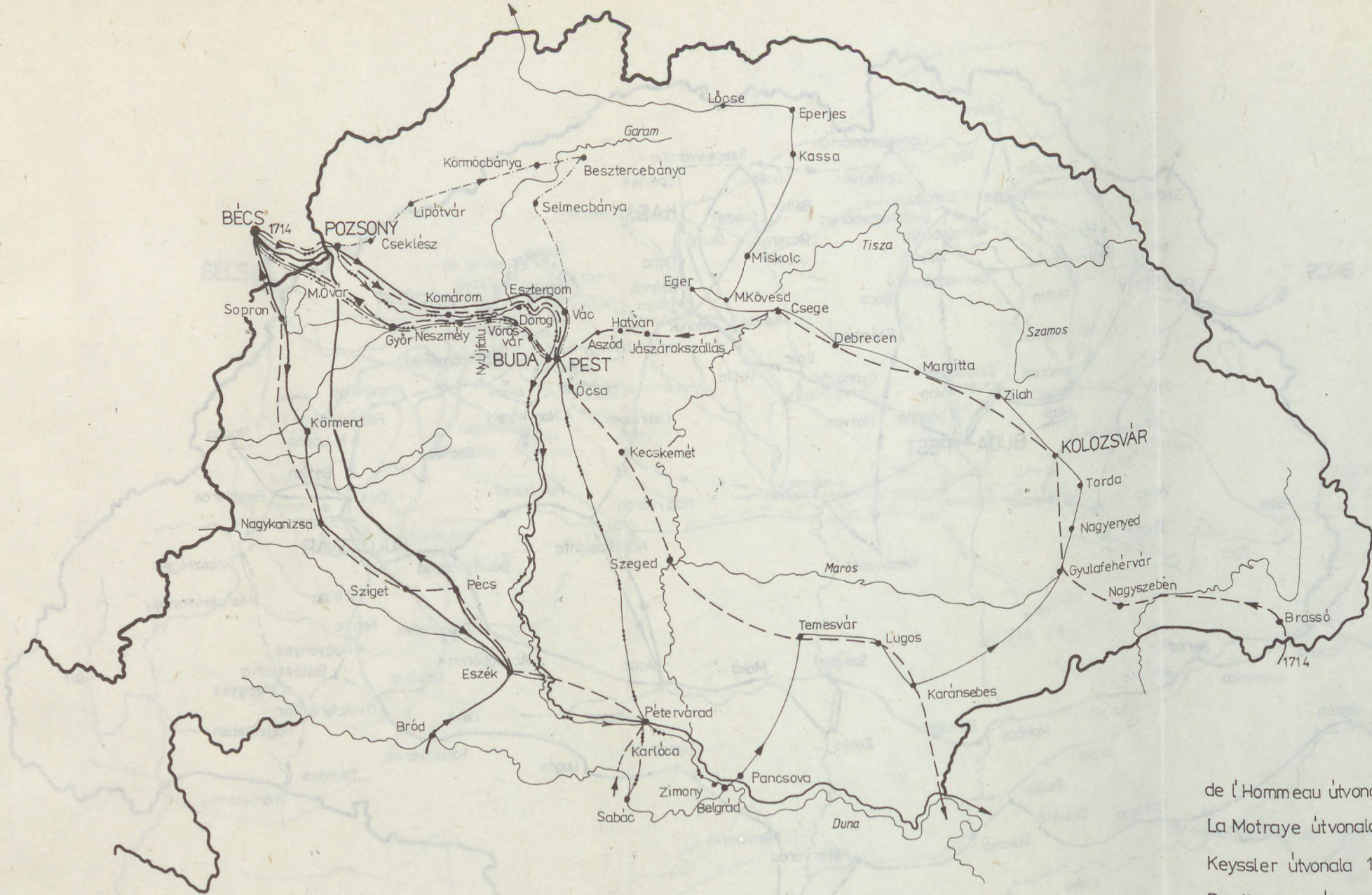
A legrangosabb magyar főurak, az Esterházyak, a Pálffyak, a Csákyak, a Batthyányak ünnepségeket rendeztek az udvar tiszteletére Pozsony környéki kastélyaikban.

Mária Krisztina hercegnő és férje, a Szász-Tescheni herceg, minden nyáron néhány hónapot töltött Cseklészen. 1766-ban az egész császári udvar itt vendégeskedett. Rotenstein leírja az ünnepségeket. „A régi fácánosban egy piros kínai házat építettek, ahonnan az udvar végignézhette a látványosságot. Dunai halászat, kínai lóverseny, famászás hollandiai módra és évi vásár volt a programon. A vásáron az árusok a legkülönbözőbb nemzetiségeknek voltak öltözve, az elárusító bódékat virággirlandok, fenyőágak és ezüstszővet díszítette; voltak itt perzsák, törökök, mórok, indiaiak, örmények, hollandok, angolok, olaszok stb., sokezer környékbeli ember összejövele volt ez. Amikor minden befejeződött és esteledett, az udvar visszament a félóránnyira lévő kastélyhoz, ahol az egész kertet, a nagy virágparterre-t és egy nagy transzparens festményt, amely fából épült, szobrokkal és vázakkal díszített olasz palotát ábrázolt, több ezer különböző színű lámpával és kristálycsillárral világítottak meg. Csodálatos zene is szólt. A parkerdőben egy órán át tartó tűzijáték volt. Végül is a pompás souper következett.”⁸⁶⁵

Khevenhüller megemlíti naplójában, hogy Mária Terézia 1766. május 13-án a születésnapját Cseklészen, a magyar kancellárnál ünnepelte meg. Lehetséges, hogy a Rotenstein által ismertetett ünnepségre akkor került sor.

1770. július 25-én Esterházy Fényes Miklós herceg meghívására Köpcsénybe ment Mária Terézia, II. József, Ferdinánd és Maximilián herceg, a Szász-Tescheni herceg, Lotharingiai Károly és Sarolta hercegnő. Délután 5 órakor indult el a társaság Pozsonyból. „A hosszú fasor elején két nagy gúla volt felállítva, amelyeket este mind a négy oldalról megvilágítottak; a fasor közepe táján, mindkét oldalon két egész ökröt sütöttek, nyolc hercegi falu jobbágyai sok bort és sört szolgáltak fel, akik paraszttaicaikkal szórakoztatták az uraságokat a fasoron végig. A fasor végén is két gúla állt; onnan a kastély bejáratáig a hercegi gránátosgárda parádézott, világoskék egyenruhában sárga hajtókával, sárga mellényben, sárga lábvédővel és bojtokkal, kb. 200 három öl magas férfi, hat huszár, hat futár, hat világos-

Utazók 1700 és 1750 között

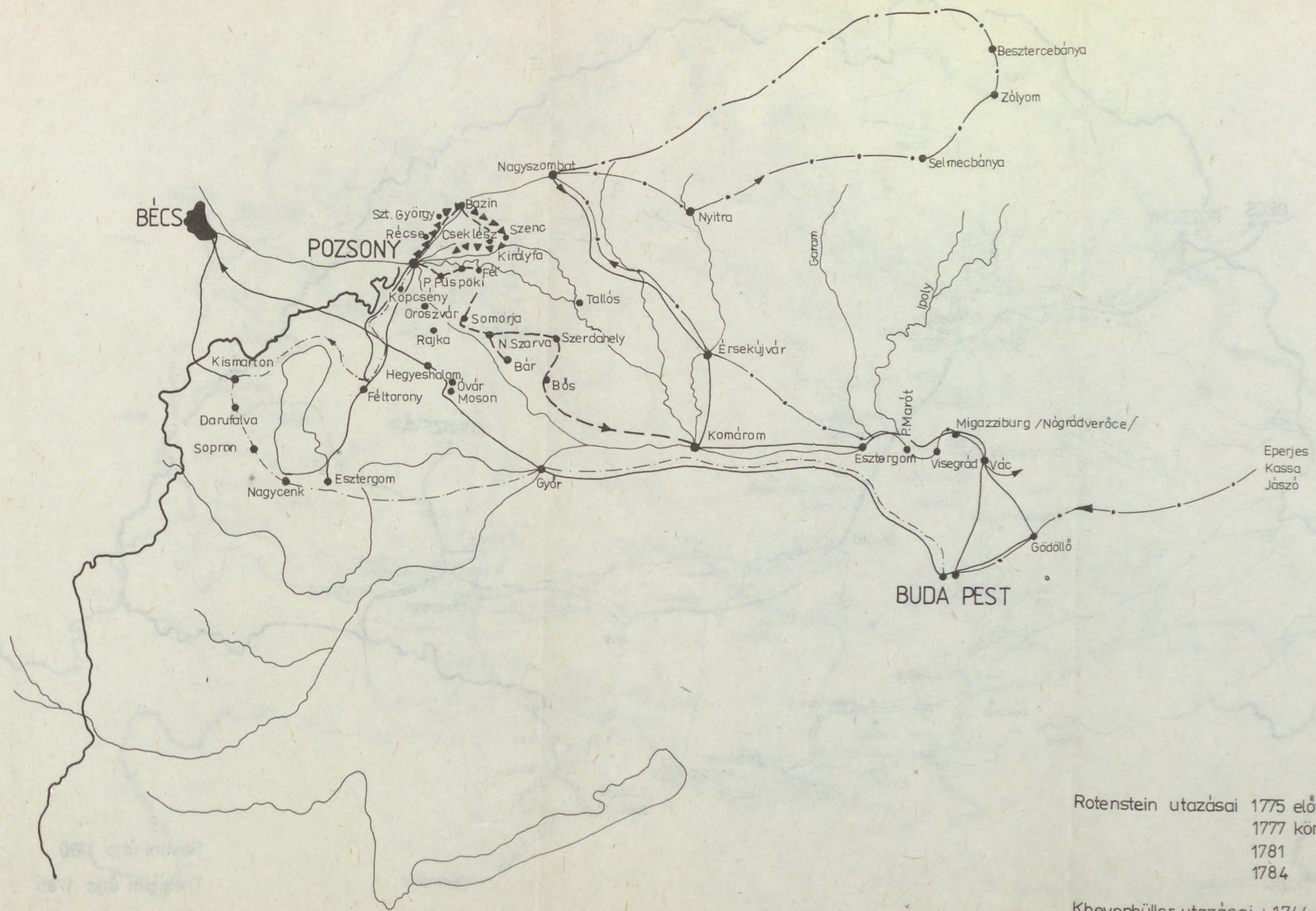

- de l'Hommeau útvonala 1704-1705-ben ———
- La Motraye útvonalai 1712, 1714-ben - - - -
- Keyssler útvonala 1731-ben - · - · -
- Bauffremont útvonala 1737-ben ·····
- Flachat útvonala 1740-ben ———

FRANÇOIS XAVIER de FELLER utazásai

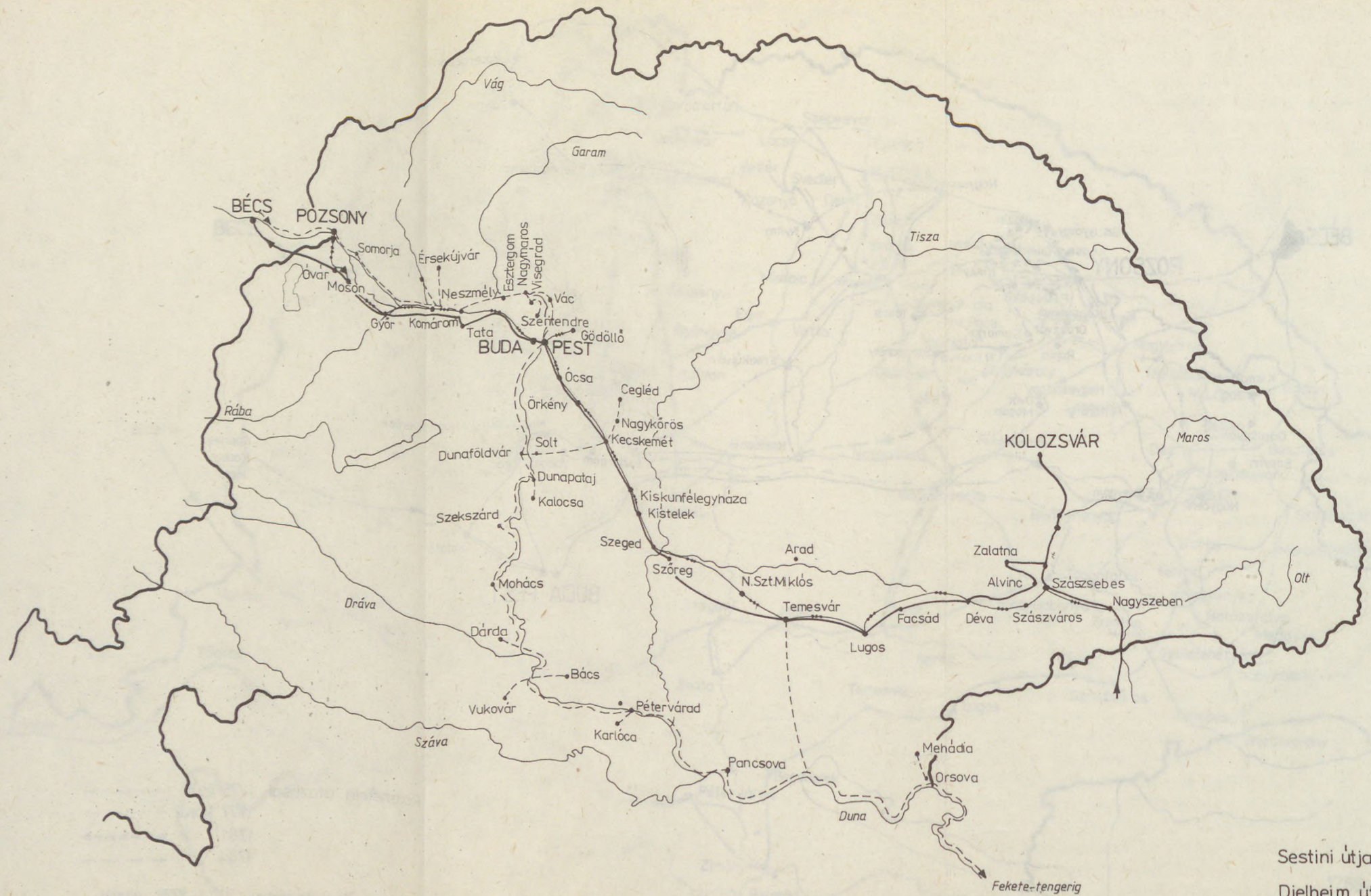
1766-1767 .....
 1768 —————
 1769 - - - - -

Rotenstein utazásai 1775 előtt — · — · —
 1777 körül - - - - -
 1781 >>>>>>
 1784 - - - - -

Khevenhüller utazásai : 1744-1776 között
 —

UTAZÓK 1780 és 1785 között

Sestini útja 1780 ———
 Dielheim útja 1785 - - - -
 Lehmann útja 1785 ·····

UTAZÓK 1785 és 1794 között

- Townson útjai 1793 ---
- Jenne útjai 1785-1786 - · - · -
- Seipp útja 1792 —
- Hofmannsegg utjai 1793-1794 * * * * *

kék, ezüsttel hímzett bársonyba öltözött apród, két portás, hat hajdú, két puska-műves és 56 szolga állt pompás gálalivrében a lépcsőig, mind a két oldalon; a lépcsőn pedig a terem ajtajáig a teljes hercegi zenekar, szám szerint 36-an, a 24 hercegi háznagy csukazöld színű egyenruhában, négyujjni széles aranydíszítéssel állt sorfalat. A nagy kapun túl mindenütt agávék és egyéb indiai növények voltak, a nagy sáncon 300 narancsfá állt; A sánc, a négy bástya obeliszkekkel, vázakkal, virággirlandokkal, sok szoborral és kapukkal volt díszítve. A felséges vendégek az egyik sarkon felállított nagy sátorból nézték az itt táborozó öt lovasezred gyakorlatozását és támadásait. Közben beesteledett, és akkor a kastély egyik oldalán lévő kis épületen, az egész sáncon, az összes virággirlandon, szobron, vázán és kapun, az erdő sétányain, a narancsfák dézsáin és a kastély földek felé néző homlokzatán több ezer zöld és fehér lámpa gyulladt ki. . . . 8 órakor megnyitották a bált a virággirlandokkal feldíszített és erősen megvilágított pompás teremben, ahova minden tisztességes ember, aki egy belépőjegyet is felmutatott, beléphetett. Az összejövetel pompás és fényes volt; 10 óra körül a trombita és az üstdob megszólalt, megadták a jelt a souper-ra. A felséges vendégek és a többi vendég, kb. 700 meghívott, a teremből az árkon és a sáncon keresztül épített hídon és lépcsőn a szabad mezőre mentek, ahol egy félkör közepén »transzparens festmény« volt, amely kínai pagodát ábrázolt pálma-, datolya- és banánfák között. Hét zöld sátor volt felállítva félkörben, és a sátrakban terített asztalok álltak, a legkisebben 30 teríték volt. A legnagyobb és legpompásabb sátor a császári vendégeknek volt fenntartva, ahol 50 személyre terített asztal állt; ahol a legnagyobb csodálatot a cukorkából nagy gonddal készített asztali feltét dísz váltotta ki, amely Julius Caesar Rómába való egyiptomi diadalbevonulását ábrázolta. Még négy asztalt terítettek meg a kastélyban; röviden: pompa, kedvesség, tömeg és bőség uralkodott mindenütt, több ezer néző tette az egészet még mozgalmasabbá. Asztalbontás után a bál újrakezdődött és fél 2-kor az udvar visszatért Pozsonyba. A bál kb. 4 óráig tartott; én is félig alva és nagyon fáradtan visszamentem Pozsonyba, az ezredek időközönként szétoszlottak.”⁸⁶⁶

Rotenstein Eszterházán öt ünnepségen vett részt. Az első ünnepséget Rohan Guéméné herceg, francia követ tiszteletére rendezték 1772-ben. Ennek eseményeit egészen röviden foglalja össze.

A második ünnepség megrendezésére a császárnő, Mária Terézia és gyermekei (Miksa, Mária Anna és Erzsébet) látogatásakor került sor. Erről Khevenhüller is megemlékezik naplójában. 1773. szeptember 1-jén „A császárnő elutazott néhány napra Esterházy herceghez Estoras-ra (Eszterházára), amelyet ezelőtt Süttörnek hívtak, és Soprontól nem messze fekszik. Az odaérkező uraságokat a legpompásabban látták vendégül az újonnan épült, nagyon szép, majdnem királyi kastélyban.”⁸⁶⁷

Nézzük Rotenstein ismertetését erről az eseményről. „Amikor Mária Terézia császárnő itt volt, a nagy fasor végén fenyőgallyakból épületet állítottak fel, ahol dobosok és trombitások zenéltek; azután egy pompás operaelőadás, majd pedig egy csodálatos souper volt a gyönyörűen megvilágított fehér és arany teremben; souper után bál következett az értékes kínai táncteremben. A császárnő és a főhercegnők a három, rácsos kínai pagodából szemlélték a termet, ahol a fehér

padokat arany bortnik szegélyezték; a jobb kéz felől eső szobában pihenhetett, játszhatott az ember, egy másik szobában szabadon enni és inni kapott, de mindenkinek jelmezben kellett megjelenni. Maximilian herceg majdnem világos reggelig mulatott az urakkal. Másnap nagy ebéd és utána koncert volt, egy zenész szólót játszott a piano-forte-n. Aznap a császárnő megnézte az egész kastélyt, a környéket a kerttel és a parkerdővel együtt; azután megint bál volt a kínai táncteremben. A harmadik napon marionettjátékot és nagy tűzijátékot rendeztek, amely több mint egy óráig tartott; amikor ez befejeződött, a néhány ezer zöld lámpával megvilágított, nagyon hosszú fasoron mentek végig, egy ovális vasráccsal körülvett térre értek, itt sok hátulról megvilágított festmény volt, az ovális teret 24 000 fehér és zöld lámpával világították meg, középen a szökőkút helyén egy teraszra nyitott templomot állítottak; kupolája oszlopon állt, a zöld kupolán egy párnára aranyozott koronát helyeztek; minden oszloppár között egy kristálycsillár volt viaszgyertyákkal, oldalt fehér ezüstanyagból függönyök lógtak, az oszlopokat virágkoszorúk fonták körül. Hogy milyen fantasztikus látványt nyújtott ez a templom a sok ezer lámpa fényénél, azt inkább elképzelni lehet, de leírni nem. Ebből a templomból nézte végig az egész udvar a díszkivilágítást, előttük a hercegi zenekar fúvósai zenéltek egy fél óráig; akkor egy megadott jelre nyolc kapuból néhány száz paraszt jött a térre dobokkal, sípokkal és zászlókkal, népi táncokat táncoltak néhány órán keresztül a templom körül, nagyon vidám látvány volt.”⁸⁶⁸

A harmadik ünnepséget Ferdinánd herceg és felesége ott tartózkodásakor tartották. Khevenhüller megemlékezik naplójában, hogy 1775. augusztus 27-én a milánóiak⁸⁶⁹ elmentek Eszterházára, és ott szombatig maradtak. Látogatásukkor Eszterházában „három estén bál volt a kínai táncteremben. Mindennap volt vagy opera-, vagy színházi előadás; a kertben sétakocsikázás 60 »Pirutschen«-en, amelyen én is részt vettem, a főhercegnek minden különlegességet megmutatták a kertben és a díszerdőben. Egyik este a nagy Márkus téren nagy tűzijátékot rendeztek; az állványzat diadalívet ábrázolt, amelyen szobrok és vázák helyezkedtek el, ezzel szemben fenyőgallyakból épített gloriett állt, amelynek oszlopait virágcsokrokkal és aranyfíttel borították be; itt helyezkedtek el az uraságok, és abban a szerencsében részesültem, hogy feleségemmel én is kaptam ott helyet. Innen gyűjtotta meg Beatrix hercegnő maga a tűzijátékot, miután ez befejeződött, egy hosszú, erősen kivilágított fasoron a már említett ovális rácsozott térre mentünk, ahol 24 000 lámpával készült a díszkivilágítás. Egyes helyeken tájképeket állítottak fel, amelyeket hátulról világítottak meg, nagyon szép látványt nyújtottak; végre a bál következett, a főherceg nagyon sokat táncolt, a felesége szintén; világospiros, arannyal gazdagon hímzett ruhát viselt, közepes termetű, hízásra hajlamos, nagyon szép és méltóságteljes úr, fehér arcbőre, piros arca és kék szeme van, felesége Beatrix hercegnő (Modenai házból való) szép barna asszony, tüzes fekete szemekkel, pompás gyémántékszert hordott, amíg itt voltak mindennap más, válogatottan szép ékszer volt rajta.”⁸⁷⁰

Jóllehet Rotenstein öt ünnepséget említ, azonban csak hármát ír le. Kaspar Risbeck is meglátogatta az Esterházy-kastélyt. Megemlíti a marionettszínházat és a kitűnő zenekart, amelyet Haydn vezet. Risbeck nagyon sajnálta, hogy nem

találkozott Haydnnal, de a művész éppen Bécsbe utazott. A színtársulatok is állandó szereplői a hercegi udvarnak.

A Laval vicomte társaságában az 1770-es években Eszterházára látogató angol utazó a fogadóban szállt meg. Esterházy herceg miután értesült ottani tartózkodásukról, néhány üveg tokaji bort, pezsgőt és öreg rajnai bort küldött nekik. A fogadóban az olasz énekesek és zenészek gyakoroltak éppen. Mária Terézia közelgő látogatására készültek, amikor operaelőadásokra került sor. Az angol utazó beszámol egy pompás lakókocsiban rendezett ebédekről. „Előfordul, hogy a herceg meghív egy tucat embert ebbe a lakásféleségbe, az asztal elég nagy ahhoz, hogy kényelmesen körül lehessen ülni, és így a társaság körbejárhatja a kert sétányait és a parkot is részben. . . Annak ellenére, hogy a kocsi ennyi emberrel meg van terhelve, könnyedén húzza hat vagy nyolc ló.”⁸⁷¹

Rotenstein a Püspöki mellett lévő Batthyány-kastély⁸⁷² ismertetésénél beszámol egy különös ünnepségről, amelyre 1780 körül került sor. „Két évvel ezelőtt pompás hajókirándulást rendeztek a Dunán, amelyen hat kisebb hajó és egy nagy, amely különösen bájosan volt berendezve, vett részt. Ez utóbbin fölül a galérián trombiták és dobok szóltak; egy másik hajón janicsárok, egy harmadikon hollandok tartózkodtak. Több ezer ember állt a Duna partján. Az egész előkelő társaság a hajókról ágyúszó mellett, zene kíséretében a már említett Glorietthez ment, ahol a kerti lakban falusi ünnepséget tartottak, majd este bál volt.”⁸⁷³

Ezek a részletes leírások nagyon jól érzékeltetik és általános képet adnak arról a rendkívül fényűző életről, amelyet a leggazdagabb magyar főurak éltek.

A főnemesség szórakozásának ismertetése után nézzük meg, hogyan tölti idejét a közép- és kismemesség. Összehasonlítva a főurak életével, a nemesség élete szerénynek, mondhatnánk egyszerűnek tűnik.

Townson 1793 nyarán rövidebb-hosszabb ideig vendégeskedett nemesi családoknál a Felvidéken. Egy-egy elejtett megjegyzése, esetenként rövidebb beszámolója bepillantást ad a középemesség vidéki életformájába. Horváth alispán nehrei kastélyában⁸⁷⁴ tartózkodott, várva a jó időt, hogy a hegyekbe kirándulhasson. A környéken mások is meghívták, így Lomnitzon Berzevitczyék, Késmárkon Potnakenky rektor és Mathlin Pál. Az angol utazó egy alkalommal vadászatot is részt vett. „Mint hogy reggelente szép idő volt, elhatároztuk, hogy vadászni fogunk. Holdfénynél indultunk három vagy négy kocsival és éppen világosodni kezdett, amikor a találkozóhelyre értünk. Szerettünk volna őzeket találni, de az első nyomok, amelyeket felderítőink észrevettek, medvenyomok voltak, és mivel majdnem egész éjszaka esett, a nyomok nedvességéből fel lehetett ismerni, hogy a medve néhány órával azelőtt járt arra. Körülbelül huszan voltunk, mindannyian golyókkal ellátva, így nem nyugtalankodtunk.”⁸⁷⁵ Townson azonban megunt a vadászatot, és elhagyva a társaságot, inkább természettudományos felfedezőútra indult. Egy másik alkalommal lakodalmi ünnepséget rendeztek a nehrei kastélyban. „Horváth úr egyik legközelebbi rokonának ünnepelték az esküvőjét, az étkezés után tánc következett. A francia táncok divatosak a felső osztályok körében, de itt diákok táncoltak magyar táncot, hasonlót a pesti verbuválókéhoz. Még túl is tettek azokon, mert függetlenül attól a zajtól, amit a sarkantyúikkal s a csizmáik és nadrágszáruk csapkodásával csináltak, a táncosok kinyújtott testtel a földre vetet-

ték magukat igen furcsa testtartásokkal, amelyek a megszállottak kicsavarodásaihoz hasonlítottak. Úgy mondják ez a cigánytánc. Éjjélkor indulót játszottak. A férj kézen fogta hitvesét, és a templomba az esküvői oltárhoz vezette. A társaság a nászszobáig kísérte őket, majd ott elváltak tőlük és kívántuk nekik, hogy minden vágyuk teljesüljön. Másnap búcsút vettem a családtól. . . .”⁸⁷⁶ Tornanádaskán Gyulai (Giulai) grófnőnél⁸⁷⁷ más jellegű élményben volt része. „Udvariatlan és halk pap érkezett, hogy másnap misét mondjon, és jóllehet ő maga nagyon jó étvágygal evett, helytelenítette, hogy a többiek is hasonlóan cselekszenek. A grófnő és nagyon csinos lánya, aki igen jól beszélt franciául, az asztalhoz ült és böjtölt . . .”⁸⁷⁸

Hofmannsegg pécsi tartózkodása alatt részt vett az ottani nemesség mindennapos életében. Pécssett, annak ellenére, hogy kis város, legalább négy-öt olyan nemesi család van, akinek nemcsak 6—8—10 ezer tallér a jövedelme, hanem annyit el is költ. A társadalmi élet abból áll, hogy egymást látogatják, ebédeket adnak, kimennek kocsin a szőlőbe és a környékre. Hofmannsegg mint fiatal külföldi nemes, nagyon szívesen látott vendég mindenütt. A következőképpen írja le látogatásait. „Ezekhez a házakhoz reggel 10 órától bármely órában lehet menni, és nemcsak, hogy szívesen látják, hanem szívességnak tekintik a látogatást. A családi ebédek olyan jók és bőségesek, hogy több váratlan vendég semmi fennakadást nem idéz elő. . . .Egy közönséges étkezés tíz-tizenkét finom fogásból áll, nálunk ez egy »Stadtdiné«-nek felel meg. Egy meghívásos ebéden (Damendiné) legalább huszonegy tál étel van, mint nálunk egy miniszteri ebéden.”⁸⁷⁹ A délutáni uzsonnák is a kedvelt szórakozások közé tartoznak. Ilyenkor egy kertben vagy valahol a szabadban, délután négy óra körül összegyűlnek, öt és hat óra között állva, félig ülve, félig sétálva bőséges hideg souper-t fogyasztanak. Nézzük meg, hogy tölti Hofmannsegg egy júliusi vasárnapját Pécssett. Reggel az aljegyző kíséretében misére megy, onnan az alispánhoz ebédelni. A délutáni alvás után az alispánnal sétálnak egy kertben, ahol golyózni szoktak a helybeliek. Majd pedig a piactérre mennek, ahol a kávéházon ünnepi kivilágítás van Czindery⁸⁸⁰ asszony, a helybeli társaság egyik központi alakja tiszteletére. A pécsi nemesi társaság a kávéházban ül és fagylatot fogyaszt. Sok csinos hölgy van közöttük, egyesek a legújabb francia divat szerint vannak öltözve. Ezután egy 20 személyes souper-n vesz részt Hofmannsegg, s innen mennek a bálba. „Körülbelül 100 ember gyűlt össze a legkülönbözőbb néprétegekből, mivel a bál nyilvános, és úgy tűnt nekem, hogy a kézművesek többen voltak. A terem nagyon nagy, legalább akkora, mint a hesseni terem a Pologne szállodában Drezdában, tűrhetően fel volt díszítve.”⁸⁸¹ Menüettet és keringőt táncoltak, de elég szerencsétlenül folyt a tánc, a férfiak rossz táncosok. 12 után megy haza. A városban közepes szintársulat szerepel ebben az időben.

Jenne bemutatja a pécsi Rothgärber-házat,⁸⁸² amely a város budai kapujánál van, és ahol mindenféle rendű emberek szórakozhatnak. Az emeleten egy nagy és egy kis táncterem helyezkedik el, az elsőnek a kifestése elég szép, tükrök és csillárok is díszítik. Ugyanitt négy biliárdterem van, alul a földszinten a nők és a férfiak számára egy-egy fürdő található. Kényelmes kert is csatlakozik hozzá.

A budai nemesség életébe szintén Hofmannsegg útleírásán keresztül pillanthattunk be. A német utazó 1793 és 1794 telét Budán töltötte. Szívesen látott vendég

volt a budai és pesti családoknál. Elsősorban a budai családokat látogatta, mert a hajóhid bevonása után a téli dunai közlekedés elég bonyolult volt. Leggyakrabban az országbíró Zichy gróf házába⁸⁸³ járt. Zichy negyven körüli élénk, csinos férfi, nagy zenekedvelő. Felesége Khevenhüller lány, sok gyermekük van. Hofmannsegg kétszer egy héten, kedden és szombaton járt hozzájuk souper-ra. Általában huszonegyen vannak, nagyjából ugyanaz a társaság. „... 7 óra körül megyünk oda; 8 óra körül majdnem mindenki együtt van, többségük leül játszani, a hölgyek egy része kézimunkázik, mások a pianofortehez ülnek, és muzsikálnak a tudásuk szerint. Van egy fiatalember, aki egészen kiválóan játszik, a tehetsége valóban mennyei adottságnak tekinthető, kitűnően zongorázik, nagyon jól ért a zenéhez, egész operákat betanul, a Varázsfulvólát kívülről tudja, partitúrából kísér minket. Amíg a játék tart, általában főleg én énekelek, némelykor néhány hölgy is; de 10 óra körül, ha vége a játéknak, többen is jönnek énekelni, még az országbíró is, de olyankor jó operák több szólamú részeit adjuk elő. Utána egy rövid souper következik, és 12-kor minden befejeződik.”⁸⁸⁴ Délután is szokott Zichyéknél vizitelni.

Haller grófé⁸⁸⁵ a másik ház, ahova bejáratos volt. Ide délutánonként, néha este vagy színház után szokott jönni. Zichyék franciás beállítottságával ellentétben Hallerék teljesen németesek. Itt a vendégek általában játszani szoktak, Hofmannsegg azonban inkább a fiatal lányokkal szórakozott, pianoforten játszottak sokat. Az egyik Haller lány különösen jól zongorázik. Amikor Hofmannsegg először járt Schenstein tanácsoséknál,⁸⁸⁶ — ez a harmadik család, amelyet rendszeresen látogat — a tanácsosné és a kis Haller grófné játszottak egy Mozart négykezeset, egész magas színvonalon. Schensteinné igazi „bel Esprit”, kitűnően zongorázik, rajzol és énekel. Itt lehet a legfesztelenebbül szórakozni, bármely órában be lehet hozzájuk állítani. Elsősorban a középnemesség jár ehhez a családhoz, és főleg a fiatalok. Rendkívül mély benyomást tett Hofmannseggre találkozása a kalandos és izgalmas életű Benyovszky gróf özvegyével.

Sestini 1780-ban Budán Hofmannsegghez hasonlóan látogatásokkal töltötte idejének nagy részét. Ő azonban nem a nemesi családokhoz járt, hanem az új budai egyetem professzorainak volt gyakori vendége. Az egyetem igazgatója, Piller apát⁸⁸⁷ többször is fogadta, megmutatta neki a botanikus kertet, a római köveket és a természettudományos gyűjteményét. Megismerkedett a filozófia professzorával, Benyákkal,⁸⁸⁸ Mitterpacher Lajos apáttal⁸⁸⁹ és testvérével, valamint Pray apáttal⁸⁹⁰ és Horváth apáttal,⁸⁹¹ aki csillagászzal foglalkozott. Pesten a piarista tanárok látták vendégül. Sestini egy alkalommal a piarista házfőnöknél, Valero Jakabnál⁸⁹² egy csésze csokoládét ivott. Ebédre pedig teknősbékalevest, hozzá fogolyhúsból készült ragut evett. Valero Jakab megmutatta unokaöccsei eperfaültetvényeit és selyemszövő gyárát. Horányi Sándor [sic!]⁸⁹³ történelmet tanított a piaristáknál, Sestinivel is találkozott. Sestini Pesten a Szarvasban szállt meg, az utolsó éjszakát viszont Budán, a vízvárosi Elefánt szállóban töltötte.

A legközkedveltebb szórakozás télen Budán is és Pesten is a bál. A legnagyobb jégzajlás alatt sem szűnik meg a kapcsolat a két város között, mert egy-egy fontos bál miatt a jégtáblákon ugrálva mennek át Budára vagy Pestre. Hofmannsegg levelét, amelyben a bálokról ír, Zoltán József közölte teljes terjedelmében.⁸⁹⁴

Egy-két fontos dolgot emelek ki. Utazónk két dolgon lepődött meg különösen, egyrészt, hogy a férfiak sarkantyúval, másrészt pedig, hogy karddal mennek a bálba, de az utóbbi már nem annyira általános. „A bálterem Pesten és Budán is elég nagy és képes 6—800 személyt is befogadni. A feltűnően szép fantáziamaszkok igen ritkák, annál gyakoribbak a szép arcok és alakok. Nem emlékszem, hogy a világ bármely helyén ennyi szép nőt lehetne együtt látni, mint itt. Drezda és Lipcse elbújhatnak mellette.”⁸⁹⁵ Itt is, úgy mint Pécssett elsősorban keringőt és menüettet táncolnak. A magyar tánc nagyon tetszik neki és a cigányzenét is kedveli. „A belépődíj személyenként 1 forint, de előfizetéssel az egész farsangra is ugyanennyi. Ezek a multságok Pesten sokkal vígabbak, mint Budán, valószínűleg azért, mert itt a vagyonos középosztály nagyobb számmal lakik, meg az egyetem is Pesten van.”

Dreyssig is gyakran elment a Redoute-ba és részt vett az álarcosbálokon, de sohasem vette le az álarcát, mert félt, hogy megijednek sebhelyes arcától. Az itteni hölgyek szeretnek bécsi szobalálynak öltözni, még a szép és művelt Erdődy grófnő is. Dreyssig egyszer egy fehér öltözetet csináltatott és arra 100 sziluettet ragasztott, nagy sikere volt.

Színház van Pesten és Budán is, de ugyanaz a társulat játszik mind a két helyen. Amikor Budán vígjátékot adnak, Pesten magyar darabot játszanak. A színtársulat közepesek között a jobbak közé tartozik. Vannak nagyon jó és nagyon gyenge színészek és énekeseik. A pesti színház⁸⁹⁶ kicsi és kényelmetlen. A földszinten vannak a fiatalok, de alig van tizenöt szabad szék, a többi mind zártszék, amelyet előre lefoglalnak, vagy kibérlik az egész évadra. Amikor Hofmannsegg elment egy előadásra, a színházban nem volt ülőhely, így három órán keresztül állnia kellett, de az előadás jó volt, s így nem tartotta annyira kellemetlennek az álldogálást. A budai színház⁸⁹⁷ szép, majdnem olyan nagy, mint a drezdai. A Varázsfuvolát, az egyik legkedvesebb operáját nézte meg. Az előadás közepes, de a „napistent” [Sarastrót] éneklő basszista énekben és játékban is egészen rendkívülit nyújtott. Az előadások 7 és 10 óra között vannak, néha 11-ig is eltartanak.

Lehmann szintén említi a színházat, amely a Duna parton van. Szerinte kívülről ijesztően néz ki, de belülről sem sokkal jobb. Valószínűleg ugyanerről a színházról állítja Dielheim, hogy 1777-ben Wahr színigazgató⁸⁹⁸ egy régi mecsetből alakította át. Belülről tágas, két parterre-je, egy galériája van ugyanazon a szinten, egy páholyosor és még egy galéria helyezkedik el a páholyok felett. 500 ember fér el egy előadáson. Lehmann szerint a heccszínháznak ugyanaz a személy az igazgatónője, Mme Schalläger [sic!],⁸⁹⁹ mint a budai színtársulatnak. Townson is csúnyának tartja a pesti színházat. A budai, amely eredetileg templom volt, igen szép. Általában német nyelvű darabokat játszanak, de 1793 körül már magyar nyelvű előadások is vannak.

Vasárnaponként állathecc van Pesten, egyszer Hofmannsegg is elment ide. Barbár szórakozásnak tartja, de úgy gondolja, hogy egyszer végignézi. „Az amfiteátrum, amelyben tartani szokták, kerek épület, amelynek közepén szabad ég alatt van az egyenetelt aréna; ez körülbelül 40—50 lépés átmérőjű lehet. Körülötte három sorban páholyok vannak egymás felett, mégpedig minden sorban 45; egy-egy páholy mintegy három rőf széles. A földszinten mindenfelé csapóajtók vannak,

amelyek mögött a vadállatokot tartják elzárva.”⁹⁰⁰ A hecc programjának a részletes leírása következik ezután. Medvék, kutyák, bika, leopárd, farkas és kutyafalkák küzdenek egymással, végül a fő számmal, a bikaviadallal fejeződik be. 1793-ban Townson is megtekintett egy előadást a heccszínházban. A program igen hasonló ahhoz, mint amit Hofmannsegg leírt. Vad bika, kiéheztetett medve, fehér medve, bika és ember viadalát látta. Az egyenlőtlen erők közötti küzdelem látványa nem váltott ki lelkesedést Townsonból.

A bálók, a színház és az állathecc mellett a budaiak és a pestiek szeretnek sétálni. A hajóhid óriási forgalmat bonyolít le, este ki is van világítva. Pesten a Városligetben lehet sétálni, de ebben az időben még pusztasághoz hasonlít, nincs árnyék, amely az elviselhetetlen napsütéstől védené a sétálókat. Az angolkert kellemes sétálóhely, narancsház, üvegház, hattyús tó és konyhakert található a területén. A tóba vezető patakok felett sok kis fehér híd vezet át. Halászkunyhó is található a patak mellett. A budaiak kedvelt kirándulóhelye a várostól alig egy mérföldre lévő Szép Juhászné vendégfogadó. Hofmannsegg is tölt itt néhány napot 1793 nyarán. Szívesen járnak a városiak a „Lammerwald”-ba, ahol szintén egy magányos vendégfogadó áll.

Townson nyáron tartózkodott Pesten és így kevés nyilvános szórakozási lehetőséget talált. „Nyár volt, s így a nemesek és gazdag emberek többsége a birtokán tartózkodott. Télen minden bizonnyal vannak bálók, összejövelesek és koncertek. A város polgárai vasárnap éjjel rendeznek néha bált, a város környékén sok kellemes fekvésű ház és kert van, ahova minden osztály mehet szórakozni.”⁹⁰¹

A pesti Tuschel-kávéházat már ismertettük. A pestiek ide is szeretnek járni, mindig tele van emberekkel. Sokféle újságot lehet itt olvasni. Két táncterme is van. Az egyik utazó felhívja a figyelmet arra, hogy reggelizni különösen nagyon kellemesen lehet a kávéházban. Townson is lelkesedik a kávéházért, amelyben nagyon jól és kényelmesen lehet ebédelni. „A szárazföldi szokásoknak megfelelően ezekben a kávéházakban mindkét nem és minden társadalmi osztály képviselője megjelenhet. Egyszerre lehet grófokat, bárókat, piaci eladókat és parókakészítőket látni.”⁹⁰²

Dielheim két szállót ajánl: a Hét Választófejedelemhez⁹⁰³ címzettet és a Koronát.⁹⁰⁴ Ez utóbbi újonnan épült. A pincérek selyemharisnyában és hímzett ruhában szolgálnak fel. Porcelánnal és ezüst evőeszközökkel szervíroznak. Minden olyan, mint Frankfurtban a Rotes Hausban. A másik nem annyira finom, de a konyhája annál jobb.

Townson elbeszélése szerint a fürdők is a kedvelt szórakozási helyek közé tartoznak. „A közfürdőben láttam fiatalembereket és fiatal lányokat, aggastyánokat és gyerekeket. Egyesek teljesen meztelenek voltak, mások viseltek magukon valamit. Meg kell jegyeznem, hogy a hölgyeken alsószoknya volt, azonban többségük nem viselt inget. Néhányan az urak közül magukon hagyták alsónadrágjukat, de egyeseken még az sem volt. De a képzelet nehezen gyúl ki ebben a fullasztó gőzkamrában, ahol mindig lehet látni egy sebészt, amint éppen undorító műtéteket végez.”⁹⁰⁵

A korabeli városi élet nagy látványosságai közé tartoztak a vásárok is. Townsonra nagy hatást gyakorolt az 1793 nyarán Pesten megrendezett nagy vásár.

„Pesten voltam, amikor vásár volt. Magyarországon ez a legjelentősebb, nyolc vagy tíz napig tart. Számos kereskedő jön Bécsből árujával együtt. De a legfőbb árucikkeket a hazai termékek képviselik, így elsősorban a lovak.”⁹⁰⁶ Townson részletesen és hosszan bemutatja a lóvásárt és a vadlovak befogását. A lovakon kívül főleg marhát, magyar gyapjút, dohányt, bőrt, fazekas cserépedényt árulnak nagy mennyiségben.

Hasonlóak a szórakozási lehetőségek *Pozsonyban* is. Dielheim szerint színház, opera és bálók várják a városi lakosságot. A színházban vándortársulatok játszanak. A nyári színházban mindkét rend számára vígjátékot adnak elő. A „grünen Stübel”,⁹⁰⁷ vagy zöld szoba, szintén a városi lakosság rendelkezésére áll. A hátsó helyiségekben országgyűléseket is rendeztek és színházteremnek is használták. Borkimérés működik benne. Nyáron kétszer egy héten koncert van Batthyány hercegprímás kertjében,⁹⁰⁸ télen pedig városi palotájában.⁹⁰⁹ Bárki sétálhat vasárnap és ünnepnapokon nyári kastélyának kertjében. A belváros és a külváros között széles sétány van, Grabennek nevezik, itt 8-kor összegyűlik az egész város, sétálnak és beszélgetnek. Jenne szerint nimfák és nimfakeresők éppen olyan nagy létszám-ban keringenek itt, mint Bécsben a Grabenen. Az „Aue” is kedvelt sétahely, a várossal szemben a Duna túlsó partján van. Sétányok indulnak csillagalakban, és ülőalkalmatosságok vannak mindenfelé. Állathecc működik a ligetben, és táncolni lehet a sátrakban. Olcsón lehet felvágottat és bort fogyasztani.

Nagyszombatban a legelterjedtebb szórakozás az olvasás. Seipp szerint olvasási láz uralkodik a városban. A polgárság a legújabb irodalmat olvassa, amely különösen érdekes azért, mert nincs könyvkereskedés a városban és nem lehet tudni, hogy hogyan szerzik be a könyveket.

Kassán is van színház, redoute és kaszinó. A várostól nem messze, a Hernád mentén kialakítottak egy szép kertet, ahol lehet szórakozni. Bérletet is lehet váltani. A város szállodája a Sas,⁹¹⁰ amely szép tágas, palotaszerű, tiszta, gyors a kiszolgálás, olcsó és bőséges a koszt. A Fekete Sas fogadót Townson is dicséri. „Ebben a fogadóban mindig lehet tűrhetően enni, amely nem jellemző az ország fogadóira, de ritkán vettem igénybe, minthogy Szirmay grófnő,⁹¹¹ Fucker doktor⁹¹² és mások házai nyitva álltak előttem.”⁹¹³ A fogadóba nemcsak enni, hanem táncolni is jönnek. Pipázni is lehet, kivéve a báltermet. Townson néhány menüetett is végignézett.

A kassai lakosság szívesen látogatja a várostól nem messze, Ránk községben található gyógyfürdőket. Mivel a fürdők felszerelése igen kezdetleges, a vendégek magukkal viszik az ágyukat, a konyhai edényeket és az élelmiszert is. Townsont Ránkon Vécsey báró⁹¹⁴ látta vendégül vidám társaságában.

Temesváron is van kávéház. Fabrik nevű külvárosában sok kellemes kerthelyiséges fogadó van, ahol a temesváriak „nyári lázukat” szokták borral kezelni. A jobb módú lakosság a Józsefvárosba költözik ki nyáron. Sestinit Domenico de Beer igazgató szintén a városon kívülre hívta egy kertbe, ahova magukkal vittek kosárban enni- és innivalót.

Nagyszébenben a már ismertetett színházon⁹¹⁵ kívül redoute is van, méghozzá négyszer egy héten. Két alkalommal rendeznek álarcosbált. Seipp szerint táncórület tombol Nagyszébenben. Télen ezért a színház nem is működik, csak bálók

vannak. Elsősorban a szászok mulatják végig az egész farsangot. Ilyenkor évi keresetük felét elszórakozzák. Az Aranyoroszlán szálló a legnevezetesebb, később a Római császárhoz nevet kapta. Ebben a szállodában lakott Sestini is. Sestini nagyszombati tartózkodásának első napjától fogva a legjobb házaknál vendégeskedett. Angermeyernél,⁹¹⁶ a megye főispánjánál reggelizett, Preissnél⁹¹⁷ ebédelt. Az ebéd három órán keresztül tartott. Egyszerre csak egy tál ételt szolgáltak fel, amelyet a házigazda bemutatott, de olyan sokáig tartott, amíg mindenkit kiszolgáltak, hogy szinte csak szemlélték az ételt és alig ettek. Gyakori vendégek voltak Erdély gubernátoránál Brukenthalnál,⁹¹⁸ aki különféle gyűjteményeit mutatta meg nekik. Parco (Barco) és Rahl tábornokok⁹¹⁹ házában is megfordultak. Degenmann⁹²⁰ természettudományos gyűjteményét szintén megtekintették. Degenmann távollétében okos és szép leánya mutatta meg a vendégeknek a ritkaságokat. Sestini ajándékba kapott egy kőszódarabot, amelyben vízcsepp volt. Bánffy Józsefnél⁹²¹ is jártak látogatásban. A szép és szellemes hölgy jól beszélt franciául. Egy alkalommal Salzburgba a sóbányákhoz lovagoltak ki, de sietniük kellett vissza Szegedbe, mert akkor is a kormányzóhoz mentek ebédre, ahova Chenot⁹²² főorvos is meg volt hívva.

Feller beszámol arról, hogy Nagyszombattól egy mérföldre van egy szép erdő, ahol vasárnap és ünnepnapokon a nemesség és az egész város sétál. Kellemes a vendéglője is. Lehet táncolni és zenét hallgatni. Feller szeretett lovagolni és a társaságban tett lovaglások mindig kellemes időtöltései közé tartoztak. Radnán Ybarra gróf birtokán kilovagoltak azokhoz a sáncokhoz, amelyeket III. Károly emeltetett a tatárok és moldvaiak ellen. Egy másik alkalommal pedig a kötélkészítőket tekintette meg. Besztercéről is tettek sétalovaglást, mégpedig a Szent Lászlókúthoz, amelynek vizét állítólag Szent László egy sziklából fakasztotta a katonái számára. A lovaglásuk nem mindig volt zavartalan, mert egy alkalommal az egyik piarista atyát levetette hátáról a ló, és hosszú ideig vonszolta.

Feller természetesen mint jezsuita szerzetes, nem vett részt világi szórakozásokban, és így nem is számol be ilyen dolgokról. Egyszer említi csak, hogy részt vett Krasznahorkaváralján februárban a farsangon. Szánverseny is rendeztek, jóllehet hó alig volt. Egyszer azonban nagy hóban is ment szánon, mégpedig Monokról Dernőre. A húsmérföldes utat reggel 6 óra és déli 1 óra között tették meg úgy, hogy háromszor váltottak lovakat, de egyszer majdnem lezuhantak a hídról. Ebédekre gyakran meg volt hívva, de rajta kívül csak egy-két vendég vett azokon részt, akikkel majdnem mindig vallási, filozófiai vitákba bonyolódott.

Debrecenben Townson meglepődve tapasztalta, hogy több olyan személlyel találkozott, akik a szigetországban is jártak, pl. két professzor is. Az itteni kálvinista lelkészek Hollandiában, Svájcban és Angliában tettek tanulmányutat. A város legidősebb orvosa Veszprém⁹²³ doktor pedig Edinburgh-ben tanult.

Townson *Nagyváradon* igen kellemesen érezte magát. Látogatása idejére esett a megyegyűlés, amelyre őt is meghívta az alispán, akinél bemutatkozó látogatásra jelentkezett. A megyegyűlés után az ebéd 2 órakor kezdődött. „A német modor és szokások, valamint konyha uralkodik itt is, mint majdnem mindenütt Magyarországon. Mielőtt asztalhoz ülnek, némán állva maradnak az asztal körül, és mindenki magában imádkozik vagy úgy tesz, ezt hálaadásnak nevezik. A hosszú ideig

tartó étkezés vége felé, néhány nagyon erős pohár bort kínáltak, majd utána felálltunk és mindenki a széke mögött imádságot mormolt. Ezt követően átmenünk egy másik helyiségbe, ahol a kávéét szolgálták fel.”⁹²⁴

Az angol utazó nemcsak a megyei nemesurakkal találkozott, hanem a püspök és a prépost is meghívta ebédre. Townson itt sem mulasztotta el a város közelében lévő meleg gyógyfürdő meglátogatását, ahol a ruhátlan fürdőzők látványában ismét része volt.

M. du B. 1740 körül készült leveleiben röviden összefoglalja véleményét a magyarok szórakozásáról. A magyarok szórakozása megegyezik a harcos népek időöltésével. Első helyen a vadászat szerepel. A különböző társasjátékok, kivéve a kockajátékot, nincsenek divatban. A borivás étkezéseken kívül is elterjedt. Táncuk erőteljes ugrásokból és elég nevetséges mozdulatokból áll. Táncukat énekkel kísérik. Zenéjük nagyon szomorú és egészen egyéni. Egyáltalán nem hasonlít a francia, német stb. zenéhez. Jobban szeretik saját zenéjüket Lully vagy Corelli műveinél. A színház mint szórakozás, teljesen ismeretlen. (Ez a megállapítás több idézett forrással ellentétes.)

Flachat és 50 évvel később Townson nagyon érzékletes leírást ad a magyar paraszttáncról. Flachat a táncot egy szép nagy vendégfogadóban nézte végig „Turgi”-ban, valahol a Balaton környékén. „Az udvarban 30—40 fiatal lányt láttam, a fogadó nagytermében, ahova beléptem, ugyanennyi férfi iszogatott. Hamarosan megszólaltak a hegedűk; mindegyik kiment és egy lánnyal tért vissza. A teremben nem lehetett egymást hallani, olyan nagyon ugráltak a lányok és a legények; mindenféle figurákat csináltak, amelyek egyaránt kellemes és nevetséges látványt nyújtottak, a fiúk hirtelen megragadták a lányokat a derekuknál; ezzel egyidőben elrugaszkodtak a földtől és két ugrással átugrották a padokat és az asztalokat; még néhány fordulatot tettek anélkül, hogy elengedték volna őket; amikor szétváltak, a legények a kezükkel ütötték a csizmájukat, és a lábukkal verték a taktust; nagyon kellemesen hangzott. A táncuk több mint egy félóráig tartott anélkül, hogy ugyanazt a figurát megismételték volna. Nem tudtam, hogy miben gyönyörködjem jobban, az erejükben, fűrgeségükben vagy a pontosságban, amellyel a ritmust ütötték. Még jobban meglepett az a sietség, ahogy a lányok kimenekültek az udvarba, mihelyt elhallgattak a hangszerek. A legények újrakezdték inni és egy félóra múlva a tánc előlről kezdődött; a multság csak éjjel fejeződött be.”⁹²⁵

Townson Fertőszentmiklóson, ahol lovakat váltott és ebédelt, a faluban sétálva érdekes táncot nézett végig. Vasárnap volt: „30 vagy 40 fiatal lány, többségük már kifejlett, két sorba állt egymással szemben, 12—15 ölnyi távolságra. Mindkét sorban a lányok egymás kezét fogták, karjukat egy dal igen lassú ütemére mozgatták. Időnként helyet cseréltek: az egyik sorból a lányok a másik sorban lévőik karja alatt bújtak át, a hátukra átbújáskor az előzők jó nagyot ütöttek. A dalok kérdéseket és válaszokat tartalmaztak, amelyek a falusi embereket érdeklik. Az egyik lánysor azt kérdezte a másiktól, hogy mire vágyik, mitől lenne boldog. A másik azt válaszolta: gyümölcsfákkal beültetett szép kert, állatokkal megtöltött istálló, fiatal és hűséges férj.”⁹²⁶ Budán a vásáron is táncélményben volt része. „A toborzók, akik itt is, mint mindenütt a világon a vásárokon tűnnek fel, lehetővé tették, hogy

magyar táncot lássak. Ezek igen vidámak, de nagyon fárasztóak. A huszáröltözetű férfiak nagyon jól néztek ki. A sarkantyúk tarajának a kerülete, a hegyes csúcsoakat leszámítva akkora volt, mint egy nagy fémpénzé. Néhányan kéttarajú sarkantyút hordtak, amelyekkel a táncot élénkítik, úgy, hogy a táncosok nagy zajt csinálnak azáltal, hogy a sarkantyúikat kölcsönösen egymáshoz ütögetik és kezükkel csapkodják csizmájukat és nadrágszárukat. Így toborozzák Magyarországon a katonákat.”⁹²⁷

Visegrádon falusi vándorzenészek játéka megakadályozta Townsont az alvásban. „Mivel a postajárat nem érinti ezt az útvonalat, kevéssé forgalmas, nem számíthattam arra, hogy jó fogadót találok, de külön szobát kaptam egymagamban egy kis kocsmában, ez olyan kegy, amelyre egyáltalán nem számítottam. Egykor sörfőző volt, s a szoba, amelyben laktam volt a kenyeres kamra. De sajnos üres volt, s ennyivaló helyett zenét kaptam. Pünkösdhétfő volt, és egy vándorzenekar állt meg a kocsmában egy éjszakára. Főként hegedűn játszottak. Abban a reményben, hogy szerenádjuk ellenére fogok tudni aludni, az ágyamra vettem magam, de abban a pillanatban, amikor szenderegni kezdtem, kegyetlenül felébresztett a duda utálatos hangja. Le kellett mondjak az alvásról, egészen addig, amíg a dudás belefáradt, hogy füleimet gyötörje. Elhatároztam, hogy másnap bókolni fogok neki, de már elment mire én kijöttem szomorú kenyereskamrámból.”⁹²⁸

Az öltözködésre vonatkozó néhány megjegyzést már itt-ott említettem. Például a pozsonyi koronázáson a magyar nemesek öltözékét vagy az eszterházi ünnepségeken Ferdinánd herceg ruháját. Nézzük meg közelebbről, hogy mi a külföldiek véleménye a magyarok viseletéről. Rotenstein, amikor részletesen ismerteti a pozsonyi várat, leírja a díszteremben lévő, a királyi család tagjait ábrázoló képeket. Az egyik képen Mária Terézia koronázási ruhában látható (amely magyar divat szerint készült). A ruha „arannyal hímzett, rubintokkal, smaragdokkal és briliánsokkal kirakott ezüstanyagból van; a ruhaujjak a legfinomabb brüsszeli csipkéből készültek, középen elől a magyaroknál szokásos szalagok helyett briliánsokból varrott, gyönyörű zsinórokkal van összekötve; fején a magyar korona, a fűző mellésze teljesen gyöngyökből áll és rajta aranyba foglalt rubintból, smaragdból és briliánsokból álló, szépen elosztott díszítés van, nyakéke és fülöngyűje szintén hatalmas briliáns; az előkendőjét gyöngyökkel és rubint rózsákkal varrták ki.” II. József Szent István rendi öltözetben van megörökítve a képen: „arannyal kihímzett, hermelinnel bélelt zöld bársony kabátban, arany hímzésű, vörös bársony mellényben, a rend briliánsokkal kirakott keresztjével és egy briliánsokból álló csillaggal. . .”⁹²⁹ József második felesége ezüst virágokkal hímzett és briliánsokkal díszített világoskék ruhában látható. Krisztina hercegnő brüsszeli csipkével díszített cseresznyepiros ruhát visel, a mellésze, a fülöngyűje és a „Pokel”-je 500 000 forint értékű briliánsból áll. Albert Szász-Tescheni herceg tábornagy fehér uniformisa arany hímzésű és piros hajtokás.

Esterházy herceg díszegyenruháját is leírja Rotenstein az eszterházai ünnepségekkel kapcsolatban. Ezt a díszegyenruhát mint a magyar nemesi gárda kapitánya, Bécsben újév napján szokta felvenni. Ezüsttel és gyönggyel díszített vörös egyenruhájának a gombjai briliánsokkal, az öve gyöngyökkel van kirakva, a lószerszámó-

kat több mint egymillió aranyra értékelik. A herceg különben nagyon egyszerűen, de ízlésesen, német divat szerint öltözködik.

De l'Hommeau-ra is nagy hatást tett a magyarok öltözködése. „Öltözékük zárt, combig érő dolmány, amely feszesen a testhez simul, elől paszományokkal és gombokkal egybekapcsolva, a hasukon pedig keresztülvetve; ezen egy selyemanyagból készült övet hordanak, s benne tört tokjában; felette bélelt köpeny, amely alig ér az övükig, és amelyet elől erős paszománnyal összefogva és a vállukon átvetve viselnek. Nadrágjuk, amelyen nincsenek zsebek, mivel ilyesmi csak a dolmányuk bélésében van, ugyancsak nagyon feszes, s végig befedi lábukat, lent egy talpallóval megerősítve, ezen mindig sárga vagy piros bőrből készült, nagyon könnyű csizmát viselnek, amelyre hosszú sarkantyút erősítenek; vannak akik hosszú nyakkendőt csavarnak magukra, s ezt használják orrfúvásra vagy ivás közben szájuk megtörlésére. . . . A nők tűzött vászonból vagy gyapjúból készült kis sapkát hordanak a fejükön; végig befont hajuk válluk mögé van vetve s két rőfnyi muszlinkendővel félig befedve; ez a kendő a tarkójuk mögött megcsomózva, a hátukra csüng. A lányok muszlinkendő helyett két ujj széles, ezüsttel vagy gyöngyökkel hímzett bársonypártát viselnek. Testhez simuló ruhát hordanak, amelyet kétoldalt lehet befűzni és kifűzni, fölötte pedig vállra vetve kis prémkabátot, amelyet elől kis szalagokkal kapcsolnak egybe; szoknyájuk elég rövid, s akárcsak a férfiak, ők is bőrcsizmát viselnek, amely nem éri el a térdüket.”⁹³⁰ Hofmannsegg annyira lelkesedett a magyar viseletért, hogy amikor Szegedről délvidéki útjára indult, magyar nemzeti viseletet vásárolt magának. Ruhája kasmírból készült, a dolmány sötétkék, a mellény fehér és a nadrág szalmasárga volt. Mindegyik gazdagon zsinórozott. Háromszögletű, fekete kokárdás kalapot vett magának, rövid csizmája fényes bőrből készült, természetesen sarkantyúja és kardja is volt. Harisnya helyett, úgy mint a magyarok, négyzetes fehér vászondarabokat csavart a lába köré. El is határozta, hogy otthon is fogja hordani magyar ruháját, mert egyes darabjai kényelmesebbek, mint a sajátjai. Prémkabátot a nyárra való tekintettel nem vett, habár ünnepi alkalmakkor ezt nyáron is viselik, de ez nagyon megdrágította volna az egészszet. Így az ő öltözéke csak harmadosztályú lett. (140. kép)

Czindery⁹³¹ pécsi nemesasszony nemzeti viselete nem sokban különbözik a De l'Hommeau által leírt, XVIII. század eleji ruhától. A ruhája fátyol- és ezüstszővetből volt összeállítva, gazdag zsinórzattal, karszalagokkal és láncokkal volt díszítve. „A lányok fejüket fedetlenül hagyják, a férjes asszonyok egyfajta kis kalapot vagy sapkát, vagy még inkább kis koronát (pártát) hordanak a hajviseletükön, amelyről festőien lelóg egy fátyol. Az egész olyan, mint amilyennek a királynőket és hercegnőket festették hajdan, van benne valami teátrális, de azért nagyon szép.”⁹³² (141. kép)

A férfiak öltözködését külön is ismerteti. A férfiak ruháját a huszárokéhoz hasonlítja. Rövid vagy néha szoknya hosszúságú prémkabátot viselnek. A nadrág és a prémkabát színe összhangban van, nyáron főleg selyemből, télen inkább posztóból és nankingből készülnek. A nadrágokra a varrás mentén paszományokból, szegőkből a legkülönfélébb mintákat varrják. A férfiruházat többi darabját már ismertettem a Hofmannsegg által vásárolt magyar ruhánál.

A magyar férfiviselet szépsége Fellernek is feltűnik. „A magyar ruha különösen a fiatalokon áll jól, nem ismerek még egy ilyen öltözéket, amely a test szépségét ennyire kihangsúlyozná; a magyarok bolondulnak is a ruháikért, különösen a nadrágjaikért; nagyon sok fiatal azért nem lép be az egyház kötelékébe, hogy ne kelljen caligas Germanicas-t, német nadrágot felvennie.”⁹³³ A magyarok szeretik az élénk és ragyogó színeket. Keyssler szerint a legkedveltebb szín a férfiak és nők öltözködésében a kék. A bányavárosokban a nők az ingujjakat szalagokkal díszítik, s ugyanilyen szalagok lógnak a fejükről a hátukra.

Seipp is lelkesedik a magyarok öltözködéséért. „A magyarok majdnem húsz éve szeretnék a németek által hordott viseletet megszokni. Nagyon rosszul teszik. A német is, ha hosszabb ideig tartózkodik Magyarországon, öltözékét magyarra cseréli fel. Kár, hogy a német népnek, amelynek saját nyelve, törvényei és szokásai vannak, nincsen nemzeti viselete. . . .” „A magyar viselet egészséges, az emberi test és a magyarországi klíma követelményeinek is megfelel.”⁹³⁴

A magyar viselet szépségét Townson is hangsúlyozza. A huszáröltöny nadrágjának szabását el is magyarozza. A magyar csizmának is különleges a szabása. Mindezeket magyar kézművesek készítik, a kardot és a nyeret szintén. „Úgy tudom, hogy süveget is készítenek még, de azt csak ünnepélyes alkalmakkor veszik fel; az újjáalakított kalap a hétköznapi fejfedőjük. A magyar ruha nagyon drága, a nadrágot mindig paszománnyal díszítik, a mente vagy mellény paszományozott és prémmel bélelt. Süvegüket »Raijer« tollal díszítik, amely gyakran több guineába is kerül. A selyemöv és az arany- vagy ezüstbojt is drága cikk. A magyarok általában a fenti módon öltözködnek, és ezáltal a városoknak katonás és mozgalmas jellege van. Nincs joguk kardot viselni azoknak, akik nem nemesek.”⁹³⁵

Vidéken a köznép nagyon rosszul öltözködik. Egyetlen ünneplő ruhadarabjuk a hosszú bunda. A nők durva vászonzóból készült inget hordanak, amelyet a derekukon övvel fognak össze. Flachat szerint a nép a nagy sár miatt még télen is meztláb jár vagy csizmában, s a nők elég szemérmetlenül feltűrik a szoknyájukat.

Townson is megfigyelte a parasztok köznapi öltözékét. „Általában szürke vászonzóból készült nadrágot vagy buggyos gatyát, csizmácskát vagy bocskort, rövid inget hordanak, ez utóbbi csak a test felső részét takarja és a báránybőrből készült, bő felöltőjüket könnyedén a vállukra vetik. A nők öltözéke egyáltalán nem szép: a németekére hasonlít.”⁹³⁶

A Fertőszentmiklóson táncoló parasztlányok viseletét is ismerteti. „. . . Ezek a lányok távolról sem voltak csinosak. Ruhájuk őszintén szólva nem előnyös. A halántékukon a haj nagyon szorosan be volt fonva és hozzáfogva a hátsó hajakhoz, amelyek szintén copfot alkottak és farokként lógott, mint a svájci nők haja. A nyakuk körül fehér zsebkendő volt; tarka testhezálló felsőrészből, hasonló alsószoknyából, kis kötényből áll ruházatuk. Rövid szoknyájuk alól kilátszott sárga, vasalt csizmájuk. A csizma sarkával a férfiak sarkantyújához hasonlóan tánc közben csengő hangot hallatnak, amely igen kellemes.”⁹³⁷

Hofmannsegg Pécsről Budára menet nagyon alaposan tanulmányozta a kocsisuk öltözékét. Ez a parasztember harisnya helyett szintén vászonrongyokat csavart a lába köré, és egy talpat pántokkal a lábához erősített, körülbelül úgy, mint ahogyan a régi rómaiak viselték. Rövid inget, nagyon bő, lábfejjig érő nadrágot,

prémellényt és egy báránybőr, ujj nélküli kabátot (subát) viselt. A fején nagy fekete kalap volt. Mások viselnek filcből készült, magas cigánysapkát is. A haját faggyúval kente be, egy része szabadon lelógott, a másik részét pedig befonta. Ez általános szokás a parasztok körében.

Az útleírások jól tükrözik a XVIII. századi Magyarország kulturális helyzetét jellemző szélsőségeket és változatosságot. Az egyének műveltségi szintjének, a szórakozások és időtöltések társadalmi rétegenkénti formáinak széles skáláját ismerhetjük meg.

A főúri ünnepségek programja tartalmazza mindazokat az elemeket, amelyek az európai udvarokban általánosan elterjedtek, hozzátartoztak a rokokó Európában általános érvényű, egységes formarendszeréhez. A rendezvények csúcspontjaként szereplő hihetetlen méretű díszkivilágítások, tűzijátékok alkalmából felállított ideiglenes épületek, szoborkompozíciók, transzparens festmények, különleges látványmegoldások a magyar rokokó művészet olyan alkotásai, amelyeket szinte kizárólag ezekből a leírásokból ismerünk.

A főúri élet internacionális jellegével ellentétben, mennyire eredeti és egyéni a magyar köznemes és paraszt szórakozása, elsősorban a tánca és a zenéje. Azok az utazók, akik láttak paraszttáncot és hallották zenéjüket, hatásuk alól szabadulni nem tudtak.

A szélsőségek és ellentmondások nemcsak a végletek szempontjából érdekesek, más összefüggésekben is kifejezésre jutnak az útleírásokban. Az elmaradottnak és nyomorúságosnak tűnő Debrecenben például a legkiválóbb és világot járt tudósok oktatják a református ifjúságot. Feller kulturálatlannak vélt felvidéki nemesekben franciául jól beszélő, Voltaire és Rousseau műveit olvasó vitapartnerekre talált. Sestini számára a pesti és budai piarista tanárok európai műveltségű szellemi társakat jelentettek.

Az általánosnak tűnő elmaradottságból tehát nemcsak a kastélyok és hozzájuk tartozó kertek emelkednek ki szigetként, hanem a budai egyetem köre, a debreceni református kollégium, számos szerzetesrendi kolostor, püspökségi, nemesi udvarház.

JEGYZETEK

A jegyzetekben található utcaneveket egykor és az 1980-as évek közepéig, végéig használták.

- ¹ *Szamota István*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. 1054—1717. Bp. 1891.
- ² *Szamota*, 13—16.
- ³ Részben közli: *Szamota*, 475—489.
- ⁴ *Szamota*, 445—460.
- ⁵ *Szamota*, 461—471.
- ⁶ *Birkás Géza*: Francia utazók Magyarországon. Szeged, 1948.
- ⁷ *Birkás*, 61—63.
- ⁸ Chamillard valódi nevén De l'Hommeau. *Birkás*, 66—71.
- ⁹ *Birkás*, 75—77.
- ¹⁰ *Birkás*, 74—75., 77—81.
- ¹¹ *Birkás*, 82—90.
- ¹² *Birkás*, 101.
- ¹³ *Haraszti Sándor—Pethő Tibor*: Útikalandók a régi Magyarországon. Bp. 1963.
- ¹⁴ *Haraszti—Pethő*, 157—213. Makkai László az előszóban megemlíti a XVIII. századi utazók közül az M. du B. kezdetű szerzőt, F. X. de Feller jezsuitát, Zorn de Bulachot, F. J. Sulzer osztrák katonatisztet, J. Lehmann osztrák színigazgatót, B. Hacquet egyetemi tanárt, E. M. Arndtot és az angol W. Huntet.
- ¹⁵ *Antalfy Gyula*: Így utaztunk hajdanában. Bp. 1975.
- ¹⁶ *Antalfy*, 210—213., 221—231., 233—237., 243—246., 257.
- ¹⁷ *Reise des Grafen von Hofmannsegg in einige Gegenden von Ungarn bis an die türkische Grenze. Görllitz 1800.*, Gróf Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793—94-ben. Ford. *Berkeszi István*. Bp. 1887.
- ¹⁸ *Zoltán József*: A barokk Pest-Buda élete, ünnepek, szórakozások, szokások. Bp. 1963. 158—160., 173—175., 256—257.
- ¹⁹ *Garas Klára*: Magyarországi festészet a XVIII. században. Bp. 1955. — *Aggházy Mária*: A barokk szobrászat Magyarországon. I., II., III. Bp. 1959.
- ²⁰ *Rapaics Raymund*: Magyar kertek. Bp. é. n. Az ismertetett kertek leírása: a pozsonyi hercegprimási kert, 94—95., az Erdődy-kert. 106—107., a Pálffy- és Grassalkovich-kert. 108—110., a királyfai Pálffy-kert, 110., a cseklézi kert. 111—113., az ivánkai Grassalkovich-kert. 113., a csallóközi kertek. 118., a kismartóni Esterházy-kert, 122—123., a fertődi Esterházy-kert, 126—129.
- ²¹ *Horányi Mátvás*: Eszterházi vigasságok. Bp. 1959. 38., 48., 74., 76., 82.
- ²² Rákóczi-tükör. I., II. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. Szerk. *Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes*. Bp. 1973. II. 76—118.
- ²³ Rákóczi-tükör. I. 57—72., 286—309. II. 68—74., 126—142., 177—288.
- ²⁴ *Garas, K.*: Die Reise in Ungarn. Das Reisejournal des Architekten Johann Michael Küchel aus dem Jahre 1737. Acta Hist. Art. XXII. Fasciculi 1—2. 1976. 133—153. — *Jeszenszky, G.*: Medical and sanitary conditions in Hungary as seen by British travellers 1790—1848. Bp. 1972. 67—83. (Az Orvostörténeti Közleményekben is.)
- ²⁵ Magyarország műemléki topográfiája. V. Pest megye műemlékei. I., II. Szerk. *Dercsényi Dezső*. Bp. 1958.
- ²⁶ *Küttner, K. G.*: Wanderungen durch die Niederlande, Deutschland, die Schweiz und Italien in den Jahren 1793. und 1794. Leipzig, 1807. Zweiter Teil 461.

²⁷ Postajáratok: Bécs—Pozsony, Pozsony—Kassa, Kassa—Brassó, Bécs—Buda, Buda—Szeben Szegeden keresztül, Buda—Pétervárad, Buda—Várad, Buda—Kassa, Buda—Szeben Debrecenen keresztül. *Antalffy*, 215—216.

²⁸ *Antalffy*, 220.

²⁹ Előfogatot a paraszt csak utalvány felmutatása után köteles adni, amelyet gyakorlatilag mindenki beszerezhet az alispántól. *Antalffy*, 233.

³⁰ Ezekből a leírásokból állítottak össze kötetet Buda visszavívásának 200. évfordulójára. Buda visszavívásának emlékezete 1686. Összeállította *Szakály Ferenc*. Válogatás az ostromlók és ostromlottak leírásaiból. Bp. 1986.

³¹ *Brown, E.*: Account of several travels in Hungaria. Servia etc. London, 1673.

³² *Wagner, J. C.*: Beschreibung des ganzen Orients sonderlich des Königreichs Ungarn, Augsburg, 1705.

³³ L. a 9. jegyzet.

³⁴ 1740-től írta ezt a művét. 1756-ban jelent meg.

³⁵ *Hommeau, De l'*: Mémoire sur un voyage fait en Hongrie en 1704—1705. Magyar nyelven megjelent, I. a 22. jegyzet.

³⁶ Voyages d'Aubry de la Motraye en Europe, Asie et Afrique. I., II. La Haye, 1727. II. V. f. 157., 161., VIII. f. 195—203., IX. f. 226—221. (téves oldalszámozás).

³⁷ Bender (Benderi ma Szovjetunió területén) város a Krími kánságban a Dnyeszterhez közel, közvetlenül Moldva mellett.

³⁸ Útvonalai: 1712-ben: Pétervárad—Eszék—Pécs—Sziget—Kanizsa—Sopron, Bécs. II. 157—161. 1714-ben: Bécs (hajón)—Pozsony—Győr—Komárom—Esztergom—Buda (1 1/2 nap)—Pest (kocsin)—Ócsa—Kecskemét—Szeged—Temesvár—Viddin (hajón tovább). VIII. 195—203.

³⁹ Ruzscsuk (Rusuk? ma Bulgáriában) város a Török Birodalomban, az Al-Duna mentén.

⁴⁰ Az evangélikusok szoros kapcsolatban álltak a svédekkel. 1717-ben svéd és dán adományokból építették az evangélikus fatemplomot.

⁴¹ *Ressouvenir du voyage et de la campagne que j'ai faite en Hongrie en 1737*. Magyar történelmi okmánytár. Londoni könyv- és levéltárakból közli *Simonyi Ernő*. II. Bp. 1875. 205—260.

⁴² Az 1737—39-es III. Károly-féle hadjárat, amelynek során Belgrádot újra elvesztették.

⁴³ *Lettres de Mde. Wortley Montague*. Écrites pendant ses Voyages en Europe, en Asie et Afrique etc. Traduite de l'Anglois sur la seconde edition. Amsterdam, 1763. A szerző a francia fordítást olvasta. *Letters of the Lady M-y W-y written during her travels in Europe, Asia and Africa: to rich are added Poems*. Paris, 1799.

⁴⁴ *Wortley*, 71. Az idézetet és az ez után következő szemelvényeket a szerző fordította.

⁴⁵ Uo. 73.

⁴⁶ Uo. 74.

⁴⁷ *Keyssler, J. G.*: Neueste Reisen durch Deutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen. Hannover, I. 1740. II. 1741.

⁴⁸ *Keyssler*, 1026.

⁴⁹ *Pococke, R.*: Beschreibung des Morgenlandes und einiger anderer Länder. Das dritte Theil von den Inseln des Archipelagus, Kleinasien, Thracien, Griechenland und einigen anderen Theilen von Europa aus dem englischen übersetzt durch Christian Ernst von Windheim. Erlange, 1755. A szerző a német kiadást használta. *Pococke, R.*: A Description of the East and some other Countries, London 1745.

⁵⁰ *Flachat, J. C.*: Observations sur le commerce et sur les Arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et même des Indes Orientales. Lyon, 1766.

⁵¹ *Das Reisejournal des Architekten Johann Michael Küchel aus dem Jahren 1737*. Kézirat Bamberg, Staatsarchiv, Manuskript Rep. B. 53. Nr. 311. fol 241—287. Közli: *Garas Klára*. L. a 24. jegyzet.

⁵² *Lettres sur les Hongrois par M. du B.*** Amsterdam, 1742. Az előszóban közli a szerző, hogy a francia nyelv, amelyen a kötetet írta, nem az anyanyelve.

⁵³ *Khevenhüller-Metsch* herceg naplója nem útleírás, de tartalmaz az útleírásokhoz hasonló információkat is. Adatanyaga annyira gazdag, hogy remekül kiegészíti az útleírások ismertetéseit.

⁵³ *Aus der Zeit Maria Theresias, Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch, kaiserlichen Obersthofmeisters*. I. 1742—44. Wien—Leipzig, 1907. II. 1745—49. Wien—Leipzig, 1908., III.

1752—55. Wien—Leipzig, 1910., IV. 1756—57. Wien—Leipzig, 1914. V. 1758—59. Wien—Leipzig, 1911. VI. 1764—67. Wien—Leipzig, 1917. VII. 1770—73. Wien—Leipzig, 1925. VIII. 1774—1776. Wien, 1972.

⁵⁴ Zorn de Bulach (1736—1817) Alsó-Elzászból származott udvari nemesember volt, katonaként részt vett a hétéves háborúban. Louis Édouard de Rohan herceg (1734—1803) kardinális, 1779-től Strasbourg püspöke volt. Fényűző életet élt. L'ambassade du prince Louis de Rohan à la cour de Vienne, 1771—1774. Notes écrites par un gentilhomme, officier supérieur attaché au prince Louis de Rohan ambassadeur du roi et publiées par son arrière-petit-fils le Baron Zorn de Bulach. Strasbourg, 1901.

⁵⁵ *Bulach, de Z. 27—40., 40—55.* A kötet végén a 161—166. l-ig külön függelékben foglalkozik a magyarországi általános viszonyokkal és állapotokkal. Notes sur la Hongrie en deça du Danube faite en mars et avril 1772. A 166. laptól ugyanilyen kis összefoglalót ad a Bánátról. Note sur le Bannat, Province attenante à la Hongrie.

⁵⁶ Uo. 162.

⁵⁷ *Lozembrune, Le Roy de: Matinées de Lanschitz.* Vienne, 1778.

⁵⁸ Johann Bernoulli's Sammlung kurzer Reisebeschreibungen und anderer zur Erweiterung der Länder- und Menschenkenntnis dienender Nachrichten. Neunter Band. Jahrgang 1783. Berlin—Leipzig—*Gottfried Edler von Rotenstein*: Reisen durch einen Theil des Königreichs Ungarn, im 1763. ten und folgenden Jahren. Zehnter Band. Jahrgang 1783. Berlin—Leipzig.—*G. E. v. R.*: Beschreibung von Pressburg und einiger nahe gelegenen Lustörter. Fünfzehnter Band, Jahrgang 1784. Berlin—Leipzig—*Gottfrieds, Edlen von Rotenstein* Beschreibung der Insel Schütt in Ungarn. Berlin—Leipzig. 1784.

⁵⁹ H. Balázs Éva legújabb kutatásai szerint a Rotenstein álnév alatt Pálffy IX. János (1744—1794) testőrkapitány rejtőzik. *H. Balázs Éva: Ki volt Rotenstein? Ars Hungarica, 1987./2. 133—138.*

⁶⁰ Lettre d'un voyageur anglais sur la France, la Suisse, l'Allemagne et l'Italie. II. Traduite de l'anglais de Mr. *Moore*. Lausanne, 1782. Barbier Antoine Alexandre feltételezése szerint a szerző Claude François Adrien marquis de Lazay Marnécia. A könyv angol eredetijét nem állt módomban megszerezni.

⁶¹ *Feller, F. X.*: Itinéraire ou voyage de Mr. l'abbé de Feller en diverses parties de l'Europe. Paris, 1820.

⁶² Ybarra — egyelőre nem azonosítható.

⁶³ Patachich Ádám báró 1760-ban nagyvárad püspök lett. A székesegyház és püspöki palota építtetése az ő nevéhez fűződik.

⁶⁴ Kollonits László kalocsai érsekről van esetleg szó.

⁶⁵ Ez azért különösen érdekes, mert amikor Hofmannsberg 1794-ben a Délvidéken utazik, állandóan igazoltatják és ellenőrzik.

⁶⁶ *Feller, 252.*

⁶⁷ *Feller, 68.*

⁶⁸ *Sestini, D.*: Viaggio curioso-scientifico-antiquario per la Valachia, Transilvania e Ungheria fino a Vienna fatte da Domenico Sestini. Firenze, 1815.

⁶⁹ Az oláh elnevezés helyett a román használatom, bár az útleírások kivétel nélkül a valach, Wallache megnevezést használják. Az oláh ugyan nem pejoratív megjelölés, hanem a román nemzetiségűeket akkor általában így nevezték.

⁷⁰ Útvonala: Vörösvár — Tata — Iszka — Süttő — Neszmély — Ács — Gönyű — Győr — Öttevény(Hochstrass) — Moson(Wieselburg) — Óvár(Altenburg) — Hegyeshalom — Zurdorf — Busendorf — Bruck — Oroszvár(Karlbud) — Hennstadt? A helységek sorrendje nem a bécsi útvonalnak megfelelő. Zurdorf és Bruck valóban a bécsi úton található. Oroszvár azonban az Óvár — Pozsonyi út mellett van, és ma Rušovcenak hívják. Sonnstadt nevű helységet nem sikerült azonosítani.

⁷¹ Itinerario per guida dei Viaggiatori che vaghi sono di far viaggie per alcune parti dell'Ungheria e delle Transilvania. *Sestini, i. m. 295.*

⁷² Az extraposta az utasszállítást bonyolítja le „vagy a postamester fogatával, vagy saját kocsija elé kap az utas állomásról állomásra postalovát és postalegényt”. A delizsancjártok 1752-től jelennek meg „nagyobb befogadóképességű csukott társaskocsik”. Ezek menetrendhez kötöttek, meghatározott útvonalon közlekednek, csak nappal, 6—8 km/óra sebességgel haladnak. *Antalfy, 220.*

⁷³ A Landkutsche a magyar köznyelvben landkocsi, az „országos kocsisok” kocsiját jelenti. Az országos kocsisok vagy szekerek céhekbe tömörültek, és ezek közül a leghatalmasabbak és legkiváltáságosabbak a pozsonyi és budai szekeres gazdák voltak, akik postajáratyszerűen szállításokat is vállaltak.

⁷⁴ A posta per cambiatura feltehetően a saját kocsin való utazást jelenti, amelyhez a lovakat a postaállomáson adták. *Antalfy*, 239—240.

⁷⁵ Pozsony — Jägerndorf (valószínűbb, hogy Jahrendorf) — Wieselburg(Moson) — Öttevény — Győr — Gönyű — Szőny — Neszmély — (Nyerges)Újfalu — Dorog — (Pilis)Vörösvár — Buda — Ócsa — Örkény — Kecskemét — (Kiskun)Félegyháza — Kistelek — Szeged — Nagyszentmiklós — Kiskanizsa — Mokrin — Komlós — Kisbecskerek — Temesvár — Nagykövérés — Szinészeg — Lugos(Temesvár — Rékás) — Facset — Kossova — Dobra(Maros völgye) — Déva — Szászváros — Szászsebes — Szerdahely — Kisapold — Omlás — Mág — Rosszcsür — Nagyszeben.

⁷⁶ Nikolaus Ernst Kleeman, Reisen von Wien über Belgrad bis Kilianova durch die Butschkiaktartarei über Kavschau, Bender durch die Rogew-Tartarey in die Krimm, dann von Kaffa nach Konstantinopel nach Smirna und durch die Archipelagum nach Triest und Wien in den Jahren 1768., 1769. und 1770. Wien, 1771.

⁷⁷ *Dutens, L.: Itinéraire des routes les plus fréquentées ou journal de plusieurs voyages aux villes principales de l'Europe. Depuis 1768. jusqu'en 1791 (de l'Académie royale des Inscriptions et Belles-Lettres de Paris et de la Société royale de Londres).*

⁷⁸ „Angol herceg fiának nevelője, majd, mint egy angol diplomata titkára.” *Birkás*, 75.

⁷⁹ Briefe eines reisenden Franzosen über Deutschland an seinem Bruder zu Paris, übersetzt von K. R. Zürich, 2. kiadás. Birkás szerint Kaspar Risbeck a szerző, svájci német publicista. Tehát nem fordításról van szó. *Birkás*, 81.

⁸⁰ Johann Lehmanns Reise von Pressburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen. Dünkelspiel und Leipzig, 1785.

⁸¹ Pozsony — Óvár — Moson — Győr — Gönyű — Komárom — Ács — Szőny — Almás — Neszmély — (Nyerges)Újfalu — Dorog — (Pilis)Csaba — (Pilis)Vörösvár — Óbuda — Buda — Pécel — Gödöllő — Pest — Ócsa — Örkény — Kecskemét — Szeged — Béba — Nagyszentmiklós — Magyarkanizsa — Törökkanizsa — Mokrin — Kisbecskerek — Temesvár — Rákos — Lugos — Facsád — Kossova — Dobra — Déva — Szászváros — (Szász)Sebes — Szerdahely — (Nagy)Szeben.

⁸² Herrn Jenne's Reisen nach St.Petersburg, einen Theil von Deutschland, Frankreich, Kroatien, Slavonien Italien, die Moldau, Wallachei, Siebenbürgen und Ungarn, nebst einen Reise-Journal der Donaufahrt von Esseg bis ans schwarze Meer. Pest, 1788.

⁸³ Antiquarius des Donau-Stromes oder Ausführliche Beschreibung dieses Berühmten Stroms von seinem Ursprung und Fortlauf bis er sich endlich in das schwarze Meer ergiesset; nebst allen daran liegenden Festungen, Städten, Marktstellen, Dörfern, Klöstern und hineinfallenden Flüssen... von J. H. D. Frankfurt am Mayn, 1785. A J. H. D. monogram feloldását lásd Magyarország műemléki topográfiája. V. Pest megye műemlékei. Bp. 1958. A 310. o-on. Johann Hermann Dielheim.

⁸⁴ Dielheim pontos útirányát nehéz meghatározni. Olyan helységneveket sorol fel egymás után, amelyeket út nem is köt össze és távol is esnek egymástól. Pozsony után a Csalóköz ismertetéséhez kezd. Eközben Szeredet is említi, amely jóval északabbra, a Vág mentén van. Tallós (Tomašikovo) a Feketevíz (Cierna Voda) partján fekszik és Kossuth (Kosuty) még Tallónál is északabbra található. Számos csallóközi falut sorol fel: Csalóközcsütörtök (Štvrtok na Ostrave), Eberhard (Malinovo), Királyfa (Kralova na Senci), Nagymegyér (Čalovo), Dunaszerdahely (Dunajska Streda), Bős (Gabčikovo), Egyházasgelle, Gúta (Kolárovo) és csak ezután ismerteti Mosont és Óvárt. Majd a Mosoni Duna-ágban visszafelé haladva említi Rajkát és Oroszvárt (Rusovce). A következő magyarországi helységeket említi vagy ismerteti a továbbiakban: Győr, Komárom, Pannonhalma, Vértes, Érsekújvár, Tata, Szőny, Füzitő, Neszmély (Nyerges)Újfalu, Esztergom, Párkány, Nagymaros, Visegrád, Szentendre, Németi?, Vác, Dömös, Óbuda, Buda, Pest, (Duna)Pentele, (Duna)Almás, Ercsi, Adony, Balaton, Budafok, Apostag, Solt, (Duna)Földvár, Cegléd, (Nagy)Kőrös, Kecskemét, (Duna)Pataj, Bács, Kalocsa, Tolna, Szekszárd, Bátaszék, Pandúr, Baja, Bátormonostor, Mohács, Apatin, Eszék, Bács, Vukovár, Palánka, F...?, Pétervárad, Karlóca, Titel, Szabadka, Zalánkemény, Zimony, Mehádia, Turnoszeverin, Nis, Viddin, Nikápoly.

⁸⁵ Ismerhették a XVIII. századi utazók Bél Mátyás *Notitia Hungariae novae Historico-geographica c. művét* (1—5. Viennae, 1735—1742.)

⁸⁶ *Reisen des grünen Mannes durch Deutschland und Ungarnn. Zweyter Teil. Halle bei Friedrich Christoph Dreyssig, 1791. A könyv végén Karl Ehrenfried Dreyssig aláírás és Halle 1785 évszám látható.*

⁸⁷ *Dreyssig, 50*

⁸⁸ *Küttner, K. G.: Wanderungen durch die Niederlande, Deutschland, die Schweiz und Italien in den Jahren 1793 und 1794. Erster Theil, Zweiter Theil. Leipzig, 1807.*

⁸⁹ *Reisen und merkwürdige Nachrichten zweier Neufranken durch Deutschland, Russland, Polen und die Oesterreichischen Staaten während des jetzigen wichtigen Krieges. Zwei Bände aus dem Französischen. Leipzig, 1797.*

⁹⁰ *Seipp, C.: Reisen von Pressburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen. Frankfurt—Leipzig, 1793.*

⁹¹ *Seipp, előszó*

⁹² *Horányi, 87., 94., 95., 103.*

⁹³ Ófalu — Relyó — (Szepes)Béla — Késmárk — Igló — Lőcse — Svedlér — Szomolnok — Jászó — Kassa — Tokaj — Tornoyos — Németi — Vilmány — Vizsoly — Tállya — (Bodrog)Keresztúr — Rakamaz — Nyíregyháza — (Nagy)Kálló — Nyírbátor — (Nyír)Vasvári — (Nagy)Károly — Gencs — Tasnád — Illópaták — Balla — Magyaregregy — Berend — Zombor — Kolozsvár — Torda — Felvinc — (Nagy)Enyed — (Gyula)Fehérvár — (Szász)Sebes — (Nagy)Szeben — Szászváros — Déva — Dobra — Kossó — Facsád — Lugos — Temesvár — Szentmiklós — Béba — Szeged — Kistelek — (Kiskun)Félegyháza — Örkény — Ócsa — Soroksár, Pest — Buda — (Pilis)Vörösvár — Esztergom — Érsekújvár — Szered — Nagyszombat — Szenc — Királyfa — Cseklész — Bazin — Pozsony.

⁹⁴ *Reise des Grafen von Hofmannsegg in einige Gegenden von Ungarn bis an die türkische Grenze. Görlitz, 1800.*

⁹⁵ *Townson, R.: Travels in Hungary. London, 1797. Voyage en Hongrie, précédé d'une description de la ville de Vienne, et des Jardins impériaux de Schoenbrunn par le Dr. Robert Townson. Publié à Londres 1797. Traduit de l'anglais par le C. Cantwel, à Leipzig 1800. A francia fordítást olvasta a szerző.*

⁹⁶ *Townson, I. Előszó, 63.*

⁹⁷ *Uo. I. 38.*

⁹⁸ *Briefe über Mineralogische Gegenstände auf seiner Reise durch des Temeswarer Bannat, Siebenbürgen Oben- und Niederungarn, des Herrn Ignaz Edl. von Born. Frankfurt und Leipzig, 1774.*

⁹⁹ *Voyage à Constantinople, en Italie et aux Iles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie. Paris, 1799.*

¹⁰⁰ *Birkás az előkelő francia emigránsok közé sorolja Salaberry grófot, aki 1790—91-ben járt Magyarországon. Birkás, 101.*

¹⁰¹ *Rotenstein, X. 187—190.*

¹⁰² *Az udvari kamara épülete a Mihálykapu utca (Michalka u.) 1. sz. alatt áll. 1753—56 között A. T. E. Martinelli tervei szerint épült. Ma a pozsonyi egyetem könyvtára működik benne.*

¹⁰³ *A primási palotát Batthyány hercegprimás építtette 1778—1781 között, Hefele Menyhért tervei alapján. A palotában ma képműkiállítás van. Az egykori tükörtermet házasságkötő teremnek használják. A Maulbertsch freskói által díszített kápolna a Városi képtár raktára.*

¹⁰⁴ *Az Ormosdi-ház helyén (Primácialne namestie) új bankház áll. Jenne útleírásában szintén kiemeli a kávéház szépségét. A pesti Tuschel-féle kávéházzal összehasonlítva, a pozsonyit sokkal szebbnek tartja.*

¹⁰⁵ *A két Erdődy-palota közül az egyik az egykori Ventur utca sarkán (Jiraskova ul. 3.) áll, amelyet Erdődy György építtetett 1770-ben, a másik talán a városon kívüli kastély.*

¹⁰⁶ *Esterházy Imre nyitrai püspöké lehetett az a rendkívül szép rokokó palota a Fő téren (ma Namestie 4. Aprilie 7), amelyet Kutscherfeld gazdag polgár építtetett 1762-ben azután eladta az Esterházyaknak, de lehetséges, hogy a Herrengasse (Hosszú u., Szilágyi Dezső u., Nalepkova ul.) 13-ról van szó, amely 1743 után épült és szintén az Esterházyaké volt.*

¹⁰⁷ *A Pálffy családnak három palotájáról is tudunk. Az egyik a Ventur és Zöld utca sarkán (Jiraskova ul. 12.) álló, kétudvaros barokk palota, amelyet gróf Pálffy Lipót koronaőr és császári*

tábornagy építtetett 1747 körül. Gazdag barokk kapuzatán hadi trófeás relief látható, és a későbbi tulajdonos, a Wachtler család címere. A Várhoz vezető út mellett állt a másik Pálffy-palota a híres kerttel, amelyet Pálffy Pál pozsonyi főispán, a vár örökös kapitánya építtetett az 1640-es években. Később valószínűleg sokat alakítottak rajta. A múlt század végén lebontották s helyére hatalmas épületeket emeltek. A harmadik Pálffy-palota az egykori Hosszú u. (Herrengasse, majd Szilágyi Dezső u., Nalepkova ulica) 19—21. sz. háza, amelynek telke a városfalig, majd a Sétatérig húzódott.

¹⁰⁸ A Herberstein-palotát nem sikerült azonosítani.

¹⁰⁹ Az Illésházy-palota a Sétatéren (Hviezdoslavovo namestie 23) 1769 körül épült Walch Mátyás pozsonyi építőmester tervei alapján. A XIX. században átépítették.

¹¹⁰ Zichy Ferenc gróf háza a Ventur utcában (Jiráskova ul. 13.) 1775-ben épült Fellner Jakab tervei alapján.

¹¹¹ Spech Mihály sörházbérlő 1768—1770 körül építtette Höllriegl Mátyás kőművesmesterrel a Ferenciek terén (Diebrovo namestie 7) a rokokó palotát, amelynek gazdag lépcsőháza, stukkódíszes, faberakású, festményekkel díszített helyiségei a rokokó enteriőrművészet kiemelkedő alkotásai. A palota Csáky Imre gróf tulajdonába került már 1781 előtt. Ebben az évben kelt a város leírása. Ez a Csáky Imre nem azonos a kalocsai érsekkel. A családban több Imre is volt. A később Mirbach-palotának nevezett épületben ma a Városi képtár állandó és időszakos kiállításai vannak.

¹¹² A gróf Csáky családnak egy másik palotája volt a Herrengass (Nalepkova ul.) 33. sz. alatt, amelyet Walch Mátyás építőmesterrel építtettek 1775-ben. Lehetséges, hogy ez volt Csáky György palotája. Később a Szulkovszky családé lett. (Csáky IV. György a császári királyi kamara belső titkos tanácsosa, Gömör vármegye főispánja 1772—1785 között.)

¹¹³ A laktanyát vagy másképpen vízi kaszárnját (Razusovo nabrezie 2) 1757—1763 között építették. A négyszögletes udvart körülzáró, négyszárnyú épületnek utcai szárnyát lebontották sajnos, modern kiegészítéssel teljesen elrontották. A Szlovák Nemzeti Galéria gyűjteményeit helyezték el az épületben.

¹¹⁴ A császári magtár 1773—1774-ben épült Franz Anton Hillebrandt tervei szerint. 1858-ig használták magtárnak, majd 1908-ban lebontották. Helyére épült a Városi Vigadó neobarokk épülete.

¹¹⁵ Az első rendi színház a Sétatéren (Hviezdoslavovo namestie), körülbelül a mai színház helyén állt. 1774—1776 között épült, 1886-ban bontották le.

¹¹⁶ Az Irgalmasok temploma és kolostora 1723—1728 között épült a ma is látható formájában, az egykori Vásártéren (namestie Slovenskeho Narodneho Povstania). A templommal szemben említett Wächtler-ház ma már nem áll. A Wächtlerké volt azonban egykor a Ventur utca (Jiráskova ul. 12) és Zöld utca sarkán álló Pálffy-palota is.

¹¹⁷ A dóm vagy Szent Márton-székesegyház híres főoltárát 1733 és 1735 között készítette Georg Rafael Donner. Szent Márton és a koldus ólomból öntött szoborcsoportját a jobb oldali mellékhajóban helyezték el. Az oltár két adoráló angyala jelenleg a budapesti Nemzeti Galériában van kiállítva.

¹¹⁸ A fehér spanyolok temploma a trinitáriusok Szentháromság-templomával azonos, amely a középkori Szent Mihály-templom helyén épült, 1717—27 között Franz Jängl, majd Franz Anton Pilgram tervei szerint. A centrális elrendezésű templom kupoláját Antonio Galli Bibiena illuzionisztikus festménye díszíti.

¹¹⁹ Az Erzsébet-apácák temploma is a belvároson kívül, a Kórház utcában (ul. Českoslovenkej armady) épült fel 1739—1742 között Franz Anton Pilgram tervei alapján, Esterházy Imre esztergomi érsek adományából. A boltozatokat Paul Troger 1742-ben készült freskói díszítik.

¹²⁰ Rotensteinnek elsősorban a kortárs alkotások tetszenek. Az említett két templom is érett barokk stílusban készült. A Szent Márton-székesegyház baldachinos főoltára monumentalitásával szintén kivívta Rotenstein elismerését. Rotenstein, X. 188.

¹²¹ A Szent Mihály-kapu a város ma is álló egyetlen megmaradt középkori kapuja. Jelenleg inkább barokk formát mutat.

¹²² *Dielheim*, 508—509.

¹²³ A fővárta vagy katonai őrség háza a Fötéren állt, és 1767 után épült, majd 1860 körül bontották le.

¹²⁴ A Mária-oszlop a Ferenciek terén (Diebrovo namestie), a Szent Salvator-templommal szemben áll, a törökök felett aratott győzelem emlékére állíttatta I. Lipót.

¹²⁵ Az egyik kút a XVI. századi Roland-kút lehet, a másik a Ferenciek terén állt, ún. csöves kút volt, amelyet 1592-ben állítottak egy régi kút helyére egy nagyobb tűzvész után. Ezt a kutat csak a XIX. század végén szüntették meg.

¹²⁶ *Dielheim*, 510.

¹²⁷ L. a 103. jegyzetet.

¹²⁸ A Nep. Szent János barokk szobra a városháza fala mellett állt, és emiatt a primási palota előtti egész teret Szent János térnek nevezték még a múlt században is. A szobor ma már nincsen meg.

¹²⁹ *Dielheim*, 510—512.

¹³⁰ Az Alamizsnás Szent János-kápolna a magyar barokk egyik legkiemelkedőbb alkotása. Voit Pál kutatásai szerint J. E. Fischer von Erlach művei közé sorolható. Az oltár tulajdonképpen Esterházy Imre síremléke, G. R. Donner alkotása.

¹³¹ *Dielheim*, 510, 511., 512.

¹³² A gótikus ferences templomot a volt Ferenciek terén (Diebrovo namestie) IV. László építtette fogadalmi templomnak. Többször átépítették, külső homlokzatának végső formáját 1745—46-ban nyerte, amelyet köpenyfalaként húztak a gótikus falazatra. Északi oldalához csatlakozik a XIV. században épült Szent János, vagy Holtak kápolnája. *Dielheim*, 512.

¹³³ A klarisszák temploma (Klariskej ul. 5.) a XIV. és XV. században épült gótikus stílusban.

¹³⁴ Az orsolyiták templomát eredetileg az evangélikusok építették 1658-ban. 1672-ben elvették tőlük és az Orsolyita rendnek adták. A kolostor 1676-ban épült. Az egész épületegyüttest a XIX. század folyamán romantikus stílusban átalakították.

¹³⁵ A Szent Salvator-templomot (Diebrovo namestie) 1636-ban kezdték építeni az evangélikusok. 1672-ben Szelepcsényi György primás elvette tőlük és a katolikusoknak adta, a jezsuita rend temploma lett egészen 1774-ig, a rend feloszlásáig. Azt követően Albert Szász-Tescheni herceg, Magyarország helytartója udvari templomként használta.

¹³⁶ A *Dielheim* által leírt oltár ma már nem látható a templomban. Elképzelhető, hogy a Türelmi Rendelet után a protestánsokra nézve sértő oltárt eltávolították a templomból. *Dielheim*, 513., 514.

¹³⁷ A jezsuiták nagy kolostora a Szent Salvator-templom mögött emelkedik, ahova a Káptalan utcából 1714-ben költöztek, és a rend feloszlásáig, 1774-ig használták.

¹³⁸ L. a 116. jegyzetet.

¹³⁹ L. a 118. jegyzetet.

¹⁴⁰ L. a 119. jegyzetet.

¹⁴¹ A Notre Dame-apácák (Ágoston-kanonokrendi apácák) temploma és kolostora (Hviezdoslavovo namestie) szintén a középkori város falain kívül épült. 1750-ben volt az alapkövetétel, 1754-ben készült el a kolostor, majd a kis templom. Az épületegyüttest többször átalakították. Mai romantikus homlokzata a XIX. században készült.

¹⁴² Az evangélikusoknak többszöri kísérlet után csak a külvárosban engedélyezték, hogy templomot építsenek. Így készült el 1774—76 között a német evangélikusok nagyméretű késő barokk temploma az Apáca utcában (Nonnenbahn, Panenska ul.) Walch Mátyás tervei szerint, mellette 1778-ban a magyar—szlovák evangélikusok kis temploma (Panenska ul.) Fr. Römisch tervei alapján.

¹⁴³ *Küchel*, 270. A kapucinus kolostor és templom épült 1708—1711-ig. között.

¹⁴⁴ *Jenne*, 282. L. még a 115. jegyzetet.

¹⁴⁵ *Seipp*, 45. L. még a 115. jegyzetet.

¹⁴⁶ L. a 114. jegyzetet.

¹⁴⁷ L. a 113. jegyzetet.

¹⁴⁸ Ma már nincsen meg, 1870-ben bontották szét a mesterséges dombot.

¹⁴⁹ *Rotenstein*, X. 189.

¹⁵⁰ *Zwei Neufranken*, 301.

¹⁵¹ *Salaberry*, 66.

¹⁵² *Townson*, III. 122.

¹⁵³ A Vörös Rák patika a Szent Mihály-kapu és Előkapu között van, Pozsony legrégebbi gyógyszerháza, amelyet a XIV. században alapítottak. Ma Gyógyszerészeti Múzeum van benne.

¹⁵⁴ A templom mellett azonban nem volt patika, de a jezsuitáknak volt egy Salvator-gyógyszerháza a Káptalan utcai egykori jezsuita rendházban (Kapitulska ul. 1.).

¹⁵⁵ *Dielheim*, 514.

¹⁵⁶ F. X. Messerschmidt osztrák szobrász (1736—1783). 1777-től Pozsonyban élt. M. Pözl Malikova: Franz Xaver Messerschmidt Wien—München 1982. *Seipp*, 499.

¹⁵⁷ Illésházy István síremléke a bazini r. k. templomban 1609-ben készült, és ma is a templomban áll.

¹⁵⁸ Az Illésházy—Pálffy-kastély 1608-ban épült a régi Vízivárosban.

¹⁵⁹ A szenci egykori Esterházy-kastélyról a Supis nem tesz említést. A piarista rendház azonban még ma is megvan.

¹⁶⁰ A tallósi Esterházy-kastélyból 1785-ben Szencre telepítették a nemesi kollégiumot. A kastély, amelyet (a Supis 3. k. 285. szerint) Fellner vagy Thalherr épített, ma is áll, erősen átalakítva.

¹⁶¹ *Rotenstein*, IX. 237.

¹⁶² A nemesi konviklust vagy nemesifjak nevelőintézetét, a tulajdonképpeni jezsuita gimnáziumot Pázmány Péter alapította 1619-ben. A nagyméretű, többszintes barokk palota 1747—1757 között épült. Kápolnáját Muczinger díszítette falképekkel. Az épület ma is gimnázium. (Holleho ul. 1.)

¹⁶³ A dóm vagy Szent Miklós-plébániatemplom épült a XIV—XV. században, később barokk toronysisakot kapott.

¹⁶⁴ A dóm mellett álló érseki palotát Oláh Miklós építtette, majd Szelepcsényi 1690-ben átépíttette. A palota ma a nagyszombati püspökség székhelye.

¹⁶⁵ Fekete báró háza egyelőre azonosíthatatlan.

¹⁶⁶ A csillagvizsgálót az Egyetem téren (Univerzité németien) álló, Pázmány Péter által 1635-ben felállított jezsuita egyetem épületében helyezték el. Hell Miksa jezsuita csillagász tervei alapján az 1760-as években készült. A ma is álló egykori egyetem több periódusban épült, pompás homlokzatát Hillebrandt tervei szerint 1773-ban nyerte, tehát Feller és Rotenstein leírásai után. Az egyetemet 1777-ben Budára helyezték át.

¹⁶⁷ L. a 162. jegyzetet.

¹⁶⁸ *Feller*, I. 18.

¹⁶⁹ A jezsuita rendház vagy kollégium az egyetemmel volt egy épületben, amelynek építése a XVII. század közepétől több szakaszban történt. A könyvtárat Giovanni Giorgioli díszítette falképekkel 1719-ben.

¹⁷⁰ L. a 166. jegyzetet.

¹⁷¹ L. a 164. jegyzetet.

¹⁷² A kanonokok házai közül (Kapitulska ul.) jó néhány áll ma is.

¹⁷³ Nagyszombatban több szeminárium is ismeretes, a Seipp által említett valószínűleg az lehet, amelyet Szent István-szemináriumnak neveztek (Halenarska ul. 35.), és amelyet Hillebrandt alkotásának tulajdonítanak. 1724-ben épült.

¹⁷⁴ L. a 166. jegyzetet.

¹⁷⁵ L. a 169. jegyzetet.

¹⁷⁶ *Seipp*, 470.

¹⁷⁷ *Townson*, III. 120.

¹⁷⁸ A barlangrendszer agyagos földbe vájták, ma is megvan. Báthori Erzsébet várkastélya szintén Csejten állt, ma már csak romjai láthatók.

¹⁷⁹ A jezsuita templom és kolostor 1776-tól a piaristáké lett. 1654—1657 között épült. 1709—1713 között alakították át. Christoph Tausch festette ki a templomot illuzionisztikus falképekkel 1712-ben. A teljesen egységes berendezésű és egységes kifestésű templom a jellegzetes jezsuita stílus egyik legszebb magyarországi példája, és egyben az egykori Magyarország egyik legszebb barokk temploma.

¹⁸⁰ A jezsuiták 1667—1669-ben építették itt templommal egybeépített kolostorukat, majd 1712—1713-ban folytatták az építkezést, végül teljes egészében 1768-ban készült el. Feltehetően a bencés apátság egykori romjaiból vagy az apátság közelében épült a jezsuiták kolostora. Templomukat a két bencés remete tiszteletére Szent Endrének (András) és Szent Benedeknek szentelték, akik a szkalkai barlangban éltek remeteéletet a XI. sz. elején. Szt. András (Zoerardus) 1010-ben Szkalkán halt meg. Az együttes ma is áll.

¹⁸¹ *Rotenstein*, IX. 238.

¹⁸² A Szentháromság-oszlop az egykori Szentháromság téren (Namestie Slobody) áll, 1755 és 1764 között készült, a pestisjárvány emlékére emelték. A Szentháromság-szoborcsoportot, az Immaculata-szobrot és a segítő szentek szobrai Dionysi Stanetti készítette.

¹⁸³ Hellenbach János Gottfried I. Lipót és II. Rákóczi Ferenc udvari orvosa és Rákóczi hű embere volt, aki kegyelmet kapott és Selmecbányára visszatért. Hellenbach Károly látta vendégül az uralkodót

a Fő téren (nam. Slobody) álló palotájában. A XVI. században épült palotát később átalakították, ma a XVIII. századi formájában áll. Jelenleg Bányászati Múzeum van benne.

¹⁸⁴ A kamaraépületet, a kamaragrófok egykori székhelyét (Sladnicova ul.) a XVI. században építették, majd 1650-ben bővítették.

¹⁸⁵ A Kálvária-dombon emelkedik a kéttornyú Kálvária-templom, amelyet Perger Ferenc jezsuita kezdeményezésére 1744—1751 között építettek. A stációk domborművesek.

¹⁸⁶ *Townson*, III. 93.

¹⁸⁷ A bélabányai öregtemplom a Szent János-plébániatemplommal azonos, amelyet a XIII. században építettek, majd később a XVI. században gótikus stílusban átalakították. A XIX. században neogótikus stílusban helyreállították.

¹⁸⁸ A városháza ma már nincsen meg.

¹⁸⁹ A vártemplomot vagy a németek templomát román kori alapokon a XIV. és XV. században építették, majd az 1761. évi tűzvész után barokk stílusban átalakították.

¹⁹⁰ Az egykori jezsuita templomot Xavéri Szent Ferencnek szentelték. 1695—1715 között épült a főtéren. (Namestie SNP) 1776-tól püspöki templom lett. A templomhoz csatlakozott a kolostor, amely 1695-ben épült, később, 1806-ban klasszicista stílusban átalakították.

¹⁹¹ A mai evangélikus templom 1807-ben épült, Pollack Mihály tervei szerint.

¹⁹² *Townson*, III. 93.

¹⁹³ A kegyhely az Ó-hegy (Staré Horý) nevű ősrégi bányászfaluban volt. A gótikus Madonna-szobor a plébániatemplom barokk oltárán ma is megvan.

¹⁹⁴ Motická (Motyčky) jezsuita templom 1753—54 között épült barokk stílusban.

¹⁹⁵ Az egykori pénzverde a Főtéren (Mincovna) ma is áll. 1450 óta működik ebben az épületben a pénzverő.

¹⁹⁶ A város plébániatemploma (Nagyboldogasszony) a Főtéren állt, a XVI. században épült és 1880-ban lebontották. A rotunda a várban lévő Szent András-templom volt, amely a XV. században épült és a XVI—XVII. században átépítették.

¹⁹⁷ *Townson*, III. 105.

¹⁹⁸ *Townson*, III. 114.

¹⁹⁹ A nyitrai székesegyház ún. Felső templomát, amely eredetileg gótikus volt, Galliardi díszítette freskókkal 1732-ben. Az oldalfalakat Erdődy püspök idején borították vörös márványozással és stukkókkal. Az ún. Alsó templom 1640-ben épült hozzá.

²⁰⁰ Az Alsóvárosban (Guderna ul.) van a piarista templom és rendház, amely 1701 és 1742 között épült.

²⁰¹ Védőszentjük Kalazanci Szent József. Szentté avatására 1750 májusában került sor.

²⁰² *Townson*, III. 117.

²⁰³ Ez a remetesség Nyitra felett a Zobor-hegyen állt. Az egykori együttesből ma már csak néhány rom maradt meg és feltehetően a tudószanatórium épülete rejt magában az egykori konventet. A kamalduli remetesség 1695—97 között épült a középkori bencés remetesség helyén D. Martinelli tervei szerint. Az eredeti elrendezés rézmetszetes ábrázolását ismerjük. Közli Voit Pál „A majki műemlék-együttes. Adatok Franz Anton Pilgram életművéhez.” Magyar Műemlékvédelem III. 1961—62. Bp. 1966. 203. 274. kép.

²⁰⁴ A késmárki evangélikus líceum 1533-tól a Szepesség legjelentősebb iskolája volt. Az evangélikus templom mellett ma is álló épület 1775-ben épült, a XIX. század folyamán többször átépítették.

²⁰⁵ Igló bálterme nyilván az egykori redut, ma már nincsen meg.

²⁰⁶ A zenei akadémia épülete ma már nem ismert.

²⁰⁷ A temető ma is a város látnivalói közé tartozik.

²⁰⁸ *Townson*, II. 234.

²⁰⁹ A Szirmaiak háza Eperjesen a Fő utcában volt, nem sikerült azonosítani.

²¹⁰ A Fő utca (Nam. Slovenskej republiky rád) 105. számú ház előtt, a Caraffa által felállított vérpád helyén 1751-ben a pestis emlékére fogadalmi szobrot állítottak. Valószínűleg ez lehet az említett obelisz. A Szűz Mária-szobor, talapatán számos szent szobrával, ma is áll.

²¹¹ A ferences templom 1708—1758 között épült (Slovenská ul.), építőmestere Tornyosi Tamás.

²¹² A minorita templomot a középkori kolostor gótikus kápolnájából alakították ki 1759-ben. 1791 óta kisebb megszakítással a görög katolikusok temploma.

- ²¹³ Az evangélikus templom 1642—1647 között épült, háromhajós dongaboltozatos épület.
- ²¹⁴ Az evangélikus templom oltára ma már nincsen meg. Aggházy említi, hogy a XVIII. századi oltárok darabjai a sekrestyében voltak. Aggházy, II. Bp. 1959. 71.
- ²¹⁵ A Kálvária-együttes első stációja 1721-ben készült, a Kálvária-templom 1753-ban, a Szent lépcső-templom 1764—65-ben épült, 1766-ban további három stáció-kápolna létesült.
- ²¹⁶ A jezsuita templom (Fő utca, Lenínova ul.) 1671—1681 között épült Báthori Zsófia adományából. 1811-től a premontreiké lett.
- ²¹⁷ A Barkóczy család háza a Fő utca 54. sz. alatt 1754 körül épült. Ma is áll.
- ²¹⁸ A Dőry-palota egyelőre nem azonosítható.
- ²¹⁹ A tábornoki ház alatt valószínűleg a Főkapitányok háza értendő, amely azonos a Rákóczi-házzal (Fő u., 94., Lenínova ul.). A XVI. században már állt, mai alakját a XVIII. században nyerte.
- ²²⁰ A gótikus Szent Erzsébet-székesegyház a XIV—XV. században épült.
- ²²¹ Kettős lépcsője a Király-lépcső, amely a Mátyás-oratóriumba vezet. *Feller*, I. 257.
- ²²² A domonkosok temploma (Dimitrovo ul.) a XVIII. század elején épült az egykori domonkos templom maradványaiból.
- ²²³ A jezsuita kollégium vagy konvent a jezsuita templom (később premontrei, Fő u. Lenínova ul. 71.) mellett lévő egykori királyi házban, majd a felső-magyarországi főkapitányok székhelyén nyert elhelyezést 1654-ben. Ugyanebben az épületben működött egyetemük is. A jezsuita rend eltörlése után 1811-től a premontrei rendé. A XX. század elején erősen átépítették.
- ²²⁴ Az egyetem a jezsuita konvent épületében működött, majd 1777-től jogakadémiává alakították. (Fő u., Lenínová ul. 71.) A XX. század elején átalakították.
- ²²⁵ A város első német nyelvű színháza 1781-ben nyílt meg. A mai színházat annak a helyére építették 1899-ben (Fő u.).
- ²²⁶ A redut az egykori színházzal egybeépült kávéház volt, amelynek termeiben rendezték a hangversenyeket és a bálakat.
- ²²⁷ A kaszinó valószínűleg szintén a színház, a redut épületegyüttesében lehetett.
- ²²⁸ A festményekről ma már nincs tudomásunk. *Seipp*, 153.
- ²²⁹ Kassa kávéházáról adataink nincsenek, valószínűleg a redut épületében volt.
- ²³⁰ L. a 220. jegyzetet.
- ²³¹ *Townson*, II. 198—199.
- ²³² Uo. II. 231.
- ²³³ *Rotenstein*, IX. 246—247.
- ²³⁴ A jászói premontrei templom és kolostor jelenlegi barokk formáját 1750—60 között nyerte, F. A. Pilgram tervei szerint épült.
- ²³⁵ A nevezetes falképeket J. L. Kracker festette, amelyek Keresztelő Szent János életéből vett jeleneteket ábrázolnak.
- ²³⁶ A Xaveri Szent Ferencnek szentelt egykori jezsuita templom 1658—1687 között épült a régi városháza és egy protestáns iskola helyén. 1778 után a ferenceseké, majd a premontreiké lett.
- ²³⁷ A rosznyói ferences templom építését 1798-ban kezdték el. Azt megelőzően csak kápolnájuk volt a kolostorban. A templom építése 1826-ban fejeződött be. A későbbiekben még alakítottak rajta.
- ²³⁸ A Mária mennybemenetelének szentelt plébániatemplom, 1776-tól püspöki székesegyház a XIV. század elején épült, majd a XV. és XVI. században is alakították. Gótikus belső kiképzését 1776—1779 között barokkizálták.
- ²³⁹ A *Feller* által említett oltárkép (oltárképek) ma már nincsenek a templomban. A képek jellemzése alapján arra következtethetünk, hogy szárnyas oltárról van szó.
- ²⁴⁰ *Townson*, II. 229.
- ²⁴¹ A reformátusok XVIII. századi temploma ma már nincsen meg, a mai 1853-ban épült.
- ²⁴² Az érseki, majd Pálffy-palotát napjainkban bontották le.
- ²⁴³ A két plébániatemplom közül ma csak egy ismeretes, a Szent Kereszt-templom, amelyet egy XVII. századi templom helyén építettek 1877-ben.
- ²⁴⁴ A ferences templom a XVII—XVIII. században épült barokk stílusban.
- ²⁴⁵ *Küchel*, 152.
- ²⁴⁶ L. a 249. jegyzetet.

- ²⁴⁷ A Szent László téren áll az egykori Magyaróvár plébániatemploma, amely 1668-ban épült és mai alakját 1777—1787 között nyerte.
- ²⁴⁸ A piarista vagy kegyesrendi rendház 1736-ban, kápolnája 1761-ben épült (Lenin út 54—56). Később klasszicista stílusban átalakították.
- ²⁴⁹ Az egykori kapucinus templom és kolostor 1689 és 1792 között működött. 1797 óta magtárnak és sóraktárnak használták (Lenin út 68). Ma lakóház.
- ²⁵⁰ A Sas fogadó vagy Fekete Sas szálló (Lenin u. 55.) a XVII. század óta működő Randhof nevű főhercegi sörház és vendéglőből létesült. Mai eklektikus homlokzata későbbi átalakításokat mutat.
- ²⁵¹ L. a 257. jegyzetet.
- ²⁵² *Wortley*, 76.
- ²⁵³ *Bauffremont*, 257., 258.
- ²⁵⁴ Ez a tér a mai Széchenyi tér, a város egykori piactere. A fővárta (corps de garde), az őrség épülete a tér keleti oldalán állt, helyére 1785-ben Nigl József építtette az ún. „Lloyd-épület”-et, amelyet a XX. században teljesen megváltoztattak.
- ²⁵⁵ A jezsuita rendházat 1651—1667 között Széchenyi György győri püspök építtette. Az 1800-as évek elején a bencéseké lett.
- ²⁵⁶ *Dielheim*, 554.
- ²⁵⁷ A püspöki székesegyházat Zichy Ferenc püspöksége idején a XVIII. század második felében kívül-belül megújították barokk stílusban.
- ²⁵⁸ *Rotenstein*, IX. 250. A főoltár Hefele Menyhért alkotása.
- ²⁵⁹ Az Egyházmegyei Múzeumban őrzik a fehérvári vaskapu töredékeit, amelyek azonosak lehetnek az útleírásokban emlegetett kapuval. *Dielheim* helyesen a Pálffy vezette ostromról beszél, valóban petárda segítségével robbantották fel a fehérvári kapu vasszárnyait, s így sikerült a várba betörni.
- ²⁶⁰ A jezsuita, majd bencés Szent Ignác-templom 1633 és 1641 között épült. 1738 és 1758 között került sor a templom belső díszítésére.
- ²⁶¹ A jezsuita kollégiumot és gimnáziumot 1627-ben alapították a jezsuita templom keleti oldalához csatlakozva. (Széchenyi tér 8.) 1888-ban az épületet átépítették. Lehetséges, hogy rövid ideig az egykori jezsuita rendházban nemesi konviktus is működött, később az bencés gimnázium lett. Valószínűbb azonban, hogy Sestini téved, és arra a nemesi konviktusra gondol, amelyet szintén a jezsuiták vezettek és 1684-ben épült, azonos a mai Liszt Ferenc utca 6. sz. alatt lévő házzal. Később copf stílusban átalakították. Ma általános iskola működik az épületben.
- ²⁶² A Liszt Ferenc utca 17-ben Jogakadémia volt, de a mai épület 1860-ban épült. Nem tudjuk, hogy erre gondol-e a szerző.
- ²⁶³ A ferences templom a mai Liszt Ferenc utcában volt, a rendházat 1826-ban a megye kapta meg. A 13. számú ház ma is a Megyei Tanácsház. A XVII. században épült, mai alakjában klasszicista.
- ²⁶⁴ A karmelita templomot (Közársaság tér) Martin Witwer építtette. A kolostor 1714—1720 között épült (Fürst Sándor u. 1.).
- ²⁶⁵ Az Orsolya-apácák templomát és kolostorát (Rózsa Ferenc u. 41—45.) 1726-ban Nepauer Anna építtette.
- ²⁶⁶ A Frigyláda-emléket Josef Emmanuel Fischer von Erlach tervei szerint kivitelezte Antonio Corradini 1729-ben. *Voit, P.*: Die Kunst Josef Fischer von Erlachs und seine unbekannte Werke in Ungarn. Actes du XXII. congrès international d'histoire de l'art. Bp. 1969. Megjelent Bp. 1972. T. II. 131—140. — *Voit Pál*: A barokk Magyarországon. Bp. 1970. 40. 1.
- ²⁶⁷ Townson az emlékmű felirátát közli: „Pani angelorum Incompactibili, Carolus VI. Roman Imp. Austriacus, Regni Apostolici Conservator et Vindex, Laesam Adorationis Causam, Correctis Seductorum Audacibus, Perpetuae Deprecationis monumento, Ad Expiandam Offensi Numinis Iram, Ex Avita Pietate, Restitui jussit, An. Sal. M.D.C.C. XXXI.” *Townson*, 63.
- ²⁶⁸ *Townson*, I. 62.
- ²⁶⁹ *Dielheim*, 565.
- ²⁷⁰ A ferences templom (Csecslovenskej armady ul.) 1769-ben épült egy előző templom helyén, amely 1763-ban a földrengéskor összedőlt. Ma használaton kívül áll.
- ²⁷¹ A Szent András-plébániatemplom volt az egykori jezsuita, majd bencés templom, amely 1748 és 1756 között épült, a XIX. században felújították.
- ²⁷² A Szent Kristóf-templom ma már nem létezik.

- ²⁷³ A trinitáriusok templomát nem sikerült azonosítani. Ma már nem létezik.
- ²⁷⁴ Az evangélikusok temploma 1796-ban épült, tornyát 1899-ben kapcsolták hozzá. Dielheim ennek a templomnak az elődjét láthatta.
- ²⁷⁵ A reformátusok temploma 1788-ban épült Pietro Nobile tervei alapján.
- ²⁷⁶ *Townson*, I. 78.
- ²⁷⁷ *Feller*, 28.
- ²⁷⁸ *Dreyssig*, 31.
- ²⁷⁹ *La Motraye*, 201.
- ²⁸⁰ *Wortley*, 77.
- ²⁸¹ A budai királyi palota építését 1714-ben kezdték meg a középkori romokon. A palota teljes kiépítése 1748-ban Grassalkovich Antal kezdeményezésére indult meg, az alapkövet 1749-ben tették le. Jean Nicolas Jadot terveinek felhasználásával Nicolaus Pacassi és F. A. Hillebrandt irányítása mellett folyt az építkezés, amely az 1770-es évek körül fejeződött be.
- ²⁸² *Wortley*, 77.
- ²⁸³ A parancsnoki palota azonos a királyi palotával, amelyet romjaiból 1714—1715-ben kezdtek újjáépíteni. Regal, majd Daun várparancsnokok alatt. Az ő lakosztályuk is ott lett volna.
- ²⁸⁴ *Keyssler*, 1828.
- ²⁸⁵ *Küchel*, 261., 262.
- ²⁸⁶ L. a 281. jegyzetet.
- ²⁸⁷ *Küchel*, 264.
- ²⁸⁸ Az arzenál vagy katonai szertár a Szent György téren állt. 1725—1730 között épült Johann Matthey tervei alapján. 1898—1902 között lebontották.
- ²⁸⁹ Küchel valószínűleg azt a laktanyát említi, amelyik a Fehérvári kapunál felvezető út mellett állt. A XVIII. század elején épült, középkori falak felhasználásával, 1902-ben József főherceg-palota kertjének és istállójának építésekor bontották le.
- ²⁹⁰ A Küchel által említett nagyméretű „garnisonskirche” pontosan melyik lehet, nehéz megállapítani. 1737-ben három templom állt a várban. Az 1725—1729 között épült karmelita templom, a jezsuiták által használt és helyreállított Nagyboldogasszony-templom és a Mária Magdolna-templom, amelyet 1686-tól a ferencesek használtak.
- ²⁹¹ *Kleemann*, 4.
- ²⁹² *Dielheim*, 599.
- ²⁹³ *Küttner*, 470.
- ²⁹⁴ *Townson*, I. 107.
- ²⁹⁵ *Hofmannsegg*, 108.
- ²⁹⁶ A felirat a következő: Maria Theresia Augusta Regina Hungariae Fausta natalis renascitur felix regni expansis et prosperis auspiciis Comitatis Antonii Grassalkovich serarii aulico regii Hungarici praefecti.
- ²⁹⁷ *Khevenhüller*, IV. 57.
- ²⁹⁸ Nagyszombatból 1777-ben helyezték át az egyetemet a budai palotába. Az ünnepélyes megnyitás 1780. június 25-én volt.
- ²⁹⁹ *Townson*, I. 111., 112.
- ³⁰⁰ A Mária Mennybemenetele- vagy Nagyboldogasszony-, mai nevén Mátyás-templom a XIII—XIV. században épült. A XVIII. században barokk berendezést kapott és a jezsuitáké lett.
- ³⁰¹ A templomtól északra lévő kollégium 1702-ben készült el. Ez volt a jezsuiták lakhelye (Szentháromság tér 5.), ahol kápolna, könyvtár és refektórium is volt. A kollégiumban 1777-től az egyetem teológiai kara működött, majd 1784-től a kamara hivatalait helyezték el benne. Az alakítások tervezését Hillebrandt végezte. A Mátyás-templom újjáépítésekor a templomhoz csatlakozó részt lebontották.
- ³⁰² A konviktest és a papneveldét a templom déli oldalán lévő épületbe helyezték el. Ennek az építését is 1702-ben kezdték el. A jezsuita rend feloszlása után, 1777-ben az egyetemes szeminárium nyert itt elhelyezést, majd 1785-től a helytartótanács hivatalai működtek itt. Az átalakítási munkálatokat Hillebrandt vezette. A Mátyás-templom átépítése kapcsán és a környék rendezése során teljesen lebontották.

³⁰³ Az egykori Szent János-templom helyén dzsámi épült, majd azt kapták meg 1686-ban a karmeliták. Dielheim már nem láthatta a romos Szent János-templomot, valószínűleg összetévesztette valamelyik várbeli templommal.

³⁰⁴ A karmelita templom a ferencesek dzsámivá alakított egykori Szent János-temploma helyén épült 1725—1736 között. A rend feloszlata után 1784-ben színházzá alakították. 1824-ig működött mint színház, akkor tűzveszélyessége miatt bezárták. A kolostor (Színház u. 5—11.) 1715—1734 között épült homlokzatát 1846-ban klasszicista stílusban átalakították.

³⁰⁵ A régi budai városháza (Szentháromság u. 2.) 1692-ben épült Venerio Ceresola tervei szerint. Hölbing bővítette 1698—1707 között. 1723 után újjáépítették.

³⁰⁶ L. a 288. jegyzetet.

³⁰⁷ A „Präsidentenhaus”-t, vagyis a kamaraelnök palotáját az egykori jezsuita akadémia (Szentháromság tér) épületéből Hillebrandt tervei szerint alakították ki. Ma már nem áll az épület.

³⁰⁸ A helytartósági vagy helytartótanácsi palota az egykori jezsuita konviktus és papnevelde épületével azonos. L. a 302. jegyzetet.

³⁰⁹ Az országházat az 1782-ben feloszlattott klarissza-apácák kolostorának keleti szárnyában helyezték el. Építése 1785-ben fejeződött be. Az átalakítási munkákat Hillebrandt tervei szerint végezték. Jelenleg az MTA Kongresszusi terem I. Országház u. 28.

³¹⁰ *Keyssler*, II. 1282.

³¹¹ *Küchel*, 264.

³¹² *Townson*, I. 117.

³¹³ A Vízivárosban több mecset is állt, amelyeket különböző célokra használtak fel. Pl. a ferencesek temploma helyén is mecset volt.

³¹⁴ A Mária-oszlopot az 1724-es pestisjárvány után állították fel. Hörger Antal szobrász készítette. A Mária-émlékmű 1834-ben a Mária térre került, ahol sienai Szent Katalin és Nep. Szent János szobra nélkül állították fel.

³¹⁵ *Keyssler*, II. 1282.

³¹⁶ Ez a görög katolikus templom minden bizonnyal a Fő utca 41—43. alatti assisi Szent Ferenc-templommal azonos. A rác franciskánusoké volt, 1757-ben szentelték fel. 1784-től a Szent Erzsébet-apácáké.

³¹⁷ A kapucinus templom és kolostor (I. Fő u. 30—32.) török mecset helyén épült 1687-ben, 1703—1715 között újjáépült, majd 1775—1778 között bővítették. 1856-ban romantikus stílusban átalakították.

³¹⁸ *Jenne*, 217.

³¹⁹ *Küchel*, 264. A szerző által említett ferences templomot valószínűleg nem Óbudán látta. A ferenceseknek ebben az időben a Vízivárosban volt templomuk, amely 1731—1737 között épült.

³²⁰ Az újlaki emlékoszlop eredetileg a budai Szentháromság téren állt, ahol 1706-ban avatták fel. 1722-ben új Szentháromság-emlékoszlopot rendeltek Budára, és akkor a régi szobrot Újlaknak ajándékozták. 1853-ban új talapzatra helyezték. A kissé átalakított emlék a Zsigmond téren ma is áll.

³²¹ Az Ágoston-rendieknek a temploma nem Újlakon, hanem az egykori Ország úton (Mártírok útja 23.) épült 1753—1770 között. Nepauer Máté volt az építész. A templom később a ferenceseké lett. Az újlaki plébániatemplom (Bécsi út 32.) 1746—1759 között épült, régebbi épület felhasználásával.

³²² Niczky gróf kastélya és kertje a mai Horváth-kert helyén állt. Niczky 1787-ben szerezte meg az ún. Tábornok-rétet.

³²³ A rácvárosi (tabáni) katolikus templom (Attila krt. 38—40.) mecset helyén épült 1728—1736 között, Obergruber Keresztély, majd Nepauer Máté építőmester vezetésével.

³²⁴ A rácvárosi (tabáni) görögkeleti templom 1742—1751-ig épült Mayrhofer Ádám tervei szerint. 1944—1945-ben súlyosan megsérült, ezért 1949-ben lebontották.

^{324/a} *Dielheim*, 599. Az óbudai katonai gazdasági épületet az egykori Zichy-kastélyban alakították ki 1766 után. A kastélyt Zichy Miklós építtette 1746—1757 között Jäger János Henrik budai mesterrel. Ma művelődési ház és múzeum van az épület egy részében.

³²⁵ A selyemgombolyítót (III. Harrer Pál u. 44—46.) Mazzocato Ágoston útmutatása alapján Talherr József építtette 1785-ben. *Dielheim* könyve 1785-ben már megjelent, tehát nyilván már az azt megelőző évben állt.

³²⁶ A Kismariazelli trinitárius templom és kolostor (Kiscelli u. 108.) egykor búcsújáráhely volt, az ausztriai Mariazell kegyképeének a másolatát őrizték itt. Zichy Péterné építtette a templomot 1744—1760 között Johann Entzenhoffer bécsi építésszel. A rend feloszlata után katonai célokra használták, majd egy bútorgyárosé volt. Ma a Budapesti Történeti Múzeumhoz tartozik.

³²⁷ *Townson*, I. 122. L. a 325. jegyzet.

³²⁸ *Küchel*, 264.

³²⁹ *La Motraye*, 201.

³³⁰ *Küchel*, 264.

³³¹ *Sestini*, 158.

³³² *Dielheim*, 624.

³³³ A pesti kaszárya azonos lehet az invalidusok palotájával vagy esetleg az Új épületre gondol a szerző, amely II. József uralkodásának idején épült, tüzérlaktanyának szolgált. 1858-ban lebontották. L. a 336. jegyzet.

³³⁴ Pest főtemploma azonos a mai belvárosi plébániatemplommal (Március 15. tér). A gótikus templomot 1725—1739 között újította meg Paur György építőmester. 1775-ben további javításokat végzett Nepauer Máté és Jung József. Dielheim téved, mert sohasem koronázták itt a magyar királyokat.

³³⁵ *Hofmannsegg*, 100.

³³⁶ Az Invalidusok háza (Városház u. 9—11.) Anton Erhard Martinelli tervei alapján 1727—1735 között készült. II. József kaszáryává alakította át a kápolnával együtt. 1784-től a császári gránátosok kaszáryája, 1894-től a központi városháza található az épületben.

³³⁷ *Bauffremont*, 214—215.

³³⁸ *Küchel*, 263.

³³⁹ A ferencesek temploma (Egyetem u. 2.) barokk templommá alakított török mecset helyén épült. Alapkövét 1727-ben tették le. 1743-ban felszentelték.

³⁴⁰ A pálosok temploma (ún. Egyetemi templom), Eötvös Loránd u. 1722—1742 között épült, 1748-ban és 1776-ban szentelték fel. Építészé valószínűleg Mayerhoffer András.

³⁴¹ A domonkos rend temploma (Váci u. 47. v. Angolkisasszonyok temploma) elpusztult középkori templom helyén épült 1747—1749 között. Esetleg Mayerhoffer András műve. 1765-ben szentelték fel. 1787-től az Angolkisasszonyoké lett.

³⁴² A belvárosi r. k. plébániatemplom (Március 15. tér) újjáépítésére 1725—1739 között került sor.

³⁴³ A Küchel által említett két mellékoltár a plébániatemplomban ma már minden bizonnyal nincsen meg.

³⁴⁴ *Küchel*, 263.

³⁴⁵ A szervita-templom (Martinelli tér 7.) 1725—1732 között épült Hölbling János, majd Pauer János György tervei alapján. 1871-ben új homlokzatot kapott a templom.

³⁴⁶ A klarisszák temploma a még ma is álló kolostoruk mellett volt (Szerb u. 21—23.), 1729-ben épült a kolostor, amelyet a rend feloszlata után kórházzá, majd zálogházzá alakítottak. Ma az Eötvös Loránd Tudományegyetem épülete.

³⁴⁷ A pesti Szentháromság-oszlop a pesti Fő téren (Szentháromság tér, majd Március 15. tér) állt. 1717-ben állították egy régebbi helyére, 1810-ben bontották le.

³⁴⁸ *Küchel*, 263.

³⁴⁹ Laversa báró és Pascalín pék házára vonatkozólag Garas Klára megállapítja, hogy Laffert báró és Paschgall pék Úri u-i (Ma Városház u.) ma már nem létező házairól van szó. A. H. A. Tomus 22. 1976. 150. V. ö. a 24. jegyzettel.

³⁵⁰ *Küchel*, uo.

³⁵¹ A XVIII. századi piarista rendház és kollégium Pest Fő terén állt, helyén épült, e század közepén Bölcsészettudományi karrá alakított piarista rendház.

³⁵² Csernyánszky Mária kutatásai szerint az első selyemgyár 1783-ban épült a Király utcában (Majakovszkij u.), hatalmas telken, amelynek határai az Akácfa, Dob és Gyár u-ig nyúltak. A gyárat Valero István és Tamás építtette. Sestini közlése szerint már 1783 előtt is volt egy selyemgyár, hiszen ő 1780-ban látta Valero Jakab unokaöccsei által építtetett gyárat. Csernyánszky Mária: A Valero család a régi Pest művészettörténetében. Tanulmányok Budapest múltjából. IX. Bp. 1941. 1—3 Klny.

³⁵³ A görögkeletiek görög templomában (Petőfi tér 2/b) nem járhatott sem La Motraye, sem Feller, mert a templom csak 1791—1794 között épült Jung József tervei alapján. Valószínűleg a görögkeleti szerb templomot ismerték (Szerb u. 4.), amely 1695-ban épült, régebbi épület felhasználásával, 1733-ban kibővítették.

³⁵⁴ Ez a kávéház a Váci u. és Kiskorona u. (ma Régiposta) sarkán lévő (Magyar) Korona volt. A ház 1783-ban épült. A Kávéházat Tuschl Sebestyén bérelte a háztulajdonos Neumayer fodrász-mestertől. A házat 1912 körül bontották le. *Gundel Imre—Harmat Judit: A vendéglátás emlékei.* Bp. 1979. 193.

³⁵⁵ *Hofmannsegg*, 100—101.

³⁵⁶ *Townson*, I. 116—117.

³⁵⁷ A Korona szállóról Gundel Imre idézett könyvében nem tesz említést.

³⁵⁸ A Hét Választó Fejedelemhez címzett fogadó a Váci u. 9. sz. házban 1777-től működött. 1840-ben Hild József tervei szerint építik át mai formájára.

³⁵⁹ Valószínűleg ugyanarról a színházról számolnak be mind a ketten, amely a Rondellában volt.

³⁶⁰ *Pococke*, 363.

³⁶¹ *Dielheim*, 577., 578.

³⁶² „... In dieser Vestung ware zu admiriren die Moschéen nach Türkischer Sprach unter der Erden, welche von Souteraine seindt, ...” Küchel a „Moschéen” megjelölést feltehetően nem mecset, török templom értelemben használja, hanem kupolaboltozatos földalatti helyiségekre utal. *Küchel*, 264.

³⁶³ *Townson*, I. 82.

³⁶⁴ Küchel 1737-ben a középkori székesegyház romjait látta. A Bakócz-kápolna volt az egyetlen használható része az épületnek.

³⁶⁵ *Küchel*, 264.

³⁶⁶ A díszes kapu a középkori székesegyház nyugati diszkapuja, az ún. Porta Speciosa volt, amelyet 1764-ben a beomló délnyugati torony szétzúzott és megmaradt köveit széthordták. A márvány inkrusztációjú kapu a XII. sz. utolsó évtizedében készült. *Pococke*, 364. — *Dercsényi Dezső: Az esztergomi Porta speciosa*, Bp. 1947. — *Marosi Ernő: Az esztergomi Porta speciosa ikonográfiájához.* In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorból.* Szerk. *Székely György.* Mem. Saec. Hung. 4. Bp. 1984. 341—352.

³⁶⁷ A Szent István-templom ma már nincsen meg. Annak a helyén emelték az 1822-től ma is álló, Pákh János által tervezett főszékesegyházat. A Szent István-templom a helyőrség számára készült, építése 1767-ben indult meg Hillebrandt tervei szerint.

³⁶⁸ Khevenhüller látogatásakor 1764-ben még álltak a középkori Szent Adalbert-székesegyház romjai. Barkóczy Ferenc esztergomi érsek 1761-ben elhatározta, hogy a káptalannal együtt visszahelyezi Nagyszombatból a székhelyét Esztergomba. Barkóczy nagyszabású székesegyházat terveztetett Isidore Canevaleval 1763-ban. Az alapozási és tereprendezési munkák megindultak.

³⁶⁹ A szép márvány kápolna azonos az ún. Bakócz-kápolnával, amelyet Barkóczy érsek is meg akart menteni. Építtette Bakócz Tamás esztergomi érsek 1506—1510 között.

³⁷⁰ 1765-ben a primás váratlan halála miatt a munkálatok abbamaradtak. Addig is csak tereprendezés folyt. 1767-ben Hillebrandt egyszerűsített tervei alapján megindult a Szent István-templom építése, 1774-ben felépült.

³⁷¹ Az érseki palota munkálatai 1765-ben Barkóczy halála miatt abbamaradtak, tulajdonképpen csak a terep előkészítése indult meg. Hillebrandt tervei szerint épült volna fel a palota a templom mellett, de végül is sohasem készült el. A primás lakóhelyül a jezsuita kolostort vette igénybe a Vízivárosban.

³⁷² A szeminárium szintén a templom mellett, egységes koncepció szerint épült volna fel, azonban ennél is csak a tereprendezésig jutottak, mert Barkóczy érsek halála után a munka abbamaradt.

³⁷³ L. a 369. jegyzet.

³⁷⁴ A primási palota ebben az időben a Vízivárosban lévő egykori jezsuita kolostor volt, amely ma már szintén nincsen meg, helyén áll az 1881-ben épült érseki palota.

³⁷⁵ A ma álló káptalani épület, a kanonoki házsor 1828-ban épült.

³⁷⁶ Az új Városháza minden valószínűség szerint azonos a Széchenyi tér 1. sz. alatt lévő mai Városi Tanácsszállal, amely 1698-ban már állt, és Vak Bottyánnak volt a palotája. 1728-ban került a város tulajdonába. 1770—1773-ban alakították át.

³⁷⁷ Az egykori Szentháromság-szobornak ma már csak a talpzata van meg, ez a Táti úton áll, és Szent Vendel szobrát helyezték el rajta. A Széchenyi téren álló emlékmű új. Az eredetit Rieder András pesti szobrász készítette 1723-ban.

³⁷⁸ A Mária Terézia-emlékszobor szintén a Városháza előtti téren állt. Ma már csak töredékei ismertek.

³⁷⁹ *Dielheim*, 578.

³⁸⁰ Az egykori szabad királyi város, a mai belvárosi ferences, azaz Szent Anna-templom 1700 és 1755 között épült. Barokk formájában ma is áll (Bottyán János u.).

³⁸¹ A ferences kolostor (Bottyán János u. 10) a XVIII. század elején épült, később főiskola lett. Ma is a ferencesek tulajdonában van.

³⁸² *Dielheim*, 578.

³⁸³ A jezsuita kollégium és gimnázium a volt jezsuita templomhoz csatlakozott (Berényi Zsigmond u.). A két épület helyén áll ma az érseki palota és a Keresztény Múzeum.

³⁸⁴ A királyi város ferenceseit I. a 380. jegyzetben. A vízvárosi ferencesek temploma és kolostora 1726—1750 között épült. A homlokzatokat klasszicista stílusban átalakították (Bajcsy-Zsilinszky u. 44.).

³⁸⁵ A megyeháza a XVIII. században épült és 1830-ig használták erre a célra (Bajcsy-Zsilinszky u. 63.).

³⁸⁶ A rác templom (Kossuth L. u. 6.) a XVIII. század elején épült.

³⁸⁷ *Dielheim*, 587.

³⁸⁸ *Townson*, I. 94—95.

³⁸⁹ *Townson*, I. 97.

³⁹⁰ A dömösi apátságot Álmos herceg alapította és Lőrinc esztergomi érsek szentelte fel 1107-ben. Ma már csak az alapfalak és kevés rom látható.

³⁹¹ Szentendrén nem románok (valachok), hanem szerbek laktak. A németek temploma valószínűleg a magyar és dalmát katolikusok által használt, a Várdombon álló plébániatemplom volt.

³⁹² A pilisi kolostorrom a pilisi apátság romjával azonos, amelyet a XII. században alapítottak a cisztercita rend számára. A kolostor feltárt romjai Pilisszentkereszt falu határában állnak.

³⁹³ A piliscsabai templomrom valószínűleg a falu középkori templomának romja volt. Napjainkra csak néhány másodlagosan elhelyezett kő ismert belőle.

³⁹⁴ Pilisvörösvár romos temploma a falu középkori templomának maradványa lehetett. A romok ma már nem ismertek.

³⁹⁵ A Pomázon említett várrom az egykori királynői beszálló hely és vadászlak lehetett, amelynek fénykora Aragóniai Beatrix idejében volt. A falu melletti Klissza-dűlőn a nagyméretű vár alapfalai ma is láthatók.

³⁹⁶ *Dielheim*, 592.

³⁹⁷ Kolonits, majd Althan M. Frigyes püspökök palotáját 1730—1731-től újították meg. Ebből a régi püspöki palotából (Március 15. tér 6.) alakítják ki a Theresianumot, majd 1777-től az Angolkisasszonyok kapják meg, majd 1802-től Siketnéma Intézet lett.

³⁹⁸ A diadalív Canevale tervei szerint 1764-ben épült.

³⁹⁹ A székesegyház tervezése és építése már Esterházy Károly püspök idejében elkezdődött Franz Anton Pilgram bécsi építész tervei alapján. Migazzi Kristóf azonban Pilgram halála miatt elvetette annak terveit és Isidore Canevalet hozta magával Bécsből, aki új tervekkel készített 1762-től 1772-ig.

⁴⁰⁰ *Khevenhüller*, VI. 66.

⁴⁰¹ A kis konviktust Migazzi Kristóf alapította 1762-ben szegény nemes ifjak számára, amelyet a régi püspöki palotában helyeztek el (Március 15. tér 6.). L. a 397. jegyzetet.

⁴⁰² A domkosok vagy fehérek temploma, az ún. felsővárosi plébániatemplom 1756-ban készült el és akkor szentelték fel. (Március 15. tér 24.)

⁴⁰³ A székesegyház altemplomában őrzött két 1458 körüli Báthori-címerről, valamint a kupola Maulbertsch-freskójáról van szó. *Sestini*, 164., 165.

^{403/a} A püspöki palota 1768—1775 között épült (Vak Bottyán tér 1.). *Sestini* már az új palotát látta.

⁴⁰⁴ L. a 398. jegyzetet. Lehetséges, hogy Rotenstein tévedett vagy később más tondóportrét helyeztek el, de ott ma Ferdinánd és Miksa, József és Lipót főhercegek, valamint Mária Terézia és I. Ferenc portréi láthatók.

⁴⁰⁵ A piaristák kollégiuma, vagyis rendháza (Köztársaság út 1.), 1727—1751-ig épült. Később bővítik, a homlokzatokat részben átalakítják. Ma iskola.

⁴⁰⁶ A ferencesek templomát 1766-ban szentelték fel, a kolostor 1751-ben készült el (Géza király tér 12.). Ma lakóház.

⁴⁰⁷ A domonkosok templomára vonatkozóan l. a 402. jegyzetet. A Domonkos-kolostor (Március 15. tér 22.) 1718-ban már állt, később a piaristáké lett, majd lakóház.

⁴⁰⁸ Az irgalmasok zárdája és rendháza (Március 15. tér 7—8.) ma kórház. Eredetileg papi szeminárium volt, amelyet 1732-ben Althan Mihály Frigyes kezdett építtetni. Az irgalmas rendet Migazzi telepítette Vácra 1763-ban, 1775-ig a mai fegyintézet helyén álló épületben voltak, s 1775-től kerültek a szeminárium épületébe.

⁴⁰⁹ A Kolonics-féle papi szeminárium minden valószínűség szerint elődje volt annak, amelyet 1732-ben építtetett. Ezt bővítette Esterházy Károly is. L. még a 408. jegyzetet. Az új papnevelő intézetet Migazzi Kristóf építtette a székesegyház terén (Konstantin tér 1—3.), 1777-ben kezdték el, de még 1784 után is építkeztek rajta. Ma lakóház.

⁴¹⁰ A Collegium Theresianumot, nemesi ifjak nevelőintézetét Mária Terézia alapította 1767-ben. A Mária Terézia-féle akadémia egybeolvadt a Migazzi Kristóf által korábban alapított intézettel (amelyet a régi püspöki palotában helyeztek el). A nemesi konviktus 1777-ben épült, régebbi épületek felhasználásával. Később katonai célokra alakították át, majd fegyintézet lett. Ma is ezt a célt szolgálja.

⁴¹¹ *Dielheim*, 593., 594.

⁴¹² Az Angolkisasszonyok 1777-ben kapták meg az egykori püspöki palotát, amelyet 1777-ig a nemesi konviktus használt, az angolkisasszonyok 1783-ban Pestre költöztek. L. 397. jegyzetet.

⁴¹³ Az ócsai református templomot eredetileg a premontreiek építtették 1250 körül. A premontrei prépostság a török uralom alatt szűnt meg. A XVI. század 60-as éveitől a reformátusoké lett. A XIX. század végén és az 1920-as években megújították.

⁴¹⁴ A kastély, méretét tekintve, inkább kúria, Grassalkovich Antal építtette a XVIII. század második felében. (Fő utca 57.)

⁴¹⁵ A kápolnát a Pest megye műemlékei. I. Bp. 1958. 591. nem említi.

⁴¹⁶ *Feller*, 141.

⁴¹⁷ A piarista rendház (Jókai u. 1.) 1725-ben épült, új szárnyal bővítették 1825-ben. Ma is piarista rendház.

⁴¹⁸ A piarista templom 1729—1740-ig épült, Mayerhoffer András műve. Tornya 1764—1765-ben készült el.

⁴¹⁹ A református kollégium (Szabadság tér 7.) eredeti formájában már nincsen meg. A mai református gimnáziumot 1910 körül építették (Szabadság tér), feltehetően az egykori gimnázium helyén.

⁴²⁰ A református templomot (Kossuth Lajos tér) 1680—1684 között három debreceni kőművesmester építette. 1792-ben bővítették, majd a XIX. században szintén átalakították.

⁴²¹ A ferencesek temploma (Kossuth Lajos tér) középkori eredetű, barokk stílusban a XVII. és XVIII. században átalakították. Kolostora a XVIII. század elején épült.

⁴²² Szeged a római korban csak kisebb őrhely, átkelőhely volt a Tiszán. Római neve nem Singidava, hanem Partiscum volt.

⁴²³ *La Motraye*, II. 202.

⁴²⁴ *Feller*, 492.

⁴²⁵ A piarista rendház a Szent Demeter-templom mellett állt, amely 1793 után épült teljesen ki. Nyilvánvaló, hogy előzőleg is állt egy rendház, amely a Szent Demeter-templom 1725—1729. évi építésével egyidőben készülhetett. Feller ezt ismerhette. A ma is álló piarista rendház (Aradi vértanúk tere 1.) 1886-ban épült.

⁴²⁶ A minoriták konventje (Szent György tér 4.) 1744 és 1784 között épült. Ma kollégium.

⁴²⁷ A Szent Ferenc-kórház a ferences templomhoz kapcsolódott, és a XVIII. század végén enyészett el. A Mátyás király téren lehetett, ahol a többi ferences épület van.

⁴²⁸ A Szent Demeter-templom középkori templommaradványok felhasználásával 1725—1749-ben épült, ez volt Szeged plébániatemploma, egyben a piarista templom. A középkori templom XIII. századi tornyát 1925-ben bontották ki a barokk templomból.

⁴²⁹ A görögkeleti templom (Beloianisz tér) 1743—1745 között épült. Azóta többször átalakították.

⁴³⁰ Az alsóvárosi ferences templom (Mátyás király tér) szentélye 1498-ban, hajója 1502-ben épült, gótikus stílusban. 1713-ban megújították. 1780-ban renoválták.

⁴³¹ A Seipp által 1792 körül említett főoltárkép nincsen a főoltáron. Jelenleg egy XVII. századi csodatevő Madonna-kép van. Lehetséges, hogy Seipp összetéveszti a templomokat, mert a felsővárosi Szent György-plébániatemplomban valóban Szent István-oltárkép volt. Az Assisi Szent Ferenc-képet Hautzinger 1774-ben a Nep. Szent János oltárképet Hogger János 1777-ben festette. *Seipp*, 419.

⁴³² A XV. századi kolostor falainak felhasználásával épült 1718—1751 között.

⁴³³ Vinga nevű város lett 1744-ben Theresopolis, Szabadkát pedig Maria-Teresiopolisnak nevezték.

^{433^a} Mercy Claude Florimond (1666—1734) császári fővezér, tábornagy, 1718-tól a temesi bánság kormányzója.

⁴³⁴ De l'Hommeau, 91.

⁴³⁵ La Motraye II. 202.

⁴³⁶ A székesegyház (Piata Unirii 12.) a csanádi püspökségé volt. Emmanuel Fischer von Erlach tervei alapján 1736—1773 között épült. Feller észrevétele szerint tehát 1768-ban már készen volt. Valóban, 1754-től már miséztek a templomban.

⁴³⁷ A románok temploma a város egykori Fő utcáján állt, s valószínűleg azonos az 1774-ben épült görög katolikus templommal.

⁴³⁸ A jezsuita templom a város főterén, a Szent György téren állt, török mecsetből alakították át 1718-ban, majd 1754-ben újra átépítették. Később ez lett a szemináriumi templom.

⁴³⁹ *Dielheim*, 705.

⁴⁴⁰ *Dielheim*, 705.

⁴⁴¹ Lehmann valószínűleg a Hunyadi János-féle várpalotáról beszél, amelyet később beolvasztottak a XVIII. századi várendszerbe. A Róbert Károly által építtetett palotát 1443-ban Hunyadi János átalakíttatta. Az erősen rekonstruált várkastély ma múzeum. (Piata Huniadi) *Lehmann*, 142.

⁴⁴² L. a 436. jegyzetet.

⁴⁴³ A székesegyház előtti téren állt a Bánát tartományi elnökének a palotája, amely 1779-től megyeháza lett. Valószínűleg a későbbi kormányzói palotának nevezett épület helyén állt. Ma ebben az épületben több intézmény is van. (Str. Ceahlan)

⁴⁴⁴ A tábornoki ház azonos lehetett a városparancsnoki palotával, amely az egykori ferences, majd piarista templom mellett volt.

⁴⁴⁵ A német városháza szemben állt a ferences templommal. 1731—1734 között épült, később a szabad királyi város városháza lett (Piata Libertatii 1.). A Szerb utcában állt a szerbek városháza, amelyet 1776-ban színházzá alakították át.

⁴⁴⁶ A fővárta vagy helyőrség palotája a kormányzói palota mellett állt, szintén a Fő téren.

⁴⁴⁷ A ferences templom régi mecsetből épült 1733—1736 között. 1788-tól a piaristáké lett. 1911-ben lebontották a régi templomot és újat építettek. Az egykori ferences, majd piarista kolostorban (Str. Ungureanu 1—3.) képzőművészeti iskola működik.

⁴⁴⁸ Az irgalmas rendi rendház (Str. 1. Mai 31.) építését 1737-ben, a templomét 1748-ban kezdték el. 1849-ben leégett, majd újra felépítették. Jelenleg klinika működik benne.

⁴⁴⁹ *Lehmann*, 143., 144.

⁴⁵⁰ Az ortodox templom építését 1759-ben kezdték el (Str. Lenin), de csak a XIX. században fejezték be.

⁴⁵¹ A németek templomára vonatkozóan jelenleg nem állnak rendelkezésemre adatok.

⁴⁵² *Lehmann*, 161.

⁴⁵³ *Sestini*, 125.

⁴⁵⁴ Az egyik a ferences templom (Str. Progresului 12.), amely a XVIII. században épült. A másik templomra vonatkozóan nem álltak rendelkezésemre adatok.

⁴⁵⁵ A reformátusok temploma 1370 és 1440 között épült, majd később átalakították. 1545. óta a reformátusoké.

⁴⁵⁶ Az egykori görög templomnak ma már csak a tornya áll. (Str. Calugareni 21.)

⁴⁵⁷ *Lehmann*, 172—173.

⁴⁵⁸ Szászváros ferences templomára vonatkozóan nem állnak rendelkezésemre adatok.

⁴⁵⁹ Az evangélikusok templomára vonatkozóan nem állnak rendelkezésemre adatok.

⁴⁶⁰ Az örmények temploma vagy görögkeletiek temploma 1742-ben épült.

⁴⁶¹ A reformátusok temploma 1560-ban épült, ma is áll.

⁴⁶² *Lehman*, 173.

⁴⁶³ A ferences templom ma a város egyetlen katolikus temploma. (B-dul 30. Decembrie) A XIV. századból származó, eredetileg domonkos-rendi templomot a XVIII. században a ferencesek átalakították.

⁴⁶⁴ A szászok temploma a gótikus evangélikus templom a város főterén (Parcul 8. Mai 5.) áll. A XIII. században épült templomot a XVI. században bővítették.

⁴⁶⁵ Ez a megjegyzés valószínűleg azt jelenti, hogy a lakóházak többsége középkori formájában állt. *La Motraye*, 226.

⁴⁶⁶ Az orsolyita zárda a középkori domonkos kolostor helyén (Str. General Magheru 36.) épült 1712—1734-ben.

⁴⁶⁷ A jezsuita templom 1726—1738 között épült, később a város plébániatemploma lett. (Piata 6 Martie)

⁴⁶⁸ Gótikus az evangélikus püspöki székesegyház, amely a XIV—XV. században épült. A Kórház-templom a XIII. században épült.

⁴⁶⁹ A szobrok ma már nincsenek meg.

⁴⁷⁰ Brukenthal Sámuel (1721—1803) 1777-ben lett Erdély kormányzója. Barokk palotája a város főterén (Piata Republicii) áll. Itt helyezték el műgyűjteményét és könyvtárát is. A múzeum 1817-től nyilvános.

⁴⁷¹ A jezsuiták könyvtára az egykori jezsuita rendházban lehetett.

⁴⁷² A szászok első színháza a XVI. századi nagy rondellában volt, amelyet 1788-ban alakítottak színházzá. *Seipp*, 352.

⁴⁷³ A Zum Römischer Kaiser fogadó már 1555-től a város tulajdonában van. 1891-ben lebontották.

⁴⁷⁴ Az egész hegyszoros az 1453-ból származó vörös színű őrtoronnytól kapta a nevét.

⁴⁷⁵ Felirata: „Haec via in Dacia aperta est Anno MDCCXVII.” *Sestini*, 60.

⁴⁷⁶ *La Motraye*, II. 226.

⁴⁷⁷ *La Motraye*, II. 227.

⁴⁷⁸ A gyulafehérvári vár ún. Felső Károly-kapuja az amelyről Feller beszámol. 1717 és 1720 között Savoyai Jenő megbízásából a bécsi König János szobrász készítette. III. Károly lovas szobrán kívül Savoyai Jenő és III. Károly diadalmas hazatérése, valamint a Heraklész-monda domborművekben és négy allegorikus szobor látható. A főpárkányokat is harci jelenetek és címerek díszítik.

⁴⁷⁹ A püspöki székesegyház román kori jellegéből következik, hogy az ablakok kisméretűek. Fellernek érthető módon ez nem tetszik, ő általában a barokk épületekért lelkesedik.

⁴⁸⁰ A ferences kolostor és templom 1725-ben épült, a vár területén kívül.

⁴⁸¹ Az trinitárius rendház és templom 1719-ben épült, 1792-ben Batthyány püspök könyvtárát helyezte el a templomban és kolostorban. Batthyaneum néven vált ismertté. A gyűjtemény ma is létezik.

⁴⁸² Az egykori Bethlen-kollégium (Str. 11. Iune 1.) a XVII. század második felében épült, majd a XVIII. század elején újjáépítették. 1849-ben leégett és 1862-ben épült fel újra.

⁴⁸³ A vár területén álló gótikus templomot később barokk stílusban átalakították. A kollégium diákjai is ezt a templomot használták.

⁴⁸⁴ L. a 482. jegyzetet.

⁴⁸⁵ A tordai városházára vonatkozóan Orbán Balázs adatára tudunk támaszkodni, amely szerint 1795—1806 között épült a castrum köveiből. *Orbán Balázs*: Torda város és környéke. Bp. 1889. 354.

⁴⁸⁶ A tordai református paplak a templom mellett ma is áll.

⁴⁸⁷ *La Motraye*, II. 220.

⁴⁸⁸ Az ariánus megnevezés nyilvánvalóan az unitáriusokra vonatkozik. A ma álló unitárius templom 1792—1796 között épült. Az unitáriusok 1718-ig használták a város főterén álló gótikus Szent Mihály-templomot.

⁴⁸⁹ Ez az evangélikus templom feltételezésem szerint az 1829-ben elkezdett ev. ref. templom helyén állhatott. Fatemplom volt.

⁴⁹⁰ A Farkas utcai templom a XV—XVI. században épült. Eredetileg a minoritáké volt. A reformáció idején került a reformátusok tulajdonába. 1644-ben bontották le a tornyát és semmisítették meg a belső berendezését.

- ^{490/a} A katolikusok ebben az időben vagy a ferencesek templomát használták, amely a XIII. és XV. században épült, vagy lehetséges, hogy a jezsuita templom már állt ekkor, és az volt a katolikusoké.
- ⁴⁹¹ Báthori István alapította a jezsuita egyetemet a XVI. század végén, amely 1603-ig működött. Később itt működött a piarista rendház és gimnázium, amely Báthori—Apor-szeminárium néven vált ismertté (Str. Universitatii 10.).
- ⁴⁹² A jezsuita kollégium építését 1703-ban kezdték el és 1734-ben fejezték be. A konviktus vagy internátus már 1735-ben állt, később piarista rendház lett.
- ⁴⁹³ A jezsuita templom (később piarista, majd egyetemi) 1718—1724 között épült. A korai barokk stílushoz kapcsolódik.
- ⁴⁹⁴ A kolozsvári jezsuita templom főoltarán lévő ún. Könnyező Szűz kegyképet 1724-ben helyezték oda. Azt megelőzően Füzesmikola ortodox fatemplomában volt. A Mária-ikon 1681-ben készült és 1699-ben három hétig könnyezett. Kollonics Lipót ismerte el a csodát és a kolozsvári jezsuitákra bízta a kép őrzését.
- ⁴⁹⁵ *Feller*, 271.
- ⁴⁹⁶ L. a 492. jegyzetet.
- ⁴⁹⁷ Az unitáriusok temploma (B-dul Lenin és Str. David) 1792—1796-ban épült. Ennek elődje lehet az oratórium, amelyről *Feller* megemlékezik.
- ⁴⁹⁸ Az unitárius kollégium (B-dul Lenin 8.) barokk épület.
- ⁴⁹⁹ Sohasem volt a jezsuiták tulajdonában, valószínűleg a Szent Mihály-templommal téveszti össze. L. a 490. jegyzetet.
- ⁵⁰⁰ L. a 491., 492. jegyzetet.
- ⁵⁰¹ A ferencesek kolostora és temploma eredetileg a domonkosoké, 1247-ben épült, majd gótikus stílusban átépítették. 1728—1747-ben barokkosították (Piata Muzeului).
- ⁵⁰² A Bánffy-palota (Piata Libertatii 30.) 1674-ben és 1773—1785 között épült. Tervezője Johann Eberhard Blauman szobrász és építész volt.
- ⁵⁰³ Valószínűleg a Rhédey-házról van szó (Str. Napoca), amelyet Rhédey János építtetett át 1767-ben.
- ⁵⁰⁴ Zalatna katolikus templomának 1722-től léteznek anyakönyvei.
- ⁵⁰⁵ A görög katolikusok temploma 1424-ben épült gótikus stílusban, később átalakították.
- ⁵⁰⁶ A görögkeletiek épülő templomára vonatkozóan egyelőre nem állnak rendelkezésemre adatok.
- ⁵⁰⁷ A domonkosok középkori temploma ma már nem áll.
- ⁵⁰⁸ A piarista rendházra vonatkozóan egyelőre adatok nem állnak rendelkezésemre, a piarista templom 1779—1787 között új homlokzatot kapott.
- ⁵⁰⁹ A ferences rendházra vonatkozóan egyelőre nem állnak rendelkezésre adatok. A középkori ferences templom a XIX. században új homlokzatot kapott.
- ⁵¹⁰ Az evangélikus templom a Főtéren áll, a XIV. században kezdték építeni, 1560-ban lebontották és Petrus Italus újat épített.
- ⁵¹¹ *Feller*, II. 276.
- ⁵¹² Hunyadi János háza ma már nem létezik.
- ⁵¹³ A jezsuita rendház (Piata Trandafirelor) a templom mellett épült. A templomnál régebbi, 1720-ban került a jezsuiták tulajdonába.
- ⁵¹⁴ A ferences rendház a városi Piac téren épült 1745—1777 között.
- ⁵¹⁵ A minorita rendház 1741 és 1767 között épült, a templom mellett áll (Köteles Sámuel u.).
- ⁵¹⁶ A református templom vagy Vártemplom XV. századi gótikus eredetű épület, amelyet a XVII. és XVIII. században átalakítottak.
- ⁵¹⁷ A laktanya a Martinuzzi-féle várkastély lehet, amelyet olasz építészekkel Martinuzzi építtetett ki. Később börtön lett, ma is az.
- ⁵¹⁸ Az örmények templomát 1748-ban kezdték építeni, s ezek szerint *Feller* látogatásakor még nem fejezték be.
- ⁵¹⁹ A régi monostor talán az Angyali Üdvözlés-monostor lehet, amelyben a nyomda működött, és amely 1750-ben épült. Balázsfalva a görög katolikus egyház kultúrközpontja.
- ⁵²⁰ A balázsfalvi könnyező képről nincs tudomásunk, valószínűleg a mikolai könnyező ikonnal téveszti össze, amely a kolozsvári jezsuitákhoz került, és számos másolat készült róla.

⁵²¹ A templomerdőben elhelyezkedő XV. századi templomot a későbbi századokban többször átépítették. (Piata Republicii)

⁵²² A ferencesek rendháza 1726 és 1733 között épült a középkori kolostor helyén. (Str. Viitorului 44.)

⁵²³ A piarista rendház (Piata Republicii 13.) 1736 körül épült. A piaristák iskolája is abban az épületben volt.

⁵²⁴ A premontreiek, előzőleg a pálosok temploma, 1740 és 1766 között épült Vépi Máté tervei alapján.

⁵²⁵ A kapucinusok ma álló temploma és kolostora 1827-ben épült. (Str. Mihai Viteazul)

⁵²⁶ A pálosok templomát később a premontreiek használták. L. az 524. jegyzetet.

⁵²⁷ Nagyváradon a trinitáriusok jelenléte sem a XVIII., sem a XIX. században nem mutatható ki. Valószínűleg tévedésről van szó. Karácsonyi és Borovszky sem említi a minoritákat Nagyváradon. *Karácsonyi Sándor*: Magyarország egyháztörténete. Bp. 1985. 311. — Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad. Szerk. *Borovszky Samu*. Bp. 1901.

⁵²⁸ Az irgalmas rendiek kápolnája 1754—1765 között épült.

⁵²⁹ *Townson*, I. 113. A püspöki palota alapkövét 1762-ben tették le és az 1770-es évek végére készült el. A székesegyház 1752—1780-ig épült. Az említett sírokat *Townson* nem láthatta.

⁵³⁰ Ma már nem lehet pontosan tudni, hogy Feller melyik térre gondolt, tekintve, hogy a várost a XIX. században erősen átépítették. Valószínűleg a mai színház és a néptanács székháza közötti területen lehetett (B-dul Republicii).

⁵³¹ A minorita templom beleépült az egykori minorita rendházba. A kolostort 1702-ben alapították. A mai templom azonban a XX. század elején épült.

⁵³² *Wortley*, 80.

⁵³³ A kormányzó háza a vár területén feltehetően megegyezik az 1735—1737 között épült szlavóniai közigazgatási palotával, amelynek díszes kapuját atlaszok díszítik.

⁵³⁴ *Flachat*, I. 221.

⁵³⁵ Az eszéki híd minden utazó érdeklődését kiváltotta, fából épült, és természetesen ma már nincs meg.

⁵³⁶ A parancsnoki ház valószínűleg megegyezik a vár területén ma is álló főőrség épületével.

⁵³⁷ A mérnökház azonosítása jelenleg nem megoldható.

⁵³⁸ A katonai szertár azonosítása jelenleg nem megoldható.

⁵³⁹ *Hofmannsegg*, 163., 164.

⁵⁴⁰ A Mayerhöfei-ház valószínűleg Temesváron található és nem Eszéken.

⁵⁴¹ *Jenne*, 151—154.

⁵⁴² A fővárta épületére vonatkozóan nem állnak rendelkezésre adatok.

⁵⁴³ A kormányzó házára vonatkozóan nem állnak rendelkezésre adatok.

⁵⁴⁴ *Dielheim*, 665.

⁵⁴⁵ *Dielheim*, 676.

⁵⁴⁶ Herkulesfürdőről van szó, amelyet 1736-ban kezdtek kiépíteni Mehádiától néhány kilométerre, régi római fürdő helyén, amelyet ad Aquas Herculinak vagy Thermae Herculi ad Mehadiamnak neveztek. Az elszállított római kövek ma is a bécsi Hofbibliothekban találhatóak.

⁵⁴⁷ A demsusi ortodox templom a IV. századi ókeresztény templom helyén épült a XIII—XV. században.

⁵⁴⁸ A rajzokat könyvében nem közli.

⁵⁴⁹ *Hofmannsegg* i. m. 217. l.

⁵⁵⁰ Ma már csak egy minaret áll a Jakováli Hasszán-dzsámi mellett (Rákóczi u. 2.).

⁵⁵¹ *Flachat*, I. 256.

⁵⁵² A székesegyházat is a törökök dzsámivá alakították.

⁵⁵³ A jezsuiták temploma, a mai belvárosi plébániatemplom Gázi-Khasim pasa dzsámija volt, amelyből 1753—1767 között alakították ki a jezsuiták templomukat.

⁵⁵⁴ A domonkosok temploma 1726-ban épült. A Kossuth Lajos u. 18. sz. ház rejtje az egykori templomot.

⁵⁵⁵ A kórháztemplomot (Rákóczi u. 2.), azelőtt Jakováli Hasszán dzsámija, Nesselrod püspök alakította keresztény templommá a XVIII. század elején.

⁵⁵⁶ Péter király sírjára vonatkozóan konkrét adatok nem állnak rendelkezésünkre.

- ⁵⁵⁷ Az ún. tettei romok Szathmáry György püspök egykori palotájának romjai.
- ⁵⁵⁸ Mohácson két katolikus templom is volt: a belvárosi, amely 1776-ban épült és az ún. püspöki templom, amely 1742-ben épült.
- ⁵⁵⁹ A református templom 1790-ben épült.
- ⁵⁶⁰ A görögkeleti szerb templom ma is áll. A XVIII. század folyamán épült.
- ⁵⁶¹ A középkori bencés apátság maradványai a jelenlegi Megyei Tanácsház épülete alatt helyezkednek el.
- ⁵⁶² A minaretnek ma már csak alsó harmadig megmaradt csonkja van meg.
- ⁵⁶³ A szigetvári r. k. templomot a XVIII. század elején és az 1780-as években alakították ki török dzsámiból.
- ⁵⁶⁴ Az említett mecset természetesen ma már nincsen meg.
- ⁵⁶⁵ A ma is álló templomok közül ekkor csak az alsóvárosi ferences templom állt, amelyet 1702-ben építettek.
- ⁵⁶⁶ Ezek a képek ma már nem ismertek, minthogy a ferences templom oltárképe 1770 körül készült, Caspar Franz Sambach festette, tehát Flachat látogatásakor még nem volt a templomban.
- ⁵⁶⁷ Az Edlinger-ház (Móricz Zsigmond u. 2.) A XVIII. század közepén épült. Edlinger Vilmos borkereskedő volt. 1820-ban átalakították. Stukkódíszes lépcsőházán kívül más a gazdag belsőből ma már nem látható.
- ⁵⁶⁸ Az Esterházyak egyik palotája a Templom u. 2—4-ben van. 1614-től volt az Esterházyaké. Ma Bányászati Múzeum.
- ⁵⁶⁹ A Festeticseké volt a Fő tér 7. számú ún. Storno-ház, amely középkori épület felhasználásával a XVIII. században épült.
- ⁵⁷⁰ A Meskó-palota azonos a Kolostor u. 11. sz. házzal, amely 1725 körül épült a Bartolotti család számára, majd a Meskó családdá lett 1772-ben. A nagyterem freskója ekkor készülhetett, id. Dorffmeister István alkotásának tartják. *Garas Klára*: Magyarországi festészet a XVIII. században. Bp. 1955. — Magyarország műemléki topográfiája. II. Győr-Sopron megye műemlékei I. rész. Sopron és környéke műemlékei. Bp. 1956.
- ⁵⁷¹ *Townson*, I. 44.
- ⁵⁷² A főapátság északi és keleti szárnyát Witwer Márton építette a XVIII. század elején.
- ⁵⁷³ A bencés főapátsági templom altemplomának nyugati falán félköríves márvány burkolatú üldőfülke van, amelyet Szent István székének neveznek, de valószínűleg apáti trónusként szolgált.
- ⁵⁷⁴ A plébániatemplomot Fellner Jakab, majd halála után Grossmann József építette 1751—1780 között és 1787-ben.
- ⁵⁷⁵ A kapucinusok temploma és kolostora (Bartók Béla u. 1.) 1743—1746 között épült. A kolostor ma lakóház.
- ⁵⁷⁶ A piarista rendházat és iskolát (Április 4. tér) Fellner Jakab építette 1767—1770 között. Ma diákkotthon.
- ⁵⁷⁷ A Fürdő u. 24. sz. ház helyén állt állítólag az egykori bencés apátság.
- ⁵⁷⁸ A Bercsényi u. 7-ben az egykori irgalmas apácázárda udvarán volt az ún. Barátfürdő. Lehet, hogy erre utal Diehlheim.
- ⁵⁷⁹ A majolikagyár (Alkotmány u. 6. sz. ház) a József-malom mellett állt. 1758—1762 és 1767—1811 között működött.
- ⁵⁸⁰ *Townson*, I. 75.
- ⁵⁸¹ A dóm vagy római katolikus székesegyház (ma az Arany János utcában) gótikus eredetű, jelenleg barokk templom, amely 1759—1778 között épült Martin Grabner tervei alapján.
- ⁵⁸² A jezsuita (Március 15. u. 8.), később pálos, majd ciszter-templomot Hatzinger Pál építette 1745—1751 között. A mellette álló rendház 1744—1745-ben épült. A templom falképeit Caspar Sambach festette 1748—1752 között.
- ⁵⁸³ A majki remeteszéket 1733-ban alapította Esterházy József. Építése Franz Anton Pilgram tervei-
nek felhasználásával 1734 és 1765 között folyt. A cellaházak és a konventépületben a refektórium még ma is megvan. A templomnak már csak a tornya áll. 1860-tól az Esterházy család használta vadászkas-
télynek. Ma üres.
- ⁵⁸⁴ Nyitra mellett a Zobor-hegyen állt egy kamalduli remeteszéket, melynek terveit J. E. Martinelli készítette. Ma már csak a teljesen átalakított főépület áll.

- ⁵⁸⁵ A tihanyi apátság ekkor már nem lehetett teljesen romos, mert 1719—1737 között építették újonnan fel.
- ⁵⁸⁶ A Szent Bernát-rendi apátság minden valószínűség szerint a zirci ciszterci apátság lehet, amely 1752-ben már készen állt. A templom freskói már 1744-ben elkészültek.
- ⁵⁸⁷ A székesegyház XI. századi eredetű, a XVIII. századi átépítésekre 1723-ban és 1754-ben került sor. Az említett föld alatti kápolna a templom XIV. századi altemploma lehet.
- ⁵⁸⁸ A trinitáriusok rendháza (Kádár Kata u. 26.) 1730-ban épült.
- ⁵⁸⁹ A jezsuita kolostort (Kádár Kata u. 17.) Báthory Zsófia építtette 1662-ben. Ma r. k. plébániaház.
- ⁵⁹⁰ A református kollégiumot 1550-ben alapította Perényi Gábor. Feller látogatása idején álló épületről nincs sok adatunk. 1771—1772-ben épült a küldöttségi szállás. A kollégium többi épülete ma a XIX. századi formáját mutatja. (Rákóczi út 1.)
- ⁵⁹¹ A görög katolikusok temploma (Sallai Imre u.) 1714-ben épült, 1780-ban átalakították.
- ⁵⁹² A piaristák 1814 után költöztek az egykori kapucinus kolostorba (Bethlen Gábor u. 28.). Előző rendházukra vonatkozóan nem áll rendelkezésemre adat.
- ⁵⁹³ A görögkeleti templom 1747-ben épült (Bethlen Gábor u. 23.).
- ⁵⁹⁴ *Townson*, II. 125.
- ⁵⁹⁵ A miskolci ferences templom, tekintve, hogy reformált ferencesekről van szó, lehetséges, hogy a minorita templommal azonos, amely 1729—1734 között épült. A rendház (Hősök tere 2—4.) szintén 1729—1734 között épült.
- ⁵⁹⁶ Kelemen Didák (Didacus Kelemen) minorita (1683—1744), 1717-től a magyar minoriták főnöke. Többek között a nyírbátori rendházat alapította. A miskolci minorita rendházban halt meg és ott is temették el. Boldoggá avatására nem került sor, de tisztelete Miskolcon feltűnő.
- ⁵⁹⁷ *De l'Hommeau*, 98.
- ⁵⁹⁸ Az irgalmasrendiek templomáról van szó, amely egy mecsetben működött. Erdődy Gábor telepítette az irgalmas rendiek Egerbe és építtette a rendházukat 1728-ban. A dzsámiból átalakított régi templom helyén 1844-ben épült a mai templom (Knézich Károly u. 1.). Az kolostor ma megyei kórház. Markóth Ferenc u. 1—3.
- ⁵⁹⁹ A minaret a XVII. század elején épült (Knézich Károly u.). Ma is áll.
- ⁶⁰⁰ A püspöki palotát (Széchenyi u. 1—3.) Erdődy Gábor építtette 1715—1732 között, régebbi épületek felhasználásával, Giovanni Battista Carlone tervei alapján. Barkóczy és Esterházy további bővítéseket végeztek az épületen, Josef Ignaz Gerl és Fellner Jakab tervei alapján. A kápolnát Erdődy Gábor építtette Giovanni Battista Carloneval 1715-ben. A falakat ma is szürke márványstukkó borítja. A főoltáron Johann Georg Leithner bécsi szobrász keresztre feszített Krisztus-szobra látható.
- ⁶⁰¹ Ez az épület a Liceum, ma Tanárképző Főiskola (Szabadság tér 2.), amelynek építése 1763-ban indult meg Josef Ignaz Gerl tervei alapján, majd 1764-től Fellner Jakab vette át a tervezést és a munka irányítását. A munkálatok 1782-ben fejeződtek be.
- ⁶⁰² Johann Lucas Krackerről van szó, aki Bécsben született és Egerben halt meg. Csak a könyvtár mennyezetképei származnak tőle, amelyeket 1778-ban Zach József architektúrafestővel együtt festett. A díszterem vagy vizsgaterem falképei Franz Sigrist 1781-ben készült alkotásai.
- ⁶⁰³ *Townson*, II. 71—73.
- ⁶⁰⁴ *Townson*, II. 75.
- ⁶⁰⁵ *Townson*, II. 57.
- ⁶⁰⁶ A megyeháza 1740-ben épült. Ma elmeógyógyintézet. (Szabadság tér).
- ⁶⁰⁷ A ferences kolostor ma már nem létezik.
- ⁶⁰⁸ A piarista rendház a piaristák Szent Anna-temploma mellett állt, ma XX. századi épület van a helyén.
- ⁶⁰⁹ A református Nagytemplom elődjéről lehet szó, amely a város régi katolikus temploma volt és 1626—1628 között épült újjá.
- ⁶¹⁰ A XVIII. századi ref. kollégiumot lebontották, helyén épült a ma is álló klasszicista épület.
- ⁶¹¹ *Townson*, II. 91—93.
- ⁶¹² *Townson*, II. 109.
- ⁶¹³ *Townson*, II. 84.
- ⁶¹⁴ A piarista rendház 1723-ban épült, valószínűleg a hozzácsatlakozó gimnázium is akkor.
- ⁶¹⁵ A ruszinok temploma 1738-ban épült (Str. Doina).

⁶¹⁶ A románok temploma azonos lehet a ortodoxok templomával.

⁶¹⁷ A református templomot nem Szent István, hanem Báthory István vajda építtette 1484—1511 között. A templomot a XIX. században megújították.

⁶¹⁸ A ferencesek temploma azonos a minoritákéval, amelyet szintén Báthory István építtette újjá 1480 körül. Majd a török dúlás után Károlyi Sándor hozta újra rendbe 1717-ben.

⁶¹⁹ Seipp valószínűleg téved, mert a görög szerzeteseknek nem Nyírbátorban, hanem Máriapócson volt kolostoruk.

⁶²⁰ A baziliták vagy görög katolikusok kolostora 1756-ban épült, és ma is áll.

⁶²¹ A pócsi görög katolikus templom 1731-ben épült.

⁶²² A könnyező Mária-képet I. Lipót Bécsbe vitette és a Szent István-dómban helyeztette el. Ma is ott látható. Az eredeti képről a XVIII. század elején másolat készült, és azt helyezték el a pócsi templomban.

⁶²³ A jezsuita templom azonos volt a város XIII—XIV. században épült Szent István-templomával. A jezsuita rend feloszlata után újból plébániatemplom lett. Többszöri villámcsapás érte, a múlt században már csak a tornya állt.

⁶²⁴ A reformátusok temploma ebben az időben csak egy fatemplom. Kőtemplomukat a türelmi rendelet után építették.

⁶²⁵ A ferences templom 1754-ben épült (Koltói Anna u. 2.).

⁶²⁶ A kalocsai székesegyház építtetésének megkezdése csak annyiban fűződik Csáky Imre kalocsai érsek nevéhez, hogy a régi székesegyház romjait ő hordatta el, és ő rendelte meg 1728-ban a terveket. Az építkezés 1735-ben Patasich Gábor érseksége alatt indult meg.

⁶²⁷ A nemesi konviktust Batthyány József 1764-ben építtette, amelyet a XIX. században többször bővítettek és átalakítottak. Ez az épület azonos lehet az Állami Fiúnevelő Intézet épületével, az István király u. 16—18. sz. házzal.

⁶²⁸ A középkori pozsonyi várat 1561-ben Ferdinánd császár építtette át Pietro Ferraboscoval. Pálffy Pál, a Magyar Kamara elnöke 1635 és 1649 között négy saroktoronyt és egy új szárnyat építtetett a várhoz. 1712-ben Károly díszes kapuzatot emeltetett. A legjelentősebb átalakítások Mária Terézia uralkodása alatt készültek. 1761—1765 között került sor a várpaltotát övező teraszok kialakítására és beépítésére, ekkor épült a palota déli oldalán a Teréziánium-szárny. Jean Nicolas Jadot udvari főépítész terveinek felhasználásával utóda, Nicolaus Pacassi tervezte a felújítási munkákat, Karl Röhmschich építőmester kivitelezte és Franz Anton Hillebrandt kamarai főépítész ellenőrizte. 1766-tól Albert Szász-Tescheni herceg mint Magyarország helytartója, és felesége, Mária Krisztina főhercegnő éltek a várban. 1783-tól „egyetemes papi szeminárium”, 1802-től kaszárnya működött a várban. A vár legnagyobb pusztulását az 1811. évi tűzvész okozta. Helyreállítása 1953-ban indult meg.

⁶²⁹ A híres freskósorozat Paul Juvenel alkotása, amely az 1640-es években készült. A pozsonyi vár 1760-as években történt átalakítása után már nem voltak láthatók. Leírásból és egy metszetsorozatból ismerjük a képeket.

⁶³⁰ *Rózsa György*: Magyar történetábrázolás a 17. században. Bp. 1973. 82. Marquard Hergott leírását ismerteti és közli (98—106). E szerint a Keyssler által leírt kép a kis tanácsteremben volt. Ferdinánd azonban nem Danpier tábornokot, hanem Tilly-t (1632) jutalmazza meg, aki mellett két jezsuita és egy világi előkelőség áll a képen. Az egyik jezsuita keze valóban megmozdul, de nem lehet azt állítani, hogy a pénz után nyúlna.

⁶³¹ *Keyssler*, II. 1008.

⁶³² *Küchel*, 270.

⁶³³ *Khevenhüller*, I. 229.

⁶³⁴ *Khevenhüller*, VI. 43.

⁶³⁵ *Rotenstein*, X. 199—204.

⁶³⁶ *Rotenstein*, X. 205., 206.

⁶³⁷ *Lettres d'un voyageur anglais*, 281.

⁶³⁸ *Khevenhüller*, II. 107.

⁶³⁹ A holicai kastélyt középkori vízi várból alakították reneszánsz erődtéménnyé, amely Bethlen Gáboré, majd a Czobor családé volt. 1736-tól 1919-ig a Habsburg-család tulajdona. XVIII. századi barokk kastély formáját a mai napig megtartotta. Helyreállítása folyamatban van.

^{639/a} A sasvári egykori pálos templom 1734—1762 között épült. Esterházy Imre 1733-ban a pálosokra bízta a Czobor család által 1564-ben, fogadalomból készíttetett kegyszobor őrzését. A Pieta-szobor köré Hillebrandt tervezett oltárt 1769-ben.

⁶⁴⁰ A féltoronyi kastélyt gróf Alois Harrach építtette 1701 és 1711 között Lucas von Hildebrandttal. A kastély 1720-tól III. Károly császár vadászkastélya lett. A parkot 1721—1727 között létesítették. Mária Terézia uralkodása alatt Franz Anton Hillebrandt átépíttette Mária Krisztina és a Szász-Tescheni herceg számára, akiknek 1766-tól nyári rezidenciája lett. A kastély belső díszítései elpusztultak, de az épület eredeti elrendezése és szárnyai ma is megvannak.

⁶⁴¹ *Küchel*, 269., 270.

⁶⁴² A díszterem freskóját, amely az Idő és Fény allegóriáját ábrázolja, Franz Anton Maulbertsch festette 1765-ben.

⁶⁴³ A hercegrímási palota XVII. századi épület felhasználásával 1761—1765 között épült Barkóczy Ferenc hercegrímás idején. Kelényi (18.) véleménye szerint az épületnek nem Hillebrandt a tervezője. A palota ma a Szlovák Köztársaság kormányának székháza.

⁶⁴⁴ *Küchel*, 270.

⁶⁴⁵ A nyolc óriáson azt a nyolc hatalmas Atlasz-szobrot kell érteni, amelyeket 1909-ben Kőpcsénybe szállítottak, és a barokk Esterházy-kastély homlokzata elé állítottak.

⁶⁴⁶ A díszterem freskói elpusztultak. Mai állapotára vonatkozóan nincsenek adataink.

⁶⁴⁷ A kápolna a jobb oldali középső szárnyban foglal helyet. A kápolna mennyezetképét Antonio Galli Bibbiena festette *Galavics Géza*: Antonio Galli Bibbiena in Ungheria e in Austria. AHA 1984. Tom. XXX. Fasc. 3—4. 178—263. — A kápolna oltárát 1945 után a Pozsony melletti Dubravkára szállították, és ma is ott található. *Milaková, M.*: Donner-Schule in der Slowakei. Mitteilungen der Österreichischen Galerie, Wien, 1973.

⁶⁴⁸ A pozsonyi érsekkertet Lippay György érsek 1642—1666 között alakította ki. Testvére, Lippai János jezsuita szerzetes írta le „Posoni kert” c. könyvében (1664—1667), Keresztély Ágost érsek, hercegrímás franciakerket telepített a régi kert helyére. Rotenstein leírása Batthyány József érseksége idején keletkezhetett.

⁶⁴⁹ *Rotenstein*, X. 190., 191. Az 1784-ben megjelent kötetben a szerző dátumot nem közöl.

⁶⁵⁰ *Dielheim*, 520. (A szerző összetéveszti Remete Szent Antalt Pádúai Szent Antallal.)

⁶⁵¹ Az Erdődy-kert ma már nem létezik. Pozsony Újváros nevű külvárosában, a II. világháború előtt Stefánia (Stefanikova ul.) út mentén helyezkedett el.

⁶⁵² *Tölgyesy* (az 53. lapon) említi az ún. „Tivoli Lusthaus”-ot, amely a parkhoz tartozott és az ő idejében még látható volt. Földszintes, háromszobás nyári lak, hangsúlyozott középső résszel. A XVIII. század végén már a Batthyányaké, majd az Éder családé. Ebben a villában tartotta Erdődy gróf híres színtársulatát.

⁶⁵³ *Tölgyesy* szerint a nyári lakot nem Maulbertsch, hanem segédje, Winterhalter díszítette falképekkel. (54.)

⁶⁵⁴ *Rotenstein*, X. 191—195. A kertre vonatkozó leírás fordítását átvettem Rapaics i. m.-ből. (106—107.)

⁶⁵⁵ A Grassalkovich-kastélyt Grassalkovich Antal kamaraelnök építtette 1760-ban. Kelényi (17.) véleménye szerint nem Hillebrandt tervezte. Tervezője egyelőre ismeretlen. A palota ma a pozsonyi úttörők székháza. A négy évszak szobra (vagy Flora, Ceres, Bacchus, Vulcan) Wilhelm Beyer alkotása. A pompás díszterem ma is jó állapotban van.

⁶⁵⁶ Az egykori kert területének egy része ma is a kastélyhoz tartozik. Öreg gesztenyefasorain kívül semmilyen kerti építmény nem áll már és különleges növényei nincsenek.

⁶⁵⁷ *Rotenstein*, X. 195., 196.

⁶⁵⁸ Az Aspremont hercegi palota 1770 körül épült Johann Josef Thalherr tervei szerint, ma az orvosegyetem működik benne.

⁶⁵⁹ A Pálffyak palotája a hozzá tartozó kerttel a vár északi lejtőjén, a várhoz felvezető út mentén állt. Pálffy Pál építtette 1630 után, valószínűleg a XVIII. században átalakították. A hozzá tartozó kert, amely 1801-től nyilvános lett, még a XX. század elején is létezett.

⁶⁶⁰ *Rotenstein*, X. 197.

⁶⁶¹ Az eszterházi, ma fertődi kastély 1765-től épült a régi, 1720—1721-ben Martinelli által tervezett vadászkastély kibővítésével. Tervezésében Esterházy Miklósnak is fontos szerepe volt, de több építész

neve is szerepel a forrásokban. Jakobi Miklóst, J. F. Mödlhammert és Melchior Hefelét tartják a kutatók a kastély tervezőinek.

⁶⁶² A vendégfogadó (Fő u.) a XVIII. században épült. Ma szálloda és vendéglő.

⁶⁶³ Az ún. „Muzsikaház” (ma Madách sétány I.) szintén a XVIII. században épült. Itt lakott Haydn is.

⁶⁶⁴ A lovardát (Madách sétány) a szakirodalom klasszicista épületnek tartja, azonban a leírás bizonyítja, hogy már a XVIII. században állt. A tetején álló szoborcsoport lovat megfűkező férfit ábrázol. Konzervüzem működik benne.

⁶⁶⁵ A két őrségépület a kastély bejáratával szemben helyezkedik el. A XVIII. században épült. Ma eszpresszó és üzlet van az épületben.

⁶⁶⁶ Garas Klára legújabb kutatásai szerint a díszterem falképeit Johann Ignaz Mildorfer festette 1766-ban, amely Apollo diadalát ábrázolja. *Garas, K.: Unbekannte Fresken von Johann Ignaz Mildorfer. Mitteilungen des Österreichischen Galerie. Jahrgang 24/26, 1980/81. 95—131.*

⁶⁶⁷ A négy évszak szobra ma is a díszteremben található. Josef Ressler szobrász készítette 1768-ban. *Vadászi Erzsébet: „Az időnek négy részei” Eszterházában. Építés-, Építészettudományi Közlemények, V. 1974. 3—4. sz. 476.*

⁶⁶⁸ *Rotenstein, IX. 250—254.*

⁶⁶⁹ A sala terrena falképeit a kismartoní Köpp festő festette 1766-ban. *Garas, uo. 111.*

⁶⁷⁰ *Rotenstein, IX. 257—258.*

⁶⁷¹ *Rotenstein, IX. 260.*

⁶⁷² A kápolna freskója Mildorfer alkotása 1764-ből, amely a „Szent István felajánlja az országot Máriának” c. jelenetet ábrázolja. Állapota nagyon rossz, még nem restaurálták.

⁶⁷³ A képtár épülete földszintes, merőleges a patkó alakú szárnyra. Erősen megváltoztatva ma is áll.

⁶⁷⁴ A sziklabarlang elpusztult.

⁶⁷⁵ Az operaház építését 1768-ban fejezték be. A XIX. században leégett. Ma már nincsen meg.

⁶⁷⁶ *Rotenstein, IX. 271.*

⁶⁷⁷ A kínai táncsterem már a XIX. század elején leégett. Bagatelle-nek is nevezték.

⁶⁷⁸ *Rotenstein, 274.*

⁶⁷⁹ *Rapaics, 126—129.*

⁶⁸⁰ Elpusztult. (Valószínűleg Jupiter-templom volt.)

⁶⁸¹ Elpusztult.

⁶⁸² Elpusztult. Mindhárom épület helye beazonosítható azon a rajzon, amelyet Jakobi Miklós készített 1784-ben az egész fertődi együttesről.

⁶⁸³ *Zorn de Bulach, 69—71.*

⁶⁸⁴ *Lehmann, 97.*

⁶⁸⁵ *Lettres d'un voyageur anglais, 285.*

⁶⁸⁶ *Lettres d'un voyageur anglais, 286.*

⁶⁸⁷ Ariosto Lodovico (1474—1533) olasz költő, drámaíró. Alcina csodálatos kertje az 1532-ben megjelent *Orlando furioso* (Őrjöngő Loránd) c. művében szerepel.

⁶⁸⁸ *Lettres d'un voyageur anglais, 288.*

⁶⁸⁹ *Küttner, 461.*

⁶⁹⁰ L. a 677. jegyzet.

⁶⁹¹ L. a 675. jegyzet.

⁶⁹² Az útleírás 1797-ben jelent meg. 1797 körül tehát az operaház és a kínai táncház még állt, de a marionettszínház már összeomlott. A marionettszínház falainak felhasználásával épült a magtár.

⁶⁹³ *Townson, I. 46., 47.*

⁶⁹⁴ *Rotenstein, IX. 288.* A Monbijou kastély már nem létezik.

⁶⁹⁵ A Széchenyi-kastély építését 1758-ban kezdték el, 1800 táján átépítették, majd 1830-ban Széchenyi István bővítette. Helyreállítás után Széchenyi-émlékmúzeum készült a kastélyban.

⁶⁹⁶ *Townson, I. 46.*

⁶⁹⁷ Egyeden a Festetich-kastély XVIII. századi formájában ma már nem áll, 1880-ban teljesen átépítették.

⁶⁹⁸ A hédervári kastélyt 1643-ban Héderváy István építtette. Többször átalakították. A kertész, akiről szó van Petri Bernhard német kertész lehet, aki Viczay Mihály megbízásából alakította át a hédervári parkot.

⁶⁹⁹ Townson, 64., 65.

⁷⁰⁰ A kismartoni kastély egy XIV. században épült négy saroktornyos vár felhasználásával épült 1663—1672-ben Carlo Martino Carlone terveinek a felhasználásával. A XVIII. században a belső helyiségeket barokk stílusban megújították.

⁷⁰¹ Hans Matthias Mayr készítette a mellszobrokat 1667—1669 között.

⁷⁰² A díszterem mennyezetfestményei Carporo Tencalla 1665—1671 között készült alkotásai. Az oldalfalak pillérein medailonokban a magyar vezérek és királyok láthatók Nádasdy Ferenc „Mausoleum regni Apostolici Regum e ducum. Nürnberg, 1664. c. műve alapján festette ismeretlen festő 1700 körül. *Rózsa György*: Magyar Történelemábrázolás a 17. században. Bp. 1973.

⁷⁰³ Rotenstein, IX. 291—292.

⁷⁰⁴ A darufalvi kastély eredetileg a Nádasdyaké volt, majd a XVII. század végétől a Meskó családé. A XVII. századi formáját őrző kastélynak még középkori részei is vannak. Ma múzeum működik benne.

⁷⁰⁵ A darufalvi kastély franciakertje még ma is részben megvan, 12 XVIII. századi szobor díszíti ma is a kertet.

⁷⁰⁶ Bama, Garas Klára szerint, Köpcsénnyel azonos. *Garas, K.*: Die Reise in Ungarn. Das Reisejournal des Architekten Johann Michael Küchel aus dem Jahre 1737. AHA Tomus XXII. 1976. 153. A köpcsényi kastélyt Esterházy Pál Antal herceg bővítette egy XVII. századi majorsági épületből 1730—1740 között. Az atlaszoktól tartott erkély 1909-ben került a középső rizalitra a pozsonyi primási nyári palotából. A kastély ma múzeum.

⁷⁰⁷ Valószínűleg a bécsi Lichtenstein-palotára utal, amely az Alserbachstrasse mellett épült 1691—1698 között Domenico Martinelli és Carlo Fontana tervei alapján.

⁷⁰⁸ Küchel, 270.

⁷⁰⁹ A díszterem a középső rizalit emeletén helyezkedik el. Stukkódíszes mennyezete ma is megvan.

⁷¹⁰ Rotenstein, IX. 294.

⁷¹¹ A cseklérszi kastély építését Esterházy József horvát bán, országbíró kezdeményezte 1714-ben. Joseph Emanuel Fischer von Erlachot tartják a kastély tervezőjének. Az Esterházyak uradalmi építésze áttervezte a XVIII. században a kastélyt. 1911-ben kiégett. 1945-ben erősen megsérült. Helyreállítva ma is áll.

⁷¹² Esterházy Ferenc gróf (1715—1785), az építető Esterházy József testvérének, Esterházy Ferencnek a fia, Moson vármegye főispánja, császári-királyi kamarás, Magyarország kancellárja.

⁷¹³ A Belvedere kerti lak tudomásom szerint ma már nincsen meg.

⁷¹⁴ Eszterházy Miklós gróf (1711—1764) Ferenc testvére, Szentpéterváron követ, koronaőr.

⁷¹⁵ Rotary, Pietro Antonio (1707. Verona—1762. Szentpétervár). Történeti tárgyú képeket és portrékat festett, valamint rézmetsző volt. Verona, Bécs, Dreza után 1756-tól Szentpéterváron udvari festőként működött.

⁷¹⁶ A Belizár vagy Belisaire eredetileg Jean François Marmontel (1723—1799) francia enciklopédista, dráma- és regényíró műve. A regény népszerűségét bizonyítja, hogy kerti épületet is elneveztek a regény hősről.

⁷¹⁷ A kert Rotenstein-féle ismertetése megjelent *Rapaics*, 111—113.

⁷¹⁸ A kastély dísztermére vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre adatok.

⁷¹⁹ Rotenstein, X. 212—213.

⁷²⁰ Lettres d'un voyageur anglais, 284.

⁷²¹ Pálffy Károly (1735—1816) kancellár, főudvarmester.

⁷²² Pálffy János (1664—1751) gróf, nádor, a királyfalvi ág megalapítója, Pálffy György édesapja, ő építtette a kastélyt 1712-ben, de már 1647-től a család birtoka Királyfalva. A II. világháborúban lerombolták, azóta romos.

⁷²³ Rotenstein, X. 210. Megjelent *Rapaics*, 110.

⁷²⁴ A vöröskői várkastély már a XV. században állt. A XVI. században a Fuggerek, majd a XVII. században a Pálffyak átépítették. 1670—1680 között Pálffy IV. Miklós idején nyerte a mai formáját. Pálffy Rudolf (1719—1768) gróf, altábornagy, a Pálffy család vöröskői ágának alapítója, Rotenstein, azaz Pálffy IX. János apja. L. az 58. jegyzetet.

⁷²⁵ A nevezetes sala terrena grottaként kiképezett stukkós interieurje 1653 körül készült. A stukkók közötti falképeket Carporo Tencalla készítette. A terem ma is eredeti szépségében látható.

- ⁷²⁶ A várkastély több emelet mélységű pincéi még a Fuggerek idejéből származnak.
- ⁷²⁷ Az udvaron ma is két kút van, készülési idejükre vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre adatok.
- ⁷²⁸ A Forgách-kastély helyén már a XV. században erődítmény volt. 1612-ben Forgách Zsigmond, majd 1736-tól Forgách János gróf özvegye átalakította a kastélyt barokk stílusban. Mayerhoffer Ádám építész neve merült fel a XVIII. századi munkálatokkal kapcsolatban.
- ⁷²⁹ A kastély dísztermében ma is áll a törököt ábrázoló kályha. (Galavics Géza közlése.)
- ⁷³⁰ A magyarbéli kastélyt Csáky Imre gróf, kalocsai érsek építtette 1722—1725 között. A. E. Martinelli tervei alapján. A kápolnában lévő falképek Szent Pál életéből vett jeleneteket ábrázolnak. Mesterük G. A. Galliardi bécsi udvari festő (?). A kastély fénykora Batthyány József gróf, hercegprímás idejében volt. A kápolna falképei ma már nincsenek meg.
- ⁷³¹ A kastély díszterme és díszes lépcsőháza ma is létezik.
- ⁷³² Az ivánkai kastély a XVIII. század második felében épült, a XIX. században neogótikus stílusban átalakították.
- ⁷³³ *Rotenstein*, X. 225.
- ⁷³⁴ A Lőcse közelében lévő illésfalvi kastélyt Csáky István építtette 1773—1775 között. Sans Soucinak nevezték el a nyári kerti lakot. Csáky István gróf a kastélyt leromboltatta, csak a kápolnát hagyta meg, és emlékoszlopot állíttatott, amelyre felesége engedetlenségét íratta fel. A legenda szerint Csákyiné Erdődy Júlia egy alkalommal nem volt hajlandó a tőle külön élő férjének bort küldeni, s a gróf bosszúból leromboltatta a kastélyt. *Eckhardt Sándor*: De Sicambria a Sans Souci. Paris, 1943. 280. Ma már csak a kápolna és néhány kerti létesítmény áll.
- ⁷³⁵ Új Sans Soucinak, avagy gond nélkül való helynek rövid leírása, mely francia nyelven G. Sz. M. által íratott, azt magyarra G. C. I. fordította 1776-ban. Az illésfalvi kastélyról Sztáray Mihály (1749—1798), Zemplén megye főispánja írta a kis könyvet, amelyet Csáky István gróf fordított le magyarra. Az eredeti mű feltehetően elveszett, de őt fordítása létezik. Ezek közül három magyar nyelvű, a másik kettő latin és német. Sztáray nem utazóként, hanem a család barátjaként ismerte meg Illésfalvát. De minthogy a leírás szemléletében megegyezik az utazók leírásaival, érdemesnek tartottuk a közlésre.
- ⁷³⁶ Pozsonypüspökiben ma két kastély van, az egyik földszintes, klasszicista, a másik emeletes, a XVIII. század második felében épült, és minden valószínűség szerint ez volt a primás palotája. Kórház-zá alakították át.
- ⁷³⁷ Püspökiben az Ormosdi család háza talán megegyezik a klasszicistának mondott kastéllyal.
- ⁷³⁸ Batthyány hercegprímás kastélyát Püspöki közelében az irodalom alapján sem sikerült azonosítani.
- ⁷³⁹ *Rotenstein*, XV. 162—164.
- ⁷⁴⁰ Régi kastély helyén épült 1677 körül, a XIX. század első felében klasszicista stílusban átalakították.
- ⁷⁴¹ Majorházpuszta egykor a Fél nevű nagyobb helység közelében volt. Fél mai neve Tomášov, Jeszenák Pál a birtokot III. Károlytól kapta. A kastély 1736-tól kezdve épült, feltehetően a régebbi vár felhasználásával. A XIX. században a Vay családé volt a kastély. A Tomášov nevű helységben ma is álló kastély azonos a majorházaival.
- ⁷⁴² *Rotenstein*, XV. 165—167.
- ⁷⁴³ *Rotenstein*, XV. 170.
- ⁷⁴⁴ Béke mai neve Mierovo.
- ⁷⁴⁵ Szentantal (Hontszentantal, Antol) kastélyát Koháry András építtette 1744-ben, a XV. századi vár felhasználásával. Ma múzeum.
- ⁷⁴⁶ Kisszarva Nagyszarvához tartozott (Velka Sarva). Kastélya ma már feltehetően nem létezik.
- ⁷⁴⁷ Súly mai nevén Šulany. A Zichy-kastélyt már a múlt században magtárrá alakították át. Ma romos.
- ⁷⁴⁸ Bár vagy Felbár mai Horný Bar. Kastélyáról nincs adatunk.
- ⁷⁴⁹ Bősön ma is két kastély áll, az egyik (Supis I. Bratislava, 1967. 364.) a XVII. században épült és a XVIII. század végén fejezték be. A másik a XVIII. század második felében épült. Lehetséges, hogy az Amadé családé az előbbi, tekintve, hogy Rotenstein szerint még 1784-ben építik. Ma iskola.

⁷⁵⁰ A sziget neve talán azonos a Pozsony közelében lévő Farkasfék nevű szigettel, mai létezéséről nem tudunk.

⁷⁵¹ *Rotenstein*, XV. 164.

⁷⁵² Az Esterházy-kastélyt a Supis III. (Bratislava, 1969.) nem említi. Esterházy a kastélyt a piaristáknak adta, és ott létesítettek királyi kollégiumot (Collegium oeconomicum).

⁷⁵³ *Khevenhüller*, VI. 47.

⁷⁵⁴ *Rotenstein*, XV. 177.

⁷⁵⁵ A ma is álló kastélyt Tahlherr vagy Fellner építette régebbi épület felhasználásával 1760 körül. A XIX. és a XX. században átalakították. L. még a 160. jegyzetet.

⁷⁵⁶ *Khevenhüller*, VI. 60.

⁷⁵⁷ A díszterem mennyezetén római császárok és magyar királyok képei láthatók Gratianustól III. Károlyig. Természetesen a Dávid király életéből vett jelenetes festmények már nincsenek meg.

⁷⁵⁸ A vár ma is áll.

⁷⁵⁹ A galgóci középkori várat alakították át kastéllyá az Erdődyek, akik 1720 után lettek Galgóc birtokosai.

⁷⁶⁰ *Townson*, III. 119.

⁷⁶¹ L. a 322. jegyzetet.

⁷⁶² Ráday Gedeon gróf építette a kastélyt 1742 körül. Az egykori könyvtárat falfestmények díszítik, festőjük ismeretlen. A kastély ma kórház.

⁷⁶³ Grassalkovich Antal építette 1744—1758 között. 1867-ben Ferenc József számára Ybl Miklós átalakította. Ma részben szociális otthon.

⁷⁶⁴ *Khevenhüller*, VI. 57.

⁷⁶⁵ A kápolna megegyezik a máriabesenyői volt kapucinus, ma római katolikus templommal, amelyet Grassalkovich Antalné Klobusiczky Teréz építtetett 1762—1769 között Mayerhoffer Jánossal. 1811-ben új homlokzatot kapott.

⁷⁶⁶ A kolostor szintén 1762—1769 között épült. Ma az Agrártudományi Egyetem kísérleti gazdasága.

⁷⁶⁷ Grassalkovich Antal 1760-ban présházat építtetett az Öreghegyen. A legújabb műemlékjegyzékben már nem szerepel.

⁷⁶⁸ A kastély dísztermének arany-fehér ornamentális stukkódíszre Kelényi György (A gödöllői Grassalkovich-kastély enteriőrtervei. Építés-, Építéstudományi Közlemények, V. 3—4. sz. 1974.) legújabb kutatásai szerint Nicolaus Paccassi 1758-ban készült tervei alapján került kivitelezésre.

⁷⁶⁹ Az ún. Mária Terézia-szoba a déli szárny emeletén található, gazdag márványozott stukkós helyiség.

⁷⁷⁰ L. a 768. jegyzetet.

⁷⁷¹ A kastély kápolnája a kastéllyal egyidőben épült. A hajóban nem kupolák, hanem dongaboltozatok vannak.

⁷⁷² A máriabesenyői kegytemplom altemplomából nyílik a Grassalkovich család kriptája. Grassalkovich Antal és Klobusiczky Teréz síremlékét Migazzi Kristóf készítette 1772-ben Johann Georg Dorfmeisterrel.

⁷⁷³ *Rotenstein*, IX. 249.

⁷⁷⁴ A gödöllői kastély színházát a legújabb helyszíni kutatás beazonosította. 1867-ben a Vasárnapi Újság a 161. lapon még leírja az elhagyatott színházat és megemlíti, hogy 50 éve nem működik.

⁷⁷⁵ Promontorio a mai Budafokkal (XXII. ker.) azonos. Savoyai Jenő ráckevei uradalomához tartozott. A kastély 1717-ben épült, 1911-ben lebontották. Fennmaradt két címertartó oroszlán, amelyeket 1920-ban a Törley-gyár újonnan épült kapujára helyeztek.

⁷⁷⁶ Az óbudai kastélyt (III. ker. Fő u. 1.) gróf Zichy Miklós építette 1746—1757 között. 1758-tól, a gróf halála után özvegye, Berényi Erzsébet 1766-ig élt a kastélyban, amely később laktanya és raktár lett. Majd más funkciói voltak. A kastély főépülete ma helyreállítva művelődési ház és Emlékmúzeum (Kassák Lajos és Vasarely Viktor).

⁷⁷⁷ Tatán a kastély körüli kert rendezése a tó körüli terület lecsapolásával és rendezésével kezdődött Esterházy József megbízásából. Az angolkert alapítása 1783-ban történt.

⁷⁷⁸ *Townson*, I. 69., 70.

- ⁷⁷⁹ A nógrádverőcei (Verőcemaros) kastély 1766 és 1774 között épült Isidore Canevale tervei alapján. 1824—1825-ben klasszicista stílusban átalakították. Ma szociális otthon.
- ⁷⁸⁰ A díszterem ma már nincs meg.
- ⁷⁸¹ *Rotenstein*, IX. 244.
- ⁷⁸² A szécsényi vár maradványainak felhasználásával a kastély 1670-ben épült, majd 1750 körül Forgács Ádám átépítette.
- ⁷⁸³ Grassalkovich Antal építtette 1754 körül, 1763-ban Jung József tervei alapján átépítették. Hatvan közelében Gombospusztán van a Grassalkovich-major, ahol szobrokkal díszített istállók vannak. Részben még ma is állnak az épületek.
- ⁷⁸⁴ *Townson*, II. 42.
- ⁷⁸⁵ Gyöngyösön 1750-ben már állt az Orczyak kastélya, amelyet 1826-ban építettek át mai formájára. A barokk kastély építészeként G. B. Ricca neve is felmerült (Heves megye műemlékei. III. 132.). Ma a Mátra Múzeum működik benne.
- ⁷⁸⁶ *Townson*, II. 57.
- ⁷⁸⁷ A kastélyt Andrassy István építtette 1750 körül. Ma általános iskola működik benne.
- ⁷⁸⁸ A betléri kastélyt Andrassy István építtette a XVIII. század elején a régi vár felhasználásával. Kertjét csak 1792—1795 között alakították ki angol stílusban. Ma kastélymúzeum.
- ⁷⁸⁹ Feltehetően a régi faépület helyére emelték a XVIII. század végén a ma is álló kastélyt.
- ⁷⁹⁰ Brunswick Antal és felesége építtették a kastélyt, amelyet a XIX. században klasszicista stílusban átalakítottak. Ma kórház.
- ⁷⁹¹ A kertnek ma már csak maradványai láthatók.
- ⁷⁹² A kastély ma már nem áll.
- ⁷⁹³ Felsőtárkányban állt a Barkóczy Ferenc által 1747-ben építtetett és Fuorcontrastinak nevezett nyaralókastély. Esterházy Károly a kastélyt nem használta, majd 1766-tól a kastélyt építőanyagként eladatta.
- ⁷⁹⁴ *Townson*, II. 66—67.
- ⁷⁹⁵ A dévai kastély azonos a Magna Curiával, Bethlen Gábor XVI. századi fejedelmi kastélyával, amelyet Haller János és felesége, Dániel Zsófia alakított át barokk stílusban.
- ⁷⁹⁶ A XVI. századi épület ma internátus (Str. 13. Decembrie és Str. Romana sarka).
- ⁷⁹⁷ Fráter György az egykori domonkos kolostor helyére építtette a várkastélyt, amely 1715-től a fehérvári káptalané. 1733-ban barokk stílusban átalakították.
- ⁷⁹⁸ A XV. században épült, majd többször átalakított kastély ma XIX. századi romantikus formájában látható. Parkja részben ma is megvan.
- ⁷⁹⁹ A kastélyra vonatkozóan nem állnak rendelkezésemre adatok.
- ⁸⁰⁰ A kastélyra vonatkozóan nem állnak rendelkezésemre adatok.
- ⁸⁰¹ Brukenthal XVIII. századi barokk kastélya ma szanatórium.
- ⁸⁰² A „Bassa brunn” vagy Basa kútja, vagy Pasa kútja egykor a temesvári pasák nyaralója volt. Nevét onnan kapta, hogy forrásvízzel táplált régi kút díszítette a kertet. 1716-ban Savoyai Jenő szerezte meg, később a Bánát katonai kormányzóié, majd a város előljárójáé, végül a városé lett.
- ⁸⁰³ A vadaskert vagy vadászerdő a város északkeleti részén ma is megvan.
- ⁸⁰⁴ *Hofmannsegg*, 222.
- ⁸⁰⁵ Valpón (egykor Verőce megye) a kastélyt Forster említi 1738-as építési dátummal. Helyén korábban vár állhatott. A kastélyt Möller István tervezte át századunk elején.
- ⁸⁰⁶ Az Erdődy-kastély azonos lehet a valpói kastéllyal.
- ⁸⁰⁷ Rajka (Rackendorf) említett kastélya esetleg azonos a ma is álló Zichy-kúriaként emlegetett XVIII. századi épülettel.
- ⁸⁰⁸ Pálffy János gróf (1664—1751) ekkor nádor.
- ⁸⁰⁹ Batthyány Lajos gróf (1696—1765) ekkor a kancellár.
- ⁸¹⁰ Erdődy György Lipót († 1758) gróf 1748-tól országbíró.
- ⁸¹¹ Erdődy Gábor gróf, püspök (1684—1744) 1715-től Eger püspöke.
- ⁸¹² Esterházy Imre (1663—1745) gróf, esztergomi érsekprimás 1725-től.
- ⁸¹³ L. a 135. jegyzetet.
- ⁸¹⁴ *Khevenhüller*, I. 236—238.
- ⁸¹⁵ A XVIII. század elején épült a városfalakon kívül (Lichtenstein G., majd Kapucinus utca, ma Oktobrovo namesti).

- ⁸¹⁶ L. a 706. jegyzetet.
- ⁸¹⁷ L. a 141. jegyzetet.
- ⁸¹⁸ *Khevenhüller*, III. 183.
- ⁸¹⁹ A Democrite (Démokritosz görög filozófus) c. darab szerzője egyelőre azonosíthatatlan.
- ⁸²⁰ *Khevenhüller*, III. 184.
- ⁸²¹ Barkóczy Ferenc (1700—1765) gróf, egri püspök, majd esztergomi hercegprímás.
- ⁸²² *Khevenhüller*, VI. 42—44.
- ⁸²³ *Khevenhüller*, VI. 45.
- ⁸²⁴ *Khevenhüller*, VI. 45.
- ⁸²⁵ A nádor 1751-től Batthyány Lajos gróf.
- ⁸²⁶ Máriavölgy (Marienthal, Marianka) ma híres búcsújáráhely. A gótikus, egykori pálos templomot a XVIII. század elején átalakították.
- ⁸²⁷ A kalocsai érsek ekkor gróf Batthyány József (1727—1799).
- ⁸²⁸ *Khevenhüller*, VI. 46.
- ⁸²⁹ Batthyány kerti háza ma már egyáltalán nem létezik. Egykor a Kecse utcában (Gaisgasse, Kisfaludy u., Smeralova ul.) állt.
- ⁸³⁰ Az említett vadászház a szigeten lehet, amelyet Rotenstein a leírásában Wolfsrüselnek nevez. Helyét pontosan meghatározni nem tudjuk.
- ⁸³¹ *Khevenhüller*, VI. 46., 47.
- ⁸³² L. a 118. jegyzetet.
- ⁸³³ *Khevenhüller*, VI. 51.
- ⁸³⁴ Migazzi Kristóf gróf (1714—1803), Vác püspöke, 1757-től bécsi érsek és bíbornok.
- ⁸³⁵ Migazzi rezidenciája ekkor még a régi püspöki palota. L. még a 397. jegyzetet.
- ⁸³⁶ L. a 398. és 404. jegyzetet.
- ⁸³⁷ L. 402. jegyzetet.
- ⁸³⁸ Sztáray János Fülöp ungi főispán (1739—1815).
- ⁸³⁹ L. a 401., 410. jegyzeteket.
- ⁸⁴⁰ L. a 58. oldalt és a 399. jegyzetet.
- ⁸⁴¹ L. a 47. oldalt és a 281. jegyzetet.
- ⁸⁴² L. a 96. oldalt és a 763. jegyzetet.
- ⁸⁴³ L. a 765. jegyzetet.
- ⁸⁴⁴ *Khevenhüller*, VI. 54—58.
- ⁸⁴⁵ L. a 116. jegyzetet.
- ⁸⁴⁶ L. a 755. jegyzetet.
- ⁸⁴⁷ L. a 722. jegyzetet.
- ⁸⁴⁸ L. a 722. jegyzetet.
- ⁸⁴⁹ *Khevenhüller*, VI. 60.
- ⁸⁵⁰ Uo.
- ⁸⁵¹ L. a 643. jegyzetet.
- ⁸⁵² Pálffy Miklós gróf országbíró (1710—1773), a vöröskői vár tulajdonosa.
- ⁸⁵³ Esterházy Miklós herceg pozsonyi házát nem sikerült azonosítani. Az Esterházy családnak három háza ismert Pozsonyban. A Herrengasse (Hosszú utca, Szilágyi Dezső u., ma Nalepková ul.) 13. sz. alatt ma is álló szép palota 1743-tól épült. Építtetője állítólag Esterházy János gróf volt. (Tölgyesy 23.) A Káptalan u. (Kapitulska ul.) 13. sz. ház az Esterházy grófok házaként szerepel (Supis I. Bratislava, 1967. 165.), amelyet a XVIII. században alakítottak át, de nem fejeztek be teljesen. A Főtéren ma is álló rokokó palotát Kutscherfeld gazdag kereskedő 1762 után eladta az Esterházyaknak.
- ⁸⁵⁴ Balassa Pál királyi főpohárnokmester lehet a szóban forgó személy. Háza 1752—1762 között épült az egykori Herrengasse (Hosszú u., Szilágyi Dezső u., Nalepková ul.) 15. sz. alatt. Az épület ma is áll. Tervezője Franz Anton Hillebrandt.
- ⁸⁵⁵ *Khevenhüller*, VI. 223—225.
- ⁸⁵⁶ Csáky János gróf, koronaőr palotájára vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre pontos adatok. L. a 111., 112. jegyzeteket.
- ⁸⁵⁷ L. a 107. és a 660. jegyzeteket.
- ⁸⁵⁸ *Rotenstein*, X. 197.

- ⁸⁵⁹ L. a 655. jegyzetet.
- ⁸⁶⁰ *Rotenstein*, X. 196.
- ⁸⁶¹ Milánói udvar alatt Ferdinánd főherceg és felesége Maria Beatrice d'Este udvartartását kell érteni. Ferdinánd felesége révén Lombardia kormányzója lett. *Khevenhüller*, VIII. 95.
- ⁸⁶² A királydomb vagy koronázódomb részletes bemutatását l. a 36. oldalon.
- ⁸⁶³ *Salaberry*, 63—66.
- ⁸⁶⁴ *Rotenstein*, IX. 240.
- ⁸⁶⁵ *Rotenstein*, X. 224.
- ⁸⁶⁶ *Rotenstein*, IX. 295—298.
- ⁸⁶⁷ *Khevenhüller*, VII. 184. L. még a 661. jegyzetet.
- ⁸⁶⁸ *Rotenstein*, IX. 282—284.
- ⁸⁶⁹ L. a 861. jegyzetet.
- ⁸⁷⁰ *Rotenstein*, IX. 284—286.
- ⁸⁷¹ *Lettres d'un voyageurs anglais*, 282.
- ⁸⁷² L. a 738. jegyzetet.
- ⁸⁷³ *Rotenstein*, XV. 164.
- ⁸⁷⁴ Nehre kastélya lehetséges, hogy azonos Nagyőr (Sztrázska, Strážky) kastélyával, amely Townson szerint a Horváth családé, azonos lehet a Horváth Stansics Gergely által, 1570—1590 között reneszánsz stílusban építtetett kastéllyal. Horváth Márk 1790—1792-ben volt Szepes megye alispánja.
- ⁸⁷⁵ *Townson*, III. 289., 290.
- ⁸⁷⁶ *Townson*, III. 5., 6.
- ⁸⁷⁷ Tornanádaskán a XVIII. században a kastély a báró Gyulay családé, majd a XIX. századtól a Hadik családé. Ma Gyógypedagógiai Intézet. A kastély XVI. századi előzmények után a XVIII. században épült.
- ⁸⁷⁸ *Townson*, II. 211.
- ⁸⁷⁹ *Hofmannsegg*, 82.
- ⁸⁸⁰ A Czindery (Nagyatádi) család Somogy vármegye előkelő és vagyonos családjá közé tartozott. L. a 931. jegyzetet.
- ⁸⁸¹ *Hofmannsegg*, 62.
- ⁸⁸² A Rothgärber-ház egyelőre azonosíthatatlan.
- ⁸⁸³ Zichy Károly gróf (1753—1826) 1788-tól országbíró, a Helytartótanács elnöke.
- ⁸⁸⁴ *Hofmannsegg*, 113., 114.
- ⁸⁸⁵ Haller József gróf családjáról lehet szó. Haller József († 1812) 1791—1795 között a Helytartótanács tanácsosa, Máramaros vármegye főispánja, szabadkőműves.
- ⁸⁸⁶ Schenstein tanácsosra vonatkozóan nem áll rendelkezésemre adat.
- ⁸⁸⁷ Piller Mátyás (1733—1788) osztrák természettudós, egyetemi tanár. Nagyszombatban, majd Budán az általános természetrajz tanára. 50 000 Ft értékű természetrajzi gyűjteményét az egyetemre hagyta.
- ⁸⁸⁸ Benyák Bernát (1745—1829) piarista pap, tanár, író. Elsőnek tanított a pesti líceumban magyar nyelven bölcseletet.
- ⁸⁸⁹ Mitterpacher Lajos (1734—1814) természettudós, a jezsuita rend tagja, a nagyszombati, majd budai egyetem mezőgazdasági tanszékének első tanára.
- ⁸⁹⁰ Pray György (1723—1801) történetíró, apátkanonok. 1777-től a Budára helyezett egyetem könyvtárosa.
- ⁸⁹¹ Horváth János (1732—1789) jezsuita tanár, a pesti egyetemen fizikát ad elő.
- ⁸⁹² Valero Jakab (1725—1798) piarista tanár, mérnök és építész. Pesten házfőnök és gimnáziumi igazgató.
- ⁸⁹³ Horányi Elek (1736—1809) piarista szerzetes és tanár, irodalomtörténész. 1758-tól a magyar történelem tanára.
- ⁸⁹⁴ *Zoltán*, 174—175.
- ⁸⁹⁵ *Hofmannsegg*, 122.
- ⁸⁹⁶ A pesti színház a Duna-parton a török időkben fennmaradt, kör alakú bástyatorony átalakításával 1774-ben nyílik meg.
- ⁸⁹⁷ Budán a Várszínházban (Színház u. 3.) működött állandó társulat.

- ⁸⁹⁸ Valóban 1777—1779 között Carl Wahr bécsi színész az igazgató, de nem ő alakította át az épületet. L. a 896. jegyzetet.
- ⁸⁹⁹ Schmallöger Johanna társulata 1782—1787 között a pesti Rondellában játszott és a hecc-színház valóban az övé volt.
- ⁹⁰⁰ *Hofmannsegg*, 102.
- ⁹⁰¹ *Townson*, I. 237.
- ⁹⁰² *Townson*, I. 117.
- ⁹⁰³ L. a 358. jegyzetet.
- ⁹⁰⁴ L. a 357. jegyzetet.
- ⁹⁰⁵ *Townson*, I. 117., 118.
- ⁹⁰⁶ *Townson*, I. 122.
- ⁹⁰⁷ A „zöld szoba” vagy Grünstübl (Nyerges u. Sedlarska ul.). Középkori épületből alakították át a XVII—XVIII. században. A Sétatéren lévő színház felépülése előtt itt tartották a színelőadásokat. Ma lakóház és étterem.
- ⁹⁰⁸ L. a 648. jegyzetet.
- ⁹⁰⁹ L. a 103. jegyzetet.
- ⁹¹⁰ A Fekete Sas (Fő u., Leninovo ul. 29.) vendégfogadó mai alakját 1782-ben kapta. Ma hivatalok vannak az épületben.
- ⁹¹¹ Az említett Szirmay grófnő, valószínűleg Szirmay Antal zempléni nemes, 1786-tól a budai kir. tábla ülnöke, 1790—1791-től Zemplén vármegye követe második feleségével, báró Ghillányi Franciskával azonos.
- ⁹¹² Fucker doktor személye azonos lehet Fuker Frigyes Jakab (Kassa 1749—Tállya 1805) orvosdoktorral, aki Tállyán működött. Sokat foglalkozott a tokaji bor- és szőlő termesztésével és borászattal. Tanulmányokat is írt e témában.
- ⁹¹³ *Townson*, II. 199.
- ⁹¹⁴ A vécei és hajnácskői Vécsey báró családnak talán a gömöri ághoz tartozó egyik tagjával találkozhatott *Townson*. Szepes, Gömör, Ung megyében fordulnak elő.
- ⁹¹⁵ L. a 120. oldalt.
- ⁹¹⁶ Angermeyerre vonatkozóan nem állnak rendelkezésemre adatok.
- ⁹¹⁷ Preiss János Péter báró (1704—1797) tábornagy, 1771-től Erdély katonai parancsnoka.
- ⁹¹⁸ Brukenthal Sámuel báró (1721—1803) 1777—1787 között Erdély főkormányzója, a kor legjelentősebb erdélyi műgyűjtője.
- ⁹¹⁹ Parko (Barko) Vince lehet a személy, akiről szó van, lovastábornok és főparancsnok volt.
- ⁹²⁰ Degenmannra vonatkozóan nem állnak rendelkezésemre adatok.
- ⁹²¹ Bánffy Józsefné Kun Kata.
- ⁹²² Chenot Ádám (1721 Bécs—1789) orvosdoktor. 1755—1783 között Erdélyben járványorvos, illetve Erdély királyi főorvosa.
- ⁹²³ Veszprém doktor személye egyelőre azonosíthatatlan.
- ⁹²⁴ *Townson*, I. 114.
- ⁹²⁵ *Flachat*, I. 261., 262.
- ⁹²⁶ *Townson*, 56.
- ⁹²⁷ *Townson*, I. 126.
- ⁹²⁸ *Townson*, I. 93.
- ⁹²⁹ *Rotenstein*, X. 199—200.
- ⁹³⁰ *De l'Hommeau*, 99., 100.
- ⁹³¹ Czindery asszony, Wächtler Júlia, nagyatádi Czindery Rókus Ignác felesége.
- ⁹³² *Hofmannsegg*, 60.
- ⁹³³ *Feller* I. 75.
- ⁹³⁴ *Seipp*, 249—250.
- ⁹³⁵ *Townson*, I. 129.
- ⁹³⁶ *Townson*, I. 55.
- ⁹³⁷ *Townson*, I. 57.

BIBLIOGRÁFIA

- Barbier, A. A.*: Dictionnaire des ouvrages anonymes. Tomes 1—4. Paris 1872—1879.
- Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monográfiája). Szerk. *Sziklay János—Borovszky Samu*. Abaújtorna, Esztergom, Győr, Komárom, Nyitra, Pest-Pilis, Pozsony, Temes, Torontál vármegye. Bp. 1896—1914.
- Magyarország műemlékei. Szerk. *Forster Gyula*. I—IV. Bp. 1905—1915.
- Budapest műemlékei. Szerk. *Lechner Jenő*. Bp. 1924.
- Katolikus Lexikon. I—IV. Bp. 1931—1933.
- Magyar művelődéstörténet. IV. Barokk és felvilágosodás. Szerk. *Domanovszky Sándor*. Bp. é. n.
- Magyarország műemléki topográfiája. III. Nógrád megye műemlékei. Szerk. *Dercsényi Dezső*. Bp. 1954.
- Magyarország műemléki topográfiája. IV., VI. Budapest műemlékei. I., II. rész. Szerk. *Pogány Frigyes*. Bp. 1955., 1962.
- Magyarország műemléki topográfiája. II. Győr-Sopron megye műemlékei. I. rész. Sopron és környéke műemlékei. 2. javított és bővített kiadás. Szerk. *Dercsényi Dezső*. Bp. 1956.
- Magyarország műemléki topográfiája. V. Pest megye műemlékei. I., II. rész. Szerk. *Dercsényi Dezső*. Bp. 1958.
- Magyarország művészeti emlékei. 1. *Genthon István*: Dunántúl. Bp. 1959.
- Magyarország művészeti emlékei. 2. *Genthon István*: Duna—Tisza köze, Tiszántúl, Felsővidék. Bp. 1961.
- Magyarország művészeti emlékei. 3. *Zakariás G. Sándor*: Budapest. Bp. 1961.
- Supis pámiatok na Slovensku. I. II. III. Bratislava, 1967—1969.
- Magyarország műemléki topográfiája. VII, VIII, IX. Heves megye műemlékei. I., II., III. rész. Szerk. *Dercsényi Dezső és Voit Pál*. Bp. 1969—1978.
- Magyar életrajzi lexikon. I—III. Bp. 1967—1981.
- Adrian H., Victor—Ion, Burtea—Petre, Lupan*: Románia történelmi és építészeti műemlékei. Bukarest, 1973.
- Budapest története. III. Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Szerk. *Kosáry Domokos*. Bp. 1975.
- Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. *Galavics Géza*. Bp. 1975.
- Magyarország műemlékjegyzéke. Összeáll. az Országos Műemléki Felügyelőség, Bp. 1976.
- Dehio Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs, Burgenland. Bearbeitet von *Schmeller-Kitt, A.* Wien, 1976.
- Aggházy Mária*: A barokk szobrászat Magyarországon. I., II., III. Bp. 1959.
- Antalfy Gyula*: Így utaztunk hajdanában. Bp. 1975.
- Bács Gyula*: Jugoszlávia. Bp. 1963.
- Balic, M.*: Spomenici kulture Osijek, Vukova i Dijakova. Osijek, 1978.
- Bálint Sándor*: Szeged városa. Bp. 1959.
- Ballagi Aladár*: XII. Károly és a svédek átvonulása Magyarországon. Bp. 1922.
- Ballus, P.*: Pressburg und seine Umgebung. Pressburg. 1832.
- Balogh Jolán*: Kolozsvár műemlékei. Bp. 1935.
- Baranyai Zoltán*: A francia nyelv és műveltség Magyarországon a XVIII. században. Budapest, 1920.
- Barokk tervek és vázlatok 1650—1760. Magyar Nemzeti Galéria. Kiállítási katalógus. Bp. 1980.
- Birkás Géza*: Francia utazók Magyarországon. Szeged, 1948.

- Birkás Géza*: A magyarság francia barátai régen és most. Pécs, 1936.
- Bíró József*: Erdélyi kastélyok, Bp. é. n.
- Bíró József*: Nagyvárad barokk és neoklasszikus művészeti emlékei. Bp. 1932.
- Bíró Vencel*: A Báthori-Apor Szeminárium története. Kolozsvár, 1935.
- Bíró Vencel*: A kolozsvári jezsuita egyetem szervezete és építkezései a XVIII. században. Kolozsvár, 1945.
- B. Nagy Margit*: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok. Bukarest, 1970.
- B. Nagy Margit*: Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok. Bukarest, 1977.
- Borbíró Virgil—Valló István*: Győr városépítés-története. Budapest, 1956.
- Buza Péter*: Pest-budai történetek, rendhagyó városnéző sétá. Budapest, é. n.
- Czagány István*: A Budavári Palota és a Szent György téri épületek. Bp. 1965.
- Die deutsche Kunst in Siebenbürgen. Herausg. Roth, V. Berlin—Hermannstadt. 1934.
- Divald Kornél*: Magyarország művészeti emlékei. Bp. 1927.
- Divald Kornél*: Szepes vármegye művészeti emlékei. I—III. Bp. 1905.
- Eckhardt, S.*: De Sicambria à Sans-Souci. Paris, 1943.
- Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történeti Képcsarnokból, Magyar Nemzeti Galéria, 1988.
- Kiállítási katalógus. Szerk. *Rózsa György, Galavics Géza, Cennerné Wilhelmb Gizella*.
- Garas Klára*: Magyarországi festészet a XVIII. században. Bp. 1955.
- Gundel Imre—Harmath Judit*: A vendéglátás emlékei. Bp. 1979.
- Gyimesy Károly—Kemény Lajos*: Evangélikus templomok. Bp. 1944.
- Gyömrei Sándor*: Az utazási kedv története. Bp. é. n.
- Haraszti Sándor—Pethő Tibor*: Útikalendok a régi Magyarországon. Bp. 1963.
- Hokkyné Sallay Marianne*: A fertői Esterházy-kastély. Bp. 1979.
- Horányi Mátyas*: Eszterházi vigasságok. Bp. 1959.
- Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Veszprém, 1929.
- Kelényi György*: Franz Anton Hillebrandt. Bp. 1976. Művészettörténeti Füzetek. X.
- Kelényi György*: Kastélyok, kúriák, villák. Bp. 1974.
- Levárdy Ferenc*: Pannonhalma építéstörténete I. Művészettörténeti Értesítő, VIII. évf. 1959. 1—2. sz. 29.
- Maria Theresia und ihre Zeit. Zur 200. Wiederkehr des Todestages. Ausstellung im Schloß Schönbrunn Wien, 1980.
- Maria Theresia als Königin von Ungarn. Ausstellung im Schloss Halbturn. Eisenstadt, 1980.
- Mátyas Vilmos*: Utazások Erdélyben. Bp. 1977. Nagybánya és környéke. Szerk. *Palmer Kálmán*. Nagybánya, 1894.
- Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 1—13. Pest, 1857—1868.
- Orbán Balázs*: Torda város és környéke. Bp. 1889.
- Orbán Balázs*: A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból. Bp. 1868—1873. 1—6. kötet.
- Ortvay Tivadar*: Pozsony város utcái és terei. Pozsony, 1909.
- Pálkás László*: Esztergom XVIII. századi művészeti emlékei. Bp. 1937.
- Prokopp Gyula*: Az esztergomi „királyi város” a XVIII. században. Művészettörténeti Értesítő, XXX. évf. 1981. 1. sz. 1—22.
- Rados Jenő*: Magyar kastélyok. Bp. 1939.
- Rákóczi-tükör. I., II. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. Szerk. *Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes*. Bp. 1973.
- Rapaics Raymund*: Magyar kertek. Bp. é. n.
- Rózsa György*: Magyar történetábrázolás a XVII. században. Bp. 1973.
- Rózsa György*: Friedrich Bernhard Werner magyarországi vedutái. Művészettörténeti Értesítő, XXIII. évf. 1974. 1. sz. 28—48.
- Schürer, O.—Wiese, E.*: Deutsche Kunst in der Zips. Bremen, 1938.
- Sőtér István*: Magyar—francia kapcsolatok. Bp. 1946.
- Szamota István*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. 1054—1717. Bp. 1881.
- Szombathy Viktor*: Csehszlovákia. Második jav. kiad. Bp. 1976.
- Szombathy Viktor*: Szlovákiai utazások. Harmadik jav. kiad. Bp. 1980.

- Tolnai Gábor:** Régi magyar főurak. Életforma és műveltség az újkorban. Bp. 1939.
- Tölgyesy Felicia:** A pozsonyi barokk építészet. Bp. 1937.
- Voit Pál:** A barokk Magyarországon. Bp. 1970.
- Voit Pál:** Régi magyar otthonok. Bp. é. n.
- Wick Béla:** Kassa története és műemlékei. Kassa, 1941.
- Zádor Anna—Rados Jenő:** A klasszicizmus építésze Magyarországon. Bp. 1943.
- Zoltán József:** A barokk Pest-Buda élete, ünnepségek, szórakozások, szokások. Bp. 1963.
- Winkler Pál:** Kalocsa története. Kalocsa, 1927.

KÉPJEGYZÉK

Rövidítések:

A fotók készítői: DA = Dabasi András; HR = Hack Róbert; BÁ = Bakos Ágnes;

OL = Országos Levéltár; BTM = Budapesti Történelmi Múzeum;

MTKcs = Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok; OMF = Országos Műemléki Felügyelőség

1. Pozsony látképe. XVIII. sz. első fele. *Werner, F. B.—Pinz, J. G.—Scheffler, Th.* Rézkarc és rézmetszet. MTKcs. T 728. 37,5 × 42,5 cm. DA

2. Pozsony látképe, XIX. sz. fele. Ismeretlen szerző, utólag színezett rézkarc. MTKcs. 53 897. 40 × 55,5 cm. DA

3. A pozsonyi Szent Márton-székesegyház szentélye a Mária Terézia koronázását ábrázoló olajfestményen. F. Messmer és Pohl, 1768. Bécs, a Magyar Köztársaság Nagykövetsége. Reprodukció „Maria Theresia als Königin von Ungarn. Schloß Halbturn” (1980) c. kiállítás katalógusából. HR

4. A pozsonyi Szentháromság-templom látképe, 1717. Berkeny János rézmetszete, 1815. MTKcs. 25 1924. 26 × 36 cm. DA

5. A pozsonyi Szentháromság-templom kupolafreskója. A. G. Bibbiena, 1715—1725. OMF Fotótár, archív felvétel. HR

6. A pozsonyi Mária-oszlop a Szent Salvator-templom előtt, 1673. OMF Fotótár, 1970 körüli felvétel. HR

7. A pozsonyi hercegrímási palota lépcsőháza. *Hefele M.* 1778—1781. OMF Fotótár, archív felvétel. HR

8. A pozsonyi hercegrímási palota kápolnája kupolafreskójának részlete. Szent László vezet fakaszt a sziklából. F. A. Maulbertsch, 1781. OMF Fotótár, archív felvétel. HR

9. A pozsonyi székesegyház látképe, 1732 körül. F. R. Werner—M. Engelbrecht, rézkarc és rézmetszet. Reprodukció a K. Zavadová: Verný a pravý obraz slovenských miest a hradov... Tatran 1974. 42. kép. HR

10. A pozsonyi székesegyház Alamizsnás Szent János-kápolnájának oltára. G. R. Donner, 1729—1732. OMF Fotótár, archív felvétel. HR

11. A pozsonyi ferences templom barokk homlokzata, 1745—1746. OMF Fotótár, 1970 körüli felvétel. HR

12. A jezsuita templom, a Mária-oszlop, a városháza, háttérben a ferences templom, „Mária Terézia a Mária-oszlop előtt Pozsony főterén” című festményen. F. Messmer—W. Pohl, 1768. olaj, vászon. Bécs, Magyar Köztársaság Nagykövetsége. Reprodukció a „Maria Theresia als Königin von Ungarn, Schloß Halbturn” (1980) c. kiállítás katalógusából. HR

13. A pozsonyi Vízi kaszárnya. F. A. Hillebrandt, 1757—1763. OMF Fotótár, archív felvétel. HR

14. Az újjáépített koronázódomb a pozsonyi Duna-parton, 1776. Müller Ignác rajza után Leopold Asner rézmetszete. MTKcs. 53 898. 37,5 × 42,5 cm. DA

15a, b. Szobrok Illésházy István síremlékéről a bazini római katolikus templomban, 1609. OMF Fotótár, archív felvétel. HR

16. Nagyszombat látképe, 1778. Zanussi rézmetszete. MTKcs. 2534. 23,5 × 66,5 cm. DA

17. Nagyszombat látképe, XVIII. sz. Ismeretlen mester, rézmetszet és rézkarc, MTKcs. T 1265. 18 × 52,5 cm. DA

18. A nagyszombati székesegyház barokk kápolnája, XVIII. sz. OMF Fotótár, 1970 körüli felvétel. HR

19. A nagyszombati nemesi konviktus és a jezsuita gimnázium, 1747—1757. OMF Fotótár, archív felvétel. HR

20. A nagyszombati jezsuita rendház és egyetem épülettömbje. 17—18. sz. OMF Fotótár, 1970 körüli felvétel. HR
21. A nagyszombati szeminárium, 1742. F. A. Hillebrandt. OMF Fotótár, archív felvétel. HR
22. Selmecebánya látképe, XIX. sz. első fele. V. R. Grüner rézkarca. MTKcs. T 6290. 35,5 × 48 cm. DA
23. A selmecebányai Szentháromság-émlék. D. Stanetti, 1755—1764. OMF Fotótár, archív felvétel. HR
24. A selmecebányai Kálvária látképe, 1744—1751. J. M. Pfrimb rajza után J. Kern rézmetszete, 1812. MTKcs. 151/1951. Gr. 41 × 51,5 cm. DA
25. Besztercebánya látképe a Garam felől, XIX. sz. eleje. Ismeretlen mester (H. von Jassai?) tollrajza. MTKcs. T. 5113. 21 × 26 cm DA
26. Körmöcbánya látképe, XIX. sz. közepe, Slowikowsk Ádám színezett litográfiája Lehner M. L. nyomása Pesten. MTKcs. T. 2874. 27 × 35 cm 18 × 25 cm DA
27. Nyitra látképe, 1824. Céhlevél. Ismeretlen mester fametszete. MTKcs. T. 56 177. 41 × 49,5 cm. DA
28. Késmárk látképe, 1814. Céhlevél. Lumnitzer J. Gy. metszete. MTKcs. 62 121. 41,5 × 51 cm. DA
29. Igló látképe, 1817. Céhlevél. Baumerth K. metszete. MTKcs. 61 319. 40,5 × 49,5 cm. DA
30. Eperjes látképe, 1710—1720 körül. G. Bodenehr rézmetszete és rézkarca. MTKcs. T. 2972. 16,7 × 26 cm. DA
31. Kassa látképe, 1796. Részlet a céhlevélről. F. Assner rézmetszete. MTKcs. 61 320. 38 × 50 cm. DA
32. A kassai székesegyház ún. királylépcsője, 1440 előtt. OMF Fotótár, archív felvétel. HR
33. A kassai domonkos templom a szentély felől, XIII. sz. OMF Fotótár, archív felvétel. HR
34. A jászói premontrei prépostság templomának szentélye és főoltára. J. A. Krauss és J. L. Kracker, 1745—1765. OMF Fotótár, archív felvétel. HR
35. A rozsnói főtéren a plébániatemplom XIV—XVIII. sz. és a ferences templom (1733) látképe. OMF Fotótár, archív felvétel. HR
36. Mosonmagyaróváron az óvári plébániatemplom, 1777—1787. OMF Fotótár, 1954-es felvétel. HR
37. Győr látképe, XVIII. sz. első fele. F. B. Werner színezett rézmetszete. MTKcs. T. 335. 19 × 29,5 cm. DA
38. A győri székesegyház szentélye és főoltára. Hefele, M., 1772. OMF Fotótár, 1965. HR
39. A győri jezsuita templom, 1633—1641. OMF Fotótár, 1965. HR
40. A győri Frigyláda-émlékmű, 1731. OMF Fotótár, archív felvétel. HR
41. Komárom látképe, XVIII. sz. első fele. F. B. Werner metszete. MTKcs. T. 532. 19 × 30 cm. DA
42. Buda látképe, 1737. Mikoviny S. rajza után A. és J. Schmutzer rézmetszete. Megjelent: *Bél Mátyás: Notitia Hungariae Novae*, III. kötet 430—431. Bécs, 1737. HR
43. Buda és Pest látképe a Rózsadombról, 1781. F. Pichler és J. Balzer rézmetszete. BTM. 27 601. 42 × 62,3 cm. BÁ
44. Buda alaprajza, 1785 körül. A K. K. Landesbaudirection térképfelvétele a Várról. OMF Fotótár, reprodukció. HR
45. A budai királyi palota keleti és nyugati homlokzata. A J. N. Jadot-nak tulajdonított tervrajz S. Zeller-féle másolata, 1758. Lavírozott tus. Magyar Építészeti Múzeum. Leltsz. 72.020.22 33,3 × 87,5 cm. HR
46. A budai királyi palotában a császári lakosztály dunai teremoránának képe. J. N. Jadot, N. Pacassi, H. Moosbrugger. A falak második rokokó kialakítása az 1853—1856-os években készült, de valószínűleg őrizve a Mária Terézia-kori belső díszítés jellegét. OMF Fotótár, archív felvétel. HR
47. A budai Császár fürdő látképe a fürdő alaprajzával és keresztmetszetével. Rézmetszet Fischer von Erlach után, 1712. BTM. Lanf. 125. 30 × 43,8 cm. BÁ
48. A budai kapucinusok kolostorának környéke, I. Ferenc koronázási esküjével. 1792. C. Schütz és S. Mansfeld rézmetszete. BTM 1115. 33,8 × 43,7 cm. BÁ

49. Az óbudai kismáriaceli trinitárius templom és kolostor látképe, 1792. Ismeretlen mester litográfiája, BTM 24428. BÁ
50. Pest látképe a budai partról, 1770 körül. Céhlevél. J. F. Binder rézmetszete. BTM 3825. 24,9 × 34,8 cm. BÁ
51. A pesti Invalidus-ház látképe. S. Kleiner rézmetszete. A. E. Martinelli rajza után. BTM. 42 × 57,5 cm. BÁ
52. A pesti pálos templom, a hajó és az orgonakarzat 1722—1742. OMF Fotótár, archív felvétellel. HR
53. A pesti Szentháromság-szobor, 1720. Rieder A. J. F. Binder rézmetszete, 1775. BTM 230. 46,3 × 30 cm. BÁ
54. Esztergom látképe, XVIII. sz. első fele. Részlet. F. B. Werner rézkarca és rézmetszete. MTKcs. 3878. 24 × 35,5 cm DA
55. Az esztergomi székesegyház és környéke, XIX. sz. eleje. Kühnel Pál alaprajza, Andreas Schrott metszete. MTKcs. T. 1069. 42 × 28 cm. DA
56. Visegrád látképe, 1735. Bél Mátyás: Notitia Hungariae Novae, III. 470. Bécs, 1737. HR
57. Vác látképe, XVIII. sz. utolsó negyede. Binder J. F. rézmetszete. MTKcs. T. 992. 34,5 × 47,5 cm. DA
58. A váci székesegyház, I. Canevale, 1761—1772. Illyés Ágoston rajza után készült fametszet. MTKcs. T. 4129. 17 × 24 cm. DA
59. A váci papnevelő intézet, 1777—1784. OMF Fotótár, 1967-es felvétel. HR
60. Kecskemét látképe, 1806. G. Prixner rézmetszete. MTKcs. T. 5747. 20,5 × 50,5 cm. DA
61. A kecskeméti piarista templom, 1729—1740. Mayerhoffer, A. OMF Fotótár. HR
62. Szeged látképe, XVIII. sz. második fele. Céhlevélről. J. F. Binder rézmetszete. MTKcs. T. 781. 35,5 × 43 cm. DA
63. A szegedi piarista Szent Dömötör-templom. 1725—29, 1793 után. Illyés Ágoston rajza után Karats Ferenc rézmetszete. MTKcs. T. 780. 23,5 × 24,5 cm. DA
64. Temesvár alaprajza, XVIII. század vége. Ismeretlen mester tusrája és vízfestménye. MTKcs. T. 2544. 59,8 × 62,8 cm. DA
- 65a, b A temesvári székesegyház homlokzati és keresztmetszeti tervrajza. J. E. Fischer von Erlach székesegyháztervének Joseph Römmer által felvett másolata, színezett tusrája. OL. Kormányhatósági fondokból kiemelet tervek. OL. T. 18. 65,8 × 57,2 cm és 60,9 × 92 cm. OL
66. A dévai vár látképe, XIX. sz. Rohbock Lajos rajza, G. Heisinger acélmetszete. Magyarország és Erdély eredeti képekben. III. Erdély. 48. Darmstadt, 1864. HR
67. A szászsebesi evangélikus templom, 1874. Ceruzarajz OMF Tervtár K 3381, 26 × 15 cm. HR
68. Nagyszeben látképe, XVIII. sz. utolsó negyede. Johann Christian Wirsing rézmetszete. MTKcs. T. 611. 30 × 47 cm. DA
69. A nagyszebeni Orsolya-szűzek temploma, XIX. sz. Rohbock Lajos rajza, Kofmacher acélmetszete. Magyarország és Erdély eredeti képekben. III. Erdély. 65. Darmstadt, 1864. HR
70. A nagyszebeni Brukenthal-palota. XVIII. sz. OMF Fotótár, archív felvétel. HR
71. A Vöröstoronyi szoros, XIX. sz. Rohbock Lajos rajza, J. Falkner acélmetszete. Magyarország és Erdély eredeti képekben. III. Erdély. 74. Darmstadt, 1864. HR
72. A gyulafehérvári vár Károly-kapuja. König J., 1717—1720. OMF Fotótár, archív felvétel. HR
73. A nagyenyedi református templom, XV. sz. OMF Fotótár, archív felvétel. HR
74. A nagyenyedi református gimnázium és főiskola, XVIII. sz. Ismeretlen mester fametszete, XIX. sz. eleje. MTKcs. T. 66.94. 15,5 × 20,5 cm. DA
75. Kolozsvár látképe, 1799. Céhlevél. Simon János rézmetszete és rézkarca. MTKcs. T. 523. 22,5 × 34 cm. DA
76. A kolozsvári jezsuita templom, 1718—1724. OMF Fotótár, archív felvétel. HR
77. A kolozsvári jezsuita templom Könnyező Mária-képe. Reprodukció. Jordánszky Elek: Magyarországon s az ahhoz tartozó részekben lévő boldogságos Szűz Mária kegyelemképeinek leírása. Posen, 1836. c. könyvből. HR
78. A besztercei evangélikus templom. XV—XVI. sz.. OMF Fotótár, archív felvétel. HR

79. Marosvásárhely látképe, XIX. sz. első fele. Jakob Alt litográfiaja, Franz Neuhauser felvétele után. MTKcs. 5982. 42,5 × 55 cm. DA
80. A szamosújvári görögkeleti templom. 1748. OMF Fotótár, 1954-es felvétel. HR
81. A balázsfalvi bazilita monostor, XVIII. sz. Gerhardt Lajos ceruzarajza, 1864. MTKcs. T. 9051. 18,5 × 28,5 cm. DA
82. Nagyvárad látképe, XVIII. század. Céhlevél. Ismeretlen mester rézmetszete. MTKcs. T. 61.45. 22 × 54 cm. DA
83. Eszék látképe, 1820 körül. Céhlevél. F. Jaschke rézkarca, 1820. MTKcs. T. 5121. 28,5 × 38,5 cm. DA
84. Pétervárad látképe, 1811 körül. Lucas Kreutz vízfestménye. MTKcs. 9292. 22 × 32 cm. DA
85. Zimony látképe, 1770. Céhlevél. Binder János Fülöp rézmetszete. MTKcs. T. 1084. 31 × 42 cm. DA
86. Herkulesfürdő látképe, 1829 körül. Szentgyörgy József tusrajza. MTKcs. T. 9144. 43 × 58,5 cm. DA
87. A XIII. századi demsusi templom belülről. George Edward Hering rajza után Thomas Fairland litográfiaja. 1838. MTKcs. T. 5047. 44 × 32 cm. DA
88. Pécs látképe. Ismeretlen mester 1763-as rajza után készült akvarellmásolat. MTKcs. T. 56.777. 29 × 56 cm. DA
89. A pécsi Jakováli Hasszán-mecset a minarettel, XIX. század. Rohbock Lajos rajza, A. Rotman acélmetszete. Magyarország és Erdély eredeti képekben. II. Magyarország, 388. Darmstadt, 1863. HR
90. Sopron látképe, XVIII. sz. első fele. F. B. Werner rézkarca és rézmetszete. MTKcs. T. 3895. 24 × 35,5 cm. DA
91. A soproni Meskó-palota faburkolatos szobája, 1720 körül. OMF Fotótár, 1976-os felvétel. HR
92. A tatai piarista iskola, Fellner J. 1767—1770. OMF 1959-es felvétel. HR
93. A székesfehérvári jezsuita templom mellékoltára 1745—1751. OMF Fotótár, archív felvétel. HR
- 94a, b Részletek a majki kamalduli remeteség refektóriumának falképeről, 1763 körül. Vogl Gergely. OMF Fotótár, 1963-as felvételek. HR
- 95a, b Az egri püspöki palota kápolnája 1764. Részlet. OMF Fotótár, 1956 körüli felvételek. HR
96. Az egri Líceum könyvtártermének mennyezetképe, a Tridenti zsinat, J. L. Kracker, 1778. OMF Fotótár, archív felvétel. HR
97. Részlet a mennyezetképről az egri Líceum előadótermében. F. Sigrist 1780—1781. OMF Fotótár, 1964 körüli felvétel. HR
98. A nagykállói megyeháza, 1740. Népünnepély Nagykállón II. Lipót koronázása alkalmából, 1790. Ismeretlen mester utólag színezett rézmetszete. MTKcs. 2980. 23 × 31 cm. DA
99. A nagykarolyi görög katolikus templom, XVIII. sz. OMF Fotótár, archív felvétel. HR
100. A máriapócsi görög katolikus templom ikonosztáza, XIX. sz. eleje. OMF Fotótár, 1965-ös felvétel. HR
101. Szolnok látképe, a XIX. sz. első negyede. Lenhardt Sámuel rézmetszete. MTKcs. T. 6306. 39,5 × 49,5 cm. DA
102. A pozsonyi vár délnyugatról. OMF Fotótár, 1974 körül. HR
103. A pozsonyi vár lépcsőháza. 1760 körül. OMF Fotótár, 1974 körül. HR
104. A féltoronyi kastély madártávlati képe, XVIII. sz. Ismeretlen mester olajfestménye. Bécs, Kunsthistorisches Museum. Reprodukció. Rapaics Raymund: Magyar kertek. Bp. é. n. HR
- 105a, b A pozsonyi primási nyári palota, 1761—1765. OMF Fotótár, 1970 körül. Részletek. HR
106. Grassalkovich Antal herceg palotája Pozsonyban, 1760. Ismeretlen bécsi mester kézzel színezett rézkarca, XIX. sz. eleje. MTKcs. T. 55. 1680. 41 × 54 cm. DA
107. Eszterháza, a gránátos ház, XVIII. sz. közepe. OMF Fotótár, 1974. körül. HR
108. Eszterháza, a kastély cour d'honneurje, 1784. Ferdinand Landerer rézmetszete. Közölve: Beschreibung des Hochfürstlichen Schlosses Esterhaz im Königreiche Ungarn. Pressburg, 1784. Nr. 3. HR

109. Eszterháza, a kastély a kert felől. Bartolomeo G. Pejci olajfestménye 1792. OMF Építészeti Múzeum Ltsz. 7511/1 120 × 80 cm. HR
110. Részlet az Esterházy-kastély dísztermének mennyezetképéről. J. I. Mildorfer, 1766. OMF Fotótár, Dobos L. Felvétele, 1983. HR
- 111a, b, c, d Eszterháza, a négy évszak szobra a kastély dísztermében. I. Ressler, 1768. OMF Fotótár, 1980. HR
- 112a, b, c Eszterháza, kínai festésű szobák. OMF Fotótár, 1952-es felvétel. HR
113. Eszterháza, a kastély és park alaprajza. Jakobi Miklós után Markus Weinmann rézmetszete, 1784. Közölve: Beschreibung des Hochfürstlichen Schlosses Esterhaz im Königreiche Ungarn. Pressburg, 1784. Nr. 2. HR
114. Eszterháza, az operaház alaprajza, homlokzata, keresztmetszete. J. de Fernstein rajza és metszete, 1784. Közölve: Beschreibung des Hochfürstlichen Schlosses Esterhaz im Königreiche Ungarn. Pressburg, 1784. Nr. 7. HR
115. Eszterháza, a kínai kerti ház a kastély kertjében, homlokzat és alaprajz, 1784. Ferdinand Landerer metszete. Közölve: Beschreibung des Hochfürstlichen Schlosses Esterhaz im Königreiche Ungarn. Pressburg, 1784. Nr. 8. HR
- 116a, b A kismartoni Esterházy-kastély. C. M. Carlone. 1663—1672. OMF Fotótár, archív felvétel. HR
117. A köpcsényi Esterházy-kastély főhomlokzata, 1730—1740. OMF Fotótár, Rados J. felvétele, 1930 körül. HR
118. A köpcsényi Esterházy-kastély kerti szárnya. OMF Fotótár, Rados J. felvétele, 1930 körül. HR
119. A cseklézi Esterházy-kastély udvari homlokzata, 1714. OMF Fotótár, Fleischer Gy. felvétele, 1932 körül. HR
120. A cseklézi Esterházy-kastély udvara, 1714. OMF Fotótár, Fleischer Gy. felvétele, 1932 körül. HR
121. A cseklézi Esterházy-kastély kerti homlokzata. OMF Fotótár, Fleischer Gy. felvétele, 1932 körül. HR
122. A királyfai Pálffy-kastély homlokzata a kert felől, a XVIII. sz. első fele. OMF Fotótár, Lux Kálmán felvétele, 1943 körül. HR
123. A királyfai Pálffy-kastély oldalhomlokzata, XVIII. sz. első fele. OMF Fotótár, Lux Kálmán felvétele 1943 körül. HR
124. A vöröskői várkastély (XV—XVII. sz.) a délkeleti oldalról, 1820 körül. Renner rézmetszete. MTKcs. T. 6662. 20 × 27 cm, DA
125. A zólyomi vár látképe. XV—XVI. sz. OMF Fotótár, archív felvétel. HR
126. Krasznahorka (XIV—XVIII. sz.) látképe, XIX. sz. első fele. Boutibonne Lajos és Lántz József rajza után Schmid János litográfiája. MTKcs. 337/1950. 34,5 × 44 cm. DA
127. A gödöllői Grassalkovich-kastély. 1744—1758. Rohbock Lajos rajza, L. Oeder acélmetszete. Magyarország és Erdély eredeti képekben. I. kötet. Magyarország, 166. Darmstadt, 1856. HR
128. A gödöllői Grassalkovich-kastély dísztermének részlete. N. Pacassi, 1758. OMF Fotótár, 1957-es felvétel. HR
129. A gödöllői Grassalkovich-kastély kápolnája, 1744—1758. Részlet. OMF Fotótár, Rados J. felvétele, 1930 körül. HR
130. A hatvani Grassalkovich-kastélyhoz tartozó nagygyompospusztai istállók egyik kapuja (1762). OMF Fotótár, Rados J. felvétele, 1930 körül. HR
131. A dévai Haller-kastély. XVI—XVII. sz. OMF Fotótár, archív felvétel, 1930 körül. HR
132. Mária Terézia képmása. XVIII. sz. első fele. Ismeretlen festő (Meytens?) olajfestménye. MTKcs. 541. 149 × 117 cm. DA
133. Lotharingiai Ferenc képmása, XVIII. sz. első fele. Ismeretlen festő (Meytens?) olajfestménye. MTKcs. 542. 150 × 117 cm. DA
134. Esterházy Imre hercegprímás (1663—1745) arcképe. Schmutzer rézmetszete. MTKcs. 299/1952. Gr. 36,3 × 25,5 cm. DA
135. Barkóczy Ferenc hercegprímás (1700—1765) arcképe. Ismeretlen festő olajfestménye. MTKcs. I. Nr. 191. 88 × 70 cm. DA

136. Migazzi Kristóf váci püspök, bécsi érsek és bíbornok (1714—1803) arcképe. Ismeretlen festő olajfestménye. MTKcs. T Nr. 73.2. 92×74 cm. DA

137. II. Lipót koronázása a pozsonyi dómban, 1790. Carl Schütz rajza után Sebastian Mansfeld kézzel színezett rézmetszete. MTKcs. 53.269. 43×56,5 DA

138. II. Lipót koronázási esküje az irgalmasok temploma előtt Pozsonyban, 1790. Carl Schütz rajza után Sebastian Mansfeld kézzel színezett rézmetszete. MTKcs. 53.270. 45×58 cm. DA

139. II. Lipót koronázása, a kardvágás a Koronázódombon, 1790. Ismeretlen bécsi mester utólag színezett rézmetszete. MTKcs. 53.271. 47,5×57,5 cm. DA

140. Magyar főúri viselet. Gróf Bánffy Dénes képmása, 1750-es évek vége. 207×116 cm. Ltsz. 57.13. Martin van Meytens olajfestménye. MTKcs. 54.13 DA

141. Magyar főnemesi asszony viselete. Gróf Haller Jánosné Dániel Zsófia képmása, 1740-es évek. Ismeretlen mester olajfestménye. MTKcs. 1225. 195×139,6 cm. DA

A címlapon: Részlet az egri Líceum előadótermének mennyezetképéről. Sigris F. 1780—1781. (97. kép) HR

A hátsó borítón: A dévai vár látképe a XIX. sz. elején. (66. kép) HR

TÉRKÉPJEGYZÉK

1. Utazók 1700 és 1750 között (De l'Hommeau, La Motraye, Keyssler, Bauffremont, Flachat)
  2. François Xavier de Feller utazásai 1766—1769 között
  3. Rotenstein és Khevenhüller utazásai 1744—1784 között
  4. Utazók 1780 és 1785 között (Sestini, Dielheim, Lehmann)
  5. Utazók 1785—1794 között (Townson, Jenne, Seipp, Hofmannsegg)
- A rajzokat Planck Ibolya készítette.

KULTUR UND LEBENSFORMEN IN UNGARN IM XVIII. JAHRHUNDERT

(Beiträge aufgrund von Reisebeschreibungen)

ZUSAMMENFASSUNG

Von den Reisebeschreibungen der im Laufe des 18. Jahrhunderts Ungarn aufsuchenden Reisenden haben ungarische Forscher nur einen Teil bearbeitet. In ihren Werken synoptischen Charakters erörtern sie die sich auf Ungarn beziehenden Teile von Reisebeschreibungen aus einer langen Periode, aus mehreren Jahrhunderten. Das Werk „Einstige Reisen in Ungarn und auf der Balkanhalbinsel“ von István Szamota erschien im Jahr 1891, aber er stellt darin von den Reisenden im 18. Jahrhundert nur drei Verfasser vor: Mary Wortley Montague, Robert Townson und Ignaz Born. Géza Birkás befaßt sich in seinem Werk mit dem Titel „Französische Reisende in Ungarn“ (Szegeed, 1948) nur mit den aus Frankreich stammenden Besuchern Ungarns. Den Reisenden im 18. Jahrhundert widmet er mehrere Kapitel. Er erläutert die Reisebeschreibungen von La Motraye, Chamillard (De L'Hommeau), Montesquieu, Flachat, Zorn de Bullach, Louis Dutens, Le Roy de Lozembrune, Salaberry und Kaspar Risbeck. Den spannenden Reisebericht des Luxemburger Jesuiten François Xavier de Feller stellt er in einem gesonderten Kapitel vor. Über diese wissenschaftlichen Bearbeitungen hinaus war es eher die populärwissenschaftliche Literatur, die sich mit den in Reiseberichten auffindbaren Erlebnissen und Informationen beschäftigte. Gewisse Angaben aus den Reiseberichten nutzten die einzelnen Fachwissenschaften, vor allen die Kunstgeschichte, Literaturgeschichte und Musikgeschichte, zu einer vollständigen Erschließung und Systematisierung der Daten kam es jedoch nicht.

Die im Laufe des 17. Jahrhunderts in Westeuropa einsetzende Reiselust breitete sich im 18. Jahrhundert in einem immer größer werdenden Kreis aus. Anfangs unternahmen vornehmlich die Söhne des englischen Hochadels, begleitet von ihren Erziehern, Studienreisen in Europa. Eine Station der europäischen Rundreise, der „Grand Tour“ war Wien, von wo aus mehrere Reisende einen Ausflug nach Ungarn unternahmen. Neben den berühmten Sehenswürdigkeiten in den großen europäischen Staaten interessierten sich die Reisenden vor allem für die Höfe des Hochadels und die antiken Ruinen. Das Reisen war europaweit ein gefährliches Unterfangen. In Ungarn waren 1740 neun Postkutschenlinien vorhanden, aber erst die 1752 eingesetzten Deligencelinen erleichterten das Reisen.

DIE URSACHEN FÜR DAS INTERESSE AN UNGARN

Im 17. Jahrhundert erwachte das Interesse für Ungarn in erster Linie aus politischen Gründen. Die Freiheitskriege gegen die Türken und sodann gegen die Herrschaft der Habsburger lenkten Europas Aufmerksamkeit auf Ungarn. Nach der Niederlage des Rákóczi—Freiheitskrieges (1703—1711) verlor das Land zwar seine politische Bedeutung, aber zufolge der Entwicklung der Naturwissenschaften und der Verbreitung des Gedankengutes der Aufklärung zogen die Fremden eben die weniger entwickelten Länder an, so auch Ungarn. Unter der Herrschaft von Maria Theresia, unter stabilen politischen und wirtschaftlichen Verhältnissen, als auch schon Postkutschenlinien funktionierten, besuchten immer mehr Reisende Ungarn, oder sie fuhren durch dieses Land nach Osten.

DIE PERSÖNLICHKEIT, DIE REISEROUTE UND DIE ALLGEMEINEN BEOBACHTUNGEN DER REISENDEN IM 18. JAHRHUNDERT

Zu Beginn des 18. Jahrhunderts kamen mit politischem Auftrag vornehmlich Franzosen nach Ungarn. Die Aufgaben des Sekretärs neben einem Feldmarschalleutnant besorgte *De l'Hommeau*, der ein Reisetagebuch über seinen Aufenthalt in Ungarn führte. (*Mémoire sur un voyage fait en Hongrie en 1704—1705.*) Darin berichtet er im Zusammenhang mit seiner Reise durch Siebenbürgen und Nordungarn über die allgemeinen Verhältnisse und über Persönlichkeiten.

Der reiche französische Kaufmann *Aubry de la Motraye* gelangte aus Abenteuerlust nach Italien und später in das Osmanenreich, wo er sich in den Dienst des dort im Exil lebenden Schwedenkönigs Karl XII. stellte. Als Botschafter bereiste er 1712—1714 ganz Ungarn. (*Voyages d'Aubry de la Motraye en Europe, Asie et Afrique. Tome I—II. Haye 1727.*) La Motraye interessierte sich vor allem für die Ruinen aus der Römerzeit und die Bauwerke der Türken.

Pierre de Buffremont, Mitglied einer französischen fürstlichen Familie, meldete sich als Freiwilliger zu einem Feldzug gegen die Türken. (*Ressouvenir du voyage et de la campagne que j'ai faite en Hongrie en 1737.*) Der junge Mann besuchte keine weiteren Städte außer Pozsony, Pest, Buda und Pétervárad. Er äußert sich kritisch über den Feldzug und über die Armee.

Die einzige Autorin in dieser Epoche war die englische Aristokratin *Mary Wortley Montague*, die ihren Gatten, den Botschafter Englands in der Türkei begleitend, 1717 durch Ungarn reiste. (*Letters of the Lady Mary Wortley written during her travels in Europe, Asia and Africa: to rich are added Poems, Paris 1799.*) Sie gibt über Győr, Buda, Pest und Pétervárad kurze Beschreibungen.

Der deutsche Gelehrte, Schiffsteller und Pädagoge *Johann Georg Keyssler* unternahm mit zwei seiner Zöglinge 1730 eine Europareise. Wegen ihres naturwissenschaftlichen Interesses besuchten sie zuerst die Bergstädte. Auch konfessionelle Fragen beschäftigten sie sehr. (*Johann Georg Keyssler, Neueste Reisen durch Deutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lotharingen. Hannover 1740.*)

Im Jahr 1737 besuchte der englische Gelehrter *Richard Pococke* anlässlich seiner Reise nach Osten auch Ungarn. Er besichtigte neben Pest und Buda auch einige Städte in Transdanubien. Er interessierte sich vor allem für die Ruinen aus der Römerzeit. (*A Description of the East and some other Countries, London 1745.*)

Jean Claude Flachet, Kaufmann und Gelehrter aus Lyon reiste 1740 aus Interesse nach Ungarn. (*Observations sur le commerce et sur les Arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et même des Indes Orientales, Lyon 1766.*) Er bereiste Südungarn und mit dem Schiff auf der Donau und lernte die bedeutensten Städte kennen. Er interessierte sich vor allem für wirtschaftliche Probleme, über die er zahlreiche Bemerkungen macht.

Zur gleichen Zeit bereiste der Bamberger Architekt *Johann Michael Küchel* Ungarn. In seinem Studienreisebericht beschreibt er die berühmteren Gebäude in Győr, Buda, Pest, Esztergom und das Schloß zu Féltorony und Köpöcsény. (*Das Reisejournal des Architekten Johann Michael Küchel aus dem Jahre 1737. Manuskript.*)

Im Gegensatz zu Küchels konkreten Beschreibungen sind in dem aus nur Briefen bestehenden Band des unbekanntem französischen Verfassers *M. du B.* ausführliche historische, gesellschaftliche, wirtschaftliche und kulturelle Beschreibungen zu finden. Das Gesamtbild ist jedoch recht deprimierend. (*Lettres sur les Hongrois par M. du B.** Amsterdam, 1742.*)

Fürst Johann Josef Khevenhüller—Metsch, Obersthofmeister von Maria Theresia schrieb keinen Reisebericht, sondern führte ein Tagebuch über das alltägliche Leben am kaiserlichen Hof. Die Besuche des Hofes in Pozsony und bei dem ungarischen Hochadel sind für uns heute von besonderem Interesse. Wir erhalten eine farbige Schilderung vom Leben des Hochadels in Pozsony und durch subjektive Beobachtungen bereicherte Berichte über hochherrschaftliche Feste in den Schlössern zu Eszterháza, Cseklész und Vác. (Aus der Zeit Maria Theresias, Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch kaiserlichen Obersthofmeister's, 1742—76. Wien—Leipzig 1907—1972.)

Die Tagebuchberichte des kaiserlichen Obersthofmeisters werden durch die Memoiren von *Antoine Joseph Zorn de Bulach* hervorragend ergänzt. Der hohe französische Offizier stand im Dienst des Fürsten Louis de Rohan, des Wiener Botschafters von Ludwig XV. Er besuchte zwischen 1771—1774

mehrmals Ungarn. Neben seinen Erläuterungen über das wirtschaftliche Leben liefert der französische Offizier auch ausführliche Berichte über seine Besuche in Eszterháza und Cseklész. (L'ambassade du prince Louis de Rohan à la cour de Vienne, 1771—1774. Notes écrites par un gentilhomme, officier supérieur attaché au prince Louis de Rohan ambassadeur du roi et publiées par son arrière-petit—fils le Baron Zorn de Bulach, Strasbourg 1901.)

Der Hofrat und fürstliche Präzeptor *Le Roy de Lozembrune* beschäftigt sich ausführlich mit einem einzigen Schloß, dem Schloß Eszterházy zu Cseklész (Matinées de Lanschitz, Vienne 1778.)

Gottfried Edler von Rotenstein bereiste und beschrieb ausführlich in den Jahren die bedeutenderen ungarischen Städte zwischen 1763 und 1783, so Pozsony, Nagyszombat, die Bergstädte, Buda, Pest, Kassa usw. Er kannte die berühmtesten herrschaftlichen Schlösser und die Burg zu Pozsony hervorragend. Diese Bauwerke erläutert er nicht nur vom Aspekt ihrer Architektur, sondern beschreibt auch das Interieur der Zimmer und Säle. Über den bislang unbekanntem adeligen Verfasser kam die jüngste Forschung zu der Erkenntnis, daß hinter diesem Pseudonym wahrscheinlich der Graf János Pálffy steckt. (Johann Bernouilli's Sammlung kurzer Reisebeschreibungen und anderer zur Erweiterung der Länder- und Menschenkenntnis dienenden Nachrichten. Band IX. 1873, Berlin, Leipzig. G. E. v. Rotenstein: Reisen durch einen Theil des Königreichs Ungarn, im 1763ten und folgenden Jahren. Band X. 1783, Berlin, Leipzig. G. E. v. R.: Beschreibung von Pressburg und einiger nahe gelegenen Lustörter. Band XV. Berlin, Leipzig. G. E. v. R.: Beschreibung der Insel Schütt in Ungarn, 1784.)

Über seine Besuche in Schlössern des Hochadels berichtet auch ein unbekannter englischer Reisende, der in den 1770er Jahren die Burg in Pozsony, die Schlösser zu Cseklész und Eszterháza aufsuchte. (Lettre d'un voyageur anglais sur France, la Suisse, l'Allemagne et l'Italie. Traduite de l'anglais de Mr. Moore, Lausanne, III. é. 1782.)

Der Jesuit *François Xavier de Feller* aus Luxemburg, einer der interessantesten und originalsten Persönlichkeiten unter den Reisenden im 18. Jahrhundert, gelangte 1765 nach Ungarn. Er verbrachte längere Zeit in Ordenshäusern der Jesuiten in Nagyszombat, Besztercebánya und Kolozsvár. Er war Präzeptor bei der gräflichen Familie Andrassy und zu Gast bei dem Grafen Ybarra in Beszterce. Im Jahr 1769 verließ er Ungarn endgültig. Während seiner vier Jahre Aufenthalt bereiste er das ganze Land. Seine Beobachtungen erfassen alle Bereiche des Lebens, Wissenschaft und Wirtschaft, Glauben und Kultur. (Itinéraire ou voyage de Mr. l'abbé de Feller en diverses parties de l'Europe, Paris 1820.)

Domenico Sestini, ein gebildeter Gelehrter mit ähnlich großem Interessenkreis wie Feller, war Erzieher vornehmer Jünglinge, reiste von Bukarest kommend, 1780 durch Ungarn und verbrachte längere Zeiten in Nagyszeben, Buda und Pest. Sein Reisebericht enthält viele interessante Angaben über den Alltag, den Stand der Wissenschaften und über bedeutende Persönlichkeiten. (Viaggio curioso — scientifico — antiquario per la Valchia, Transilvania e Ungheria fino a Vienna fatte da Domenico Sestini, Firenze 1815.)

Nikolaus Ernst Kleemann machte eine Schiffsreise auf der Donau und seine Schilderungen beziehen sich in erster Linie darauf. (Reisen von Wien über Belgrad bis Kilinova durch die Butschkiartartarei über Kavschau, Bender durch Rogev Tartarey in die Krimm, dann von Kaffa nach Konstantinapol nach Smirna und durch die Archipelagum nach Triest und Wien in den Jahren 1768, 1769 und 1770, Wien 1771.)

Louis Dutens, ein nach England emigrierter französischer Protestant widmet in seinem Reiseführer über die Großstädte Europas auch Ungarn einen kurzen Teil. (Louis Dutens: Itinéraire des routes les plus fréquentées ou journal de plusieurs voyages aux villes, principales de l'Europe. Depuis 1768. jusque en 1791.)

Neben einer allgemeinen Charakterisierung Ungarns und seiner Einwohner berichtet *Kasper Risbeck* nur über Pozsony, Buda und Pest. (Briefe eines reisenden Franzosen über Deutschland an seinen Bruder zu Paris, übersetzt K. R., Zürich.)

Johann Lehmann und *Franz Jenne* besuchten in den 1780er Jahren Ungarn. Beide reisten durch Südungarn und Siebenbürgen. Sie geben Schilderungen von ungarischen Städten. Auch über die Lage Ungarns teilten sie zahlreiche interessante Beobachtungen mit. (Johann Lehmanns Reise von Pressburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen, Dünkelpiel und Leipzig, 1785. Herrn Jenne's Reisen nach St. Petersburg, einen Theil von Deutschland, Frankreich, Kroatien, Slavonien, Italien, die Moldau, die Wallachei, Siebenbürgen und Ungarn, nebst einem Reisejournal der Donaufahrt von Esseg bis auf Schwarze Meer. Pest, 1788.)

Johann Hermann Dielheim schrieb einen Reisebericht, der als Reiseführer in heutigem Sinn gelten kann. Er beschreibt die Städte bis in die Einzelheiten und schildert die Sehenswürdigkeiten. Eine Besonderheit seines Buches ist, daß er die am Flußufer gelegenen Siedlungen der Donau—Anrainerländer darstellt. (Antiquarius des Donau Stromes oder Ausführliche Beschreibung dieses berühmten Stroms von Seinem Ursprung und Fortlauf bis er endlich in das schwarze Meer ergießet, von J. H. D. Frankfurt am Mayn, 1785.)

Karl Ehrenfried Dreyssig, ein junger Mann aus Halle, besuchte im Jahr 1785 Pozsony, Buda und Pest. Ihn interessierten die städtischen Vergnügungen. Abgesehen davon kritisiert er die in Ungarn walten den Umstände. Ein ähnliches Urteil faßte auch *Karl Gottlob Küttner*. (Reisen des grünen Mannes durch Deutschland und Ungarn. Zweyter Teil. Halle bei Friedrich Christoph Dreyssig, 1791. *Karl Gottlob Küttner*: Wanderungen durch die Niederlande, Deutschland, die Schweiz und Italien in den Jahren 1793 un 1794. Leipzig 1807).

Aus der Reisebeschreibung des Schauspielers und Theaterdirektors *Christoph Seipp* erhält man eine vielseitige, in Einzelheiten gehende Schilderung über Ungarn, die Städte, das alltägliche Leben und die Gepflogenheiten. (Reisen von Pressburg durch Mähren beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen. Frankfurt—Leipzig, 1793.) Zu gleicher Zeit wie Seipp, 1793/94 kamen der sächsische Aristokrat und Naturwissenschaftler *Johann C. von Hofmannsegg* und der englische Naturwissenschaftler *Robert Townson* nach Ungarn. Beide interessierten sich vor allem für die besondere Tier- und Pflanzenwelt und die Mineralien. Hofmannsegg hielt sich vornehmlich in Buda auf, bereiste aber auch Südungarn und Siebenbürgen, Townson besuchte die größeren ungarischen Städte und die nordöstlichen Landesteile. (Reisen des Grafen Hofmannsegg in einige Gegenden von Ungarn bis an die türkische Grenze. Görlitz 1800.) — (Robert Townson: Travels in Hungary. London 1797.)

Der interessanteste Teil im Reisebericht des französischen Emigranten *Salaberry* über Ungarn ist die Schilderung der Krönung von Leopold II. zum ungarischen König in Pozsony. (Voyage à Constantinople en Italie et aux Iles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie, Paris 1799.)

UNGARNS STÄDTE UND DÖRFER

Die meisten Reisenden besuchten Ungarns damalige Hauptstadt *Pozsony* (Preßburg, Bratislava). (Abb. 1—2). Am ausführlichsten wurde die Stadt von Rotenstein und Dielheim beschreiben. Beide hielten das Haus der Hofkammer und den Palast des Fürstprimas (Abb. 7—8) für die schönsten Gebäude. Rotenstein zählt viele Paläste und öffentliche Gebäude auf und erläutert sie auch kurz. Von den Kirchen (Abb. 3 9) hebt er den Dom und den Altar von Georg Raffael Donner hervor.

Dielheim beschrieb auch die im Barockstil gebaute Kapelle der Kirche, der Johannes der Almosengeber gewidmete (Abb. 10). Über die weiteren Kirchen machten sie auch einige bewertende Bemerkungen. Ch. Seipp stellte das neue Theater der Stadt vor. Die Geschichte und die architektonische Gestaltung des Krönungshügels beschäftigte mehrere Reisende, so Feller, Keyssler, Rotenstein, Dielheim.

Einige Reisende beschäftigten sich auch mit dem Alltagsleben. Sie schrieben u.a. über die Apotheken, Buchläden, die öffentliche Beleuchtung und die allgemeine Sicherheit.

Viele Reisende suchten auch die bedeutendsten Städte Oberungarns, in erster Linie die Bergstädte auf.

Nagyszombat (Tirnavu, Trnava), damals eben Resisidenz des Erzbischofs von Esztergom, wurde von Rotenstein und Feller ausführlich beschrieben. (Abb. 16—21) Beide hoben die Schönheit des Konvikts hervor. Das Ordenshaus der Jesuiten und die darin befindliche Sternwarte gewannen vor allem Fellers Gefallen. Ch. Seipp hielt aber 1793 das Gesamtbild der Stadt für schöner als die einzelnen Bauwerke. Townson brachte seine Anerkennung für die aufgrund ihre vielen Kirchen „kleines Rom“ genannte Stadt zum Ausdruck.

Selmecbánya (Schemnitz, Bańska Štiavnica) ist uns aus Rotensteins Beschreibung bekannt (Abb. 22—23). Der Verfasser hält das Gebäude der städtischen Kammer für bemerkenswert. Feller ist von dem auf eine ganz besondere Art angelegte Kreuzwegstationen Christi der Stadt begeistert (Abb. 24).

Rotenstein besichtigte auch die Burg und die Burgkirche in Besztercebánya (Neusohl, Bańska Bystrica) (Abb. 25). Feller verbrachte in dieser von ihm so geliebten Stadt, im schönen Ordenshaus der Jesuiten viel Zeit.

In *Körmöcbánya* (Kremnitz, Kremnica) stehen die Sehenswürdigkeiten ausnahmslos mit dem Bergbau in Beziehung (Abb. 26). Die Münze ist das einzige sehenswerte Gebäude.

Nyitra (Neutra, Nitra) wird für eine bedeutende Stadt gehalten (Abb. 27). Feller erwähnt die Domkirche und die Schönheit der Piaristenkirche mit Anerkennung.

Késmárk (Käsmarkt, Kežmarok) ist laut Seipp eine saubere Stadt und ihre protestantische Schule berühmt (Abb. 28).

Igló (Neudorf, Spišská Nová Ves) hielt sowohl Seipp als auch Townson für schön (Abb. 29). In der Stadt befand sich auch eine Musikakademie, wo auch die neuesten Noten zugänglich waren.

Eperjes (Eperies, Prešov) wurde von Feller besucht, die Stadt gefiel ihm sehr. Er zählt ihre Kirchen auf (Abb. 30). Die Kreuzwegstationen Christi hält er auch hier für sehr schön.

Kassa (Kaschau, Košice) besuchten Rotenstein, Feller, Seipp und Townson (Abb. 31—33). Die Domkirche erhielt Anerkennung von allen (Abb. 32). Seipp beschreibt zwei Gemälde mit besonderer Ikonographie. Auch das Theater und Kaffeehaus der Stadt gehörten zu den Sehenswürdigkeiten.

Die Premonstratenserkirche in *Jászó* (Jost, Jasov) hielt Seipp für eine der schönsten Kirchen in Ungarn und auch von Rotenstein wurde sie ausführlich beschrieben (Abb. 34).

Über die protestantischen und katholischen Kirchen in *Rozsnyó* (Rosenau, Rožňava) berichtet Feller (Abb. 35), er beschreibt auch einige Gemälde.

Érsekújvár (Neuheusel, Nové Zámky) gehörte zu den Reisenstationen von Feller, Rotenstein, Khevenhüller und Dielheim. Sie besichtigten die Ruinen der Burg.

Nach der Aufzählung der wichtigsten Städte des damaligen Nordungarns werden die Städte entlang der ersten Postkutschenlinie in Ungarn vorgestellt. Als erste Station nach Pozsony folgte *Németjáfalu* (Jarendorf), sodann *Moson* (Wieselburg). Vor *Moson* liegt *Óvár* (Altenburg), deren Burg auch laut Sestini und Dielheim schon in den 1780er Jahren ruinenhaft war. Sie zählen die Kirchen auf (Abb. 36).

In *Győr* (Raab) hielt Mary Wortley im Jahr 1717 den Dom (Abb. 37) für das einzige beachtenswerte Gebäude. Die in späteren Jahren hier durchgereisten Autoren Feller, Sestini, Rotenstein hielten *Győr* für eine schöne Stadt. Rotenstein berichtet unter anderem durch über die Ausgestaltung des neuen Chors im Dom und über den neuen Altar (Abb. 38), Feller schildert auch die Entweihung der Altarsakramentes und das aufgestellte Denkmal (Abb. 40). Lehmann, Küttner und Townson waren von *Győr* nicht begeistert, sie sahen dort wenig Erwähnenswertes.

Die zwei Besonderheiten, die *Komárom* berühmt machten, waren die Burg, unter dem Schutz einer über Wunderkräfte verfügenden Statue, worüber Küchel und Dielheim berichteten, sowie das Erdbeben, das die schöne Kirche der Jesuiten schwer beschädigte (Abb. 41). Auch Khevenhüller und Feller drückten darüber ihr Bedauern aus, da ihres Wissens diese eine der schönsten Kirchen Ungarns gewesen war.

Buda (Ofen) suchten alle Reisenden auf. Sie alle erwähnen die schöne Lage der Stadt an erster Stelle (Abb. 42, 43). Über den Zustand der Burg und der Befestigungen berichteten Mary Wortley, Küchel, La Motraye, Keyssler, Flachet und auch die anderen Reisenden. Sie beschrieben unter anderem die sich damals in Bau befindliche neue königliche Burg (Abb. 45), die später die Universität aus Nagyszombat beherbergte (Abb. 46). Dielheim stellt in seinem sehr ausführlichen Bericht die Kirchen und wichtigeren Gebäude in *Buda* kurz vor, so z. B. das Rathaus und das Wasserwerk. Die türkischen Bäder (Abb. 47) erweckten das besondere Interesse der Reisenden, Auch Keyssler, Küchel, Dielheim, Feller und Townson beschrieben die Architektur und das Leben der Bäder. Sie berichteten auch über die Budaer Stadtteile *Víziváros* (Wasserstadt), *Rácváros* (Raizenstadt) und *Óbuda* (Altöfen), wo Keyssler und Pooocke die römischen Ruinen am interessantesten fanden. Aber auch Dielheim, Sestini und Townson schildern die erschlossenen antiken Baudenkmal. Berühmtheiten in Altöfen waren die Trinitarierkirche in Klein-Mariazell (Abb. 49) und die Seidenwicklermanufaktur.

Über die *Buda* mit Pest verbindende Schiffsbrücke berichteten ausführlich Seipp und Lehmann.

Pest gefällt im Jahr 1737 Küchel besser als *Buda*. Sestini hält Pest 1780 für die schönste Stadt Ungarns (Abb. 50). Den Invalidenpalast halten sie für das hervorragendste Gebäude (Abb. 51). Küchel und Beauffremont beschreiben begeistert, dieses noch im Bau befindliche mächtige Gebäude, das auch Feller und Dielheim für Zierde der Stadt halten. Die sich in Bau befindlichen Kirchen (Abb. 52) werden von Küchel und Dielheim beschreiben, und Pests berühmtes Kaffeehaus, das Kaffeehaus Tuschel stellen sowohl Hofmannsegg als auch Townson vor.

Unweit von Buda und Pest liegen zwei bedeutende Städte, Esztergom und Vác. Beide sind auf der Donau mit dem Schiff erreichbar. In *Esztergom* (Gran) interessierte die Reisenden am meisten die Burg. Es beschäftigten sich Küchel, Pococke und auch Flachat mit dem Zustand der Befestigungen (*Abb. 54*). Jeder Reisende erwähnt die Geschichte des auf dem Burggelände stehenden Doms. Im Jahr 1737 sah Küchel noch die mittelalterliche Kathedrale, die späteren Reisenden, wie Feller, Khevenhüller und Dielheim schildern den neuen, sich im Bau befindlichen Dom (*Abb. 55*), sowie die durch Tamás Bakócz im 16. Jahrhundert im Renaissancestil erbaute Marmorkapelle.

Die Stadteile *Víziváros* (Wasserstadt) und *Királyváros* (Königsstadt) beschrieb Dielheim, er beschreibt auch die Kirchen und Denkmäler.

Die Donau hinabfahrenden Reisenden gedachten in jedem Fall der blühenden Vergangenheit und der Geschichte des ehemaligen Königspalastes in *Visegrád* (*Abb. 56*).

Vác (Waitzen) wurde ebenfalls von mehreren Reisenden aufgesucht (*Abb. 57*). Aus dem Tagebuch des Fürsten Khevenhüller—Metsch sind zahlreiche interessante Angaben über den Triumphbogen und über die Kathedrale bekannt. Sestini begeisterte sich für die neue Kirche (*Abb. 58*). Auch Rotenstein gefiel die neue Kathedrale. Dielheim zählt die Kirchen auf und beschreibt auch das von Maria Theresia gegründete Konvikt für Adelige.

Die Postkutschenlinie führte von Pest nach Nagyszeben (Hermannstadt) durch das Donau—Theiß—Zwischenstromgebiet. Über die dortigen Dörfer und Kleinstädte schrieben die Reisenden sehr wenig. Ihr Interesse erweckte *Kecskemét* mit seiner außerordentlichen Grundstückordnung und unregelmäßigen Straßen (*Abb. 60*). Dielheim, Feller und Seipp beschrieben die Kirchen (*Abb. 61*).

Szeged wurde in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts für eine uninteressante Stadt gehalten (*Abb. 62*). Mit dem Schicksal seiner Burg beschäftigten sich sowohl Jenne als auch Seipp, der die Schönheit der Franziskanerkirche in der Unterstadt hervorhob. Er beschreibt auch die Altarbilder der Kirche. Von *Szeged* nach *Temesvár* führt der Weg durch den Banat. In diesem blühenden Landesteil lebten viele aus anderen Ländern übergezogene Siedler. Jenne befaßt sich mehrmals mit der Geschichte und Lage dieses Landstriches.

Temesvár (Timișoara) stand am Anfang des 18. Jahrhunderts noch unter Türkennherrschaft. La Motraye und De l'Hommeau kannten die Stadt und die Burg zu dieser Zeit (*Abb. 64*). Die Burg bewahrte ihre Bedeutung auch in späteren Zeiten und erhielt die Anerkennung der Reisenden. Feller (1768), Sestini (1780) und Dielheim (1785) begeisterten sich für die Burg und den darin befindlichen Palast. Die Bedeutung der Bischofskathedrale (*Abb. 65*) und anderer Bauwerke hob Dielheim hervor, aber Lehmann fand die Stadt schmutzig und vernachlässigt.

Lugos (Lugoj) und *Facsád* (Fatschet, Faget) kommen in der Reisebeschreibung von Sestini und auch von Lehmann vor.

Auf dem Gebiet Siebenbürgens war die erste Postkutschenstation *Déva* (Diemrich, Deva). Die in wunderschöner Landschaft stehende Burg (*Abb. 66*) werden von Lehmann und Sestini erwähnt. Sie zählen auch die bedeutenderen Kirchen und Gebäude in *Szászváros* (Bross, Oraște) und *Szászsebes* (Mühlbach, Sebeș) auf (*Abb. 67*).

In *Nagyszeben* (Hermannstadt, Sibiu) verbrachten La Motraye, Feller, Sestini, Jenne und Seipp längere Zeit (*Abb. 68*). Die aus mehreren Stadtteilen bestehende Stadt war von großer Bedeutung. Es standen noch viele ihrer alten Häuser und gotischen Kirchen (*Abb. 69*). Die Stadt besaß eine Universität, eine Bibliothek und ein großes Theater. Der Palast (*Abb. 70*) und die reichhaltigen Sammlungen von Samuel Brukenthal, Gouverneur von Siebenbürgen, sind weit berühmt. Die vom Osten kommenden Reisenden betraten auf dem Bergpaß *Vöröstorony* (Roter Turm) (*Abb. 71*) das Gebiet Siebenbürgens. Die Straße und der Turm gehören zu den interessanten Sehenswürdigkeiten.

In *Gyulafehérvár* (Karlsburg, Alba Iulia) begeisterte sich Feller für das mit Statuen verzierte Tor der mächtigen Festung (*Abb. 72*). Sestini interessierte sich für die in die Burgmauer eingebauten Steine aus der Römerzeit. Er betrachtete in *Nagyenyed* (Großenyed, Straßburg, Aiud) das reformierte Kollegium (*Abb. 73—74*) und seine Sammlungen. *Torda* (Turda) wurde von Sestini und Seipp aufgesucht.

Kolozsvár (Klausenburg, Cluj-Napoca) erweckte bei La Motraye anlässlich seines Besuchs im Jahre 1714 den Eindruck einer trümmerhaften, verkommenen Stadt (*Abb. 75*). Auch die Kirchen gefielen ihm nicht. Feller berichtete 1767 begeistert über das Ordenshaus der Jesuiten und die Universität. Er hielt die Kirche der Jesuiten (*Abb. 76*) für die schönste Kirche in Siebenbürgen. Auch Sestini und Seipp liebten die Stadt, sie schilderten mehrere schöne Gebäude, unter anderen, den Palast des Gouverneurs

Bánffy. Die durch ihre Goldgruben berühmte Ortschaft Zalatna (Schlatten, Zlatina) wurde von Sestini und Feller besucht.

In *Beszterce* (Bistritz, Bistrița) rühmt Feller die evangelische Kirche (Abb. 78) und die hervorragende Orgel.

Feller zählt die Kirchen in *Marosvásárhely* (Neustadt, Markstadt, Tîrgu Mureș) (Abb. 79) und in *Szamosújvár* (Neuschloss, Armenierstadt, Gherla) (Abb. 80) auf. Er verbrachte auch eine kurze Zeit im Basilitenkloster zu *Balázsfalva* (Blasendorf, Blaj) (Abb. 81). Der Landesteil Partium und die Städte der militärischen Markgebiete zogen viele Reisenden an. *Nagyvárad* (Großwardein, Oradea) (Abb. 82.) wurden von Feller und Townson aufgesucht. Sie betonten neben den Kirchen die Bedeutung der Burg. Townson genoß vor allen die angenehme Stimmung in der Stadt.

Eszék (Esseg, Osijek) (Abb. 83) und *Pétervárad* (Peterwardein, Petrovaradin) waren aus militärischer Sicht Städte von erstrangiger Bedeutung (Abb. 84). Viel interessantes ist von den Reisenden, von Mary Wortley bis Hofmannsegg, über Eszék am Ufer der Drau zu erfahren. Mehrere Reisende erzählen die Geschichte der berühmten, zwei Meilen langen Holzbrücke zu Eszék. Von der Burg und ihren bedeutenden Bauwerken berichtet Hofmannsegg. Die Festung in Pétervárad hielten Beaufremont, Flachat und Dielheim für die furchterregendste Burg in ganz Ungarn.

Zimony (Semlin, Zemun) gehörte ebenfalls zu den interessanten Städten, wo der Handel dominierte und demzufolge die verschiedensten Nationalitäten miteinander lebten (Abb. 85).

Berühmt waren die Bäder von *Mehádia* (Mehadia), von wo jedoch die Statuen und die geschnitzte Steine aus der Römerzeit nach Wien gebracht wurden (Abb. 86). Auch Hofmannsegg besichtigte den Tempel in *Demsus* (Denşuş) (Abb. 87) unweit von *Várhely* (Sarmizegetusa, Grădişte).

Von den Städten in Südtransdanubien lenkte *Pécs* (Fünfkirchen) mit ihrer schönen Lage (Abb. 88) die Aufmerksamkeit der Reisenden auf sich. Flachat sah dort im Jahre 1740 noch viele türkische Bauwerke. Auch Feller war von den aus türkischen Moscheen umgebauten Kirchen begeistert (Abb. 89). Die schöne Lage der Stadt wurde auch von Hofmannsegg berühmt.

Unter Dielheims Reisestationen befinden sich auch *Mohács* und *Szekszárd*. Flachat erwähnt in *Szigetvár* und in *Nagykanizsa* sowohl die Burg, als auch die von den Türken errichteten Gebäude. In Transdanubien stellen die Reisenden Sopron, Tata und Szekesfehervár ausführlich vor. Rotenstein lobt in *Sopron* die Schönheit des Edlinger—Hauses (Abb. 90). Dielheim zählt die Kirchen in *Tata* auf. Pococke und auch Dielheim erwähnen die in der Stadt auffindbaren vielen Steine aus der Römerzeit und die Porzellanmanufaktur. Auf die Vergangenheit von *Szekesfehervár* (Abb. 93) kann Pococke im Jahr 1737 nur aus den vorhandenen Ruinen folgern.

Einige Reisende kamen auch in die von der Postkutschenlinie entfernt gelegenen nordöstlichen Städte. De l'Hommeau, Feller, Seipp und Townson bereisten ebenfalls diese Gegend. Um des Tokajer Weins willen besuchten sie *Tokaj*, aber die Stadt bereitete ihnen eine große Enttäuschung.

In *Eger* lag zur Zeit des Besuchs von De l'Hommeau noch vieles in Trümmern. Als Feller die Stadt besuchte, war die Burg schon unbrauchbar. Townson beschreibt das Lyceum ausführlich und hält es für ein sehr schönes Gebäude (Abb. 96, 97).

Debrecen hielten La Motraye und Feller im Jahr 1768 für eine häßliche, aber bedeutende Stadt. Die von Calvinisten bewohnte Stadt beeindruckte auch Townson stark, obzwar sie ihm nicht gefiel. Feller und Seipp besuchten *Nagykároly* (Carei) (Abb. 99), *Nyírbátor*, *Máriapócs* (Abb. 100) und *Nagybánya* (Baia Mare).

Alle Reisende interessierten die aus der Römerzeit erhalten gebliebenen Denkmäler. Die während der Türkenherrschaft erbauten Bäder, Moscheen, Minarette erweckten ebenfalls allgemeines Interesse. Die Reisenden widmeten von den mittelalterlichen Denkmälern vor allem den Burgen und Festungen Aufmerksamkeit. Bei der Bewertung der Burgen waren ihr Zustand und ihre Festigkeit die grundlegenden Gesichtspunkte. Einige der Reisenden heben die Schönheit je einer mittelalterlichen Kirche hervor, wie den Dom zu Kassa und die damals wie auch heute noch sehr schöne reformierten Kirche in Ócsa oder die Franziskanerkirche in der Unterstadt von Szeged.

Bei der ästhetischen Bewertung der Städte waren ihre Lage und Umgebung die entscheidenden Gesichtspunkte.

Den Reisenden mit unterschiedlichen Interessen und verschiedener Bildung gefielen am meisten die Werke aus dem 18. Jahrhundert, wie im Pozsonyer Dom der neue Altar im Barockstil und die Kapelle des hl. Johannes des Almosengebers, der umgebaute Chor und der Altar der Kathedrale zu Győr. Sie

erwähnen den Pester Invalidenpalast als das schönste Gebäude in Ungarn. Die Prämonstratenskirche in Jászó und die Kathedrale in Vác hielten sie für Ungarns schönste Kirchen. Townson, begeistert von Kracker und Sigrist gemalten Fresken. In den Augen der Zeitgenossen erschienen die als „modern“ geltenden Werke am schönsten.

PALÄSTE, SCHLÖSSER, GÄRTEN

Im Laufe des 18. Jahrhunderts trachteten auch ungarische Aristokraten, ihre städtischen Paläste und Schlösser möglichst luxuriös und pompös zu gestalten. Sie hielten die ständige königliche Residenz und die hochherrschaftlichen Paläste in Wien und die Sommerpaläste für nachahmenswert. Der Umbau der *Burg in Pozsony* für die königliche Familie und deren Aufenthalte dort regten auch den ungarischen Hochadel dazu an, ebenfalls prächtige Paläste und Schlösser zu bauen.

In ihrer Beschreibung der Burg zu Pozsony bemerken die Reisenden, daß in einem der Türme der Burg die ungarische Königskrone und die Herrschaftsinsignien aufbewahrt sind. Die ausführlichste Beschreibung ist Rotenstein zu verdanken, der 1781 die Säle der Burg mit ihrem Interieur schildert (*Abb. 102—103*). Er zählt die Möbel, Tapeten, Kunstgegenstände, Bilder, Statuen inventarartig auf und teilt ihren Ursprung, ihre Bedeutung oder ihren Wert mit.

Über das kaiserliche Jagdschloß in *Holics* (Holitsch, Holič) sind dem Tagebuch von Khevenhüller—Metsch und Fellers Beschreibungen Einzelheiten zu entnehmen.

Das kaiserliche Sommerschloß *Féltorony* (Halbturn) beschrieb Küchel im Jahr 1737 sehr ausführlich (*Abb. 104*). Rotenstein lobt den Prunksaal des Schloßes. In dem zum Schloß gehörenden weit ausgedehnten Parkwald nahm der Fasanengarten ein beachtliches Gebiet ein, den der Kaiser gern als Jagdrevier aufsuchte.

Von den in *Pozsony* erbauten Schlössern der ungarischen Aristokraten beschreibt Rotenstein an erster Stelle den *Sommerpalast des Fürstprimas* (*Abb. 105/a, b*). Den Palast erwähnen auch Küchel und Dielheim in ihrer Reisebeschreibung. Besonders der Palastgarten gewann ihr Gefallen. In diesem Palast war alles vorhanden, was die Mode der Epoche forderte. Im Garten waren Springbrunnen, rund um sie Bänke, den Blumengarten zierten Vasen, gestutzte Taxusbäume und Statuen. In der Kastanien- und Lindenalleen durften an Sonntagen auch die Einwohner der Stadt spazieren. In der Orangerie befanden sich 400 Orangenbäume, Ananas und sonstige exotische Pflanzen.

Im wunderschönen *Garten der Familie Erdödy* in *Pozsony* stand eine reich mit Korallen besetzte Felsengrotte und ein Gartenhaus mit einer Kuppel und mit Fresken von Maulbertsch verziert, in dessen Nähe ein von Rosenlauben umgebener kleiner Weinberg angelegt worden war. Das chinesische Lusthaus war auch hier der Mode der Zeit entsprechend ausgestaltet und in der Orangerie befanden sich viele exotische Pflanzen.

Rotenstein beschreibt den *Grassalkovich-Palast und seinen Garten* (*Abb. 106*) sowie den *Aspremont-* und *Pálffy-Garten*. Neben den Palästen in *Pozsony* sind die berühmtesten und bedeutendsten Schlösser in Westungarn zu finden. Fast ohne Ausnahme besuchten alle unsere Reisenden *Eszterháza*, das *Schloß des Fürsten Nikolaus Joseph von Esterházy*, das von den Zeitgenossen mit Versailles verglichen wurde (*Abb. 107—111*). Aus Rotensteins eingehender Beschreibung von Saal zu Saal enthüllt sich ein luxuriös eingerichtetes Schloß im Rokokostil mit Sala terrena, Prunksaal und Bibliothek. Die herrlichen Gemälde, Vasen, Uhren, Porzellanfiguren, extravaganten Möbel, Tapeten stammten aus Frankreich und anderen Ländern. Auch des Fürsten Opernhaus, Marionetten-Theater und sonstige Bauten werden beschrieben, aber auch der französische Garten, die seltenen Bäume und die Garteneinrichtungen blieben nicht unerwähnt. Drei mit Statuen verzierte Alleen durchzogen das Blumenparterre und den ganzen Park. Die Alleen führten zu Freiflächen, wo die Tempeln antiker Götter standen. Modisch gewundene Waldpfade führten zu einem Einsiedlerhaus (Eremitage) und zu einem Tiergarten.

Zorn de Bulach und der unbekannt englische Reisende bereichern unsere Kenntnisse über das Schloß ebenfalls mit neuen Einzelheiten. Als Townson und andere Reisende das Schloß besuchten, hatte es schon viel von seiner Bedeutung und Pracht verloren, da nach dem Ableben des Fürsten Miklós Esterházy der ständige Aufenthaltsort der Fürsten erneut Kismarton war.

Townson suchte auch das *Széchenyi—Schloß* in *Nagyceken* und den Grafen Viczay in *Hédervár* auf, wo man den Garten eben nach englischer Art umgestaltet.

Das Schloß der Fürsten Esterházy in *Kismarton* (Eisenstadt) (*Abb. 116*) beschreibt Rotenstein mit der von ihm gewohnten Ausführlichkeit. Er stellt auch den mit Wandgemälden verzierten Prunksaal vor. Der Garten ist mit Blumenparterren, Springbrunnen, Orangebäume, Gartenhäuser, gestutzten Hecken und Alleen ausgestattet. Die Familie der Fürsten Esterházy besaß auch in *Köpcsény* (Kittsee, Bama) ein prunkvolles Schloß (*Abb. 117, 118*). Es wurde nicht nur von Rotenstein, sondern auch von Küchel beschrieben. Bei dem Fürsten war die königliche Familie häufig zu Gast. Aus dem prachtvoll eingerichteten Schloß bot sich ein herrlicher Ausblick auf die Burg in Pozsony, und die Donau war durch eine vierreihige Lindenallee erreichbar.

Der gräflichen Zweig der Esterházy-Familie gehörte das Schloß zu *Cseklész* (Lanschitz, Bernolákovó) dessen Ruhm jenem des Schlosses in *Eszterháza* nahekam (*Abb. 119—121*). Das Schloß zu *Cseklész* wird auch von Keyssler 1731 erwähnt, und Lozembrune weiht ihm und dem dazugehörenden Park 1778 einen eigenen Band. Rotensteins ausführliche Schilderung ergänzt all das. Im Schloß befinden sich Zimmer mit besonderer Wandmalerei und Tafelungen, Waffen- und Porzellansammlungen und hauptsächlich sehr viele wertvolle Gemälde. Im Garten steht an dem Ort mit der schönsten Aussicht ein Gartenhaus, ein Belvedere, dicht umgeben von einem Pflanzenlabyrinth. Im Tiergarten leben besondere Vogelarten. Im wunderschönen Parkwald sind eine Einsiedelei und ein japanisches Haus zu finden. Eine der besonderen Sehenswürdigkeiten in *Cseklész* ist eine in die Donau weit hinausreichende Landzunge, die *Calyso*-Insel.

Feller besuchte das Gut des Grafen Károly Pálffy in *Királyfa*, oder *Királyfalva* (Königsaiden, Kralova Senci) (*Abb. 122—123*). Er lobt vor allem den Garten und zählt die besonderen tropischen Gewächse auf. Auch Rotenstein geht auf die Vielzahl der in der Orangerie befindlichen seltenen Pflanzen ein: 100 Orangebäume, 100 Zypressen, 100 große Oleander, 48 Myrtenbäume und 1000 Ananasbäume. Zum Park gehörte auch eine Fasanerie und eine Schweizelei sowie zahlreiche Gartenlauben und Springbrunnen.

Im Burgkastell der Familie Pálffy zu *Vöröskő* (Bibersburg, Červený Kamen) zählt Feller die seltenen Sammlungen auf (*Abb. 124*). Rotenstein hebt die berühmte Reitschule und der Stall hervor. Feller suchte auch das Schloß der Familie Forgách in *Gács* (Halic) auf, wo ihm die Öfen in Menschenform besonders gefielen. Das Batthyány-Schloß in *Magyarbél* (Velky Biel) und das Grassalkovich-Schloß in *Ivánka* (Ivánka pri Dunaji) wurden von Rotenstein geschildert. Unter den reich verzierten Zimmern waren die Wände einiger mit chinesischer Papiertapete bezogen, im Garten stand ein Holländerhaus und auch ein auf chinesische Art bemaltes Gartenhaus. Ein kleiner Nebenzweig der Donau fließt durch den Park und so konnte man mit verschiedenen Schiffen (türkisch, englisch, venezianisch usw.) darauf fahren.

Im Garten des Sommerschlusses zu *Illésfalva* (Iliašovce), Besitz des Grafen István Csáky, befinden sich ein Holländerhaus, eine Einsiedelei und Ringelspiel. Dies ist uns aus der Beschreibung von Mihály Sztáray bekannt.

Die Schlösser im *Csallóköz* (Große Schüttinsel) beschrieb Rotenstein. Das Schloß des Fürstprimas Batthyány in *Pozsonypüspöki* (Pischdorf, Podunajske Biskupice) verfügt über alle modernen Ausstattungen der Zeit. Seinem mit indischen Bäumen und Vögeln bemalten Prunksaal verzierten auch ausgestopfte Vögel. Ähnlicherweise befand sich im Schloß des Barons Jeszenák in *Majorháza* eine nach chinesischem Geschmack ausgemalte Sala terrena. Den Garten zierten eine Orangerie, Wandelpfade auf englische Art, Obeliske, Glorietten, ein Labyrinth usw. Weniger prunkhafte Schlösser besuchte Rotenstein in *Bár*, (Baar, Horny Bar) in *Bős* (Gabčikovo), *Szenc* (Warterg, Senec) und *Tallós* (Tomašikovo).

In Nordungarn, in der auf dem „Marmorfels“ gebauten Burg *Krasznahorka* (Krásna Hórka) (*Abb. 126*) war Feller zu Besuch. Townson besuchte den Grafen Erdödy in *Galgóc* (Hlohovec), wo der Garten gerade zu einem englischen Park umgestaltet wurde. Zu dieser Zeit war in der Umgebung von Pest das Schloß mit Garten von Antal Grassalkovich in *Gödöllő* (*Abb. 127—129*) am berühmtesten. — Feller und Khevenhüller-Metsch lobten das Schloß, aber am ausführlichsten schilderte es Rotenstein.

Ihren Besuch in einem der Schlösser wird von den Reisenden häufig nur mit einigen flüchtigen Bemerkungen erwähnt. Townson lobt den auf englische Art angelegten Park des Esterházy-Schlusses in *Tata*. Feller sah auch das Grassalkovich-Schloß in *Hatvan* (*Abb. 130*). Obzwar er längere Zeit bei der Familie Andrássy in Monok, Betlér und Dernő verbrachte, beschreibt er die dortigen Schlösser nicht. Townson erörtert eingehend das in Felsőtárkány von Ferenc Barkóczy erbaute Sommerschloß, das sein Nachfolger abreißen ließ.

Von den Schlössern in Siebenbürgen, Ostungarn und Südungarn gibt keiner der Reisenden einen ausführlichen Bericht. Wir erfahren nur, daß in Déva die Gräfin Haller, in Alvinc der Bischof von Siebenbürgen, in Lugos (*Abb. 131*) die Gräfin Szóró, in Tasnád die Familie Pálffy je ein Schloß besaßen. Feller erachtete die Reitschule des Károlyi-Schlusses in *Nagykároly* (Carei) für beachtenswert und er erwähnte auch den Garten des Schlosses von Samuel Brukenthal in *Felek* (Freck, Avrig). Auch Jenne und Deilheim hoben die berühmte Sommerresidenz bei *Temesvár* (Timișoara) des Banus von Kroatien und das dazugehörende Wildgehege hervor.

Jenne vergleicht den Park des Schlosses in Valpó unweit von Eszék mit dem Wiener Augarten.

Die Reisenden suchten die Schlösser aufgrund ihrer Berühmtheit auf. Bei der Bewertung der Schlösser waren der Pomp und Reichtum die grundlegenden Gesichtspunkte, aber einige der Reisenden hielten die Geräumigkeit, die großen Ausmaße und die Großzügigkeit der Schlösser ebenfalls für wichtig. Sie hoben in ihren Beschreibungen besonders die Raritäten hervor, ob es Dekorationen oder die Einrichtungsgegenstände waren. Für die Wichtigkeit der die Schlösser umgebenden Gärten spricht, daß einige der Reisenden nur über die dort befindlichen Bauten und seltenen Gewächse berichteten. Die Mode der exotischen Pflanzen verbreitete sich trotz des ungünstigen Klimas mit überraschender Schnelle.

DIE HOCHHERRSCHAFTLICHEN FESTE, DIE VERGNÜGUNGEN IN DEN STÄDTEN, DIE KLEIDUNG

Im 18. Jahrhundert wurden in Ungarn die prächtigsten Feste anlässlich der Besuche der kaiserlichen Familie veranstaltet. Die häufigen Aufenthalte Maria Theresias in *Pozsony* (*Abb. 132*) zogen die Aristokratie in die Hauptstadt des Landes. Über das prunkvolle und bewegte Leben der ungarischen Aristokratie und des kaiserlichen Hofes berichtet am ausführlichsten Fürst Khevenhüller-Metsch in seinem Tagebuch. Maria Theresia fuhr im August 1744 mit ihrem ganzen Hofstaat nach *Pozsony*. Khevenhüller teilt mit, wie die Mitglieder ihres Gefolges hießen, wo sie einquartiert waren. Er berichtet über die Ordnung der Empfänge und Mahlzeiten. Er beschreibt ausführlich die am 15. und 20. August in der Domkirche abgehaltenen Festmessen. Die Einladungen, Veranstaltungen, Theatervorführungen — also sämtliche Programme — sind aufgezeichnet worden.

Vom Besuch der Kaiserin im Jahre 1764 in *Pozsony* erhalten wir einen ähnlich ausführlichen Bericht. Bei dieser Gelegenheit besuchte Maria Theresia auf der Donau mit dem Schiff für einige Tage die Stadt *Vác*. Kardinal Migazzi empfing sie dort mit außerordentlichem Prunk. Er ließ unter anderen einen Triumphbogen aus Stein errichten und am Donauufer eine Promenade ausgestalten.

Khevenhüller verbrachte 1767 als Gast der Erzherzogin Maria Christina und des Fürsten Albert Sachsen-Teschen, der seit 1766 Statthalter in Ungarn war, eine längere Zeit in der Burg von *Pozsony*. Es folgten nacheinander Einladungen zum Souper, zu Theatervorführungen, Konzerten und Bällen bei dem Grafen Erdödy, dem Fürsten Esterházy, dem Grafen Balassa, bei dem Landesrichter, dem Fürstprimas, bei dem Grafen János Csáky.

Auch Rotenstein berichtet über die vom ungarischen Hochadel zu Ehren der Herrscherfamilie veranstalteten bedeutenderen Feste. Im Jahr 1767 fand im Sommerschloß der Familie Pálffy zu *Pozsony* ein chinesisches Fest statt, an welchem Maria Theresia, Erzherzogin Christina und Fürst Albert von Sachsen-Teschen teilnahmen. Im Schloß und Garten der Familie Grassalkovich wurde 1775 ein Maskenball veranstaltet, auf dem auch die Kaiserin anwesend war. In *Pozsony* war die Krönung der Könige als das größte Fest und Ereignis. Die am 15. November 1790 stattgefundene Krönung von Leopold II. wird am ausführlichsten von Salaberry beschrieben (*Abb. 137—139*).

Die Mitglieder der Herrscherfamilie kamen der Einladung des Hochadels auch in Städten nach, die von Wien und *Pozsony* entfernter lagen. Es besuchten im Jahr 1764 Joseph II., Leopold und Fürst Albert von Sachsen-Teschen die Stadt *Selmecbánya* und aus Rotensteins Schilderung ist bekannt, daß sie sogar in Grubenstollen hinabgestiegen sind.

Die vornehmsten ungarischen Aristokratenfamilien der Esterházy, Pálffy, Csáky und Batthyány veranstalteten in ihren Schlössern Feste für den Hof. In *Cseklész* kam es im Sommer 1766 zu einem solchen Fest. Auf Einladung des Fürsten Nikolaus Joseph Esterházy reisten am 25. Juli 1770 Maria

Theresia, Joseph II., die Erzherzöge Ferdinand und Maximilian, Fürst Albert von Sachsen-Teschen sowie Karl von Lotharingen nach Köpcsény. Über die in *Eszterháza* (Fertőd) veranstalteten Feste berichtet Rotenstein. Es wurden 1772 zu Ehren des französischen Botschafters Fürst Rohan Guéméné, am 1. September 1773 zu Ehren Maria Theresia und ihrer Kinder, am 27. August 1775 zu Ehren des Erzherzogs Ferdinand und seiner Gattin prächtige Feste veranstaltet. Sie dauerten manchmal mehrere Tage und Nächte hindurch. Zu den Programmen am Tag gehörten Markt, Bauerntänze, Militärparaden, Ehrenwacht und Pferderennen. Im Abendprogramm folgten Theateraufführungen, Konzerte, Soupers, Bälle, und den Kulminationspunkt bildeten phantastische Gartenbeleuchtungen und Feuerwerk, das den provisorischen Bauten und Statuenkompositionen im Garten einen besonderen Zauber verlieh. In *Eszterháza* trugen zur exklusiven Unterhaltung Haydn und sein Orchester, sowie das Marionettentheater bei. Man liebte die Besonderheiten, so kam es in Vác auf der Donau zu einer kleinen Seeschlacht und in Pozsonypüspöki bei der Familie Batthyány zu einer feierlichen Schiffsparade mit sieben Schiffen.

Die allgemeinen Vergnügungen des mittleren Adels und des Bürgertums kann man aus den Reiseberichten von Townson und Hofmannsegg kennenlernen. Der Landadel liebte die Jagd und lange Ritte in der freien Natur. Hofmannsegg verbrachte viel Zeit mit Besuchen bei Adelsfamilien in Pécs und Buda. Manche Adelsfamilien empfingen Gäste den ganzen Tag über und sogar ungeladen auch zum Mittagessen. Zur Unterhaltung gehörte der Nachmittagskaffee im Garten und am Abend ein Ball. Hofmannsegg besuchte in Buda die Aristokratenfamilien Haller und Zichy, wo man abends Hausmusik veranstaltete und soupierte.

Die wichtigste städtische Unterhaltung boten die Bälle, die abwechselnd in Pest und Buda veranstaltet wurden. Über die Bälle berichtet auch Dreyssig. Obzwar die Tierhetzen damals eine sehr modische Unterhaltungsform waren, erweckten sie sowohl in Townson als auch in Hofmannsegg lebhaften Widerwillen. Die beliebtesten Promenaden der Budaer und Pester Bürger waren die beleuchtete Schiffsbrücke, der Englische Garten und das Städtwäldchen. Townson zählt auch die Bäder zu Stätten der Unterhaltung. Ähnliche Möglichkeiten gab es auch in Pozsony, wo für die Stadtbewohner Theater, Oper und Bälle veranstaltet wurden. Dort befand sich die Promenade auf dem jenseitigen Donauufer, wo die Tierhetzen und Tanzveranstaltungen abgehalten wurden.

Auch in Kassa gab es ein Theater und Kafeehaus. In Nagyszeben wurde in der Redoute wöchentlich viermal ein Ball veranstaltet. In der Nähe der Stadt breitete sich ein schöner Wald aus, der vom Adel und Bürgertum regelmäßig für Spaziergänge und zum Tanzen angeschlossen wurde.

Von den Reisenden waren es Flachat und Townson, die die ungarischen Bauerntänze anschaulich beschrieben. Flachat betrachtete den Tanz von Mädchen und Jünglingen in einem Gasthof, Townson sah sich den von Gesang begleiteten Tanz von 30—40 jungen Mädchen in einem Dorf in Westungarn an und auf dem großen Jahrmarkt in Pest beeindruckte ihn der Rekrutenwerbungstanz sehr.

Allen Reisenden gefiel die Kleidung der Ungarn (*Abb. 140—141*). Sie lobten besonders die Tracht der Männer. Hofmannsegg ließ für sich eine ungarische Tracht anfertigen, weil er sie für sehr kleidend hielt. Auch der Jesuiten Feller zollte der ungarischen Tracht Anerkennung. Die Kleidung veränderte sich im Laufe des 18. Jahrhunderts kaum. De l'Hommeau beschreibt am Anfang des Jahrhunderts dieselbe Tracht, wie Hofmannsegg in den 1790er Jahren. Die ungarische Tracht bestand damals aus einer körperengen Hose und aus einem sich eng an den Körper schmiegenden, völlig geschlossenen Dolman mit Knöpfen und Tressen. Die Männer trugen um Taille einen Seidengürtel und leichte gelbe oder rote Lederstiefel. Die Frauen trugen eine kleine Kappe aus gestepptem Leinen oder aus Wolle und anliegende Kleider mit ziemlich kurzen Röcken und, wie die Männer, Lederstiefel.

Die Reisebeschreibungen spiegeln getreu die kulturelle Situation in Ungarn im 18. Jahrhundert, ihre charakteristischen Züge und Mannigfaltigkeiten.

Im Gegensatz zum europäischen Charakter der Lebensführung der Aristokratie waren die Unterhaltungen der ungarischen Bauern original und individuell.

Aus der allgemeinen Rückständigkeit ragten nicht nur die Schlösser mit ihren Gärten, mit ihrer Gestaltung und Ausstattung von europäischem Niveau hervor, sondern auch die Ordenshäuser in den Provinzstädten, die Bischofssitze, die protestantischen Kollegien und Herrensitze. Es waren Kulturstätten, wo rege über literarische und religiöse Fragen Gedanken auch deutsch, französisch, lateinisch, manchmal sogar italienisch oder englisch ausgetauscht wurden.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

1. Ansicht von Pozsony, erste Hälfte des XVIII. Jahrhunderts. F. B. Werner—J. G. Pinz—Th. Scheffler. Radierung und Kupferstich. MTKcs. Historische Bildersammlung des Ungarischen Nationalmuseums) T. 728. 37,5 × 42,5 cm
2. Ansicht von Pozsony, erste Hälfte des XIX. Jahrhunderts. Unbekannter Meister, nachträglich kolorierte Radierung. MTKcs. 53 897. 40 × 55,5 cm
3. Chor der St. Martins-Kathedrale in Pozsony, auf einem, Maria Theresia darstellenden Ölgemälde. Franz Messmer und Wenzel Pohl, 1768. Wien, Botschaft der Ungarischen Republik. Maria Theresia als Königin von Ungarn. Schloss Halbthurn. Katalog der Ausstellung, 1980. Reproduktion
4. Ansicht der Heiligen Dreifaltigkeitskirche in Pozsony, 1717—1727. Kupferstich des János Berkeny, 1815. MTKcs. 25 1924. 26 × 36 cm
5. Kuppelfresko der Pozsonyer Dreifaltigkeitskirche. A. G. Bibbiena, 1715—1725. OMF (Landesdenkmalamt, Budapest). Fotosammlung, Aufnahme. Archiv
6. Mariensäule in Pozsony, vor der St. Salvatorskirche, 1673. OMF Fotosammlung. Aufnahme um 1970
7. Treppenhaus im Palast des Fürstprimaten in Pozsony, M. Hefele, 1778—1781. OMF Fotosammlung, Archivaufnahme
8. Kapelle des Fürstprimatenpalastes in Pozsony. Detail des Freskos St. Ladislaus lässt Wasser aus dem Felsen quellen. F. A. Maulbertsch, 1781. OMF Fotosammlung, Archivaufnahme
9. Ansicht der Pozsonyer Kathedrale, um 1732. F. B. Wener—M. Engelbrecht. Radierung und Kupferstich. Reproduktion aus K. Zavadová: Verný a pravý obraz slovenských miest a hradov... 1974, Tatran. Abb. 42.
10. Altar in der Kapelle des hl. Johanns des Almosenspenders in der Pozsonyer Kathedrale. GR. Donner, 1729—1732. OMF Fotosammlung, Archivaufnahme
11. Barockfassade der Franziskanerkirche von Pozsony, 1745—1746. OMF Fotosammlung, Aufnahme um 1970
12. Die Jesuitenkirche, die Mariensäule, das Rathaus, im Hintergrund die Franziskanerkirche auf dem Gemälde, betitelt: „Maria Theresia auf dem Hauptplatz von Pozsony, vor der Mariensäule“. Franz Messmer und Wenzel Pohl, 1768, Öl auf Leinwand. Wien, Botschaft der Ungarischen Republik. Reproduktion aus „Maria Theresia als Königin von Ungarn. Schloss Halbthurn. Ausstellungskatalog, 1980
13. Die Wasserkaserne in Pozsony. F. A. Hillebrandt, 1757—1763. OMF Fotosammlung, Archivaufnahme
14. Der wiederaufgebaute Krönungshügel auf dem Donauufer in Pozsony, 1776
15. Kupferstich nach der Zeichnung Ignaz Müllers von Leopold Asner. MTKcs. 53 898. 37,5 × 47,5 cm
- 15a, b Statuen vom Grabmal des István Illésházy (1609), in der römisch-katholischen Kirche von Bazin. OMF Fotosammlung, Archivaufnahme
16. Ansicht von Nagyszombat, 1778. Kupferstich von Zanussi, MTKcs. 2534. 25 × 66,5 cm
17. Ansicht von Nagyszombat, XVIII. Jahrhundert. Unbekannter Meister, Kupferstich und Radierung. MTKcs. T 1265. 18 × 32,5 cm
18. Barockkapelle der Kathedrale von Nagyszombat, XVIII. OMF Fotosammlung, Aufnahme um 1970
19. Konvikt für Adelige und Jesuitengymnasium in Nagyszombat, 1747—1757. OMF Fotosammlung, Archivaufnahme

20. Baublock des Jesuiten-Ordenshauses und der Universität in Nagyszombat, XVII—XVIII. Jahrhundert. OMF Fotosammlung, Aufnahme um 1970
21. Das Seminar von Nagyszombat, 1742. F. A. Hillebrandt OMF Fotosammlung, Archivaufnahme
22. Ansicht von Selmecebánya. Erste Hälfte des XIX. Jahrhunderts Radierung von V. R. Grüner MTKcs. T. 6290. 35,5 × 48 cm
23. Das Dreifaltigkeitsdenkmal von Selmecebánya. D. Stanetti 1755—1764. OMF Fotosammlung, Archivaufnahme
24. Ansicht des Kalvarienbergs von Selmecebánya. 1744—1751. Kupferstich des J. Kern, nach der Zeichnung von J. M. Pfrimb, 1812. MTKcs. 151/1951. Gr. 41 × 51,5 cm
25. Ansicht von Bésztercebánya, von der Garam her. Anfang des XIX. Jahrhunderts. Unbekannter Meister (H. von Jassai?) Federzeichnung. MTKcs. T. 5113. 21 × 26 cm
26. Ansicht von Körmöcbánya, Mitte des XIX. Jahrhunderts. Kolorierte Lithographie des Adam Slowikowski. MTKcs. T. 2874
27. Ansicht von Nyitra. 1824. Zunftbrief. Holzschnitt eines unbekanntes Meisters. MTKcs. T. 56.177. 41 × 49,5 cm
28. Ansicht von Késmárk. 1814. Zunftbrief. Stich des J. Gy. Lumnitzer. MTKcs. 62.121. 41,5 × 51 cm
29. Ansicht von Igló, 1817. Zunftbrief. Stich von K. Baumerth. MTKcs. 61.319. 40,5 × 35 cm
30. Ansicht von Eperjes, um 1710—1720. Kupferstich und Radierung von G. Bodenehr. MTKcs. T. 2972. 16,6 × 26 cm
31. Ansicht von Kassa, 1796. Detail eines Zunftbriefes. Kupferstich von Franz Assner. MTKcs. 61.320. 38 × 50 cm
32. Sog. Königstreppe der Kathedrale von Kassa, 1440 elött. OMF Fotosammlung, Archivaufnahme
33. Dominikanerkirche von Kassa, vom Chore her. XIII. Jahrhundert. OMF. Fotosammlung, Archivaufnahme
34. Chor und Hochaltar der Prämonstratenser Propsteikirche von Jászó. J. A. Krauss und J. L. Kracker 1745—1765. OMF Fotosammlung, Archivaufnahme
35. Rozsnyó, Hauptplatz. Pfarrkirche und Franziskanerkirche, XVIII. Jahrhundert. OMF Fotosammlung, Archivaufnahme
36. Mosonmagyaróvár. Die Pfarrkirche von Óvár, 1777—1787. OMF Fotosammlung, Aufnahme von 1954
37. Ansicht von Győr, erste Hälfte des XVIII. Jahrhunderts. Detail vom kolorierten Kupferstich des Friedrich Bernhard Werner. MTKcs T. 335. 19 × 29,5 cm
38. Chor und Hochaltar der Kathedrale von Győr. M. Hefele, 1772. OMF Fotosammlung, 1965
39. Die Jesuitenkirche von Győr, 1633—1641. OMF Fotosammlung, 1965
40. Das Bundesladendenkmal in Győr, 1731. OMF. Fotosammlung, Archivaufnahme
41. Ansicht von Komárom, erste Hälfte des XVIII. Jahrhunderts. Detail vom Stich des F. B. Werner. MTKcs. T. 532. 19 × 30 cm
42. Ansicht von Buda, 1737. Kupferstich von A. und J. Schmutzer, nach der Zeichnung S. Miko-vins. Erschienen in Matthias Bél: Notitia Hungariae Novae Bd. III. zw. S. 430—431. Wien, 1737
43. Ansicht von Buda und Pest, vom Rózsadomb her, 1781. Kupferstich von F. Pichler und J. Balzer. BTM. 27. 601.
44. Grundriss von Buda, um 1785. Kartenaufnahme der K. K. Landesbaudirection von der Burg. OMF Fotosammlung, Reproduktion
45. Ost- und Westfassaden des Königspalastes von Buda. S. Zeller's Kopie vom, N. Jadot zugeschriebenen Planriss, 1758. Lavierte Tuschenzeichnung. 33,3 × 87,5 cm. Ungarisches Architektur-museum. Inv. Nr. 72.020.22.
46. Saalreihe an der Donaufront im kaiserlichen Appartement des Königspalastes von Buda. Jean N. Jadot, N. Pacassi, H. Moosbrugger. Die Ausbildung der Wände im second Rokokostil entstand in den 1853—56-er Jahren, doch wurde wahrscheinlich der Charakter der inneren Dekoration zur Zeit Maria Theresia's bewahrt. OMF Fotosammlung, Archivaufnahme
47. Ansicht des Kaisersbades in Buda, mit dem Grundriss und dem Querschnitt des Bades. Kupferstich nach J. B. Fischer von Erlach, 1712. BTM. Lanf. 125. 30 × 43,8 cm

48. Umgebung des Kapuzinerklosters von Buda. Mit dem Krönungseid Franz I.-s, 1772. Kupferstich von C. Schütz und S. Mansfeld. BTM. 1115. 33,8 × 43,7 cm
49. Ansicht der Kleinen Mariazeller Trinitarierkirche und des Klosters von Óbuda, 1792. Lithographie eines unbekanntes Meisters. BTM 24428.
50. Ansicht von Pest, vom Budaer Donauufer her, um 1770. Detail von einem Zunftbrief. Kupferstich von J. F. Binder. BTM 3825. 24,9 × 34,8 cm
51. Ansicht des Pester Invalidenhauses. Kupferstich von Salamon Kleiner, nach der Zeichnung A. E. Martinelli's. BTM 42 × 57,5 cm
52. Die Pester Paulinerkirche, das Schiff und die Orgelempore, 1722—1742. OMF Fotosammlung, Archivaufnahme
53. Die Pester Dreifaltigkeitssäule (1720, A. Rieder). Kupferstich von J. F. Binder, 1775. BTM 28 230. 46,3 × 30 cm
54. Ansicht von Esztergom, erste Hälfte des XVIII. Jahrhunderts Radierung und Kupferstich von F. B. Werner. MTKcs. 3878. 24 × 35,5 cm
55. Die Kathedrale von Esztergom und ihre Umgebung, Anfang des XIX. Jahrhunderts. Grundriss von Paul Kühnel, Stich des Andreas Schrott. MTKcs. I. 1069. 42 × 28 cm
56. Ansicht von Visegrád, 1735. Matthias Bél: Notitia Hungariae Novae. Bd. III. S. 470. Wien, 1737
57. Ansicht von Vác, letztes Viertel des XVIII. Jahrhunderts. Kupferstich von J. F. Binder. MTKcs. T. 992. 34,5 × 47,5 cm
58. Die Kathedrale von Vác. I. Canevale, 1761—1772. Hölzschnitt nach der Zeichnung von Ágoston Illyés. MTKcs. T. 4129. 17 × 24 cm
59. Priesterseminar von Vác. 1777—1784. OMF Fotosammlung, Aufnahme von 1967
60. Ansicht von Kecskemét. 1806. Kupferstich von G. Prixner. MTKcs. T. 5747. 20,5 × 50,5 cm
61. Die Piaristenkirche von Kecskemét. A. Mayerhoffer, 1729—1740. OMF Fotosammlung
62. Ansicht von Szeged, zweite Hälfte des XVIII. Jahrhunderts. Detail von einem Zunftbrief. Kupferstich von János Fülöp Binder. MTKcs. T. 781. 35,5 × 43 cm
63. Die Piaristenkirche St. Demetrius von Szeged. 1725—1729. Kupferstich des Ferenc Karats, nach der Zeichnung von Ágoston Illyés. MTKcs. T. 780. 23,5 × 24,5 cm
64. Grundriss von Temesvár, Ende des XVIII. Jahrhunderts. Tuschzeichnung und Aquarell eines unbekanntes Meisters MTKcs. T. 2544. 59,8 × 62,8 cm
- 65a,b Fassadenentwurf und Längsschnitt der Kathedrale in Temesvár. Planrisse J. B. Fischer von Erlach's kopiert von Joseph Römmer, kolorierte Tuschzeichnungen. 65,8 × 57,3 und 60,9 × 92 cm. OL. Landesarchiv. Planrisse aus den Fonds der Regierungsbehörde. OL T. 18.
66. Ansicht der Burg von Déva, XIX. Jahrhundert. Zeichnung von Lajos Rohbock, Stahlstich von Kofmacher. Ungarn und Siebenbürgen in Originalbildern. III. Siebenbürgen. S. 65. Darmstadt, 1864
67. Die evangelische Kirche von Szászsebes, 1874. Bleistiftzeichnung. OMF Planrissammlung-K 3381. 20 × 15 cm
68. Ansicht von Nagyszeben, letztes Viertel des XVIII. Jahrhunderts. Johann Christian Wirsing's Kupferstich. MTKcs. T. 611 30 × 47 cm
69. Kirche der Ursulinerinnen in Nagyszeben, XIX. Jahrhundert. Zeichnung von Lajos Rohbock, Stahlstich von Kofmacher. Ungarn und Siebenbürgen in Originalbildern. III. Siebenbürgen. S. 65. Darmstadt, 1864
70. Der Palast Brukenthal in Nagyszeben, XVIII. Jahrhundert. OMF Fotosammlung, Archivaufnahme
71. Der Engpass von Vöröstorony, XIX. Jahrhundert. Zeichnung von Lajos Rohbock, Stahlstich von J. Falkner. Ungarn und Siebenbürgen in Originalbildern, III. Siebenbürgen. S. 74. Darmstadt, 1864
72. Der Karlstor der Burg von Gyulafehérvár. J. König, 1717—1720. OMF Fotosammlung, Archivaufnahme
73. Die kalvinistische Kirche von Nagyenyed, XV. Jahrhundert. OMF Fotosammlung, Archivaufnahme
74. Das kalvinistische Gymnasium und die Hochschule von Nagyenyed, XVIII. Jahrhundert. Hölzschnitt eines unbekanntes Meisters, Anfang des XIX. Jahrhunderts. MTKcs. T. 66. 94. 15,5 × 20,5 cm

75. Ansicht von Kolozsvár, 1799. Zunftbrief. Kupferstich und Radierung von János Simon. MTKcs. T. 523. 22,5 × 34 cm
76. Die Jesuitenkirche von Kolozsvár, 1718—1724. OMF Fotosammlung, Archivaufnahme, um 1910
77. Das tränende Marienbild in der Jesuitenkirche von Kolozsvár. Reproduktion aus Elek Jordánszky: Magyarországban s az ahöz tartozó részekben lévő Boldogságos Szűz Mária kegyelem képeinek rövid leírása. (Kurze Beschreibung der Gnadenbilder der hl. Jungfrau Maria in Ungarn und den dazu gehörigen Teilen.) Poson, 1836
78. Die evangelische Kirche von Beszterce, XV—XVI. Jahrhundert. OMF Fotosammlung, Archivaufnahme
79. Ansicht von Marosvásárhely, erste Hälfte des XIX. Jahrhunderts. Lithographie von Jakob Alt, nach der Aufnahme Franz Neuhauser's. MTKcs. 5982. 42,5 × 55 cm
80. Orthodoxe Kirche von Szamosújvár, 1748. OMF Fotosammlung. Aufnahme von 1954
81. Das Basilitenkloster von Balázsfalva, XVIII. Jahrhundert. Bleistiftzeichnung von Lajos Gerhardt, 1864. MTKcs. T. 9051. 18,5 × 28,5 cm
82. Ansicht von Nagyvárad, XVIII. Jahrhundert. Zunftbrief. Kupferstich eines unbekanntenen Meisters. MTKcs. T. 61.45. 22 × 54 cm
83. Ansicht von Eszék, um 1820. Zunftbrief. Radierung von Franz Jaschke, 1820. MTKcs. T. 5121. 28,5 × 28,5 cm
84. Ansicht von Pétervárad, um 1811. Aquarell des Lucas Kreutz. MTKcs. 9292. 22 × 32 cm
85. Ansicht von Zimony, 1770. Zunftbrief. Kupferstich von János Fülöp Binder. MTKcs. T. 1084. 31 × 42 cm
86. Ansicht von Herkulesfürdő, um 1829. Tuschzeichnung von József Szentgyörgyi. MTKcs. T. 9144. 43 × 58,5 cm
87. Das Innenraum der Kirche von Demsus. Lithographie des Thomas Fairland, nach der Zeichnung von George Edward Hering 1838. MTKcs. T. 5047. 44 × 32 cm
88. Ansicht von Pécs. Aquarellkopie nach der Zeichnung eines unbekanntenen Meisters, 1763. MTKcs. T. 56.777. 29 × 56 cm
89. Die Dschami Jakovali Hassan's in Pécs, mit dem Minarett, im XIX. Jahrhundert. Zeichnung von Lajos Rohbock, Stahlstich von A. Rotman. Ungarn und Siebenbürgen in Originalbildern. II. Ungarn. S. 388. Darmstadt, 1863
90. Ansicht von Sopron, erste Hälfte des XVIII. Jahrhunderts. Radierung und Kupferstich von Friedrich Bernhard Werner. MTKcs. T. 3895. 24 × 35,5 cm
91. Zimmer mit Täfelung im Meskó-Palast von Sopron, XVIII. Jahrhundert. OMF Fotosammlung, Aufnahme von 1976
92. Die Piaristenschule in Tata. J. Fellner, 1767—1770 OMF Fotosammlung, Aufnahme von 1959
93. Nebenaltar der Jesuitenkirche in Székesfehérvár, 1745—1751. OMF Fotosammlung, Archivaufnahme
- 94a, b Details vom Wandgemälde im Refektorium der Kamaldulenser — Einsiedelei in Majk Gergely Vogl, um 1763. OMF Fotosammlung, Aufnahme von 1963
- 95a, b Kapelle des Bischofspalastes in Eger. G. Leithner, 1764. OMF Fotosammlung, Aufnahme um 1956
96. Deckengemälde im Bibliotheksaal des Lyzeums von Eger: Das Konzil von Trident. J. L. Kracker, 1778. OMF Fotosammlung, Archivaufnahme
97. Detail des Deckengemäldes im Hörsaal des Lyzeums von Eger. F. Sigrist 1780—1781. OMF Fotosammlung, Aufnahme um 1964
98. Das Komitatshaus von Nagykálló. Volksfest in Nagykálló, gelegentlich der Krönung Leopold II.-s, 1790. Nachträglich kolorierter Kupferstich eines unbekanntenen Meisters. MTKcs. 2980. 23 × 31 cm
99. Die griechisch-katholische Kirche in Nagykálló, erste Hälfte des XVIII. Jahrhunderts. OMF Fotosammlung, Archivaufnahme
100. Die Ikonostase in der griechisch-katholischen Kirche von Máriapócs, XVIII. Jahrhundert. OMF Fotosammlung, Aufnahme von 1965

101. Ansicht von Szolnok, erstes Viertel des XIX. Jahrhunderts. Kupferstich von Samuel Lenhardt. MTKcs. T. 6306. 39 × 49,5 cm
102. Detail der Fassade der Burg von Pozsony, zweite Hälfte des XVIII. Jahrhunderts. OMF Fotosammlung, um 1974
103. Treppenhaus der Burg von Pozsony, 1760. OMF Fotosammlung, um 1974
104. Ansicht des Schlosses von Féltorony, aus der Vogelschau, XVIII. Jahrhundert. Ölgemälde eines unbekanntenen Meisters. Wien, Kunsthistorisches Museum. Reproduktion aus Raymund Rapacs: Magyar kertek. Bp. o. J.
- 105a, b Sommerpalast des Primaten in Pozsony. 1761—1765. Details. OMF Fotosammlung, um 1970
106. Palast des Fürsten Antal Grassalkovich in Pozsony, 1760. Freihandkolorierter Kupferstich eines unbekanntenen Wiener Meisters, Anfang des XIX. Jahrhunderts. MTKcs. T. 55. 1680. 41 × 54 cm
107. Fertőd, das Grenadierhaus, Mitte des XVIII. Jahrhunderts. OMF Fotosammlung, um 1974
108. Cour d'honneur des Esterházy-Schlusses in Fertőd, 1784. Kupferstich von Ferdinand Landerer. Beschreibung des Hochfürstlichen Schlosses Esterház im Königreiche Ungarn. Pressburg, 1784. Nr. 3.
109. Das Esterházy-Schloss vom Garten her in Fertőd, 1780. Ölgemälde des Bartolomeo G. Peji, 1792. OMF Architekturmuseum. Inv.-Nr. 7511/1. 120 × 80 cm
110. Detail des Deckengemäldes vom Prunksaal des Esterházy-Schlusses in Fertőd. J. I. Mildorfer, 1766. OMF Fotosammlung, Aufnahme von L. Dobos, 1983
- 111a, b, c, d, Statuen der vier Jahreszeiten im Prunksaal des Esterházy-Schlusses in Fertőd. J. Ressler, 1768. OMF Fotosammlung, Aufnahme von Róbert Hack, 1989
- 112a, b, c, Zimmer mit chinesischer Bemalung im Esterházy-Schloss in Fertőd OMF Fotosammlung, Aufnahme von 1952
113. Grundriss des Esterházy-Schlusses und des Parkes in Fertőd. Markus Weinmann's Kupferstich nach Miklós Jakoby, 1784. Beschreibung des Hochfürstlichen Schlosses Esterház im Königreiche Ungarn. Pressburg, 1784. Nr. 2.
114. Das Opernhaus in Eszterháza Fertőd, Grundriss und Fassade. Querschnitt. Zeichnung und Stich J. de Fernstein's, 1784. Beschreibung des Hochfürstlichen Schlosses Esterház im Königreiche Ungarn. Pressburg, 1784. Nr. 7.
115. Das Chinesische Gartenhaus im Park des Esterházy-Schlusses in Fertőd, Fassade und Grundriss, 1784. Stich von Ferdinand Landerer. Beschreibung des Hochfürstlichen Schlosses Esterház im Königreiche Ungarn. Pressburg, 1784. Nr. 8.
116. Das Esterházy-Schloss in Kismarton. 1663—1672. C. M. Carlone. OMF Fotosammlung, Archivaufnahme
117. Das Esterházy-Schloss in Köpcsény, Hauptfassade. 1730—1740. OMF Fotosammlung, Aufnahme von J. Rados, um 1930
118. Gartenflügel des Esterházy-Schlusses von Köpcsény. OMF Fotosammlung, Aufnahme von J. Rados, um 1930
119. Hoffassade des Esterházy-Schlusses von Cseklész, 1714 und Mitte des XVIII. Jahrhunderts. OMF Fotosammlung, Aufnahme von Gy. Fleischer, um 1932
120. Hof des Esterházy-Schlusses von Cseklész. OMF Fotosammlung, Aufnahme von Gy. Felischer, um 1932
121. Gartenfassade des Esterházy-Schlusses von Cseklész. OMF Fotosammlung, Aufnahme von Gy. Fleischer, um 1932
122. Fassade des Pálffy-Schlusses von Királyfa, vom Garten her, erste Hälfte des XVIII. Jahrhunderts. OMF Fotosammlung, Aufnahme von Kálmán Lux, um 1941
123. Seitenfassade des Pálffy-Schlusses von Királyfa, erste Hälfte des XVIII. Jahrhunderts. OMF Fotosammlung, Aufnahme von Kálmán Lux, um 1941
124. Schloss von Vöröskő, von Südosten her. (XV—XVII. Jahrhundert), um 1820. Kupferstich von Renner. MTKcs. T. 6662. 20 × 27 cm

125. Ansicht der Burg von Zólyom XV—XVI. Jahrhundert OMF Fotosammlung, Archivaufnahme
126. Ansicht von Krasznahorka. (XIV—XVIII. Jahrhundert erste Hälfte des XIX. Jahrhunderts. Litographie des János Schmid, nach der Zeichnung von Lajos Boutibonne und József Lántz. MTKcs. 337/1950. 34,5 × 44 cm
127. Das Grassalkovich-Schloss von Gödöllő. 1744—1758. Zeichnung von Lajos Rohbock, Stahlstich von L. Deder. Ungarn und Siebenbürgen in Originalbildern. Bd. I. Ungarn. S. 166. Darmstadt, 1856
128. Detail vom Prunksaal des Grassalkovich-Schlusses in Gödöllő. OMF Fotosammlung, Aufnahme von 1957
129. Kapelle des Grassalkovich-Schlusses von Gödöllő, 1744—1758. OMF Fotosammlung, Aufnahme von J. Rados, um 1930
130. Ein Tor der zu dem Grassalkovich-Schloss von Hatvan gehörigen Ställe in Nagygombospuzta, XVIII. Jahrhundert. OMF Fotosammlung. Aufnahme von J. Rados, um 1930
131. Das Haller-Schloss von Déva, XVI—XVII Jahrhundert. OMF Fotosammlung, Archivaufnahme, um 1930.
132. Bildnis der Maria Theresia, erste Hälfte des XVIII. Jahrhunderts Ölgemälde eines unbekannt Malers (Meytens?). MTKcs. 541. 149 × 117 cm
133. Bildnis des Franz von Lothringen. Ölgemälde eines unbekannt Malers (Meytens?). MTKcs. 542. 150 × 117 cm
134. Bildnis des Fürstprimaten Imre Esterházy (1663—1745). Kupferstich von Schmutzer. MTKcs. 299/1952. Gr. 36,5 × 25,5 cm
135. Bildnis des Fürstprimaten Ferenc Barkóczy (1700—1785). Ölgemälde eines unbekannt Malers. MTKcs. I. Nr. 191. 88 × 70 cm
136. Bildnis des Bischofs von Vác, und Kardinals Kristóf Migazzi (1714—1803). Ölgemälde eines unbekannt Malers. MTKcs. T. Nr. 73.2, 92 × 74 cm
137. Krönung Leopolds II. im Dom von Pozsony, 1790. Freihandkolorierter Kupferstich des Sebastian Mansfeld, nach der Zeichnung von Carl Schütz. MTKcs. 53. 269. 43 × 56,5 cm
138. Krönungseid Leopolds II. vor der Kirche der Barmherzigen Schwestern in Pozsony, 1790 Freihandkolorierter Kupferstich von Sebastian Mansfeld, nach der Zeichnung von Carl Schütz. MTKcs. 53.2170. 45 × 58 cm
139. Krönung Leopolds II., Schwertstreich auf dem Krönungshügel, 1790. Nachträglich kolorierter Kupferstich eines unbekannt Wiener Meisters. MTKcs. 53.271. 47,5 × 57,5 cm
140. Ungarische Aristokratentracht. Bildnis des Grafen Dénes Bánffy, Ende der 1750-er Jahre. Ölgemälde des Martin van Meytens. MTKcs. 54.13, 207 × 116 cm
141. Ungarische aristokratische Frauentracht. Bildnis der Frau Gräfin Haller (János) Zsófia Dániel, 1740-er Jahre. Ölgemälde eines unbekannt Meisters. MTKcs. 1225. 195 × 139,6 cm

NÉVMUTATÓ

- Aggházy Mária 10, 136
 Ágnes, Habsburg I. Albert leánya, III. András felesége 50
 Albert, I. Habsburg császár 50
 Albert, Szász-Tescheni herceg 21, 40, 80, 106, 107, 109—111, 123, 133, 150, 151
 Álmos, herceg, II. Géza magyar király fia 142
 Althan Mihály, gróf, váci püspök 49, 142
 Amadé család 97, 154
 Andrássy család 24, 43, 98, 100
 Andrássy II. István, gróf, Bihar megyei főispán 100, 156
 Andrássy Károly, tábornok 100
 Angermeyer (egyelőre azonosítatlan) 121, 159
 Antalffy Gyula 10, 11
 Apponyi család 97
 Ariosto, Lodovico 89, 152
 Arndt, Ernst Moritz 127
 Aspremont család 85, 151
 Attila, hun fejedelem 25, 52

 Bajtay József Antal, báró, Erdély püspöke 64
 Bakócz Tamás, esztergomi érsek 141
 Balassa család 97
 Balassa Pál, gróf, királyi főpohárnokmester 110
 Bánffy György, erdélyi kormányzó 67
 Bánffy Józsefné, Kun Kata 121, 159
 Barkó (Parkó) Vince, lovastábornok 26, 121, 159
 Barkóczy család 42, 136
 Barkóczy Ferenc, gróf, egri püspök, esztergomi érsek 141, 149, 151, 156, 157
 Bartolotti család 148
 Báthori család 58
 Báthori Erzsébet, Nádasdy Ferenc felesége 39, 134
 Báthori István, erdélyi fejedelem 146
 Báthori Zsófia, II. Rákóczi György felesége 136, 149
 Batthyány család 95, 102, 103, 112, 151
 Batthyány Ignác, gróf, erdélyi r. k. püspök 145
 Batthyány József, gróf, esztergomi érsek, főkan-
 cellár 76, 120, 131, 151, 154, 157
 Batthyány Lajos, gróf, nádor 103, 109, 156, 157

 Bauffremont, Pierre 16, 33, 45, 47, 53, 69
 Beatrix, Aragóniai, királyné, Corvin Mátyás fele-
 sége 40, 142
 Beatrix, Maria Beatrice d'Este, Ferdinánd főher-
 ceg felesége 114, 158
 Beer, Domenico de 120
 Béla Mátyás 7, 131
 Béla, II. (Vak) Mo. királya 43, 56
 Benyák Bernát, piarista tanár 117, 158
 Benyovszky Móric Ágost felesége, Hönsch Zsu-
 zsanna 117
 Bercsényi Miklós, gróf, II. Rákóczi Ferenc főve-
 zére 15
 Bernardon-Kurz József, színész, színpadi szerző
 105
 Berstorff, Bernstorff báró ? 18
 Berzevitzy család 115
 Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 150, 156
 Beyer, Wilhelm 151
 Bezerédy Ignác, királyi tanácsos 99
 Bibbiena, Antonio Galli 132, 151
 Birkás Géza 9, 11, 32, 131
 Blaumann, Johann Eberhard 146
 Bocskai István, erdélyi fejedelem 31
 Bonfini, Antonio 58
 Borghese család 81
 Born Ignác (Ignaz, Inigo), Edler von, lovag, mine-
 ralógus 9, 10, 32, 131
 Boscovich, Roger, horvát matematikus, csillagász
 25
 Brown, Edward 13, 128
 Brukenthal Sámuel 26, 64, 101, 102, 121, 145, 156,
 159
 Brunswick Antal 156
 Brunswick család 100
 Buda, Attila hun fejedelem bátyja 25

 Canevale, Isidore 58, 141, 156
 Caraffa, Antal, bécsi udvari haditanácsos 42, 135
 Carlone, Giovanni Battista 149
 Carlone, Carlo Martino 153
 Castaldo, Giovanni Battista 61
 Ceresola, Venerio 139

- Chamillard I. Hommeau, de l'
 Chenot Ádám, Erdély királyi főorvosa 121, 159
 Claudius, római császár 66
 Colloredo, Rudolf, gróf 103
 Confucius 95
 Corelli, Arcangelo 122
 Corradini, Antonio 137
 Corvin Mátyás, király 48, 57, 60, 72, 98
 Cracus 36
 Czindery család 158
 Czindery Rókus Ignác felesége, Wächtler Júlia
 116, 124, 159

 Csáky (Szaky?) család 67, 132
 Csáky család 102, 112
 Csáky György, gróf, (IV.), a királyi kamara belső
 titkos tanácsosa 34, 132
 Csáky Imre, gróf, császári királyi kamarás 34, 132
 Csáky Imre, gróf, kalocsai érsek 76, 150, 154
 Csáky István, gróf 154
 Csáky Istvánné, Erdődy Júlia 154
 Csáky János, gróf, koronaőr 110, 157
 Csécsi János, sárospataki tanár 73

 Danpierre, Henrik Duval, gróf, osztrák hadvezér
 79, 150
 Daun Lipót, gróf 138
 Degenmann (egyelőre azonosítatlan) 121
 Demokritos 36, 157
 Des Alleurs, márk, francia altábornagy 10, 15
 Destouches, Néricault, Philippe 97
 Dielheim, Johann Hermann 10, 28, 29, 33—37,
 44—46, 48—62, 69, 72, 76—78, 83, 84, 101,
 118—120, 130, 137, 139, 140, 148
 Donner, Georg Raphael 34, 132, 133
 Dorfmaister István 148
 Dorfmeister, Johann Georg 155
 Dóry család 42, 136
 Dreyssig, Karl Ehrenfried 10, 29, 30, 47, 118
 Dutens, Louis 9, 27, 34, 85, 130

 Edlinger Vilmos, borkereskedő 71, 148
 Éder család 151
 Endre, III. (András), magyar király 50
 Entzenhoffer, Johann 140
 Erdődy család 34, 84, 101, 102, 127, 149, 151, 155,
 156
 Erdődy Gábor, gróf, egri püspök 104, 135, 156
 Erdődy György Lipót, gróf, országbíró 103, 131,
 156
 Erdődy József, gróf, Hont vm. főispánhelyettese
 98, 151
 Erdődy, grófnő ? 118
 Erdődy Kristóf, Erdődy György Lipót fia 109

 Erzsébet, Maria Elisabeth, Maria Terézia lánya
 113
 Esterházy Antal, gróf, II. Rákóczi Ferenc tábor-
 nagya 15
 Esterházy család 22, 31, 71, 72, 91, 98, 99, 102,
 112, 127, 131, 134, 148, 154, 157
 Esterházy Ferenc, gróf, kancellár 38, 92, 98, 104,
 111, 112, 153
 Esterházy Fényes Miklós, herceg, testőrkapitány
 22, 25, 85, 89, 90, 92, 100, 104, 109, 110, 112,
 113, 115, 123, 151, 157
 Esterházy Imre, gróf, esztergomi érsek, hercegprí-
 más 34, 35, 104, 132, 133, 150, 156
 Esterházy Imre, gróf, nyitrai püspök 131
 Esterházy János, gróf 157
 Esterházy József, gróf, országbíró 99, 103, 148,
 153, 155
 Esterházy Károly, gróf, egri püspök 59, 74, 142,
 143, 149, 156
 Esterházy Miklós, gróf, koronaőr, követ Szentpé-
 terváron 153
 Esterházy Miklós János, gróf, császári királyi ka-
 marás 90
 Esterházy Pál Antal, herceg, tábornagy 19, 92,
 153

 Fabrice, Frigyes Ernő, Holstein minisztere 16
 Farnese család 81
 Febronius, Justinius (Hontheim, Nikolaus) 25
 Feller, François Xavier, de 9, 11, 23—26, 33, 36
 —48, 51, 54—61, 64—68, 70—79, 82, 94, 95, 98
 —102, 121, 125—127, 129, 134, 136, 141, 143,
 144—147, 149
 Fellner Jakab 132, 134, 148, 149, 155
 Ferabosco, Pietro 150
 Ferdinánd II., német-római császár, Mo. és Cseh-
 ország királya 79, 150
 Ferdinánd, főherceg, Mária Terézia fia, Lom-
 bardia kormányzója 112, 114, 123, 142,
 158
 Ferenc, I. I. Lotharingiai Ferenc
 Ferenc, császár I. Lotharingiai Ferenc
 Festetich család 71, 148
 Festetich Ignác, gróf 31, 90
 Fischer von Erlach, Joseph Emmanuel 133, 137,
 144, 153
 Flachat, Jean Claude 9, 10, 17—19, 23, 48, 51, 56,
 68—71, 76, 122, 125, 128, 148
 Fontana, Carlo 153
 Forgách Jánosné, Cziráky Margit 95, 154
 Forgách Ádám 156
 Forgách Simon (IV.) gróf 15
 Forgách Zsigmond II., nádor 154
 Forster Gyula 156

- Frankenberg, gróf, Malines érseke 107
 Frendl, pozsonyi polgár 109
 Fugger család 95, 153, 154
 Fuker Frigyes Jakab, orvosdoktor 120, 159
- Galliard, Gottlieb Anton 135, 154
 Ganneval I. Canevale
 Garas Klára 10, 11, 140
 Gerl, Ignaz 149
 Giorgioli, Giovanni 134
 Grabner, Martin 148
 Grassalkovich család 59, 84, 95, 99, 100, 102, 127, 155, 156
 Grassalkovich Antal, gróf, koronaőr, főlovászmester 49, 99, 105, 106, 110, 111, 138, 143, 151
 Grassalkovich Antalné, Klobusiczky Teréz 108, 155
 Grossmann József 148
 Guglielmi, Gregorio 71
 Gyulai család 158
 Gyulai, ? grófnő 100, 116
- Hacquet, B. 127
 Hadik család 158
 Haller család 63
 Haller Jánosné, Dániel Zsófia 101, 156
 Haller József, gróf, a Helytartótanács tanácsosa 117, 158
 Handl I. Haydn (téves írással!)
 Haraszi Sándor 10, 11
 Harrach, Alois, gróf 151
 Harrach Ferdinand, a katonai kancellária és kamara elnöke 103
 Hatzinger Pál 148
 Hautzinger, Hautzinger Joseph 144
 Haydn, Joseph 89, 110, 115, 152
 Héderváry István 162
 Hefele Menyhért 131, 137, 152
 Hell Miksa 134
 Hellenbach János Gottfried 134
 Hellenbach Károly, báró 40, 134
 Heraklesz 145
 Herberstein család 34, 132
 Hild József 141
 Hildebrandt, Lucas von 151
 Hillebrandt, Franz Anton 132, 134, 138, 139, 141, 150, 151
 Hofmannsegg, Johann C. von 10, 30—32, 47, 49, 53, 55, 60, 68, 71, 77, 101, 102, 116—119, 124, 125, 127, 129
 Hogger (Höger) János 144
 Hölbling János 139, 140
 Höllriegl Máttyás 132
- Hommeau, de l' 9, 10, 15, 41, 42, 61, 65, 66, 73, 74, 124, 127, 128
 Horányi Máttyás 10
 Horányi (Sándor) Elek, piarista tanár, irodalomtörténész 117, 158
 Horváth család 158
 Horváth János, jezsuita tanár 117, 158
 Horváth Stansith Imre, Szepes megye alispánja, udvari tanácsos 32, 100, 115
 Horváth Stansith Gergely 158
 Hörger Antal 139
 Hunter W. 127
 Hunyadi János 67, 144, 146
- Igia = Hygieia 52
 Illésházy család 34, 132
 Illésházy István, nádor 38, 134
 Illésházy János, gróf, a hétszemélyes tábla ülnöke 39
 Imre, herceg, I. István magyar király fia 72
 István, I., magyar király 75, 111
- Jackson, John 64, 101
 Jadot, Jean Nicolas 138, 150
 Jakobi Miklós 152
 Jäger János Henrik 139
 Jänagl, Franz 132
 Jenne, Franz 28, 33, 36, 50, 51, 60, 64, 65, 68, 69, 98, 101, 116, 120, 130, 131
 Jenő, herceg, I. Savoyai Jenő
 József, II., német-római császár, Mo. királya 26, 32, 40, 51, 59, 64, 65, 80, 81, 105, 106, 111, 112, 123, 140, 142
 József, főherceg, II. Lipót fia, Mo. nádora 138
 Jeszenák család 97
 Jeszenák Pál, báró, királyi tanácsos 97, 154
 Jeszenszky Géza 11
 Julius Caesar 113
 Juno 52
 Jung József 140, 141
 Juvenel, Paul 150
- Kálmán, Könyves, Mo. királya, I. Géza fia 43
 Károly, III., német-római császár, Mo. királya 16, 19, 26, 45, 59, 65, 67, 83, 121, 128, 145, 150, 151, 154, 155
 Károly, XII., Svédország királya 15, 16
 Károly Róbert (Anjou), Mo. királya 144
 Károlyi család 74, 101
 Károlyi Sándor, gróf, tábornok 15, 150
 Keglevich Zsigmond, gróf, címzetes püspök 105
 Kelemen Didák, minorita szerzetes, rendfőnök 73, 149

- Keresztély Ágost, esztergomi érsek 151
 Khevenhüller-Metsch, Johann Josef 7, 21, 22, 36, 44, 46, 49, 56, 58, 77, 79, 81, 83, 91, 92, 98, 99, 103, 104, 106, 107, 109—114, 128, 141
 Khevenhüller-Metsch Mária Antónia, Zichy Károlyné 117
 Kleemann, Nikolaus Ernst 27, 46, 48, 69, 130
 Kleist, grófnő, Kleist porosz huszárszázados felesége, Hofmannsegg nővére 30
 Koháry András, gróf 154
 Kollonich László, kalocsai érsek 24, 129, 142, 143
 Kollonich Lipót, gróf, bíbornok, esztergomi érsek 36, 146
 Kollonich Zsigmond, bécsi érsek 59
 Korabinszky János Mátyás 7
 König János 145
 Köpeczi Béla 10
 Köpp Keresztély 152
 Kracker János Lukács 136, 149
 Krisztina, főhercegnő, I. Mária Krisztina Kutscherfeld család 131, 157
 Küchel, Johann Michael 11, 17, 19, 36, 44, 46, 48, 50—56, 76, 77, 79, 82, 83, 91, 127, 128, 138, 140, 141
 Küttner, Karl Gottlob 11, 13, 29, 30, 48, 89, 127
- Lajos, XIV. Franciaország királya 13, 15
 Lajos, XV. Franciaország királya 21
 La Motraye I. Motraye
 Laval, vicomte de 23, 81, 89, 115
 Laversa, Laffert Antal v. Ferdinánd báró 55, 140
 Lefly (Lezli) gróf ? 68
 Lehmann, Johann 27, 28, 33, 37, 44—46, 50, 51, 52, 54, 55, 59, 61—63, 77, 89, 98, 99, 101, 118, 127, 130, 144
 Lehner, pater 106
 Leithner, Johann-Georg 149
 Liechtenstein család 153
 Liechtenstein, Joseph Wenzel herceg, tábornok 104
 Lipót, I., német-római császár, Mo. királya 35, 132, 134, 150
 Lipót, főherceg (II. Lipót) 37, 40, 59, 71, 80, 105, 106, 111, 142
 Lippay György, esztergomi érsek, kancellár 84, 151
 Lippay János, Lippay György testvére 151
 Lotharingiai Ferenc 21, 40, 48, 59, 80, 99, 104, 142
 Lotharingiai Károly, Lotharingiai Ferenc testvére 112
 Lozembrune, Le Roy de 7, 10, 22, 92, 93, 102, 129
 Lőrinc, Esztergomi érsek 142
 Löwe, Anton 37
- Ludolf, Carlo és Constantino de, Nápoly bukaresti követének fiai 26
 Lully, Jean Baptiste 122
 Luther Márton 36, 42
- Makkai László 10
 M. du B. 122, 127, 128
 Mária Anna, Marianne, Mária Terézia lánya 59, 113
 Mária Caroline, Mária Terézia lánya, IV. Ferdinánd nápolyi király felesége 104
 Mária Krisztina, Marie Christine, Mária Terézia lánya, Albert Szász-Tescheni herceg felesége 21, 44, 59, 80, 83, 109—112, 123, 150, 151
 Mária Terézia 14, 21, 36, 38, 49, 57—59, 79—83, 91, 99, 103, 104, 105, 108—113, 115, 123, 128, 138, 142, 143, 150, 151, 155
 Martinelli, Anton Erhard 131, 135, 140, 148, 151, 153, 154
 Martinuzzi Fráter György, Erdély kormányzója 67, 100, 146, 156
 Mathlin Pál 115
 Matthey, Johann 138
 Mátyás, király, I. Corvin Mátyás
 Maulbertsch, Franz Anton 84, 131, 142, 151
 Maximilian, I. Miksa
 Mayerhoffer András 140, 143
 Mayerhoffer Ádám 139, 154
 Mayerhoffer János 155
 Mayr, Hans Matthias 153
 Mazzocato Ágoston 139
 Mercy, Claude Florimond, császári fővezér, tábornagy 60, 144
 Meskó család 71, 91, 148, 153
 Messerschmidt, Franz Xaver 37, 38, 133
 Migazzi Barbara, Migazzi Gáspár lánya 108
 Migazzi Gáspár, gróf 108
 Migazzi Kristóf, váci püspök, bécsi érsek, bíbornok 21, 22, 58, 99, 100, 107, 108, 142, 143, 155, 157
 Miksa főherceg, Mária Terézia fia 81, 112—114, 142
 Mildorfer, Johann Ignaz 152
 Mitterpacher Lajos, természettudós, egyetemi tanár 117, 158
 Montesquieu, Charles Secondat 9, 14, 25
 Moré jezsuita 67
 Motraye, Aubry de la 9, 15, 16, 33, 47, 53, 55, 60, 61, 65, 66, 71, 74, 76, 77, 128, 141
 Mozart, Wolfgang Amadeus 117
 Mödlhammer 152
 Möller István 156
 Muczinger Lőrinc 134

Nádasdy család 153
Nádasdy Ferenc, gróf, Mo. helytartója, országbi-
ró 95
Nepauer Anna 137
Nepauer Máté 139, 140
Nesselrode Ferenc, pécsi püspök 147
Neumann ? 101
Newton, Isaac 25
Niczky Kristóf, gróf, országbíró, a helytartóta-
nács elnöke 52, 98, 139
Nigl József 137
Nobile, Pietro 138

Obergruber Keresztély 139
O'Donel Károly, tábornok, az erdélyi gubernium
elnöke 64
Oláh Miklós, esztergomi érsek 134
Orczy család 156
Orczy József, báró, Zemplén vm. főispánja 31, 74,
100
Ormosdi család 34, 96, 131, 154

Pacassi, Nicolaus 138, 150, 155
Pákh János 141
Pálffy család 34, 85, 94, 98, 101, 102, 106, 110,
112, 127, 131, 132, 136, 151, 153
Pálffy János, gróf, nádor 153, 156
Pálffy IX. János, gróf, testőrkapitány 22, 129, 153
Pálffy IV. Károly, gróf, kancellár, főudvarmester
94, 108, 153
Pálffy II. Lipót, gróf, koronaőr, tábornagy 131
Pálffy II. Miklós, báró, országbíró 38
Pálffy IV. Miklós, gróf, főajtónállómester 153
Pálffy VII. Miklós, gróf, országbíró 110, 157
Pálffy Miklós, gróf, tábornok 137
Pálffy IV. Pál, gróf, nádor 132, 151
Pálffy Rudolf, gróf, altábornagy 95, 104, 153
Parkó I. Barkó
Pascalín (Paschgall), pék 55, 140
Patachich Ádám, báró, nagyváradi püspök 24,
129

Patachich Gábor, kalocsai érsek 150
Paur (Pauer) János György 140
Pázmány Péter, esztergomi érsek 134
Perényi Gábor, országbíró 149
Perger Ferenc 135
Pethő Tibor 10, 11
Péter, Orseolo, Mo. királya 70, 147
Petri, Bernhard 152
Petrus Italus 146
Pilgram, Franz Anton 132, 135, 136, 142, 148
Piller Mátyás, természettudós, egyetemi tanár 49,
117

Pococke, Richard 17—19, 45, 46, 52, 53, 56, 58, 71
—73, 76, 77, 128
Pompadour, márkinő, Antoinette Pisson, XV.
Lajos kedvese 86
Pongrácz Imre, királyi tanácsos, Liptó vm. alis-
pánja 100
Potkonitzky Ádám, a késmárki ev. liceum rektora
115
Pótnakensky I. Potkonitzky
Potoczky család 100
Pray György, apátkanonok, történetíró 117, 158
Preiss János Péter, báró, tábornagy 26, 121, 159

Rahl tábornok ? 26, 121
Rapaics Raymund 10, 88
Ráday I. Gedeon, báró, majd gróf 99, 155
Rákóczi Ferenc, II. 9, 10, 13, 15, 61, 73, 134
Redán I. Rhédey
Regal, Regule, Miksa Lajos gróf, tábornok 47,
138
Reinhardt, tábornok ? 23
Rembrandt, Harmensz van Rijn 64
Reni, Guido 64
Rédey János 146
Rhédey család 67, 146
Ressler (Rössler) Jakab 152
Ricca, Giovanni Battista 156
Rieder András 142
Risbeck, Kaspar 9, 27, 47, 85, 114, 130
Rohan Guéméné, Louis de 10, 21, 22, 88, 113, 129
Roppelt, Johann 19
Rotary, Pierre 92, 153
Rotenstein, Gottfried, Edler von 10, 11, 22, 23,
34—40, 42, 44, 45, 47, 49, 53, 58, 59, 71, 77, 78,
83—85, 87, 88, 90—100, 102, 110, 112—115,
123, 129, 132, 134, 142, 151, 153, 154, 157
Rothgärber család 116
Rousseau, Jean-Jacques 126
Römisch, Franz 133, 150
Rubens, Peter Paul 64, 79
R. Várkonyi Ágnes 10

Saint Priest, lovag, Franciaország bukaresti köve-
tének testvére 26
Salaberry gróf 9, 32, 37, 51, 61, 102, 131
Sambach, Gaspar Franz 148
Sarolta, főhercegnő I. Mária Caroline
Savoyai Jenő, herceg 17, 61, 95, 99, 145, 155, 156
Schenstein, tanácsos ? 117, 158
Schmalläger, Schmallöger Johanna 118, 159
Schoenvisner István, régész, egyetemi tanár 49, 52
Schönborn, Friedrich Karl von, Würzburg püs-
pöke 19

- Schuhknecht, tábornok ? 56
 Seipp, Christoph 29, 30, 33, 36—43, 47, 52, 53, 55,
 59, 60, 63—67, 73—75, 77, 78, 94, 96, 100, 101,
 120, 125, 131, 134, 144, 150
 Servandoni, Giovanni Niccolo 58
 Sestini, Domenico 26, 27, 33, 44, 45, 49, 51—55,
 59—67, 76, 77, 117, 120, 121, 126, 129, 137, 140,
 142
 Shakespeare, William 30
 Sigrist, Franz 149
 Silva-Taroucca, Emmanuel, gróf 103
 Spech Mihály 132
 Stanetti, Dionysi 134
 Stahremberg, Gundacker Thomas, gróf 27
 Stein von, osztrák ezredes 16
 Sulzer, F. J. 127
- Szamota István 9, 11
 Szathmáry György, pécsi püspök 148
 Széchenyi család 152
 Széchenyi Ferenc, gróf, országbíró helyettes, főis-
 pán 31, 90
 Széchenyi György, gróf, győri püspök, esztergomi
 érsek 137
 Széchenyi István, gróf, Széchenyi Ferenc fia 152
 Szelepcsényi György, hercegprímás 133, 134
 Szirmay Antalné, báró, Ghillányi Franciska 120,
 159
 Szirmay család 42, 135
 Szóráó grófnő ? 101
 Sztáray János Fülöp, gróf, Ung megye főispánja
 108, 157
 Sztáray Mihály, gróf, Zemplén vm. főispánja 7,
 96, 154
- Taroucca I. Silva-Taroucca
 Tausch, Christoph 134
 Thalherr, Talherr József 134, 139, 151
 Tencalla, Carpofo 153
 Tilly, Johann Tserclaes 150
 Toperz Márton, esztergomi prépost 57
 Tornyosi Tamás 135
 Toussaint, Franz Joseph von, báró 103
 Townson, Robert 9, 10, 11, 31, 32, 37, 39, 40—46,
 48, 49, 51—58, 68, 71—78, 90, 98—100, 102,
 115, 118—123, 125, 131, 137, 147, 159
 Trajanus, római császár 19, 65
- Trautson, Joseph 71
 Troger, Paul 132
 Tuschel (Tuschl) család 55, 77, 119, 131
 Tuschl Sebestyén 141
- Vak Bottyán 141
 Valero István 140
 Valero Jakab, piarista tanár 55, 117, 140, 158
 Valero Tamás 140
 Vaubecourt 45
 Vay család 154
 Vécsey család 120, 159
 Vépi Máté 147
 Vergilius 54
 Veszprém, doktor ? 121, 159
 Viczay Mihály, gróf 90, 152
 Voltaire, François Marie Arouet 14, 25, 126
- Wagner, Johann Christoph 13, 128
 Wahr, Karl 118, 159
 Walch Mátyás 132, 133
 Wächtler család 34, 132
 Winterhalder (Winterhalter), Joseph ifj. 151
 Wittwer, Martin 137, 148
 Wortley Montague, Mary 9, 10, 17, 33, 44, 47, 68,
 77, 128
- Ybarra, gróf 24, 101, 121, 129
 Ybl Miklós 155
 Ypsilandi gróf ? 26
- Zach József 149
 Zichy család 34, 46, 97, 117, 154
 Zichy Ferenc, gróf, győri püspök 104, 137
 Zichy Ferenc, gróf, Cs. kir. kamarás, főpohár-
 nokmester 132
 Zichy Miklós, gróf, szabolcsi főispán 139, 155
 Zichy Miklósné, Berényi Erzsébet 21, 99, 108, 155
 Zichy Károly, gróf, országbíró 117, 158
 Zichy Péterné, Bercsényi Zsuzsa 140
 Zindery I. Czindery
 Zoltán József 10, 117
 Zorn de Bulach, Antoine Joseph 9, 10, 21., 22, 23,
 88, 102, 127, 129
 Zrínyi Miklós, horvát bán, Szigetvár kapitánya 71
 Zsigmond, Luxemburgi, német-római császár,
 Mo. királya 40

HELYNÉVMUTATÓ

- Abony 23
 Ács 129, 130
 Adony 17, 21, 130
 Aggtelek 31
 Almás I. Dunaalmás
 Almásfüzitő 130
 Alvinc (Winzendorf, Vintul de Jos, R) 26, 101
 Andrásfalva (Ondrášovce, ČS) 40, 100
 Antal I. Hontszentantal
 Apatin (Apātin, J) 130
 Apostag 130
 Arad (Arad, R) 24, 68
 Augsburg 12, 19

 Bács (Bač, J) 130
 Baja 130
 Balaton 130
 Balázsfalva (Blasendorf, Blaj, R) 24, 67, 146
 Balla (Bala ?, R) 131
 Bama I. Köpcseny
 Bamberg 19, 83
 Bánffyhunyard (Huedin, R) 24
 Bár (Baar, Horný Bar, ČS) 97, 154
 Baranyavár (Branjin, J) 30
 Bátaszék 130
 Bátormonostor, Bátmonostor 130
 Bazin (Pezinok, ČS) 23, 38, 131, 134
 Béba, Óbéba (Beba Veche, R) 130, 131
 Beckó (Beckov, ČS) 39
 Bécs (Wien) 11, 12, 16—19, 21, 22, 26—28, 30—35,
 67, 69, 70, 74, 79, 91, 101—106, 109—111, 115,
 120, 123, 128, 142, 149, 150, 153
 Béke, Beke (Mierovo, ČS) 97, 154
 Bélabánya (Baňská Bělá, ČS) 40, 135
 Belgrád, Nándorféhvár (J) 17, 19, 24, 29, 30, 69,
 128
 Bender (Benderi, Sz) 15, 16, 64, 128
 Berend (Berinden, R) 131
 Berlin 53
 Beszterce (Bistritz, Bistrița, R) 24, 67, 101, 121
 Bogyoszló 131
 Bozsor, Bozsor (Traian Vuia, R) 62
 Bős (Gabčikovo, ČS) 23, 97, 130, 154

 Brassó (Kronstadt, Brașov, R) 16, 64, 65, 128
 Bruck (A) 16, 129
 Buda, Ofen 12, 13, 16—18, 21—24, 26—32, 38,
 44, 46—49, 51—53, 56, 57, 60, 64, 70, 76, 77, 98,
 99, 102, 108, 116—119, 122, 125, 126, 128, 130,
 131, 134, 138, 139, 158
 Budafok 99, 130, 155
 Bukarest (R) 16, 26, 64, 65
 Busendorf (A) 129

 Carszkoje Szelo (Puskin, Sz) 93
 Cegléd 130
 Czervenica I. Vörösvágás

 Csaba I. Piliscsaba
 Csáktornya (Čakovce, J) 18, 28
 Csallóközcsütörtök (Štvrtok na Ostrova, ČS) 130
 Csege I. Tiszacsege
 Csejte (Čachtice, ČS) 39, 134
 Cseklész (Lanschitz, Bernolákovo, ČS) 7, 18,
 21—23, 92—95, 106, 112, 127, 131, 153
 Csikópuszta (Inárcs) 59
 Csobánka 18

 Darány 19
 Dárda (Darda, J)
 Darufalva (Drassburg, A) 91, 153
 Debrecen 15, 16, 24, 31, 32, 68, 74, 75, 121, 126,
 128
 Demsus (Demșuș, R) 70, 147
 Dernő (Drnava, ČS) 24, 100, 121
 Dés (Dej, R) 24
 Déva (Diemricht, Deva, R) 26, 31, 63, 101, 130,
 131, 156
 Dévény (Devín, ČS) 19
 Dobra (Dobra, R) 63, 130, 131
 Dorog 21, 46, 130
 Dömös 58, 130, 142
 Drezda, Dresden 53, 69, 116, 118, 153
 Drinápoly (Edirne, T) 70
 Dunaalmás 18, 31, 46, 130
 Dunaföldvár 17, 130
 Dunapataj 130

- Dunapentele 30, 130
 Dunaszerdahely (Dunajská, Streda, ČS) 130
- Eberhardt (Malinovo, ČS) 23, 97, 130
 Edinburgh 121
 Eger 15, 24, 31, 73, 74, 76, 100, 149
 Egyed 31, 90, 152
 Egyházsgelle 130
 Eperjes (Eperies, Prešov, ČS) 15, 22, 24, 42, 78, 135
 Ercsi 130
 Erlangen 19
 Érsekújvár (Neuhausel, Nové Zámky, ČS) 21—23, 29, 30, 44, 76, 107, 130, 131
 Eszék (Esseg, Osijek, J) 17, 21, 24, 28—30, 68, 69, 77, 101, 128, 130, 147
 Esztergom, Gran 18, 19, 21, 23, 29—31, 46, 56, 57, 76, 107, 128, 130, 131, 141
 Eszterháza 12, 19, 21—23, 27, 29—31, 85, 90—92, 113—115, 123, 127, 151
- Facsád (Fatschet, Fäget, R) 62, 130, 131
 Facset l. Facsád
 Fejéregyháza (Albești, R) 31
 Fél (Tomášov, ČS) 154
 Félegyháza l. Kiskunfélegyháza
 Felek (Freck, Avriř, R) 101
 Felsőbánya (Baia Sprie, R) 24
 Felsőtárkány 31, 100, 156
 Féltorony (Halbturn, A) 19, 21, 81—83, 151
 Felvinc (Oberwinz, Winzendorf, Unirea, R) 26, 66, 131
 Fertőd l. Eszterháza
 Fertőszentmiklós 31, 122, 125
 Firenze 11
 Frankfurt 28, 119
 Fürstenfeld 19
 Füzesmikola (Nikula, R) 146
 Füzitő l. Almásfüzitő
- Gács (Halič, ČS) 23, 95
 Galgóc (Freistadt, Hlohovec, ČS) 32, 98, 155
 Garamszentbenedek (Hronský-Beňadik, ČS) 32, 41
 Genf 74
 Gencs (Ghenci, R) 131
 Gombospusztá 156
 Gödöllő 21, 22, 24, 99, 108, 130, 155
 Göncruszka 24
 Gönyü 16, 26, 46, 129, 130
 Graz 24
 Gúta (Kolarovo, ČS) 130
- Gyöngyös 24, 31, 74, 100, 156
 Győr (Raab) 16, 17, 19, 21—23, 29, 31, 44—46, 72, 76, 77, 90, 108, 128—130
 Győrvar 19
 Gyulafehérvár (Karlsburg, Károlyváros, Alba Julia, R) 15, 16, 65, 101, 131, 145
- Hainburg (A) 106
 Hajdúbágos 31
 Hatvan 23, 31, 100, 156
 Hédevár 31, 90, 102, 152
 Hegyeshalom 129
 Hennstadt, Henndorf, Ercsenye (A) 129
 Herkulesfürdő (Băile Herculane, R) 147
 Hídvégpuszta (Kömlő) 31
 Holics (Holitsch, Holič, ČS) 21, 22, 81, 82, 150
 Hontszentantal (Antol, ČS) 154
 Hortobágy 15
 Hunyad l. Bánffyhunyad
- Igló (Neudorf, Spišská Nová Ves, ČS) 31, 42, 131, 135
 Illésfalva (Iliašovce, ČS) 96, 154
 Illópaták ? (R) 131
 Iszkaszentgyörgy 129
 Ivánka (Ivanka pri Dunaji, ČS) 22, 95, 96, 127, 154
- Jablonka (Jablonov, ČS) 15
 Jahrndorf (Deutsch Jahrndorf) l. Németsfalva
 Jászó, Jost (Jasov, ČS) 22, 43, 78, 100, 131, 136
- Kalocsa 29, 76, 130, 150
 Kanizsa l. Nagykanizsa
 Kanizsa, Törökkanizsa (Novi Kneževac, J) 60, 71, 130
 Karánsebes (Caransebeș, R) 15, 28, 32, 61
 Karlóca (Sremski Karlovci, J) 24, 130
 Károlyváros l. Gyulafehérvár
 Kassa (Kaschau, Kosice, ČS) 15, 22, 24, 30, 32, 38, 42, 43, 77, 78, 120, 128, 131, 136, 159
 Kecskemét 23, 26, 29, 59, 60, 128, 130
 Késmárk (Kasmark, Kežmarok, ČS) 16, 32, 41, 42, 100, 115, 131, 135
 Királyfa, Királyfalva (Königseiden, Králová pri Senci, ČS) 21, 23, 94, 98, 109, 127, 130, 131, 153
 Kisapold (Kleinpold, Apoldul de Jos, R) 64, 130
 Kisbecskerek (Becicherecul Mic, R) 60, 130
 Kisjenő (Chișineu Criș, R) 62
 Kiskanizsa l. Ókanizsa
 Kiskossó (Kossivica, Coșavița, R) 63
 Kiskunfélegyháza 60, 130, 131
 Kismarja 31

- Kismarton (Eisenstadt, A) 18, 19, 21, 22, 90, 91, 127, 153
 Kisszarva l. Nagyszarva
 Kistelek 60, 130, 131
 Kolozsvár (Klausenburg, Cluj-Napoca, R) 15, 16, 24, 26, 66, 67, 131, 146
 Komárom (Komárno, ČS) 16, 19, 21, 23, 31, 46, 56, 76, 128, 130
 Komlós, Bánátkomlós (Comlosul Mare, R) 60, 130
 Konstantinápoly (Isztambul) 15, 16, 17, 19, 26, 29
 Kosár 42
 Kossó (Coașava, R) 63, 130, 131
 Kossova l. Kossó
 Kossuth (Kosuty, ČS) 130
 Kőpcsény (Bama, Kittsee, A) 19, 21, 22, 27, 36, 79, 91, 92, 109
 Körmend 21, 28
 Körnöcbánya (Kremnitz, Kremnica, ČS) 32, 41
 Kőszeg 21
 Krakkó (Krakow) 32
 Krasznahorka (Krásna Hôrka, ČS) 24, 98, 121
 Krupa, Alsókorompa (Dolná Krupa, ČS) 22, 100
- Leányvár 18
 Légrad (Legrad, J) 18
 Lendva, Lendvahídvég (Zamostje, J) 28
 Liège 42
 Lipcse (Leipzig) 17, 188
 Lipótvár (Leopoldov, ČS) 23, 41, 72
 Liptószentmiklós (Liptovský Mikuláš, ČS) 24
 Lipótfalva (Loipersdorf, A) 23
 Lomnic, Lomnitz, Tátralomnic (Tatranska Lomnica, ČS) 115
 London 12, 17, 37
 Losonc (Lučenec, ČS) 44
 Lőcse (Leutschau, Levoča, ČS) 15, 24, 31, 42, 131, 154
 Lugos (Lugoj, R) 15, 26, 31, 32, 62, 101, 130, 131
 Luxemburg 47
 Lyon 18
- Mád 31, 73
 Mág (Mag, R) 64, 150
 Magyarbél (Velký Biel, ČS) 22, 95, 154
 Magyaregregy 131
 Magyarkanizsa l. Ókanizsa
 Magyaróvár l. Mosonmagyaróvár
 Majk 23, 72, 148
 Majorházapuszta (Eberhard, ČS) 23, 97, 154
 Máriabesnyő 155
 Máriapócs 24, 75, 150
 Máriavölgy (Mariathal, Marianka, ČS) 21, 106, 157
- Marly 83
 Marosvásárhely (Neustadt, Markstadt, Tîrgu Mureș, R) 24, 67
 Marót l. Pilismarót
 Medgyes (Medisch, Mediaș, R) 24, 67
 Mehádia (Mehadia, R) 31, 32, 70, 130
 Mezőkövesd 15
 Migazziburg l. Nógrádverőce
 Miskolc 15, 73
 Miszla 24
 Mohács 17, 21, 30, 71, 130, 148
 Mokrin (Mokrin, J) 60, 130
 Monoijou 22, 90
 Monok 24, 43, 100, 121
 Moson, Wieselburg l. Mosonmagyaróvár
 Mosonmagyaróvár 19, 21, 26, 44, 129, 130, 136
 Moticskó (Motyčky, ČS) 41, 135
 München 19
- Nagybánya (Frauenbach, Baia Mare, R) 24, 75
 Nagycenk 22, 31, 90
 Nagyenyed (Grossenyed, Strassburg, Aiud, R) 15, 26, 66, 131
 Nagykanizsa 18, 19, 21, 76, 128
 Nagykálló 74, 131
 Nagykároly (Carei, R) 24, 75, 101, 131
 Nagykőrös 130
 Nagykövérés (Cheveresul Mare, R) 62, 130
 Nagymáros 58, 130
 Nagymegyer (Čalovo, ČS) 130
 Nagyszarva (Rahovce, ČS) 154
 Nagyszében (Hermannstadt, Sibiu, R) 16, 24, 26, 28, 30, 59, 62, 64, 65, 77, 120, 121, 128, 130, 131
 Nagyszentmiklós (Sinnicolau Mare, R) 60, 130, 131
 Nagyszombat (Tirnavu, Trnava, ČS) 21—24, 32, 38, 39, 77, 94, 98, 100, 107, 120, 131, 134, 138, 141, 158
 Nagyvárad (Grosswardein, Oradea, R) 24, 31, 68, 121, 128, 147
 Nancy 32, 38
 Nándorfehérvár l. Belgrád
 Nápoly 11, 99
 Nehre, Nagyőr (Strážky, ČS) 32, 100, 115, 158
 Németfalva (Jahrndorf, A) 44, 129
 Németi ? 130
 Németi, Tornyosnémeti 130
 Neszmély 17, 129, 130
 Nikápoly (Nikopol) 130
 Nis (Niš, J) 130
 Nógrádverőce 99, 156
 Nürnberg 19
 Nyergesújfalu 18, 46, 130
 Nyírbátor 24, 75, 131, 150

- Nyíregyháza 24, 74, 131
Nyírvasvári 131
Nyitra (Neutra, Nitra, ČS) 22—24, 32, 41, 72, 98, 135, 148
- Óbuda 21, 48, 52, 76, 99, 108, 130, 139, 155
Ócsa 26, 59, 77, 128, 130, 131, 143
Ófalu l. Szepesófalu
Óhegy (Staré Horý, ČS) 135
Ókanizsa (Kanjiža, J) 60, 130
Olmütz (Olomouc, ČS) 39
Omlás (Hamlisch, Amnas, R) 64, 130
Oranienbaum (Lomonoszov, Sz) 93
Oroszvár (Rusovce, ČS) 129, 130
Orsova (Orşova, R) 32, 70
Óvár, Altenburg, l. Mosonmagyaróvár
- Örkény 26, 59, 130, 131
Öttevény (Hochstrass) 44, 129, 130
- Palánka (Bačka Palanka, J) 130
Pancsova (Pančevo, J) 31
Pandur (Pusztasziget) 130
Pannonhalma 31, 72, 130
Párizs 11, 12, 16, 28, 32, 37
Párkány (Štúrovo, ČS) 56, 130
Pécel 98, 99, 130
Pécs (Fünfkirchen) 19, 21, 24, 28, 30, 32, 70, 76, 116, 124, 125, 128
Pest 16, 18, 19, 22—24, 26—29, 31, 32, 39, 47, 48, 52—56, 58, 59, 64, 77, 98, 117—120, 126, 128, 130, 131, 140, 158
Peterhof (Petrodvorec, SZU) 93
Pétervár, Szentpétervár (Leningrád, Sz) 92—94, 153
Pétervárad (Peterwardein, Petrovaradin, J) 16, 17, 19, 24, 27, 30, 62, 68, 69, 77, 128, 130
Pilis l. Pilisszentkereszt
Piliscsaba 16, 18, 46, 58, 130, 142
Pilismarót 22
Pilisszentkereszt 18, 142
Pilisvörösvár 18, 46, 58, 129—131, 142
Piszke (Lábatlan) 16
Pócs l. Máriapócs
Pomáz 18, 58, 142
Poroszló 31
Potsdam 84
Pozsony (Pressburg, Bratislava, ČS) 12, 16, 18, 19, 21—23, 26—30, 32—38, 41, 44, 46, 65, 77—85, 91, 97, 98, 102—113, 120, 123, 127—133, 151, 153, 154, 157
Pozsonyszentgyörgy (Jur pri Bratislave, ČS) 23, 38
Pöstyén (Piešťany, ČS) 23
- Promontorio l. Budafok
Püspöki, Pozsonypüspöki (Pischdorf, Podunajske Biskupice, ČS) 23, 96, 115, 154
- Radna, Radnalajosfalva (Cârlibaba Nouva, R) 24, 121
Rajka 102, 130, 156
Rakamaz 131
Rákos, Rékás l. Temesrékás
Ránk, Ránkfűred, Ránkherlány (Herľany, ČS) 43, 120
Rékás l. Temesrékás
Relyó (Rel'ov, ČS) 131
Rosszcsúr (Reussdörfel, R) 64, 130
Rozsnyó (Rosenau, Rožňava, ČS) 24, 31, 43, 44, 78, 136
Róma 11, 12, 15, 24, 39, 70, 74
Ruszcuk (Rusuk) 16, 128
Ruszt (Rust, A) 33
- Sabác, Szabács (Šabac, J) 16
Salzburg 12, 45
Sárospatak 24, 31, 73, 77
Sasvár (Šaštín, ČS) 21, 82, 150
Sátoraljaújhely 31, 73
Schlosshof (A)
Schönbrunn (A) 81, 94, 103, 104, 106
Selmecbánya (Schemnitz, Banská Štiavnica, ČS) 18, 22, 24, 32, 40—42, 112
Siklós 21
Siroka (Širokë, ČS) 15
Solt 130
Somorja (Sommerein, Šamorin, ČS) 16, 23, 97
Sonnstadt ? (A) 129
Sopron (Oedenburg) 18, 19, 21, 22, 28, 29, 31, 71, 90, 113, 128
Soroksár 131
Süly (Šulany, ČS) 23, 97, 154
Süttő 129
Süttör l. Eszterháza
Svedlér (Svedlar, ČS) 131
- Szabadka (Subotica, J) 130, 144
Szamosújvár (Neuschloss, Armenierstadt, Gherla, R) 24, 67
Szászebes (Mühlbach, Sebeş, R) 26, 63, 65, 130, 131
Szászváros (Bross, Oraştie, R) 26, 31, 63, 130, 131, 144
Szatmárnémeti (Satu Mare, R) 24
Szeben l. Nagyszeben
Szécsény 23, 100, 156
Szeged 24, 26, 28, 30, 59, 60, 68, 76, 77, 128, 130, 131, 143

- Székesfehérvár (Stuhlweissenburg) 18, 23, 72, 76
 Szekszárd 71, 130
 Szenc (Wártberg, Senec, ČS) 38, 72, 98, 106, 131, 134
 Szentantal l. Hoñtszentantal
 Szentendre 18, 31, 58, 130, 142
 Szentgyörgy l. Pozsonyszentgyörgy
 Szentmária, Terézváros (Maria Thereziopel, J) 60
 Szentmártonhegy l. Pannonhalma
 Szentmiklós l. Nagyszentmiklós
 Szentpétervár l. Pétervár
 Szepesbéla (Spišská Belá, ČS) 131
 Szepesófalva (Spišská Stará Ves, ČS) 30, 131
 Szepesváralja (Spišské Podhrad'ie, ČS) 24
 Szerdahely (Reussmarkt, Miercurea, R) 23, 64, 130
 Szered (Sered, ČS) 130, 131
 Sziget l. Szigetvár
 Szigetvár 19, 21, 24, 28, 71, 76, 128, 148
 Szikla (Skala, Skalka, ČS) 39, 134
 Szilice (Silica, ČS) 31
 Szinérszeg (Sinersig, Seim, R) 62, 130
 Szolnok 23, 76
 Szombathely (Steinamanger) 18
 Szomolnok (Schmölnitz, Smolník, ČS) 31, 43, 131
 Szöny 16, 18, 46, 130
 Tallós (Tallosch, Tomašikovo, ČS) 38, 98, 109, 130, 134
 Tállya 24, 31, 73, 131, 159
 Tasnád (Tășnad, R) 101, 131
 Tata 18, 26, 29, 31, 72, 76, 99, 102, 129, 130, 155
 Telkibánya 31, 43
 Temesrékás (Rečas, R) 62, 130
 Temesvár (Timișoara, R) 15, 16, 24, 26, 29, 31, 32, 49, 60—62, 77, 101, 120, 128, 130, 131, 147
 Terézváros l. Szentmária
 Tihany 72, 149
 Tiszacsege 15
 Tiszafüred 31, 32, 75
 Titel (Titel, J) 130
 Tokaj 24, 73, 131
 Tolcsva 24, 31, 73
 Told 23
 Tolna 130
 Topánfalva (Cîmpeni, R) 24
 Torda (Thorenburg, Turda, R) 15, 66, 131, 145
 Torino 11
 Tornanádaska 100, 116, 158
 Tornyos, Tornyosnémeti 131
 Tószeg 23
 Törökkanizsa l. Kanizsa
 Trenčsén (Trenčín, ČS) 23, 39
 Turnu-severin (Turnu-Severin, R) 130
 Újbánya (Königsberg, Nová Baňa, ČS) 32, 41
 Újfalva l. Nyergesújfalu
 Újvidék (Neusatz, Neoplante, Novi Sad, J) 69
 Vác (Waitzen) 18, 21, 22, 26, 27, 29, 49, 58, 59, 77, 99, 100, 107, 108, 130, 143
 Valpó (Valpovo, J) 101, 156
 Várad l. Nagyvárad
 Varasd (Varaždin, J) 24
 Várhely (Gradiste, Sarmisegetuza, R) 70
 Vaskapu (Portile de Fier, R) 15
 Vedény (Weiden, A) 83
 Vendegy 25
 Velence 11
 Verona 153
 Versailles 85, 89, 94
 Veszprém 18, 72
 Vidin (Viddin) 128
 Vilmány 131
 Vinga (Vinga, R) 144
 Visegrád 18, 22, 31, 57, 123, 130
 Vizsoly 100, 131
 Vörösberény 23
 Vöröskő (Bibersburg, Červený Kameň, ČS) 22, 23, 95
 Vöröstorony (Rothenturm, Turnul-Rosu, R) 24, 26, 28, 65
 Vörösvágás (Czervenitza, Červenica, ČS) 43
 Vörösvár l. Pilisvörösvár
 Vukovár (Vukövar, J) 130
 Wártberg l. Szenc
 Wienerneustadt 18
 Windschacht ? (ČS) 112
 Windsor 57
 Wolfsthal 105
 Würzburg 19, 28
 Zalaegerszeg 19, 21
 Zalánkemény (Szalánkemény, Stari Slankamen, J) 130
 Zalatna (Schlatten, Zlatna, R) 24, 26, 67, 101, 102, 146
 Zilah (Zálaw, R) 15
 Zimony (Semlin, Zemun, J) 16, 21, 30, 31, 69, 77, 130
 Zirc 149
 Zobor (Zobor, ČS) 148
 Zólyom (Altsohl, Zvolen, ČS) 22, 98
 Zombor (Sombor, J) 131
 Zurándefalva, Zurány (Zurndorf, A) 83, 129
 Zurndorf l. Zurándefalva

ΚΕΡΕΚ

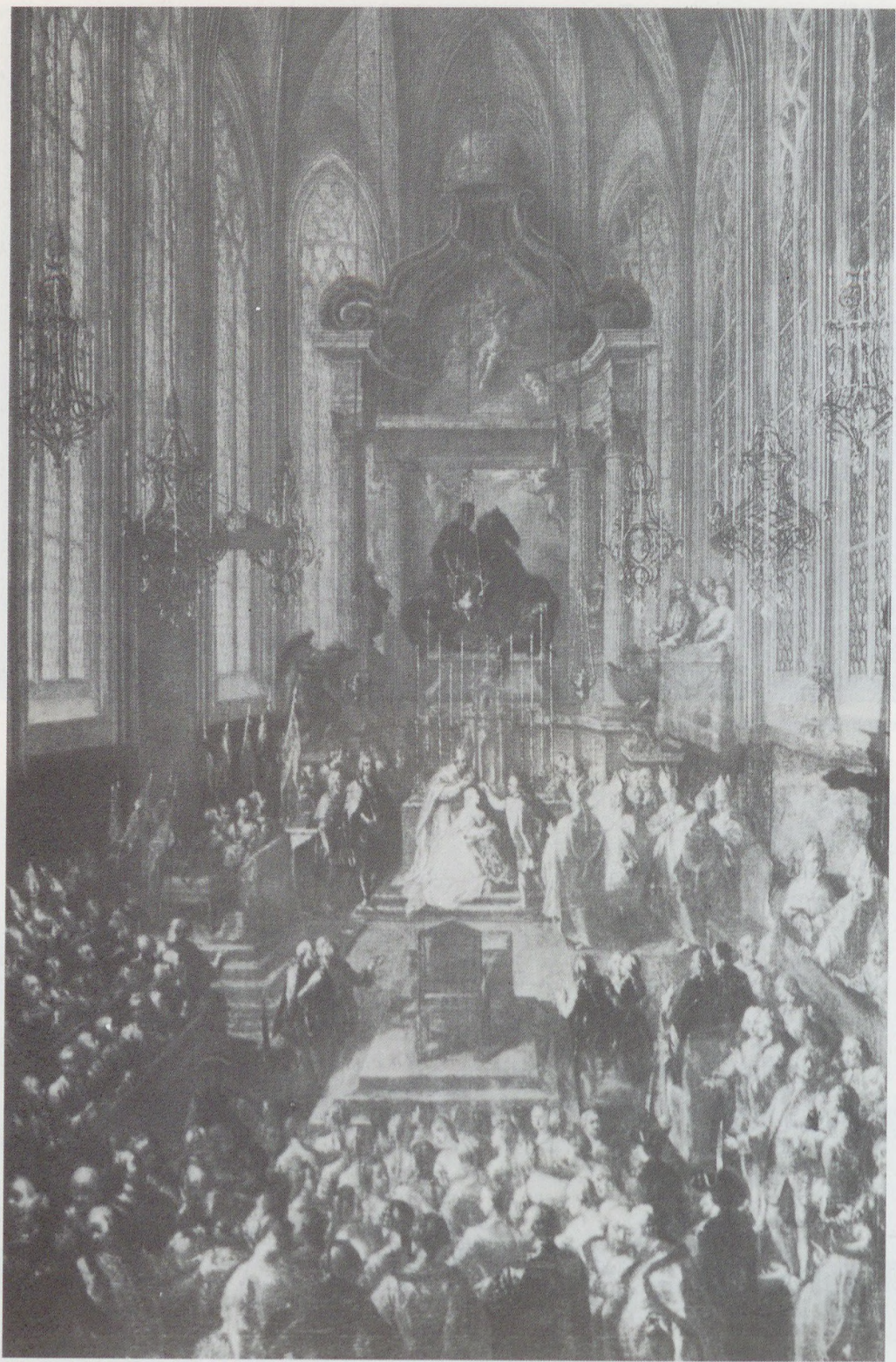

1. Pozsony látképe. Rézmetszet és rézkarc. XVIII. sz. első fele

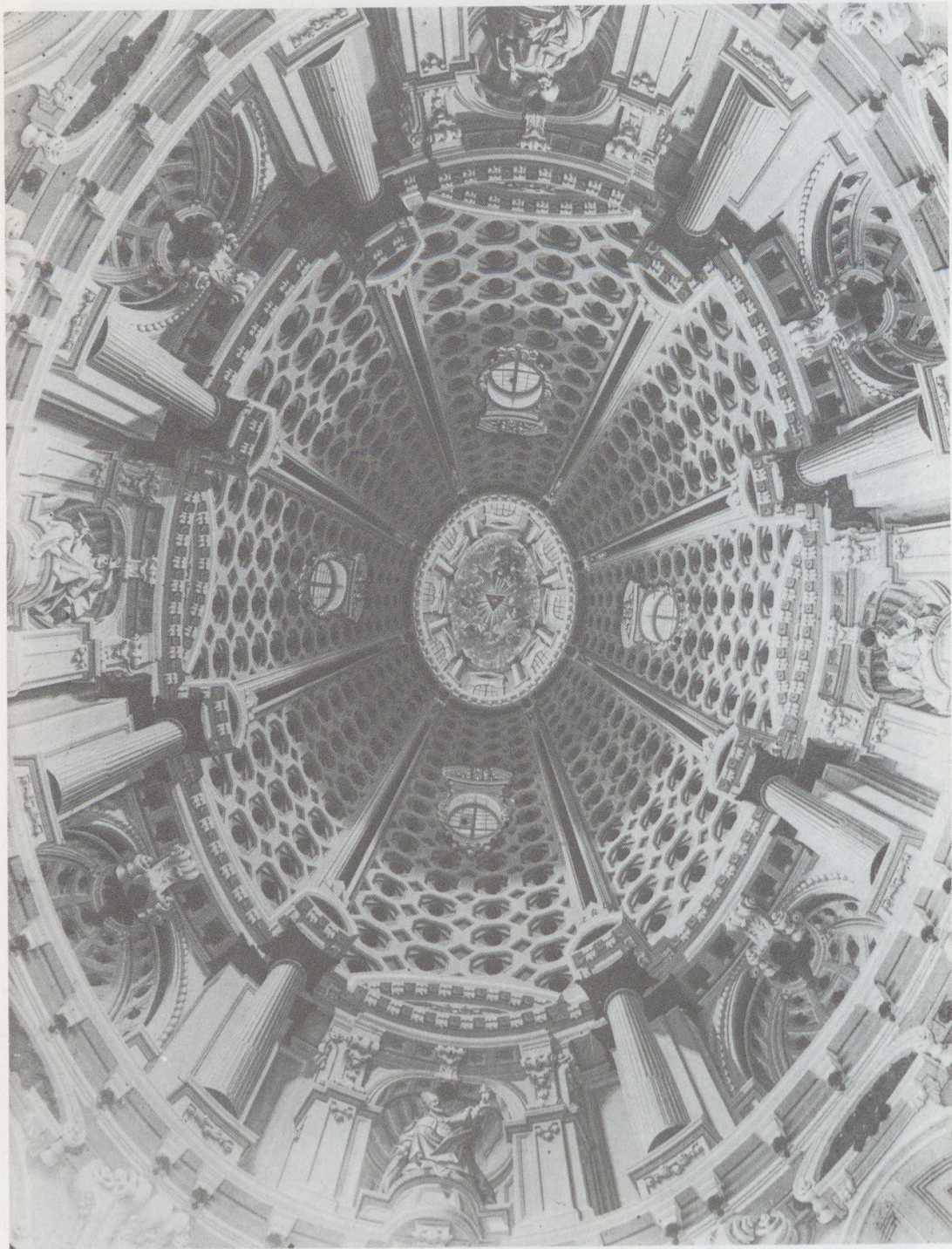
2. Pozsony látképe. Színezett rézkarc. XIX. sz. első fele

3. A pozsonyi Szent Márton-székesegyház szentélye a Mária Terézia koronázását ábrázoló olajfestményen. 1768

4. A pozsonyi Szentháromság-templom (1717—1725) lát képe. Rézmetszet. 1815

5. A pozsonyi Szentháromság-templom kupolafreskója. Bibbiena, A. G. 1715—1725

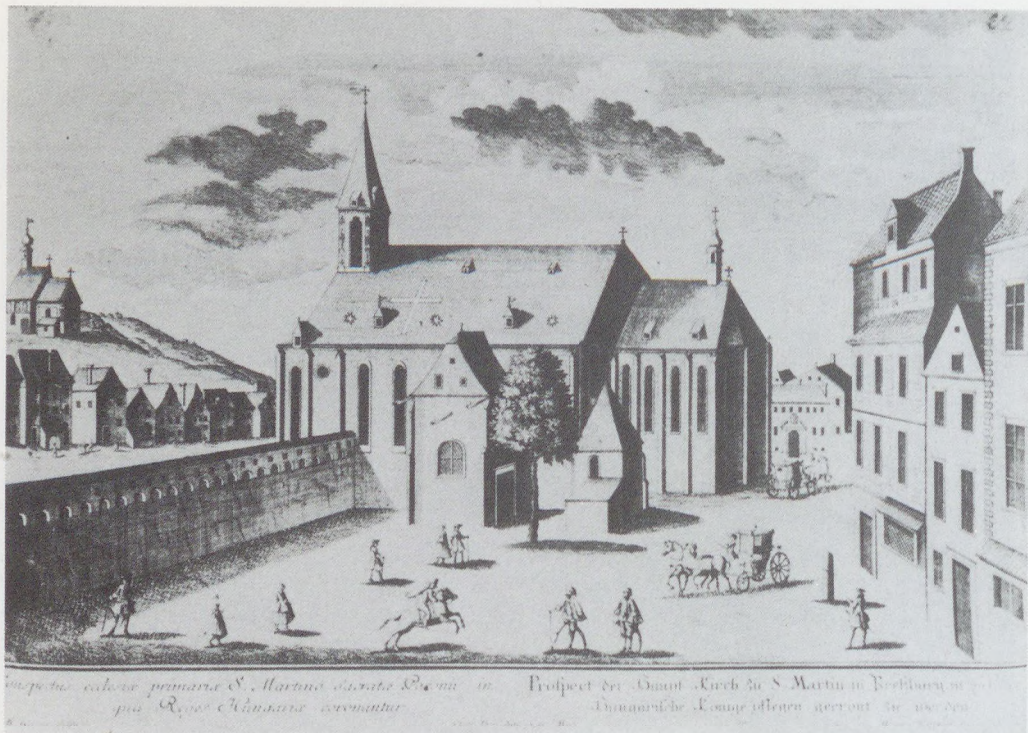
6. A pozsonyi Mária-oszlop a Szent Salvator-templom előtt. 1673

7. A pozsonyi hercegprímási palota lépcsőháza. Hefele, M. 1778—1781

8. A pozsonyi hercegprimási palota kápolnafreskójának részlete. Szent László vizet fakaszt a sziklából. Maulbertsch, F. A., 1781

9. A pozsonyi székesegyház látképe. Rézkarc és rézmetszet. 1732 körül

10. A pozsonyi székesegyház Alamizsnás Szent János-kápolnájának oltára, Donner, G. R. 1729—1732

11. A pozsonyi ferences templom barokk homlokzata. 1745—1746

12. A pozsonyi jezsuita templom, Mária-oszlop, városháza, háttérben a ferences templom. Olajfestmény. 1768

13. A pozsonyi Víz kaszárnya. Hillebrandt, F. A. 1757—1763

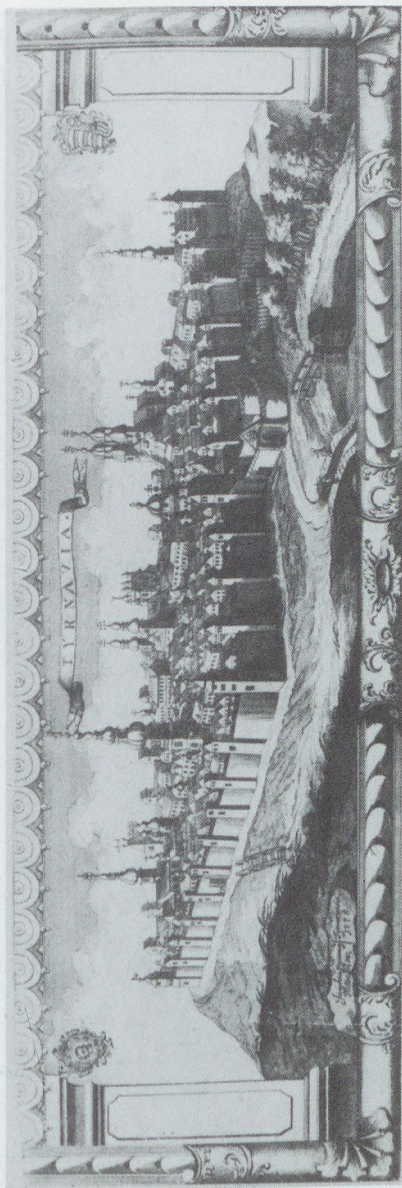

15. *a, b* Szobrok Illésházy István sír-
emlékéről (1609) a bazini római ka-
tolikus templomban

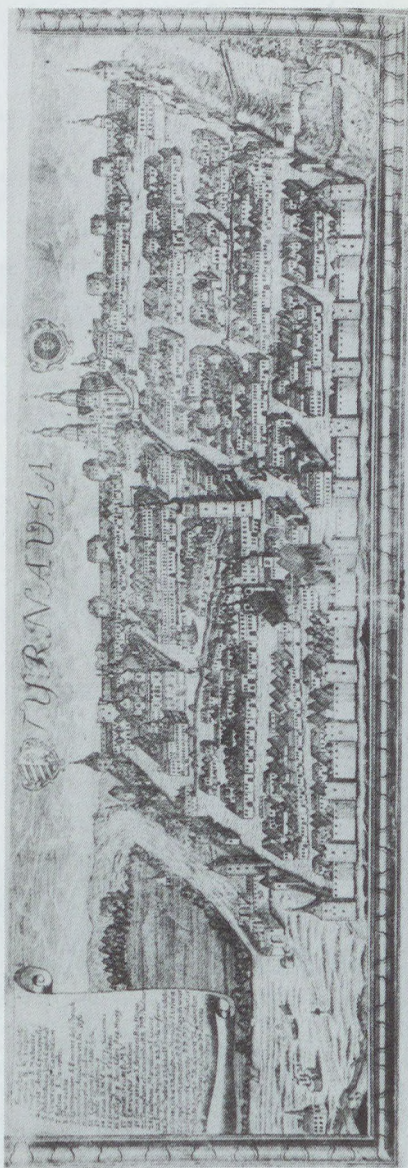
a

b

16. Nagyszombat látképe. Rézmetszet. 1778

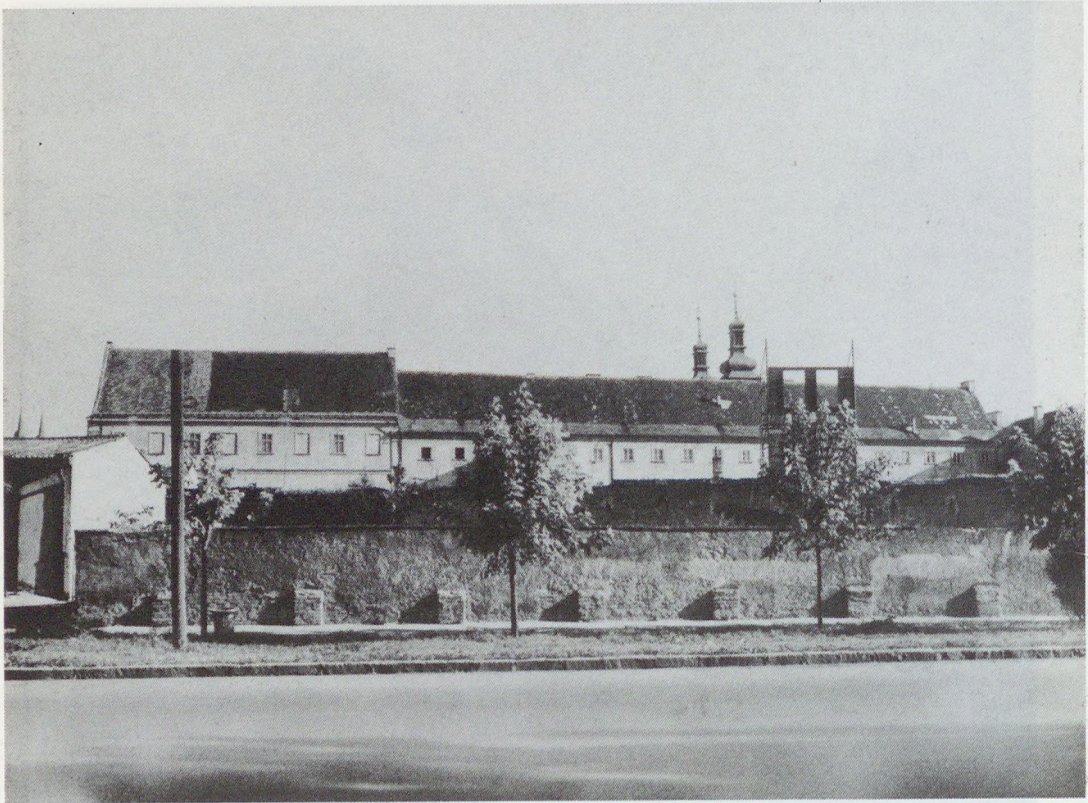
17. Nagyszombat látképe. Rézmetszet és részkar. XVIII. sz.

18. A nagyszombati székesegyház barokk kápolnája, XVIII. sz.

19. A nagyszombati nemesi konviktus és jezsuita gimnázium. 1747—1757

20. A nagyszombati jezsuita rendház és egyetem épülettömbje. XVII.—XVIII. sz.

21. A nagyszombati szeminárium. Hillebrandt, F. A. 1724

22. Selmecbánya látképe. Rézkarc. XIX. sz. első fele

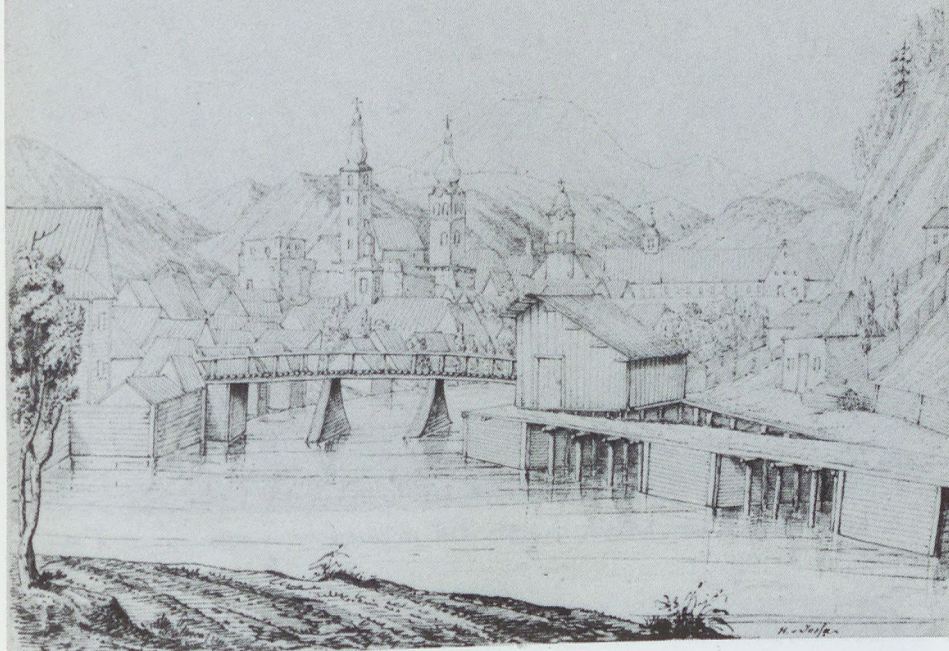

23. A selmecbányai Szentháromság-emplék. Stanetti, D. 1755—1764

Neuschl. von der Hütte.

N.S.

25. Besztercebánya látképe a Garam felől. Tollrajz. XIX. sz. eleje

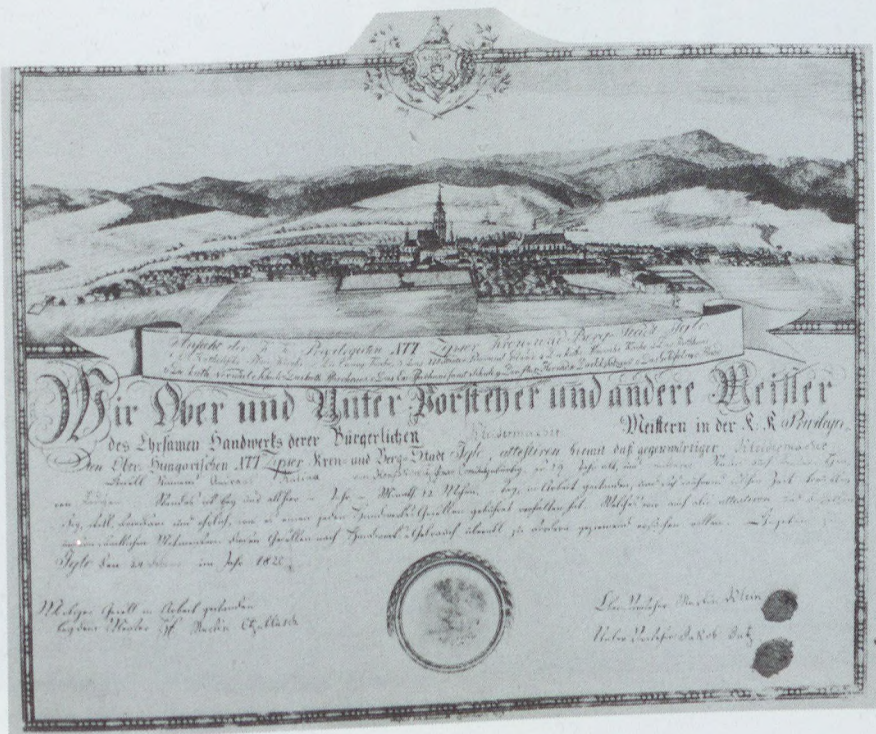
26. Körnöcbánya látképe. Színezett litográfia. XIX. sz. közepe

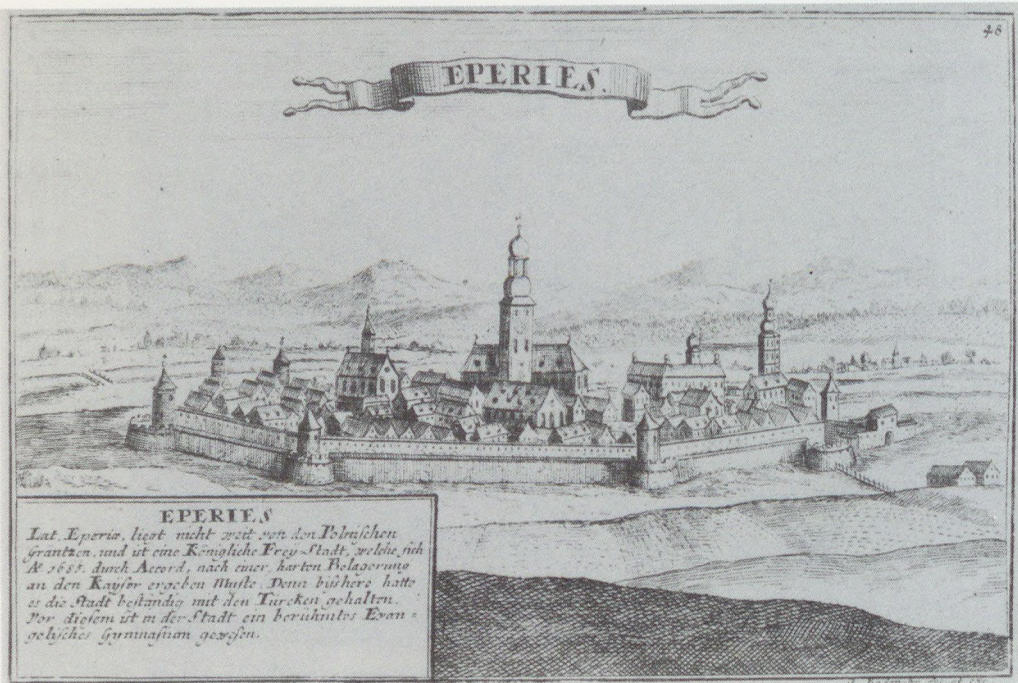
27. Nyitra látképe. Fametszet. 1824

28. Késmárk látképe. Fametszet. 1814

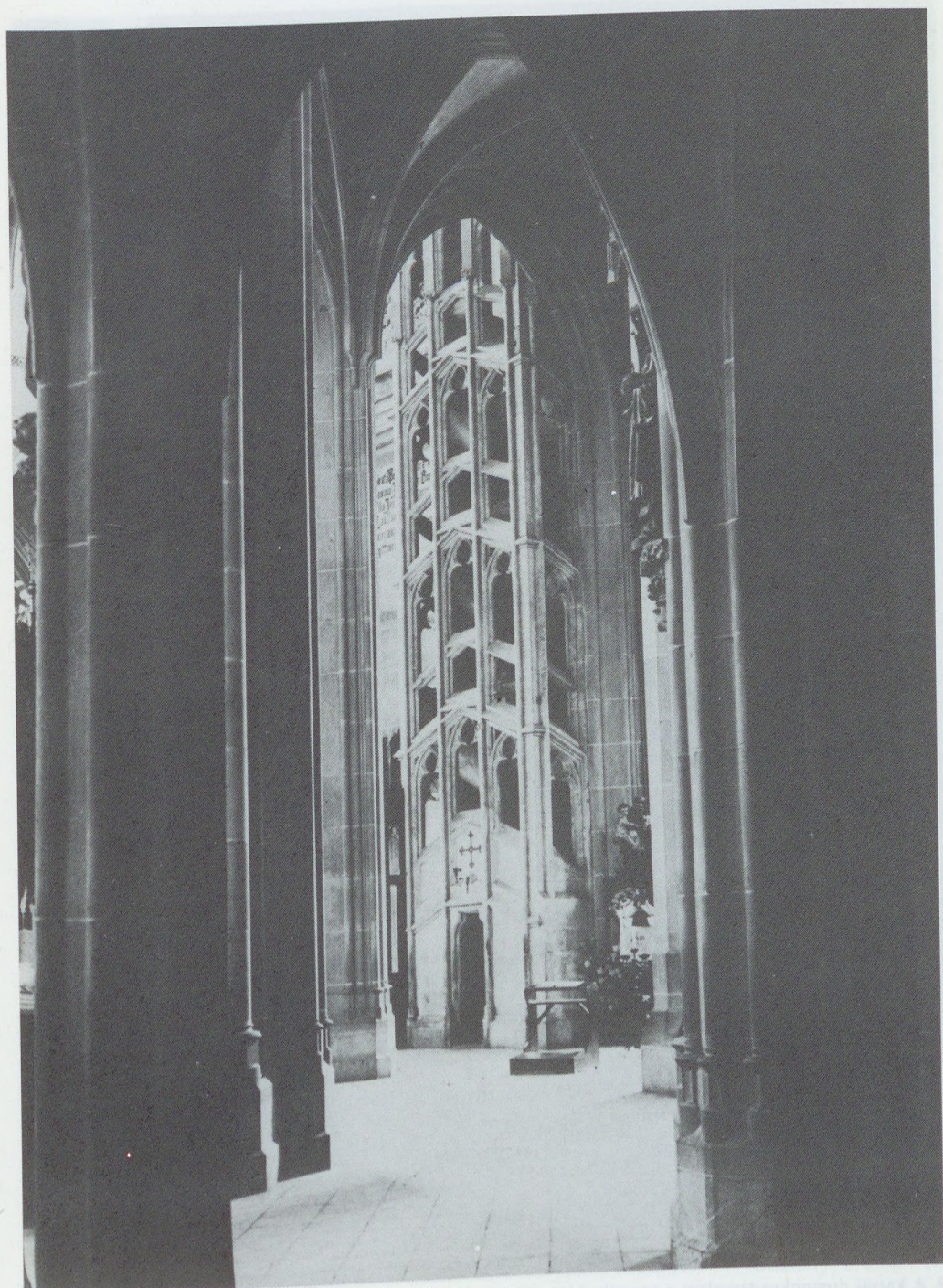
29. Igló látképe. Fametszet. 1817

30. Eperjes látképe. Rézmetszet és rézkarc. 1710—1720 körül

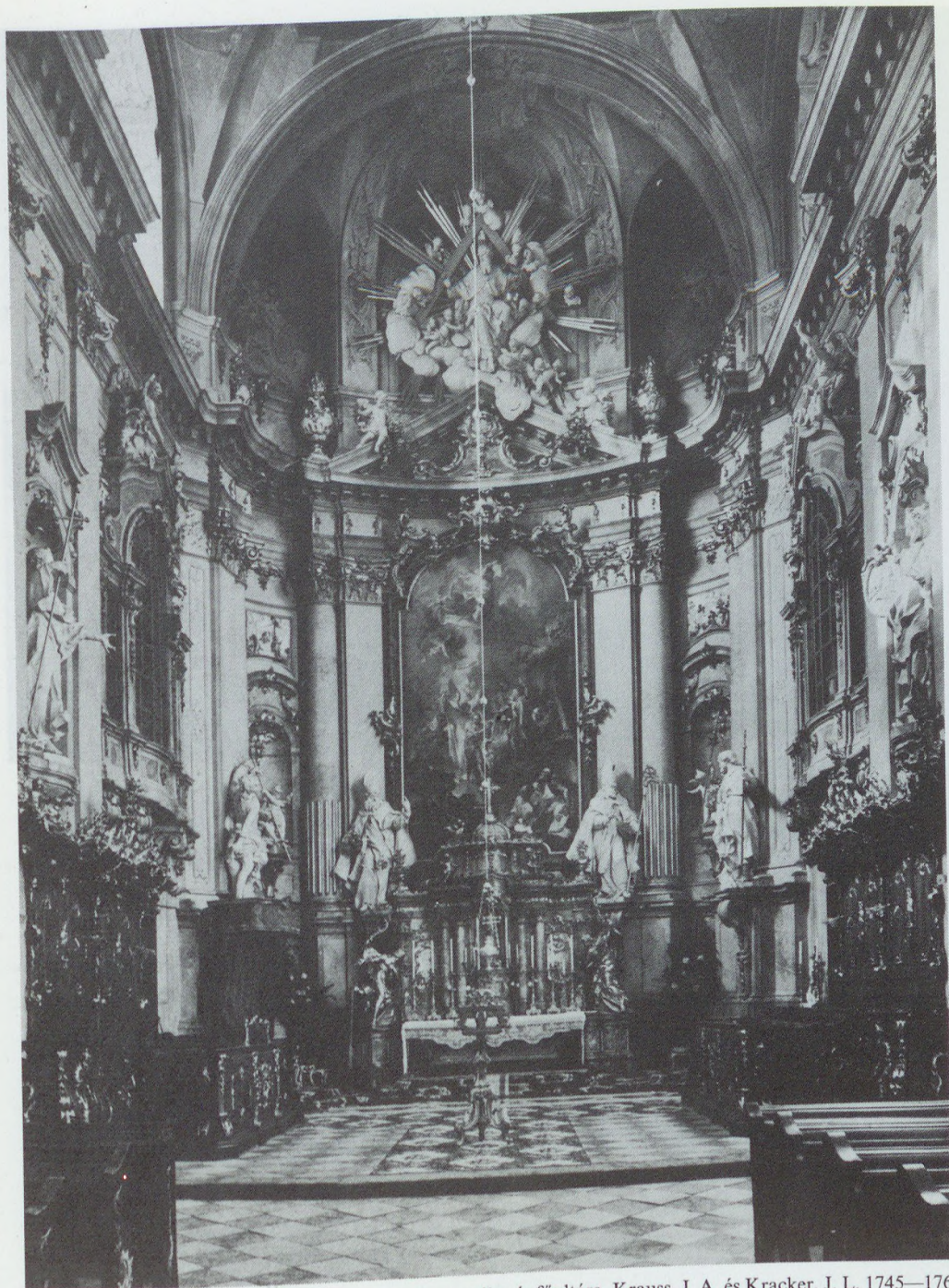
31. Kassa látképe. Rézmetszet. 1796

32. A kassai székesegyház ún. királylépcsője. XV. sz.

33. A kassai domonkos templom a szentély felől. XIII. sz.

34. A jászói premontrei prépostság templomának szentélye és főoltára. Krauss, J. A. és Kracker, J. L. 1745—1765

35. A rozsnyói főter, a plébániatemplom. (1776—1779) és a ferences templom. 1798

36. Mosonmagyaróvár, az óvári plébániatemplom. 1777—1787

38. A győri székesegyház szentélye és főoltára. Hefele, M. 1772

39. A győri jezsuita templom. 1633—1641

40. A győri Frigyláda-emplék. 1731

42. Buda látéképe. Rézmetszet. 1737

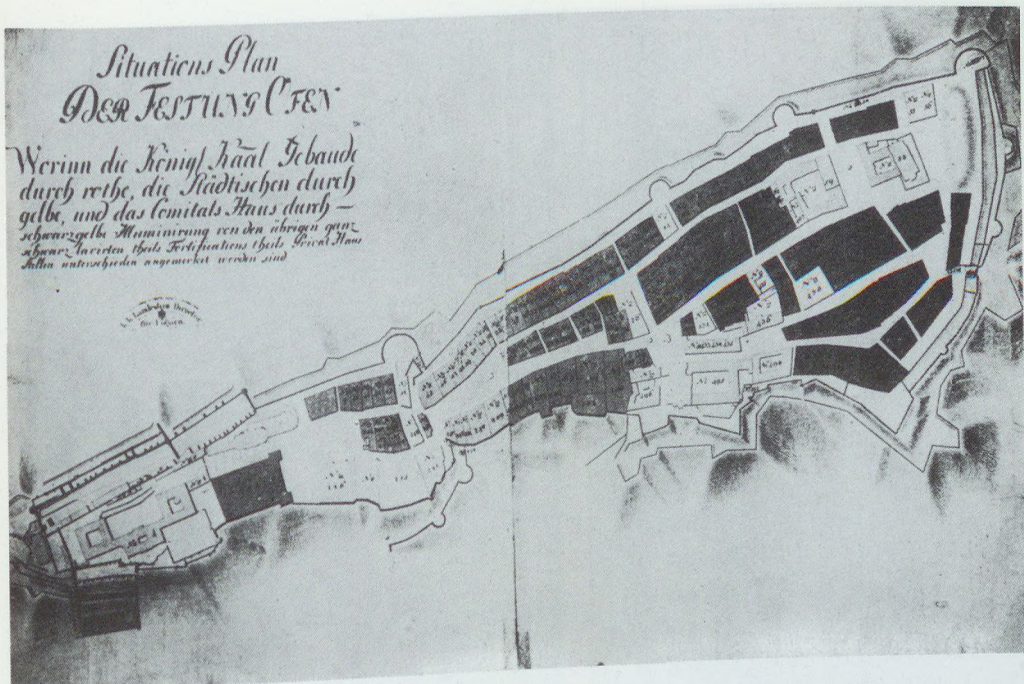

Ansicht 2. Theil der Königlich freien Hauptstadt Ungarns
vom Cabure-Berg der erwähnten Stadt gegen Mittag Summit einem
Theil der Stadt Pest.

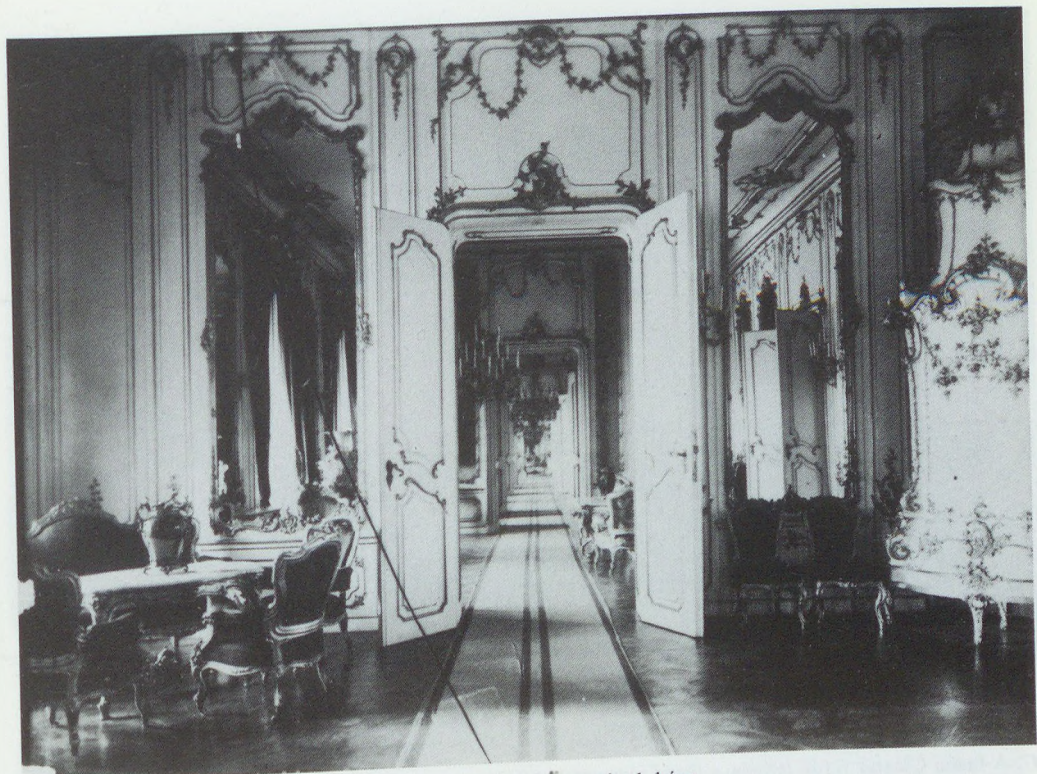
Vue de Buda Ville Royale & Capitale de Hongrie
du Calvaire de la même Ville vers le midi avec une partie
de la Ville de Pest.

43. Buda és Pest látképe a Rózsadombról. Rézmetszet. 1781

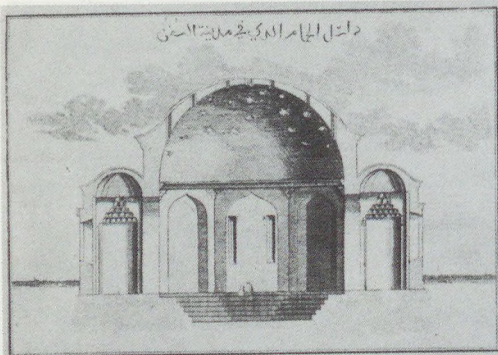

44. Buda alaprajza. 1785 körül

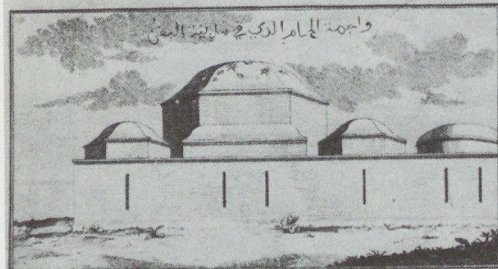

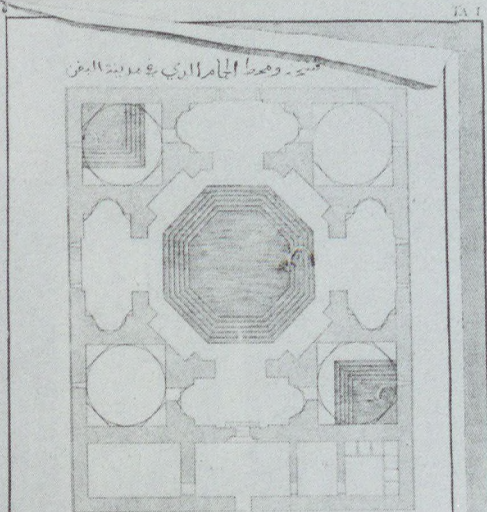
46. A budai királyi palota, a császári lakosztály dunai teremsorának képe

Wiediges Badgebäu von innen an diesem.
 Vue du dedans de ce bain.

Prospect des Bads von außen.
 Vue du dehors de ce bain.

Grundriß des so genannten Sankers Bads innerhalb der Stadt Ofen in Ungarn, welches so wohl wegen der vortheilhaften Wirkung des warmen Bads, als auch der denkwürdigen Arabischen Architectur sehr gerühmt und achtemet wird.
 Plan du Bain Imperial par lui de la ville de Bude en Hongrie, estime aussi bien par la vertu des eaux, que renommé par l'excellence de l'Architecture Arabique.

47. A budai Császár fürdő látképe a fürdő alaprajzával és keresztmetszetével. Rézmetszet. 1712

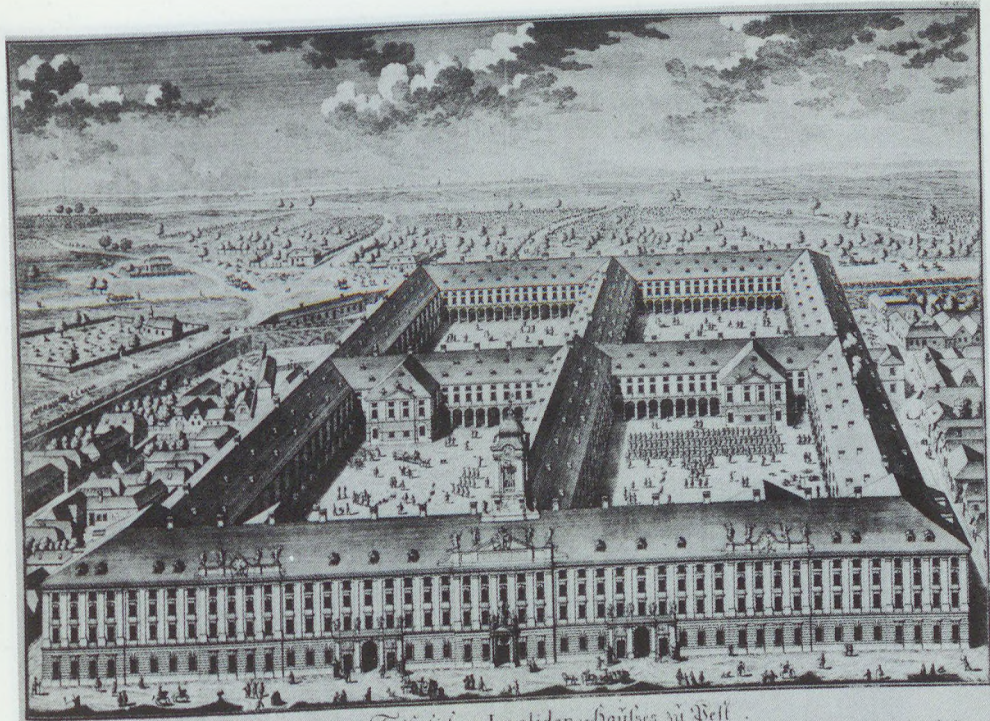
48. A budai kapucinusok kolostorának környéke I. Ferenc koronázási esküjével. Rézmetszet. 1792

49. Az Óbudai kis máriacelli trinitárius templom és kolostor látképe. Kőrajz. 1792.

50. Pest látképe a budai partról. Rézmetszet. 1770 körül

Prospect des Kaiserlichen Invaliden-Hauses zu Pest.

Verfasser und Stecher des Kupfers
Johann Baptist Schindler in Wien

Verfasser und Stecher des Kupfers
Johann Baptist Schindler in Wien

51. A pesti Invalidus-ház látképe. Rézkarc és rézmetszet. XVIII. sz.

52. A pesti pálos templom, a hajó és az orgonakarzat. 1722—1742

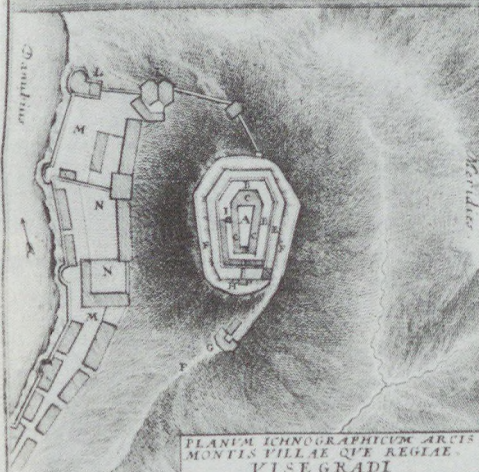

53. A pesti Szentháromság-szobor. Rieder, A. Rézmetszet. 1720

54. Esztergom látképe. Rézkarc és rézmetszet. XVIII. sz. első fele

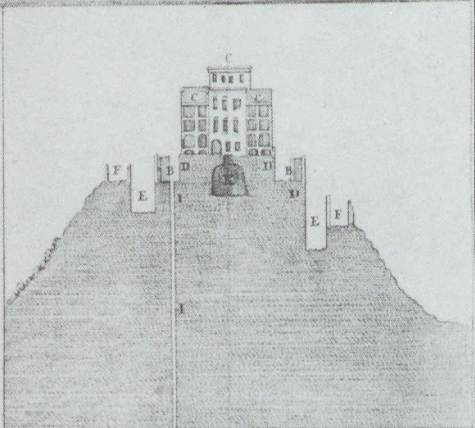

PLANUM ICHNOGRAPHICUM ARCIS
MONTIS VILLAE QVE REGIAE
VISEGRADI

Lapis parieti Aulae interioris instructus.

MCCCCLXXXIII
FRANCO P. N. AGRISIENSIS
V. G. LECH CRUXDO ET S.
PETE ANSILIANO POST REG.

Sectio Orthographica Arcis et Montis
VISEGRADI

Explicatio

- A. Aula Arcis interior.
- B. Pomerium, seu aula exterior vocis adificus olim clara.
- C. Arx Regia.
- D. Petra cui Arx insidet ad perpendicularion 50 pedum, dedolata.
- E. Fila eidem Petra perpendiculariter et perpendicularitate incisa, variae profunditatis.
- F. Via ad arcem ducenti muris cincta.
- G. Porta exterior. H. Porta interior.
- I. Lutew in petra excavata. K. Cisterna.
- L. Muri, Turres, et propugnacula, ab Arce usq. in villam Regiam et Danubium.
- M. Villa Regia. N. Hortu et Salata Regia.

57. Vác látképe. Rézmetszet. XVIII. sz. utolsó negyede

58. A váci székesegyház. Canevale, I. (1761—1772). Fametszet. XIX. sz. eleje

59. A váci papnevelő intézet. 1777—1784

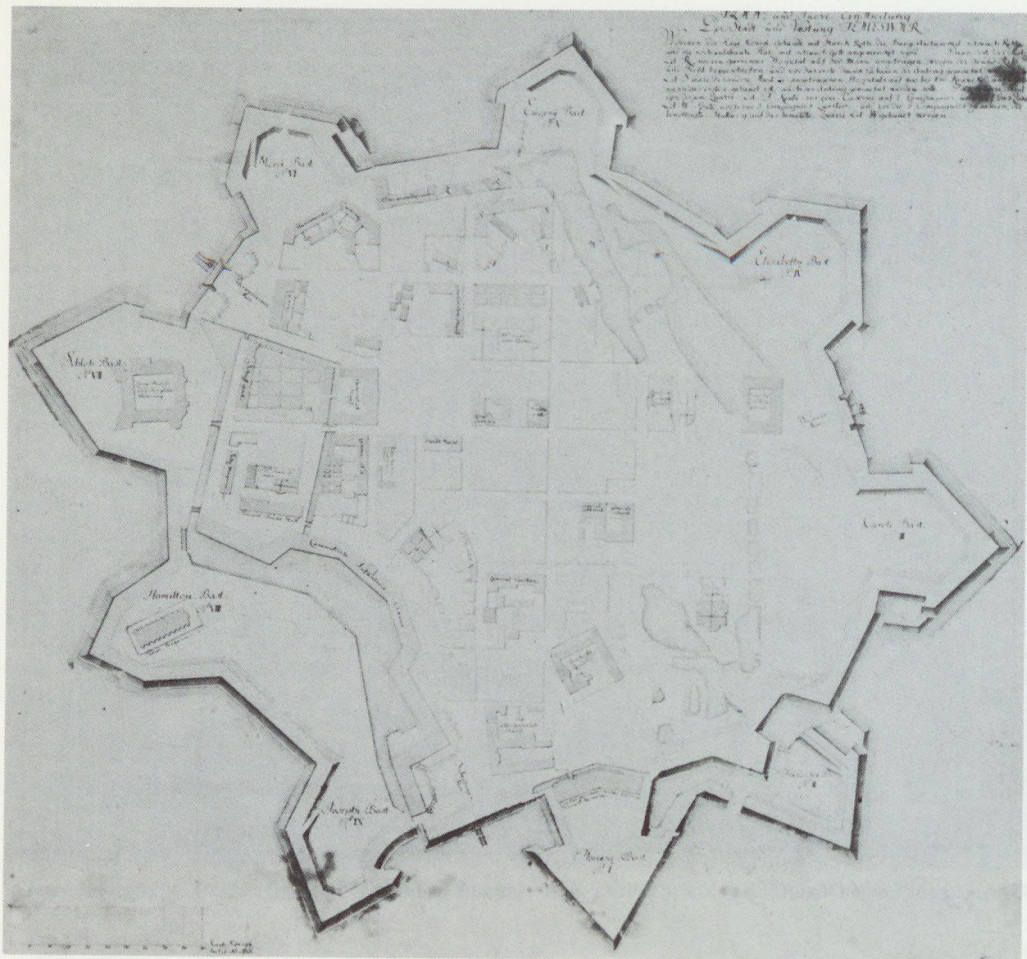
61. A kecskeméti piarista templom. Mayerhoffer, A. 1729—1740

62. Szeged látképe. Rézmetszet. XVIII. sz. második fele

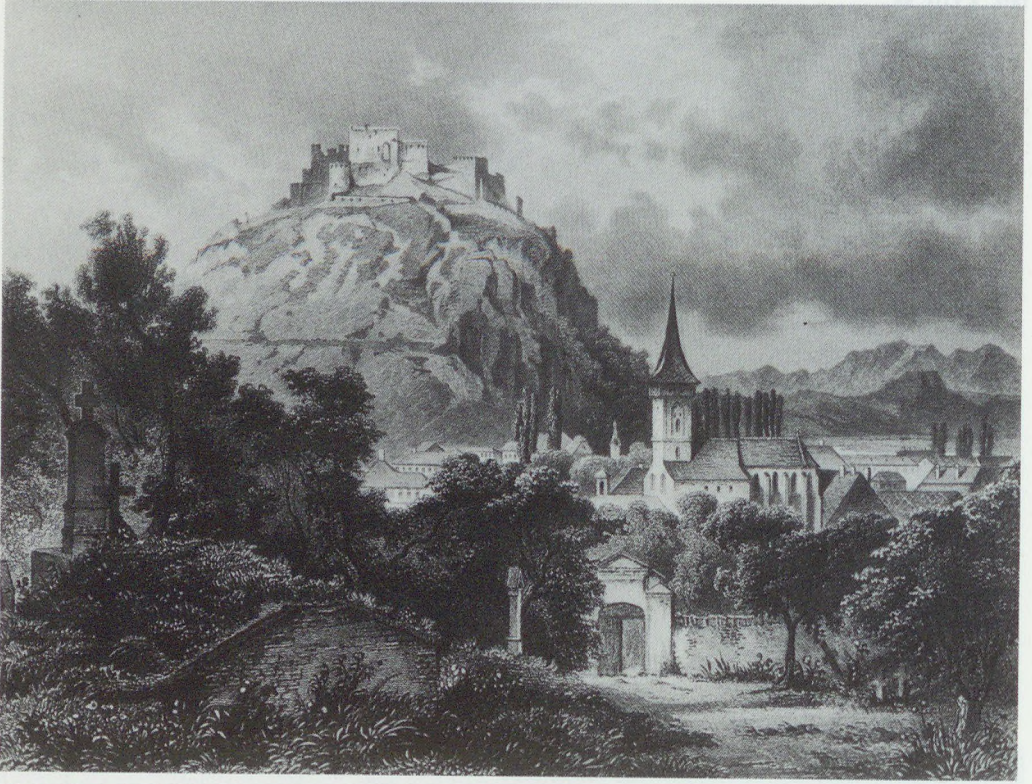

63. A szegedi Szent Dömötör piarista templom. Rézmetszet. XIX. sz. első fele

64. Temesvár alaprajza. Tusrajz és vízfestmény. XVIII. sz. vége

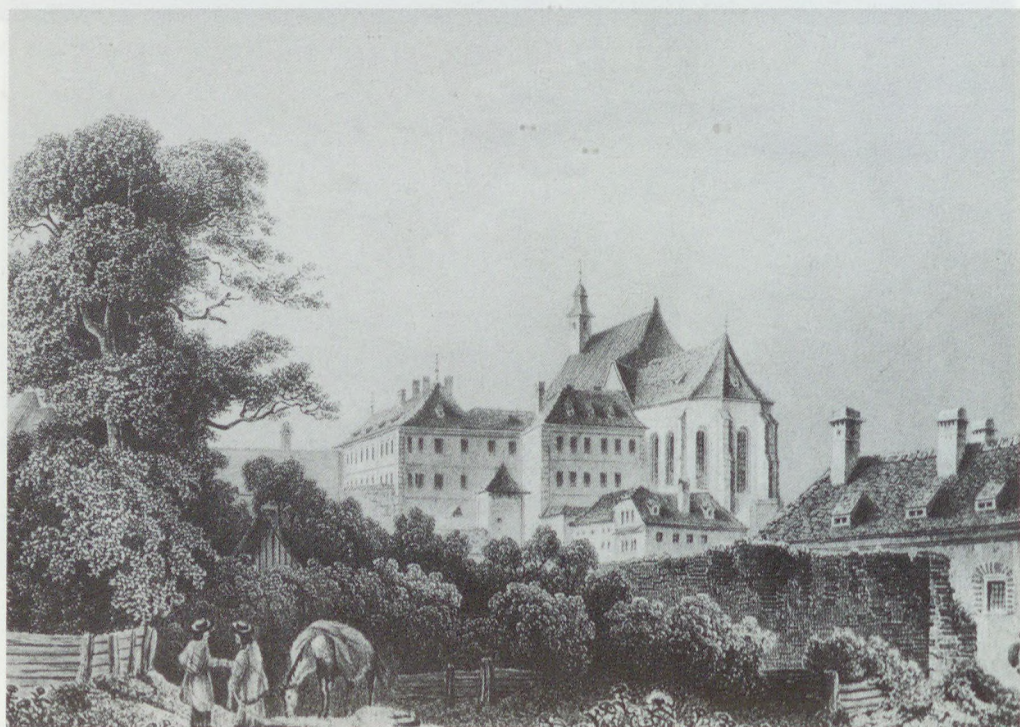
66. A dévai vár látképe. Acélmetszet. XIX. sz.

67. A szászsebesi evangélikus templom. Ceruzarajz. 1874

68. Nagyszeben látképe. Rézmetszet. XVIII. sz. utolsó negyede

69. A nagyszebeni Orsolya-szüzek temploma. Acélmetszet. XIX. sz.

70. A nagyszebeni Brukenthal-palota. XVIII. sz.

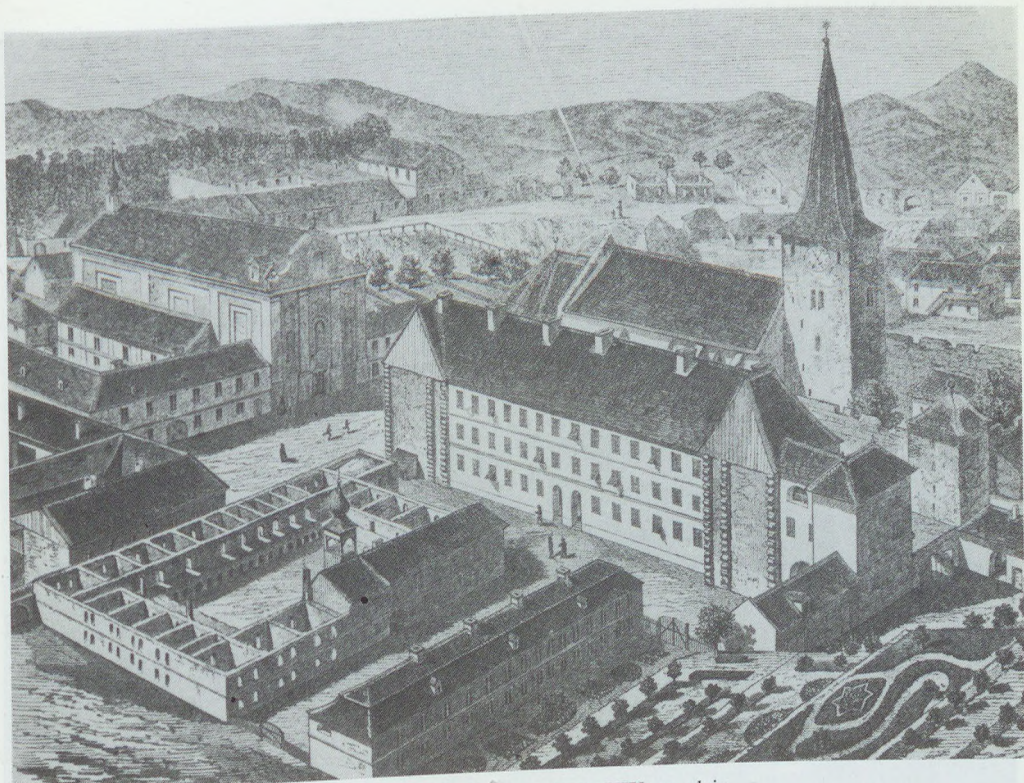
71. A Vöröstoronyi szoros. Acélmetszet. XIX. sz.

72. A gyulafehérvári vár ún. fejedelmi kapuja. König, J. 1717—1720

73. A nagyenyedi református templom. XV. sz.

74. A nagyenyedi református gimnázium és főiskola. Fametszet. XIX. sz. eleje

75. Kolozsvár látképe. Rézmetszet és rézkarc. 1799

76. A kolozsvári jezsuita templom. 1718—1724

77. A kolozsvári jezsuita templom Könnöző Mária-képe. XVII. sz.

78. A besztercei evangélikus templom. XV—XVI. sz.

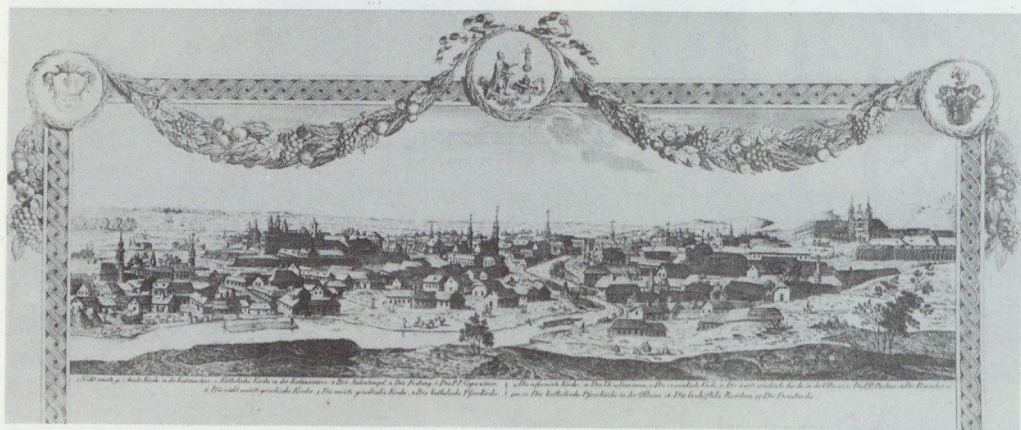
79. Marosvásárhely látképe. Litográfia. XIX. sz. első fele

80. A szamosújvári görögkeleti templom. XVIII. sz.

81. A balázsfalvi bazilika monostor. Ceruzarajz. 1864

82. Nagyvárád látképe. Rézmetszet. XVIII. sz.

83. Eszék látképe. Rézkarc. 1820 körül

84. Pétervárad látképe. Vízfestmény. 1811 körül

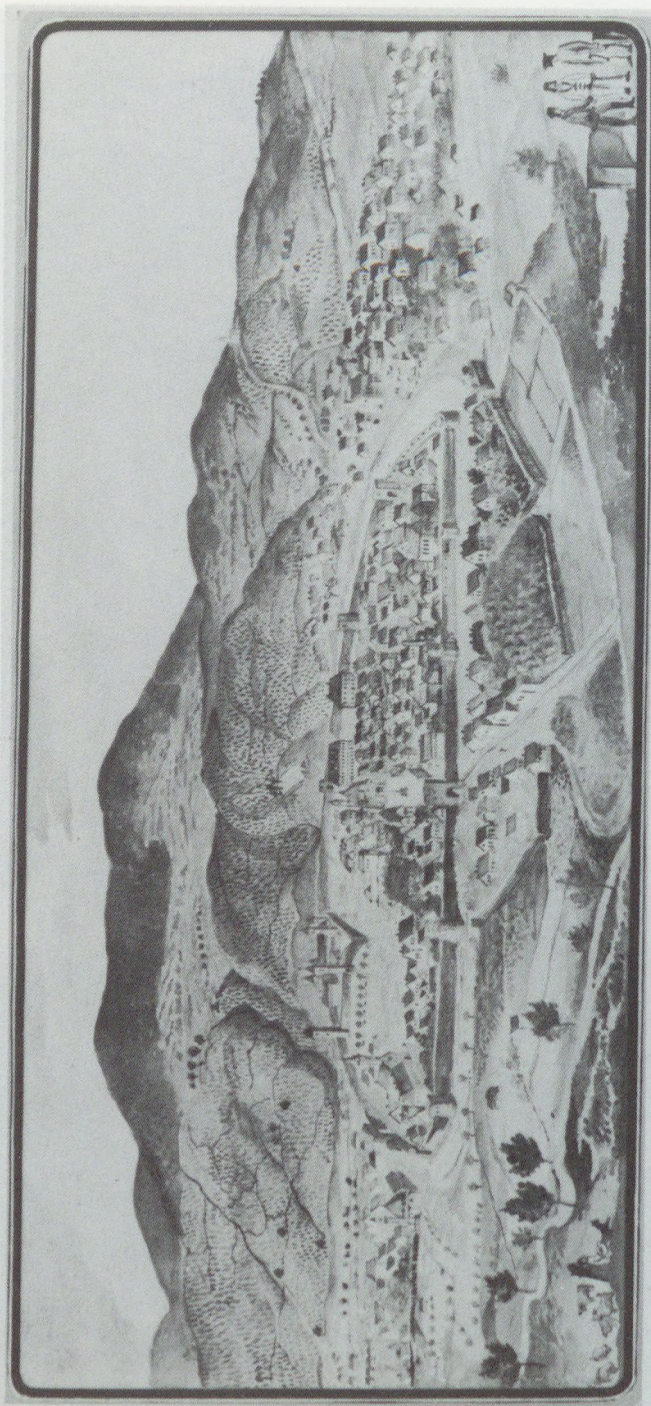
85. Zimony látképe. Rézmetszet. 1770

86. Herkulesfürdő látképe. Tusrajz. 1829

87. A demsusi templom belülről. Litográfia. 1838

88. Pécs látkepe. Akvarell. 1763

89. A pécsi Jakováli Hasszán-mecset a minarettel. Acélmetszet. XIX. sz.

91. A soproni Meskő-palota fabürkolatos szobája. XVIII. sz.

93. A székesfehérvári jezsuita templom mellékoltára. 1745—1751

a

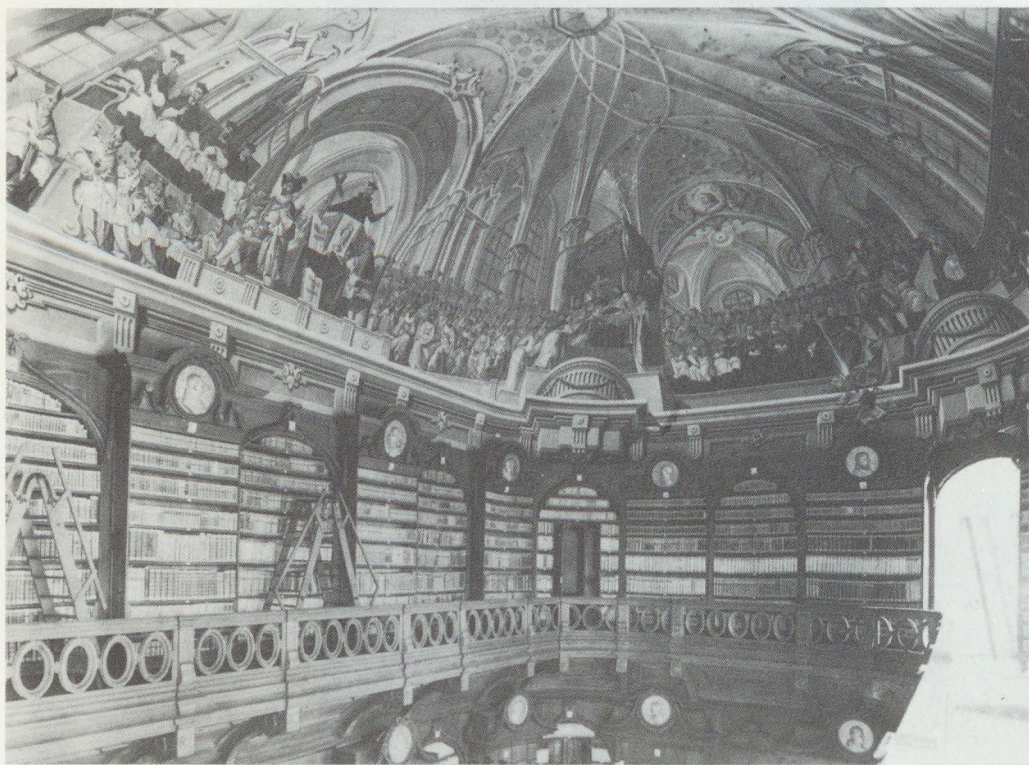

b

94. a, b Részletek a majki kamalduli remeteség refektóriumának falképéről. Vogl Gergely. 1763 körül

95. *a, b* Az egri püspöki palota kápolnája. Leithner, G. 1764

96. Az egeri Líceum könyvtártermének mennyezetképe. A Tridenti zsinat. Kracker, J. L. 1778

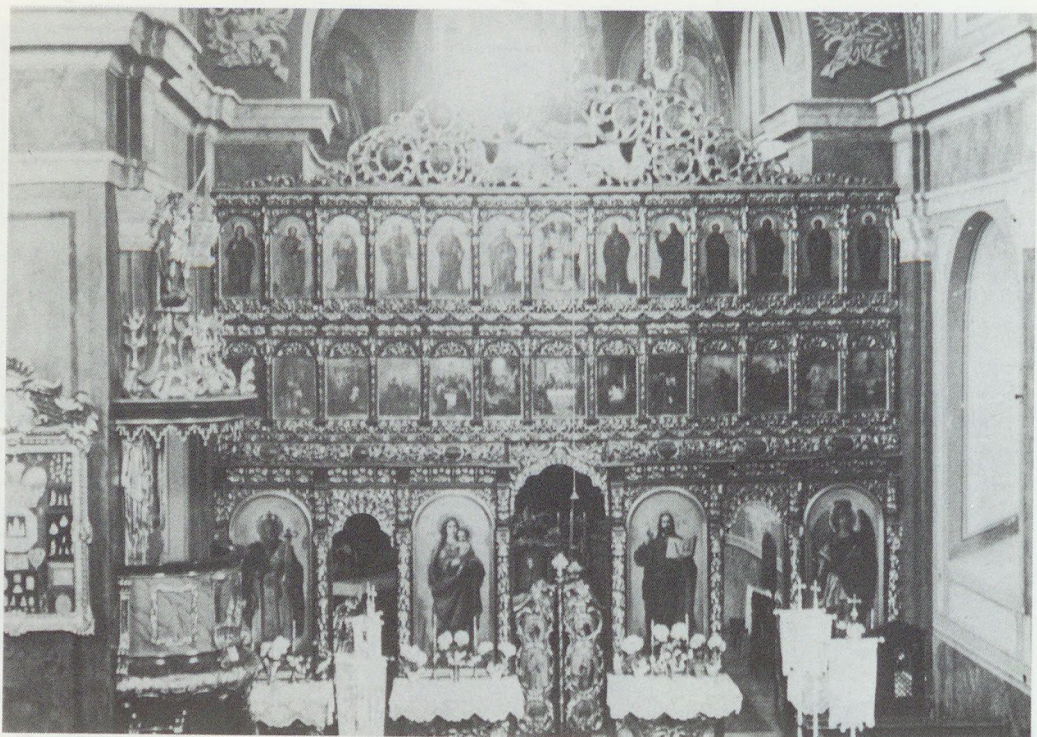
97. Részlet a mennyezetképről az egri Líceum előadótermében. Sigris, F. 1780—1781

98. A nagykállói megyeháza. Utólag színezett rézmetszet. 1790

99. A nagykárolyi görög katolikus templom. XVIII. sz.

100. A máriapócsi görög katolikus templom ikonosztáza. XVIII. sz.

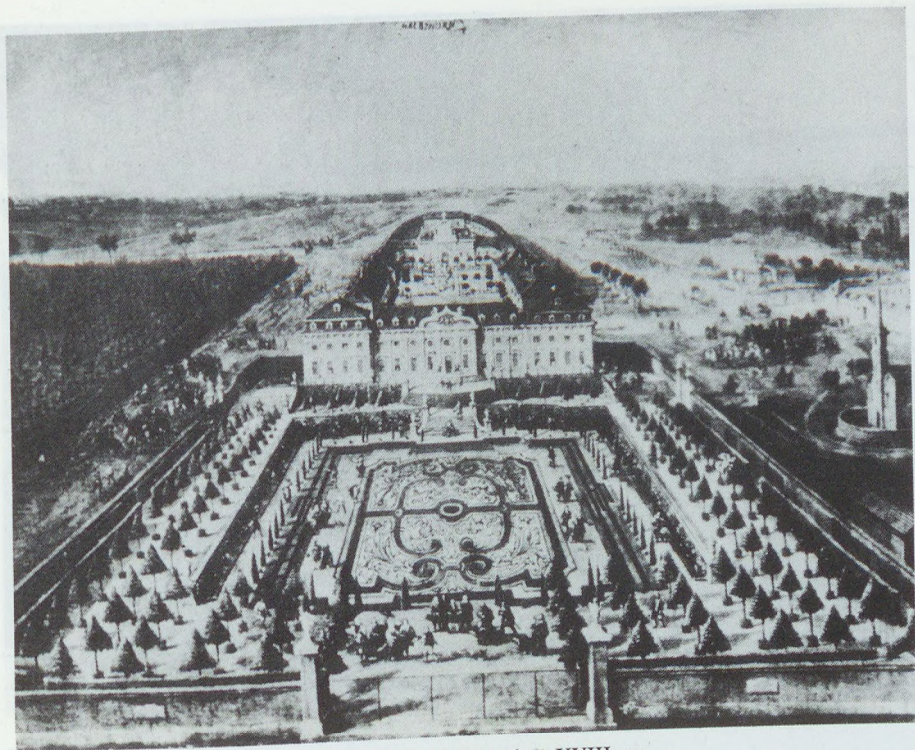
101. Szolnok látképe. Rézmetszet. XIX. sz. első negyede

102. A pozsonyi vár homlokzatának részlete. XVIII. sz. második fele

103. A pozsonyi vár lépcsőháza. 1760 körül

104. A féltoronyi kastély madártávlati képe. Olajfestmény. XVIII. sz.

a

b

105. a, b A pozsonyi primási nyári palota, 1761—1765

106. Grassalkovich Antal herceg palotája Pozsonyban. Színezett rézkarc. XIX. sz. eleje

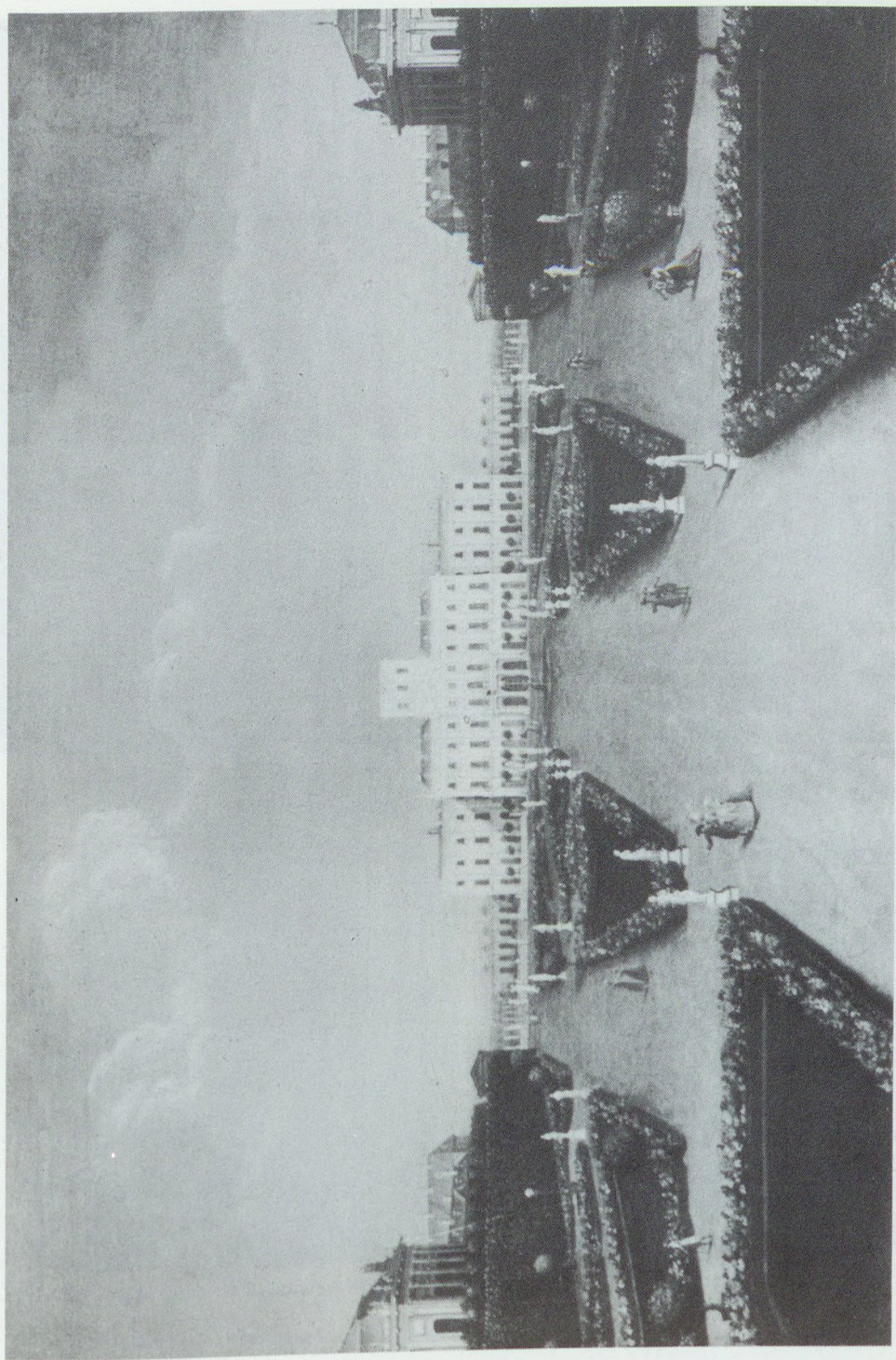
107. A fertői Esterházy-kastély, őrség háza, az ún. gránátosház. XVIII. sz.

PROSPECT DER FÜRSTLICHEN
HAUPT THOR

RESIDENZ FÜRSTLICHEN VON DEN
GEGEN NORDEN

108. A fertődi Esterházy-kastély cour d'honneurje. Rézmetszet. 1784

109. A fertői Esterházy-kastély a kert felől. Olajfestmény. 1792

110. Részlet a fertői Esterházy-kastély dísztermének mennyezetképéről. Mildorfer, J. I. 1766

a

c

b

d

III. a A Tavasz szobra az Esterházy-kastély dísztermében

b A Nyár szobra az Esterházy-kastély dísztermében

c Az Ősz szobra az Esterházy-kastély dísztermében

d A Tél szobra az Esterházy-kastély dísztermében

a

b

112. a,b,c Kínai festésű szobák az Esterházy-kastélyban. XVIII. sz.

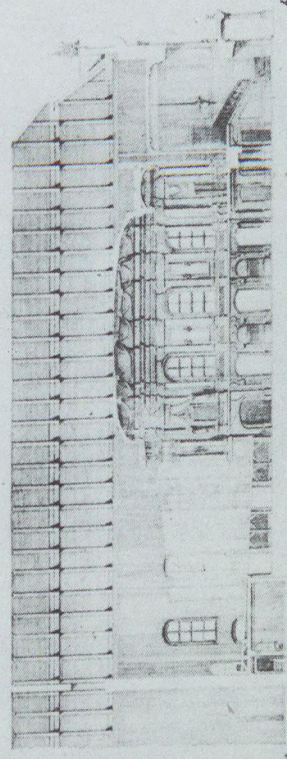

FÜRSTL. OPERNHAUS ZU ESTERHÁZ.

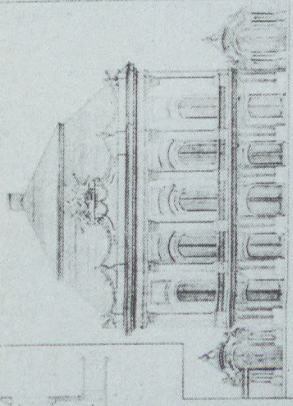

GRUNDRISS ZU EBENER ERDE.

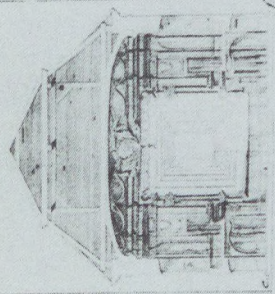
PROFIL NACH DER LÄNGE.

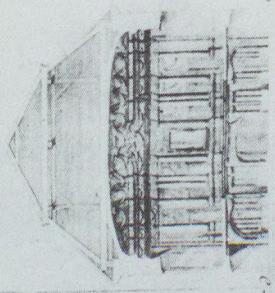
FACADE VOM EINGANG.

PROFIL GEGEN DAS THEATER.

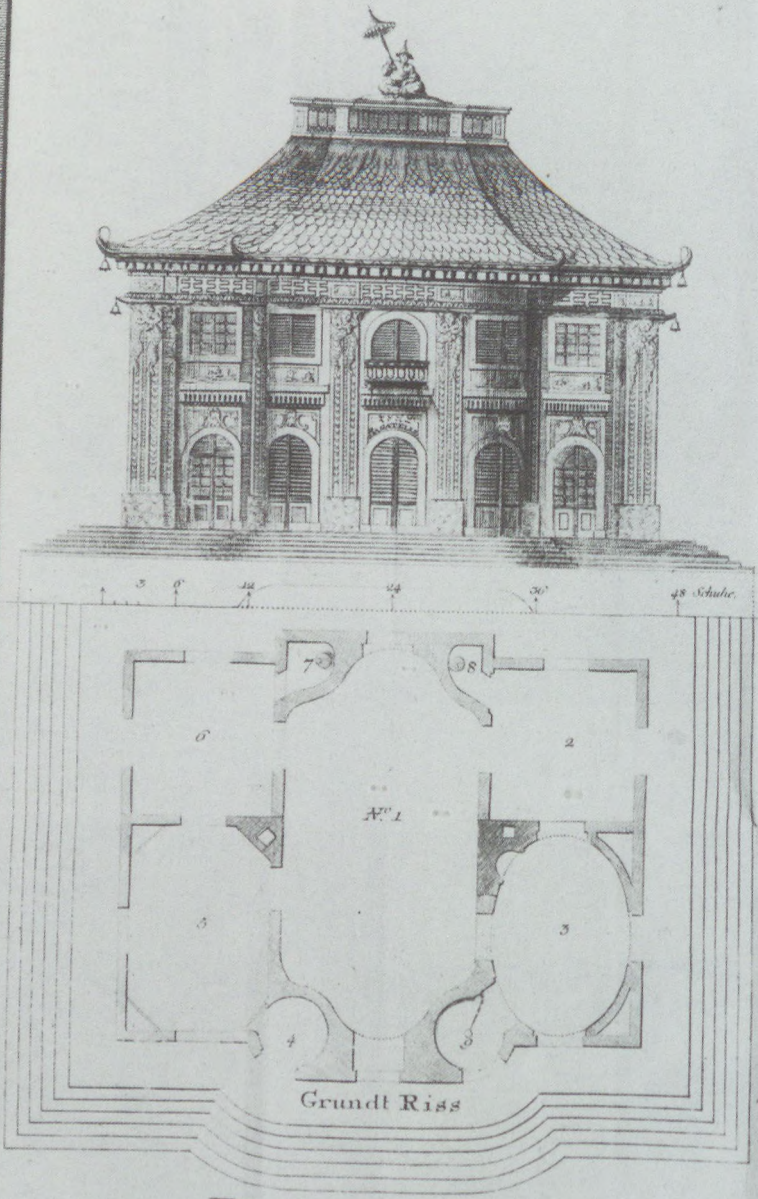
PROFIL GEGEN DIE FÜRSTL. HAUPT-LOGGE.

40. 1/200

114. Az operaház Fertődön, alaprajz, homlokzat, keresztmetszet. Rézmetszet. 1784

135

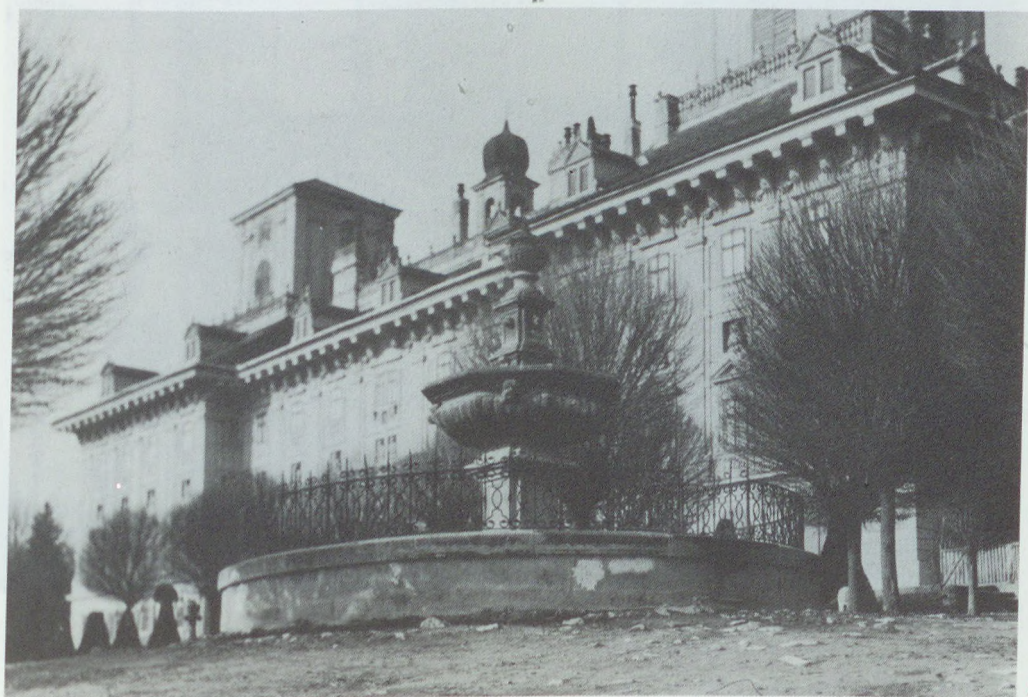
BAGATÈLLE

Situirt auf dem CHINÈSER Plätz, und Garten
N° 1. Salèttel 2-3-4-5-6. Cabinèter 7-8. Retirade 9. Stiegen Sub lit^o P

115. A kínai kertí ház a fertódi kastély kertjében, homlokzat és alaprajz. Rézmetszet. 1784

a

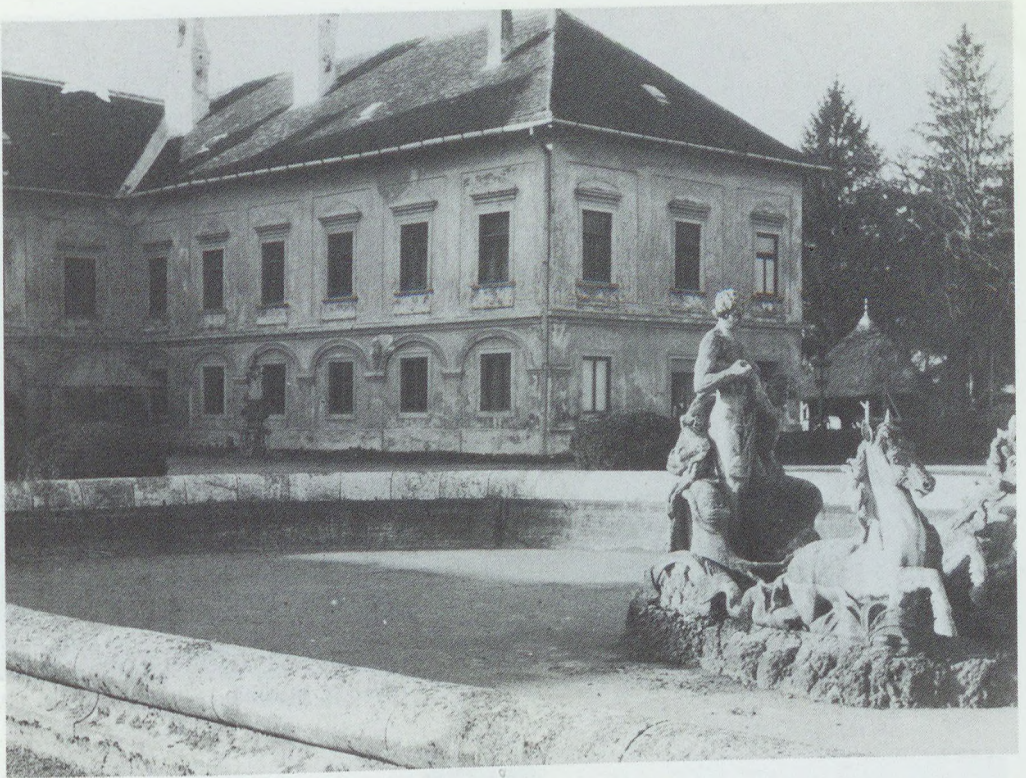

b

116. a,b A kismartoni Esterházy-kastély. Carlone, C. M. 1663—1672

117. A köpcsényi Esterházy-kastély főhomlokzata. 1730—1740

118. A kőpcsényi Esterházy-kastély kerti szárnya

119. A cseklészi Esterházy-kastély udvari homlokzata. 1714-től a XVIII. sz. közepéig

120. A cseklészi Esterházy-kastély udvara

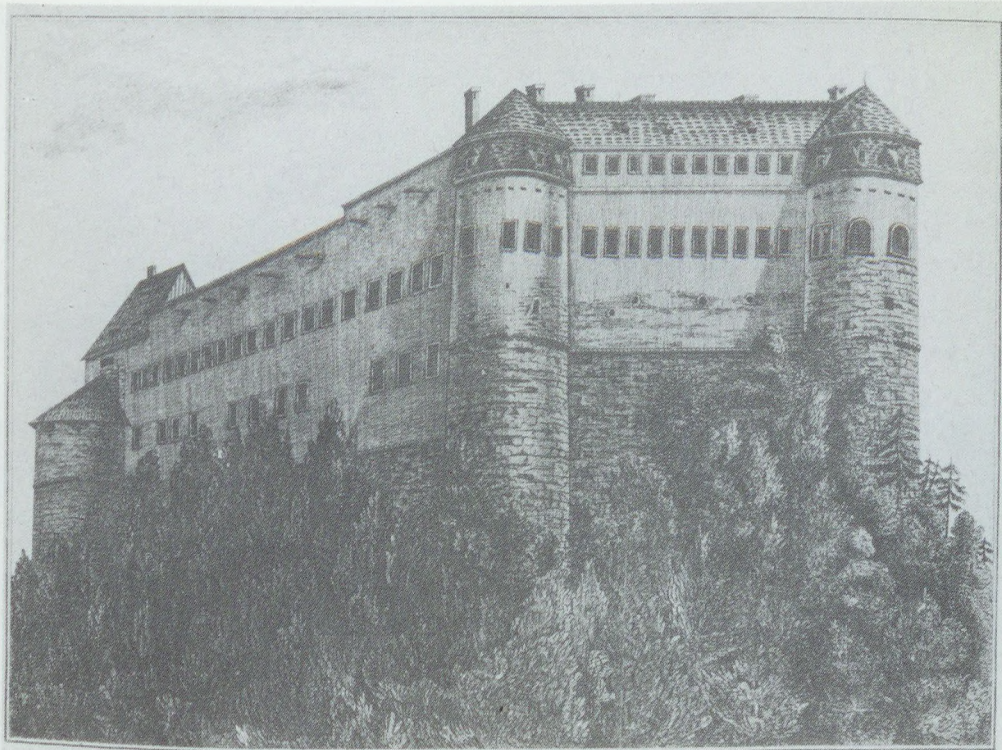
121. A cseklészi Esterházy-kastély kerti homlokzata

122. A királyfai Pálffy-kastély homlokzata a kert felől. XVIII. sz. első fele

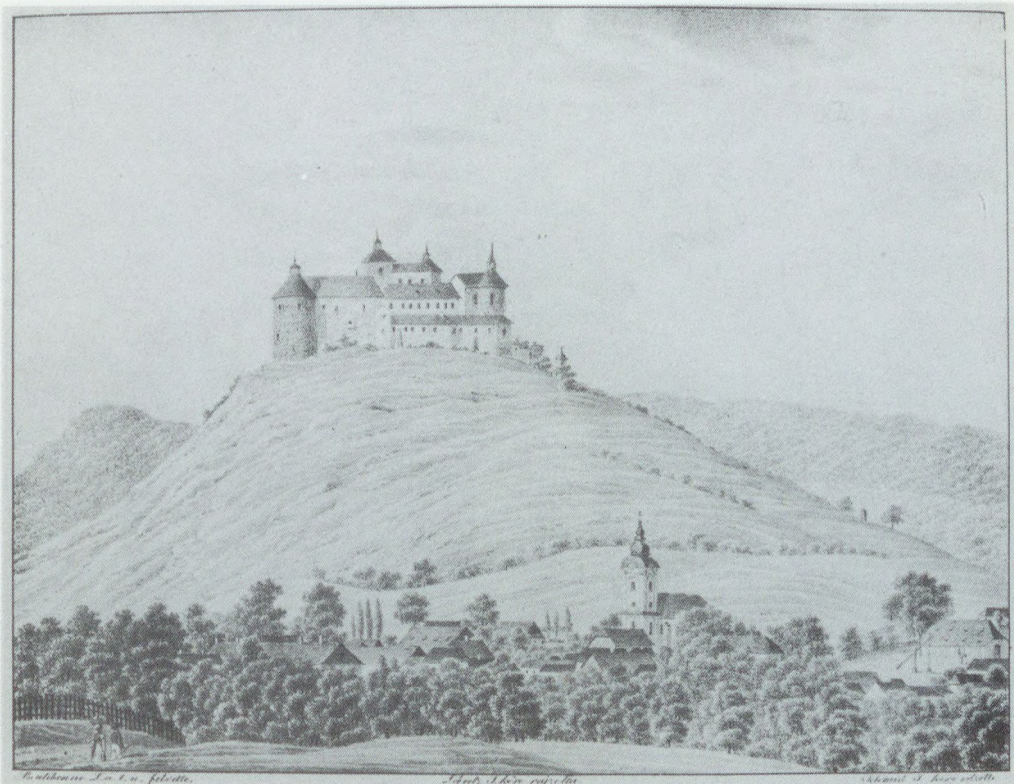
123. A királyfai Pálffy-kastély oldalhomlokzata

124. A vöröskői várkastély a délkeleti oldalról. Rézmetszet. XVII. sz.

125. A zólyomi vár látképe. XIV. sz.

126. Krasnahorka látképe. Litográfia. XIX. sz. első fele

127. A gödöllői Grassalkovich-kastély (1744—1758). Acélmetszet. 1856

128. A gödöllői Grassalkovich-kastély dísztermének részlete

129. A gödöllői Grassalkovich-kastély kápolnája

130. A hatvani Grassalkovich-kastélyhoz tartozó nagygyombospusztai istállók egyik kapuja

131. A dévai Haller-kastély. XVIII. sz.

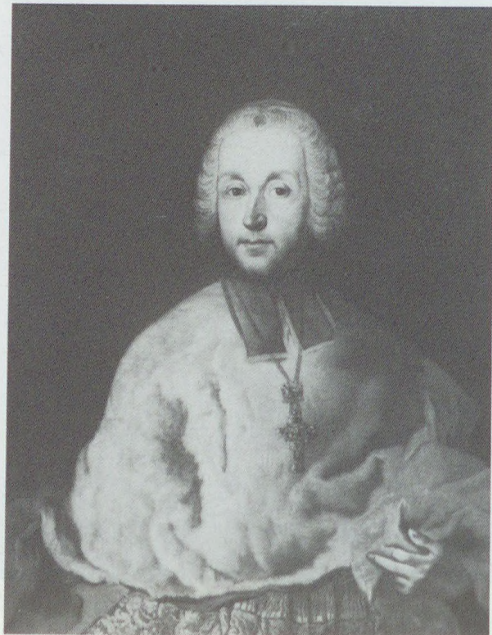
133. Lotharingiai Ferenc képmása. Olajfestmény. XVIII. sz. első fele

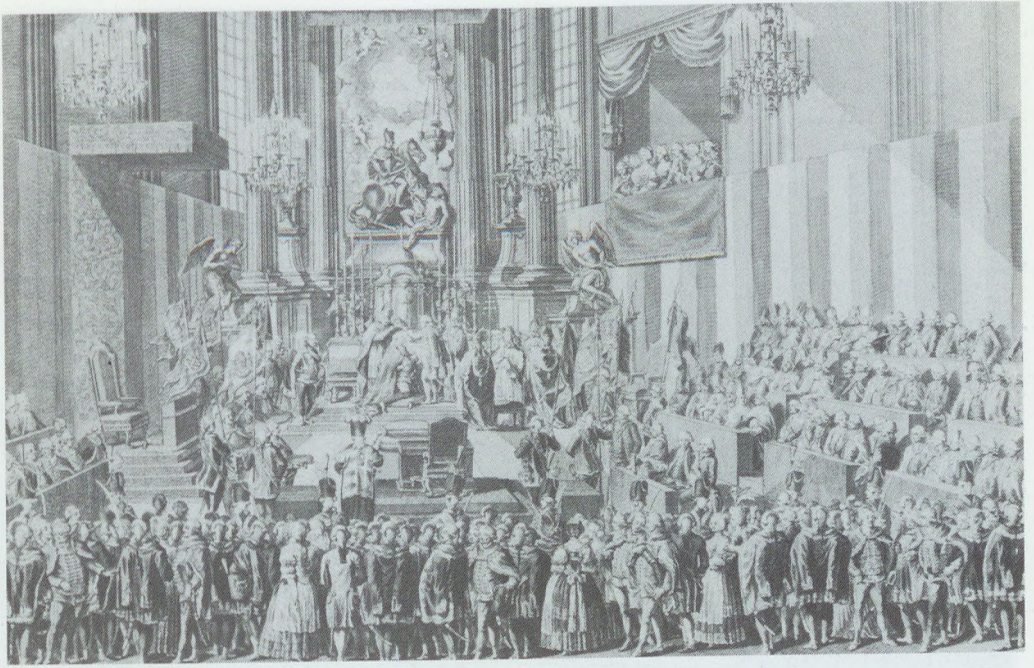
134. Esterházy Imre hercegprímás (1663—1745) arcképe. Rézmetszet. XVIII. sz.

135. Barkóczy Ferenc hercegprímás (1700—1765) arcképe. Olajfestmény. XVIII. sz.

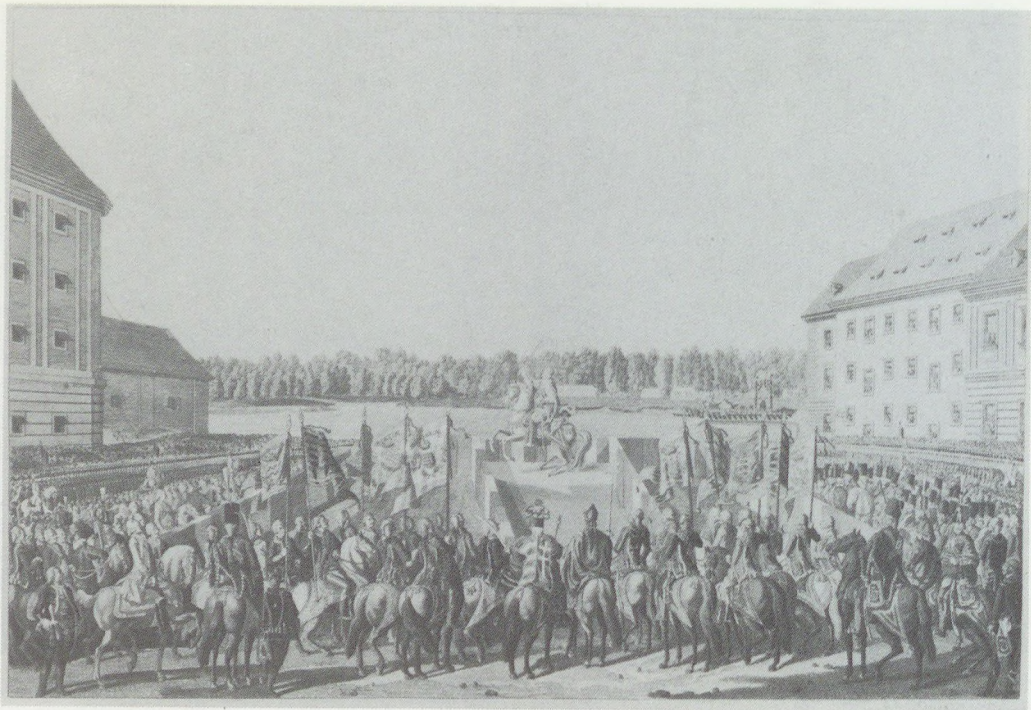
136. Migazzi Kristóf váci püspök, bécsi érsek és bíbornok (1714—1803) arcképe. Olajfestmény. XVIII. sz.

137. II. Lipót koronázása a pozsonyi dómban. Színezett rézmetszet. 1790

138. II. Lipót koronázási esküje az irgalmasok temploma előtt Pozsonyban. Rézmetszet. 1790

139. II. Lipót koronázása, a kardvágás a koronázódombon. Színezett rézmetszet. 1790

140. Főúri viselet. Gróf Bánffy Dénes képmása. Olajfestmény. 1750 körül

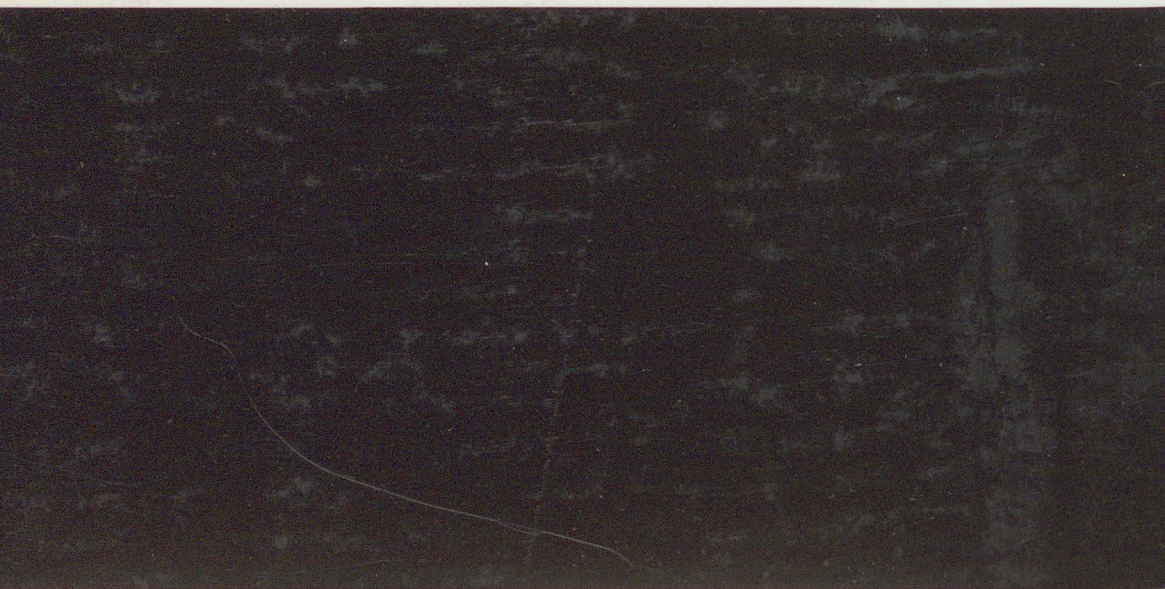

141. Magyar főnemesi asszony viselete. Gróf Haller Jánosné Dániel Zsófia képmása. Olajfestmény. 1740 körül

Ára: 170,- Ft

ISBN 963 05 5844 0

KULTÚRA ÉS ÉLLETFORMA
A XVIII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

507896

28

G. GYÖRFFY
KATALIN